

ATATÜRK KÜLTÜR. DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ DERGİSİ

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

TÜRKLERDE HOŞGÖRÜ
ÖZEL SAYISI - I

Cilt : 8
Sayı : 22

T.C.
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ DERGİSİ

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

TÜRKLERDE HOŞGÖRÜ ÖZEL SAYISI - I

Cilt : 8

Sayı : 22

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, ANKARA
OCAK 1996

ERDEM 22

Kurucusu : ORD. PROF. DR. AYDIN SAYILI
(1913 - 1993)

Sahibi : Atatürk Kültür Merkezi Adına
Başkan PROF. DR. SADIK TURAL

Yazı İşleri Müdürü : İMRAN BABA
(A.K.M. Sekreteri)

Dergi Hazırlık Komisyonu :

Prof. Dr. Sadık TURAL
Prof. Dr. Mübahat TÜRKER-KÜYEL
Dr. Müjgân CUNBUR

Dergide çıkan yazılardaki fikirler ve sorumluluk yazı sahiplerine aittir.
Bu yazıların yayın hakkı Merkezimize aittir.
Bu dergi 3300 adet basılmıştır.

Adres : Atatürk Kültür Merkezi, Atatürk Bulvarı 225, Kavaklıdere-ANKARA
Tel : 428 52 86 - 468 43 24
Belgegeçer: 426 93 30
Postaçek No. 212938

Fiyatı : Her sayı 250.000 TL (Posta ücreti hariç)
İndirim Yoktur.

ISSN 1010 - 867 X

İÇİNDEKİLER

MAKALELER	Sayfa
SADIK TURAL : Hoşgörü İhtiyacında Birleşmek.....	I
İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU : Hacı Bektaş'a Selâm.....	IX
NIYAZİ YILDIRIM GENÇOSMANOĞLU : Alevî, Sünnî, Kızılbaş.....	XI
ALİ RIZA KÖSEOĞLU : Türke Doğru.....	XV
MAKALELER	
AYVAZ GÖKDEMİR : Hoşgörü İhtiyacı.....	1
MUSTAFA KAFALI : Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi.....	5
MEHMET NURİ YILMAZ : İslâm Türk Kültüründe ve Anadolu'da Dinî Müsamaha.....	19
KADRÎ EROGAN : Birlik-Dirlik ve Hoşgörü.....	31
M. HİDAYET VAHAPOĞLU : Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti.....	41
MUZAFFER ÖZDAĞ : Millî Güvenlik ve Millî Birlik Sorunumuz.....	53
MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL : Ferdi Hüriyet ve Hoşgörünün Felsefi Boyutu.....	67
FAHRETTİN OLGUNER : Hoşgörü-Din ve Zihniyet.....	115
DURSUN DAĞAŞAN : Türk Toplumunda Dinî Tartışmalar ve Hoşgörü.....	137
MUSTAFA E. ERKAL : Sosyal Bütünleşmede Hoşgörünün Yeri.....	151
MÜJGÂN CUNBUR : Anadolu'ya Hoşgörüye Dayalı Birlik Fikrini Getirenler Üzerine.....	159
MEHMET DEMİRCİ : Hoş Gör Yâ Hû.....	173
ÜNVER GÜNAY : Anadolu'nun Dinî Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü.....	189
MÜJGÂN ÜÇER : Hoşgörü Üzerine.....	221
MURAT YURDAKÖK : İnsan Sevgisi.....	231
HARUN GÜNGÖR : Türk Alevî-Bektaşî İnanışlarında Şamanlığın İzleri.....	237
HÜSEYİN TUĞCU : Nerede Buluşalım?.....	251
SALİM KOCA : Türkler ve İslâmiyet.....	263
TANITMA YAZILARI	
HAMİYE DURAN : Esad Coşan, <i>Hacı Bektaş-ı Velî Makâlât</i>	287
ABDURRAHMAN GÜZEL : <i>Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi</i>	291
İSMET ÇETİN : <i>Yunus Emre, Nasrettin Hoca ve Hacı Bektaş Veli Düşüncesinde Hoşgörü</i>	295
AYŞE YÜCEL : Mehmet Eröz, <i>Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik</i>	301
ALEV KÂHYA BİRGÜL : <i>Günümüzde Alevilik ve Bektaşilik</i>	305
İBRAHİM BAŞTUĞ : Bernard Lewis, <i>Haşîşiler, Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset</i>	309

MAKALELER	Sayfa
ETHEM RUHİ FİĞLALİ : Hünkâr Hacı Bektaş Veli.....	317
ABDULKADİR SEZGİN : İslâm Düşüncesinde Tarikat ve Bektaşî Tarikatı	337
MEHMET SAĞLAM : Geleneksel Türk Hoşgörüsü.....	359
HÜSEYİN ÇELİKCAN : Türk-İslâm Kucaklaşması, Hoca Ahmed Yesevî ve Bilinmesi Gereken Gerçekler	365
AVNİ İLHAN : Şiilik ve Ana Prensipleri.....	375
NEVİN KORUCUOĞLU : Veled Çelebi Mevlevîliği Anlatıyor	397
AHMET OCAK : Selçuklular Döneminde Şif-Sünnî İlişkisi	401
AZİZE AKTAŞ-YASA : Anadolu Selçuklularını Döneminde Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri.....	419
ABDULKADİR YUVALI : Anadolu'da Türk Kimliğinin Oluşması İle İlgili Bazı Tespitler.....	439
TUNCER BAYKARA : Yeni Bir Ülkede Yeni İnsanlar	451
SALİM KOCA : Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika	465
AHMET VEHBİ ECER : Tarihte Türkler, İslâmiyet ve Mezhepleri	485
NEŞET ÇAĞATAY : Türklerin Tarihteki Yeri ve Millî Özellikleri.....	503
REFİK TURAN : XIII. Yüzyıl Anadolu Buhranı ve Ayakta Kalan Güçler	529
MEHMET AYDIN : Hacı Bektaş-ı Veli'de Dinî Boyut.....	541
ABDURRAHMAN KÜÇÜK : Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dinî Hoşgörüsü.....	555
SADI BAYRAM : Ahîliğe Genel Bir Bakış, Ahlâk ve Hoşgörü.....	583
MEHMET ŞEKER : Ahîliğin Anadolu'nun Sosyal ve Kültürel Hayatındaki Yeri	599
ERKİN EKREM : Doğu Türkistan'da Süfî Hocalar	621
MUALLA MURAT-NUHOĞLU : Sünnî-Alevî İlişkilerinde Hoşgörü	657
TANITMA YAZILARI	
FATMA AHSEN TURAN : Ethem Ruhi Fiğlalı, <i>Türkiye'de Alevilik ve Bektâşilik</i>	665
PAKİZE AYTAÇ : Yaşar Nuri Öztürk, <i>Tarihi Boyunca Bektaşilik</i>	671
İBRAHİM DİLEK : Fuat Bozkurt, <i>Alevîliğin Toplumsal Boyutları</i>	673
EJDER ÇELİK : Orhan Türkdoğan, <i>Alevî-Bektâşî Kimliği</i>	677
ALEV (KÂHYA) BİRGÜL : <i>İslâm Gerçeği</i>	681

MAKALELER	Sayfa
SÜLEYMAN KAZMAZ : Yeni Medeniyete Doğru	687
ABDULKERİM ABDULKADİROĞLU : Maneviyat Dünyamız Üzerine Düşünceler	707
RECEP BİLGİNER : Bize Ne Oldu Böyle?.....	717
ALİ ABBAS ÇINAR : Bazı Yazılı Bektaşî Kaynaklarında Ahmed Yesevî-Hacı Bektaş Veli Bağlantısı ve Yesevî'nin Hoşgörüsünü İşleyen Şiirler	729
A. NECLA PEKOLCAY : Yunus Emre'ye Hoca Ahmed Yesevî'den İntikal Eden İnanç İzleri	745
BELKİS TEMREN : Anadolu'ya Hoşgörü Tohumları Eken Hacı Bektaş-ı Veli	755
FEYZİ HALICI : Hoşgörü ve Hacı Bektaş Veli	769
KEMAL ERASLAN : Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinde Hoşgörü	777
RIFAT ARAZ : Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sûfilîği ile Yatır ve Türbelerin Çevresinde Yaşayan Eski Türk İnançları	783
MİHÂLY HOPPÁL : Macar Kültür Tarihinde Şamanizmin Yeri	827
BEDRİ NOYAN : Nevruz Erkânı	843
İSKENDER MUZBEĞ : Türkün Dini Hoşgörüsü ve Sırp Kilisesi	857
SAADETTİN KOCATÜRK : Bir Fütüvvet Şeceresi Üzerine	867
A. AZMİ BİLGİN : Tasavvufî Düşünce ve İlk Mutasavvıf Türk Şairlerinde Müsamaha ve Birlik Fikri.....	895
MÜJGÂN CUNBUR : Klâsik Edebiyatımızda Ehl-i Beyt Sevgisi	909
ALİ ALPARSLAN : Edebiyatta Hoşgörü	961
MİNE MENGİ : Saltuknâme'de Anadolu Birlik ve Beraberliğinin Kuruluşuna İlişkin Bilgiler.....	973
İSKENDER PALA : Klâsik Türk Şiirine Yansıyan Osmanlı Hoşgörüsü	985
İRFAN GÖRTAŞ : Hacı Bektaş Veli, Makâlat ve Bilgi Sorunu	999
TANITMA YAZILARI	
İBRAHİM BAŞTUĞ : Taha Akyol, <i>Hâricîlik ve Şîa, İslâm'da Devrinciliğin</i> <i>Sosyolojik Kaynakları</i>	1007
MESUT ÇETİNTAŞ : İrene Melikoff , <i>Uyur İdik Uyardılar</i>	1013
İBRAHİM DİLEK : Hasan Gülşan, <i>Her Yönüyle, Topsuz, Tüfeksiz Gönüller ve Ülkeler Fâtihî</i> <i>Pîr Hacı Bektaş Veli ve Alevî-Bektaşîliğin Esasları</i>	1021
MUALLÂ MURAT - NUHOĞLU : Anton Jozef Dierl, <i>Anadolu Alevîliği</i>	1023
AZİZE AKTAŞ - YASA : Şeyh Baba Mehmet Süreyya, <i>Tarîkat-ı Aliyye-i Bektâşîyye</i>	1029
ALİM YANIK : Hüseyin Batuhan, <i>Batıda Tolerans Fikrinin</i> <i>Gelişmesi I. (Ortaçağın Sonuna Kadar)</i>	1033

HOŞGÖRÜ İHTİYACINDA BİRLEŞMEK

SADIK TURAL*

—A—

Rahmetli Gazi Mustafa Kemal Atatürk, ümmet karakterli bir devlet yapısını, millet esaslı bir devlet yapısına dönüőtüdü. Bunun kolay olduğunu söylemek mümkün değildir. Her ülkede büyük değişimleri hazmedemeyen gruplar bulunabilir; bunlar zamanla organize de olabilirler. Milletlin hayatındaki değişimlerle oluşan değerler sistemiyle uyuşamayan grupların bulunmasından değil, o türden grupların Devlet'in yapısına hâkim olmasından rahatsızlık duyulmalıdır.

Türklerin millî bütünlüğünü yaralamak için geliştirilmeye çalışılan senaryoların bir kısmını komşu ülkeler, bir kısmını ise, Avrupa'daki ülkeler yaratmaya çalıőmaktadır.

Teolog-sosyolog Prof. Dr. L'odrop Stutdart'ın 1921 yılında Newyork'ta basılan kitabında, XX. yüzyılın önemli problemlerinden birincisinin "Türk etkisi ve Türk gelişiminden kurtulma" olduğu görüşü ileri sürülüyordu. Eser bugüne kadar İngilizce, Almanca, Fransızca ve Arapça olarak defalarca basılmıştır. Mutaassıp bir oryantalizmin ağır ve suçlayıcı örnekleriyle dolu

* Prof. Dr., Atatürk Kültür Merkezi Başkanı.

ve Türkçeye de *Yeni Âlem-i İslâm* adıyla çevrilip basılan bu esere benzer bir çok makale, broşür ve kitap bulunmaktadır.

Bu türden peşin hükümlü yayınlar yanında F. William Hasluck gibi bütünlüğümüze savaş açmak niyeti olmayan, gözlemlerine tahmin ve temennilerini katmayan Batı'lı araştırmacılar da vardır. Hasluck'un, *Christianity and Islam Under the Sultans* (Sultanların Yönetimi Altında İslâm ve Hristiyanlık) adlı eserinin ikinci cildinin 475-590. sayfalar arası Bektaşîlik ve Anadolu Alevîliğine ayrılmıştır. Günümüzde bu kitabı Türkçeye eserle ilgili manâlı bir tahlil yazısını "tebliğ" etmiş olan Prof. Dr. A. Edip Uysal başkanlığında bir ekibin çevirebileceğine ve bunun gerekli olduğuna inanıyorum.

Avrupa üniversitelerinde gerek oryantalistik (şarkiyat), gerek Türkoloji gerekse bazı teoloji fakültelerinde Türkiye'den giden doktora öğrencilerine "Türkiye'de İslâmı uyuşamayan gruplar, alt gruplar" konulu tezler yapma konusunda telkinlerde bulunulduğunu bilenlerin sayısı az değildir.

Dün petrol dünyası sayılan Arap ve İranlılara, bugün, bâkir toprak ve ucuz ekmek diyarı olarak görülen Türk Dünyasına öncülük, yol göstericilik yapmamızdan endişe duyanlar, yaklaşık yüzyılı aşkın bir zamandır, "sosyal sivilce"leri kaşımayı, hem ilmî, hem siyasî, hem askerî uzmanların çalışma alanı haline getirdiler.

Türk toplumunun millî bütünlüğünün yaralanması konusunda yapılan çalışmalara, bu sefer de dinî bütünlüğünün yaralanması yönünde yeni plan ve programlar eklenmiştir.

Kavramları, bulanık, kirlenmiş, bozulmuş hale gelen toplumlarda, birlik, benzeşirlik ve ortak tepkiler azalmaya başlar.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sınırları içinde hür ve bağımsız yaşayan aydınlar, kavramları temiz, aydınlık, duygu ve düşüncenin bozulmayan anahtarları haline dönüştürmek zorundadırlar.

—B—

Türkiye son yıllarda acı tecrübeler yaşadı; bu tecrübelerden yeteri kadar yararlanamadığı konular da sayıca az değil.

Bunlardan biri ise Türkiyemizin gündemine henüz giriyor: Bu yeni problem alanını doğru tanımak niyetiyle, UNESCO'nun 1995 yılını Hoşgörü Yılı olarak ilân etmesini de vesile sayarak 300'den fazla kişiye aşağıdaki mektubu yazdım. Kavramların aydınlığa çıkarılması yönündeki mektubumu, değişiklik yapmadan, ama teslim tarihini uzatarak ikinci defa yeniledim; yaklaşık on kişiye ise, üçüncü defa gönderdim.

İlk mektubuma on kişi cevap verdi; ikinci mektubumun üzerine olumlu ve olumsuz cevapların sayısı 114'e çıktı.

Önce bu mektuba yer vereyim:

Sayın.....

Türk milletinin Anadolu sahasında yarattığı dirlik, birlik, düzenlik ve esenlik dünyasından rahatsız olanlar, başta Türkiye olmak üzere Türk dünyası için olumsuzluklarla dolu senaryolar yazmaktadırlar. Yer yer bilim veya fikir, yer yer sanat veya estetik, yer yer edebiyat veya ekonomi alanlarındaki bu olumsuz senaryoların, geniş kitlelerce ilgi duyulur, benimsenir yahut rol alınarak oynanır hale gelmesi, çatışmalı ve sancılı bir toplum olma sürecini hızlandırmaktadır. Çatışmanın başladığı bir toplumda, dirlik, birlik ve esenlikten bahsetmek mümkün değildir. Bilindiği gibi, sosyal çatışmayı, psikolojik, sosyal ve ekonomik çözüme, parçalanma izler. Çatışmayı hoşgörü önler...

Son yıllarda özellikle bazı Avrupalı devletler, Türkiye'deki dinî yapı konusunda, bilimsel görünümü, politik ve ideolojik çatışmalara yol açıcı yayınlara (yarı akademik, vülgarize: Basılı yayın, tv. ve sinema için belgesel ve drama) bolca yer vermektedirler. Bu devletler, bazen Türkiye'de bulduk-

ları insanları kullanarak, bazen de kendi ülkelerindeki istihbarat makamları ile yakın ilişkileri bulunan akademik vitrinli yabancılar aracılığıyla, ayırıcılık senaryoları üretmekte ve bu senaryoları çeşitli dış zeminlerde de, ülkemizde de yaymaktadırlar.

Türkiye'deki dinî hayatı, dinî heyecanlara bağlı mezhep, tarikat, cemaat türünden alt kültür tabakalarındaki tezahürleri, yanlış anlayanlar veya abartanlar veyahut doğrusunu anlamamakta ısrarlı olanlar giderek sayıca artmaktadır. Bunun sebebi, herkesin hoşgörü sınırından dışarıya çıkmaya eğilimli olma ortamının hazırlanmışlığıdır.

Türkiye'deki mezhep veya tarikat sürtüşmesinin, lâik-antilâik çatışmasının oluşmasının, neticesi bakımından, sadece bu ülkede değil, Türk dünyasında ve Avrupa'da yaşayan Türkler arasında nelere yol açacağı konusunda duyarlılığını yitirmiş insanlar da sayıca artıyor mu?

Anadolu Türklüğü, bir taraftan şehirleşmekte, bir taraftan sanayileşmektedir; gelenekli yapıda birtakım sıkıntılar olmaktadır. Bu sıkıntılarının bir kısmı ise, dinî tavır alışlar şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Bu toprakları vatan, göçerevli Türk topluluklarını sade ve samimî Müslüman yapan Anadolu velîleri arasında, mahiyet değil, derece farkı vardır. Bu derece farkı ise, bazen farklı zaman ve mekânlarda bulunmuş olmaktan, bazen de etkiye (taraflara) dayalı yaygınlıktan doğmaktadır. Hacı Bektaş ile Hacı Bayram, Hacı Bayram ile Erzurumlu İbrahim Hakkı arasında hiç şüphesiz mahiyet farkı yoktur. Diğer Anadolu velîleri için de durum aynıdır. İslâmiyet'in, Türklüğün ve Türkçe'nin Türkler arasında yaşamasını sağlayan tarihî ulu şahsiyetler, yeni ülkelerde karşılaşılan din, milliyet ve diller karşısında direniş unsurlarıdır; bu dinî şahsiyetlerin çoğunluğu birlik ve bütünleşmeyi dinî heyecanla yüklenmiş olup kolonizatörlük işlevleri dışında siyasetle ilgisi olmayan velîlerdir. Daha sonradan taraftarlarının bir kısmının, Anadolu velîlerini yanlış anlayıp yanlış anlatmaları, bu gerçekleri değiştirmez.

Türkiye'nin kalkınmış; ekonomik bakımdan güçlü; Avrupa ile ilişkilerinde etkili politikalar uygulayabilen; Orta Doğu ve Türk dünyasında

"yönlendirici"; "bütünleşmiş yetmişmilyon"luk devlet ve toplum olmasından ürkenlerin, etniklik veya mezhep yahut tarikat kıskırtmaları yapması, şaşılacak bir durum değildir; ancak, bu senaryoların her birinin fikrî ve ilmî bakımdan, ne kadar basit ve ard niyetli olduğunun ortaya konulması, ilim ve irfanıyla yaşayan millî benlik ve kimlik sahibi insanlara düşmektedir. Bilim, yanlışları ve eksikleri gösterme, doğruları savunma sorumluluğudur. Bilim, sarlatanların ilmî doğruları inkâr etmelerine imkân vermeme gayretidir.

Bilindiği üzere 1995, UNESCO tarafından hoşgörü (müsamaha) yılı olarak ilân edilmiştir. Atatürk Kültür Merkezi olarak, **Erdem** dergisinin 22 ve 23 numaralı sayılarını **Anadolu'nun Dinî Hayatında Hoşgörü** konusuna ayırdık: **Sultan Hacı Bektaş Velî ile diğer din ulularını ve Anadolu iskânını zemin; Türk'ün dinî hoşgörüsünü esas alan (edebiyatta dinî hoşgörü ve bütünlük; sanatta dinî hoşgörü ve bütünlük; iktisat ve ticaretle dinî hoşgörü ve bütünlük; idare ve siyasette dinî ve millî hoşgörü; Anadolu'daki Hristiyan toplulukları karşısında millî benlik ve kimlik korunmasını sağlayıcı yönü ile Yesevîlik kolları ve etkileri, XIII. yüzyıl Anadolu'sunda tarîklerin, okur yazar olmayan Türk topluluklarındaki dil ve zevk korunmasındaki yeri; Türklerde dinî heyecan ve ibadet gruplaşmasının yerleşme ve cemaatleşme eğilimlerine etkisi; dinî ve millî heyecanlara bağlı hoşgörünün Ahîlikteki yeri; dinî şahsiyetlerin bütünlük sağlayıcı yönleri ve etkileri; Arap tarihindeki problemlerin Türk toplumuna taşınması yanlışları vb.) yedi sayfadan az, yirmi sayfadan çok olmayan bir yazınızı /25 Ağustos 1995/ tarihine kadar göndermenizi istirham eder, saygılar sunarım.**

Sadık TURAL

Atatürk Kültür Merkezi Başkanı

27 Ekim 1994

27 Mart 1995

Sevginin olmadığı, saygının bulunmadığı bir sosyal yapıda, hoşgörü olamaz. Sevgi ve saygı insan ilişkilerini doğuran ve yoğuran önemli ve aslı iki özelliktir.

Toplumumuzun değerler hiyerarşisinde sevgi, saygı, hayâ üçlüsü ile bunların tepkileşmesi olan ayıp, çirkin, günah, gülünç kavramlarının etkisi dünkü kadar güçlü değil... Bunun sebepleri ise, bu takdim yapısının dışındadır; ancak, sosyal denetim özelliklerini sadece kanunlara, tüzüklere ve yönetmeliklere bağlayan toplumlarda, birbirine karşı, ilgisiz veya sevgisiz yahut saygısız veyahut hayâsız insanların sayısının artacağını belirtmeyi gerekli sayıyoruz.

Bu anlayışlar ile mektubumuza gönderilen cevaplar, iki sayı olarak düşünülmüşken, dergimizin 22., 23., 24. sayılarını oluşturacak bir genişliğe ve zenginliğe ulaştı. Elli yedi adet makale, onaltı tanıtma yazısı ile biri manzum biri mensur üç şiir *ERDEM*'in HOŞGÖRÜ özel sayılarını meydana getirdi; 21 numaralı Yesevî'ye ayrılmış sayımızı da birlikte düşününce, bu alanda yapılmış geniş hacimli ilk çalışmayı oluşturduğumuza inanıyoruz.

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı tarafından 13-15 Şubat 1993'te gerçekleştirilen ve bildiri metinleri, tartışmalarıyla birlikte yayınlanan *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik* adlı toplantı tutanaklarından oluşan kitapta olduğu gibi akademik anlayıştan ayrılmamaya çalıştık. Belirtmemiz gereken bir nokta, makaleler kadar, kitap tahlil ve tanıtımların da düşünce hayatımıza katkı sağlayacağına olan inancımızdır.

Hoşgörü (müsamaha) kavramının felsefî, sosyolojik boyutları, az çok farklıdır: Felsefe, hoşgörünün evrenselliğini savunurken, teolojik, sosyolojik, ideolojik-politik yönelişleri görmezden gelir. Felsefî ve ideolojik-politik tavrılı düşünce sahipleri, hoşgörüyü evrensel bir değer olarak anlar ve anlatır. Sosyolojik değerlendirme ise, her toplumun diğerine göre farklı olduğunu bilir; aynı toplumun içinde bilgi, kanaat ve iman tabakalaşmasına

dayalı daha az olmakla beraber "var olan" davranış farklılaşmalarının hoşgörü kavramıyla bağlantılı görüntülerini bulur, değerlendirir.

Türk toplumunun, gerek Anadolu ve Balkanlar, gerekse diğer Türk yurtları ölçeğindeki varlığı açısından, hoşgörüye bağlı tavır alışların, sosyolojik yönü kadar, tarihî devreleri de, incelikler taşıyor. Bu inceliklerin hem tarihî hem de mevcut sosyo-psikolojik göstergeleri üzerinde millî, ilmî, ciddî araştırmalara ihtiyaç vardır.

ERDEM'lerde yer alan, gerek tarihî ve sosyolojik zemine yaklaşan bağımsız incelemeler, gerekse konuyla ilgili eserlerin tanıtma ve tahlillerine ayrılan bibliyografik yazılar, ihtiyacımızın bir bölümüne cevap verecek niteliktedir.

Yazarların dillerine, üslûplarına ve görüşlerine hiç bir şekilde müdahalede bulunmadık.

Elimizdeki çalışmanın bize göre iki eksiği var: *Kişi adları dizini; Kavramlar dizini...* Özellikle *Kavramlar Dizini* olsa idi, "tanım nitelikli cümleler" in yardımını isteyenlere daha çok faydalı olabilirdik. Şimdilik her birinden 3300'er adet bastığımız bu dergi(ler) kısa zamanda tükenirse, bu iki eksiğin giderildiği bir yeni baskı yapma arzumuzdur.

Nevruz'da olduğu gibi, yine bir konumuzu akl-ı selîmin, fikr-i selîmin ve hiss-i selîmin dünyasına çekiyoruz. Bundan sonrası eğitimcilerin ve idarecilerin işidir. Aklını gönlüyle, gönlünü aklıyla barıştırmış olmak erdemiyile yoğrulmuş insanlar, hoşgörülü olurlar...

Uzlaşmayı teslimiyetle, rekabeti hasımlıkla, hayranlığı hasetle karıştıranların sayısını da, öfke ve kini ile, kendi içini de, toplumu da karar-tanların sayısını da *rahatsız olunmaz* seviyeye indirmek zorundayız. Bu ise, ön şartı hoşgörü olan bir sevgi dünyası oluşturmakla mümkündür.

Allah'a hamdolsun ki, biz HOŞGÖRÜ özel sayısını kendi toplumumuza ait problemleri görmek ve göstermek arzusu ile oluşturduk. UNESCO'nun ellinci yıldönümü olan 1995 yılını *Hoşgörü Yılı* ilân etmesi ise, sadece bir vesile oldu. Diğer taraftan UNESCO'nun her yılın 16 Kasım'ını *Hoşgörü*

Günü ilân etmesinden faydalanarak, önümüzdeki 16 Kasım'da akademik bir toplantıyla anlamlı hâle getirmeyi de düşünmeliyiz.

K. Yüceoral dostumuzdan duyduğum, R.W. Lowel isimli bir yabancının şu güzel sözünü yazmalıyım: "Şeytanın en büyük yardımcıları fanatiklerin hoşgörüsüzlüğüdür."

Her türlü *fanatizm* ve *militanizm*, insan olmanın önüne konulmuş sosyal ve psikolojik engellerdir. Ne adına ve niçin ortaya çıkarsa çıksın, fanatikliği, militanlığı, insanımızdan da, toplumumuzdan da uzaklaştırmak zorundayız. *ERDEM* dergisinin *Hoşgörü* cildini oluşturan bu temel bakış açısıdır.

Atatürk Kültür Merkezi olarak, Türk aydınınının kendi toplumunun dertlerine çözüm aramasına, tarihî, sosyolojik malzemesini yeterince tanıyıp şuurla değerlendirerek çağın ihtiyacını duyduğu değer ve davranışlar haline dönüştürmesine katkı sağlaması gerektiğine olan inancımızı tekrarlıyorum.

HACI BEKTAŞ'A SELÂM*

İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU

Ey Hacı Bektaş Velî! Dillerin, kavimlerin ayrı ayrı yaratılmasını yerlerin, göklerin yaratılması gibi, Allah'ın varlığını belge olarak gösteren Kur'an âyetine boyun eğen sen değil misin?

Ey Hacı Bektaş Velî! Kadın ile erkeğin eşit yaratıldığını bildiren Kur'an âyetini hak tanıyan, er ile hâtonu eşit gören, eşitliği ahlâk olarak benimseyen sen değil misin?

Ey Hacı Bektaş Velî! Dinde, dilde, sanatta bütün Türkler gibi Türklük vicdanını taşıyan sen değil misin?

Ey Hacı Bektaş Velî! Turanlı Azer oğlu İbrahim peygamberin soyundan gelen Ali'yi Türklük örneği olarak tanıyan sen değil misin?

İnsan hürlüğünü, tabiat sevgisini kendine gönül yolu seçen sen değil misin?

"Eline, beline, diline" töresini senden olanlara ahlâk mirası olarak bırakan sen değil misin?

Tarihte Türk ordularına savaş coşkunuğunu veren yine sen değil misin?

Türbeni "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur" diyenlere sevgi, saygı yeri, aşkevi yapan sen değil misin?

* İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun 16 Ağustos 1964 HACI BEKTAŞ VELÎ Müzesi'nin açılışı dolayısı ile hasta yattığı Guraba Hastahanesi'nden yolladığı mesaj.

Ey Velî! Biz de senin gibi Müslümanız. Biz de senin gibi Türküz. Biz de senin gibi Muhammed ile birlikte Ali'yi çok sevenlerdeniz. Ayak ucuna geldik. Seni anıyoruz.

Gelip geçici olan bu dünyadan sonsuzluk âlemine selâm!

Selâm sana, ey Türk Velî, selâm!

Selâm sana, ey Türkçülük Pîri, selâm!

Selâm sana, ey Hacı Bektaş Velî, selâm!

ALEVÎ, SÜNNÎ, KIZILBAŞ...*

NİYAZİ YILDIRIM GENÇOSMANOĞLU

Ta ezelden hür milletiz,
Soyu-sopu gür milletiz,
Kandan, candan bir milletiz,
Bir temel, bir duvar, bir taş
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Aynı mayadan yoğrulan,
Türk, Türkmen diye çağrılan,
Aynı kibleye doğrulan
Secdeye konulan bir baş
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Dedemiz bir, torunlarınız,
Dün, bugün ve yarınlarınız,
Yüceleriz, derinleriz
Yunus Emre, Hacı Bektaş,
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Oğuz'un yirmidört boyu,
Yüce Türk'ün şanlı soyu,
Dede, baba, amca, dayı
Bibi, teyze, bacı, kardaş
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

* Bu şiir *Kopuzdan Ezgiler*, (Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 1979, s. 76-80)'den alınmıştır.

* * *

Karavaştan olmaz vezir,
 Olmaz münafıkta özür,
 Olmaz ayrılıkta huzur
 ALKAEVLİ, KINIK, YAZIR
 Bir temel, bir duvar, bir taş
 Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Soysuza verirsen değer
 Döner ecdadına söğür
 Haydi haykır Türk'sen eğer
 YAPARLU, DODURGA, DÖĞER
 Bir temel, bir duvar, bir taş
 Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Fitne, fesat bir kör kuyu
 Bir olmaktır Türk'ün huyu.
 Vatanımın kırk bin köyü
 KARAEVLİ, BAYAT, KAYI
 Bir temel, bir duvar, bir taş
 Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Gönlüm küskün, bağrım ezik
 Ne fidanlar düştü yazık!
 Unutma ey sütü bozuk!
 EYMÜR, SALUR, ÇEPNİ, KIZIK
 Bir temel, bir duvar, bir taş
 Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Bu gök, bu deniz, bu hava,
 Bu yayla, bu dağ, bu ova
 Kanımızla geldi tava.
 ALAYUNTLU, BÜĞDÜZ, YIVA
 Bir temel, bir duvar, bir taş
 Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Birlikte bayrak açana
 Koş birlik andı içene
 Lânet, birlikten kaçana
 ÇAVULDUR, İĞDİR, BEÇENE
 Bir temel, bir duvar, bir taş
 Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Öz kardaşlar olmaz dargın
 Dargın olsa, düşer yorgun
 Haydi ey YÜREĞİR, KARGIN!
 Haykır gece, gündüz, hergün:
 Bir temel, bir duvar, bir taş
 Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Bir gövdede bir can yaşar
 Birlik yolu dağdan aşar
 Haydi durma sen de başar!
 BEĞDİLİ, BAYINDIR, AVŞAR
 Bir temel, bir duvar, bir taş
 Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Bilsin bunu âr edenler,
Söz, canına kâr edenler,
Soyunu inkâr edenler
Haramzâdedir ey gardaş
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Ey paraya, pula yatan!
Sensin bizi ayrı tutan
Allah'tan kork, kuldan utan
Ebâ-enced bir, öz kardaş
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

İçimize kin soktular,
Dinsizliği din soktular,
Kızıl Moskof, Çin soktular...
Dediler olsun hurdahaş
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Yüzümüzden öven bunlar,
Ardımızdan söven bunlar,
Seni, beni döven bunlar,
İsterler olsun hurdahaş
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Ağam! Ev bizim, söz bizim,
Yürek yakan bu kök bizim,
Bu kan, bu can, bu öz bizim...
Aynı doku, aynı kumaş,
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

Uyudun kaç asır boyu...
Uyan ey Oğuz'un soyu!
Baba, dede, amca, dayı
Bayramdır bu, gel kucaklaş
Alevî, Sünnî, Kızılbaş...

TÜRKE DOĞRU

ALİ RIZA KÖSEOĞLU*

“Sayın, Sâdık Tural'a"
Hürmetlerimle...

Hakka doğru giden yolum,
Türke doğru, Türke doğru.
Aşk u saâdetim dolum,
Türke doğru, Türke doğru.

Hayât iksirim, varlığım,
Sağlığım ile yârlığım.
İlim-irfân duyarlığım,
Türke doğru, Türke doğru.

Uyanıklığım birliğim,
Erdemliliğim erliğim.
Uygarlığım hürlüğüm,
Türke doğru, Türke doğru.

Sıtk u sadakatım, yönüm,
Tarihim, şerefim, ünüm.
Hep ilkbahâr olan günüm,
Türke doğru, Türke doğru.

RIZA der ki: Muhabbetim,
Gerçek onurum, ismetim.
Aslım, neslimle izzetim,
Türke doğru, Türke doğru.

* Halk Ozanı.

HOŞGÖRÜ İHTİYACI

AYVAZ GÖKDEMİR*

Millî birlik ve bütünlüğümüze, vatanımıza, canımıza ve namusumuza saldırmayan insanların bizden göreceği hoşgörüdür.

Gönül kelimesi -Yahya Kemal'in ikazı ile- dünya dillerinde yokmuş... Keşke olsaydı. Gönül, muhabbetin, hürmetin, merhametin, edebin, huzurun birbiriyle kaynaştığı bir iklim... Gönül sahiplerinin, önce kendi milletine, sonra da mensup olduğu millete ard niyet beslemeyene karşı sevgi, saygı, merhamet ve hoşgörü göstermesi pek tabiidir.

Siyaset adamlarının, dil ve din konularında neticelerini düşünmeksizin söz söylemesine gönlü razı olmayanlardanım. Mezhep, tarikat, cemaat gibi dinî heyecan ve tavır farklılığından ibaret saydığım meselelere ait inceliklerin, ehli, erbabı, âlimi tarafından çözülmesi gerektiğine inanıyorum.

Bir müşahedem var: Tarihî, sosyolojik, psikolojik bakımdan yüzde yüz haklı olduğumuz konular, ülkemizin, milletimizin ve devletimizin açık ve gizli düşmanları tarafından tersyüz edilmekte; zihinler bulandırılmakta, câhiller ve gafiller kandırılmakta; alınmaz kalelerimizin burçları olan ortak kıymet hükümlerimiz tezyif ve tahrip edilmekte; insanlarımız, birbirine ilgisiz, sevgisiz, saygısız, yabancılaşmış hale düşürülmekte; kültürel gücümüz, sosyal bütünlüğümüz yaralanmaktadır. Siyaset, idare, bilim alanlarında sorumluluk taşıyanların böyle olumsuz bir ortamda, doğrunun, güzelin, iyinin

* Devlet Bakanı.

ısrarlı savunucusu olmasını istemek, neredeyse kahramanlık beklemek kadar aşırı bir talep haline dönüşmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yetmiş yıllık millî devlet, bütünleşmiş millet ve demokrasi tecrübesi sonucunda yeni nesillerini duygu, düşünce, hayal ve davranış anarşisinden koruyabilecek olgunluğa ve birikime sahiptir. Bütün mesele, insanımızın, hangi tarihî ve coğrafi mirasa sahip olduğunun bilgisine, heyecan ve şuuruna ulaşması, bu ortak mirasa sahip çıkmamıza kimlerin niçin ve nasıl savaş açtığını her an yeniden düşünmesidir.

Türkiye Türklüğünün tarihi, nüansları ve zenginlikleriyle yeni yeni aydınlanıyor. Bilimin henüz el attığı ve ilmî, millî, ciddî bir tavırla araştırıldıkça daha çok aydınlanacak bir çok konu var: Kültürel kimlik arayışlarının, hoşgörüsüzlüğün sürtüşmeye yatkınlığın arkasında, biraz da, tarihçinin, sosyoloğun, ilâhiyatçının vazifesini gereği kadar yapmamışlığı yatmaktadır. Bilim aydınlatmadığı konular, fitne ve fesadın malzemesi oluyor.

Türk toplumunda dün var olan, bugün ve yarın da var olması gereken, *birbirimiz için vazgeçilmez olma* duygusunun yaralanmasına izin verilmemelidir. Türkiye toprağına bin yıldır dalga dalga gelen insanların, mezhep, tarikat, cemaat kavgası yapmaktan çok, kaynaşmak ve benzeşmek arzusu gösterdiğine inanıyorum; çünkü böyle bir gönül birliği olmasaydı, bu vatanın korunması ve savunması için milyonlarca insanı aynı cephelerin şehitleri ve gazileri olmaya kim hazırlardı?

Fitne ve fesat her toplumda vardır; bizde daha çok değil, hattâ dinî meselelerde bizde daha az. Afaroz sistemini, engizisyon mezalimini, mezhep savaşlarını düşününce, Hristiyan Avrupa'nın bu konuda zor sönmüş bir yarıdağ olduğunu bile söyleyebiliriz. Bizim hoşgörümüz, bizim kalenderliğimiz; komşulukta, hemşeriliğe, oradan da millet olmaya giden "özel hukuk" anlayışımız, *başkalarına örnek olacak* seviyededir.

Biz samimî ve sade Müslümanlarız; Alevîsi, Sünnîsi ile taassuptan uzak yaşamaya çalışırız, çalışmalıyız. Geçmişte siyasetten doğmuş, siyasî mücadelelerin tabîî sonuçları olarak tarihteki yerini almış bazı acı ve nahoş tablolara, bugün hak verecek insaf, iz'an ve vicdan sahibi kimse çıkmaz, çıkmamalıdır.

Biz Türküz; Türk Müslümanlığının ise, samimiyet, sâdelik ve hoşgörü bakımından İslâm âleminde çok özel bir yeri vardır. Bu yerin korunması herkesin vazifesidir; neticesi ise, hüzür ve bütünlüğümüzdür.

Atatürk Kültür Merkezi'nin başkanı Prof. Dr. Sadık Tural toplumumuzdaki sürtüşmelerden birinin çözümü için 315 mektup yazdığını, gelen cevapları kitaplaştıracığını, makale beklediklerinin listesiyle beraber haber verdiği zaman çok duygulandım. Meselelerin gerisinde değil önünde olmak idraki, bilim adamlarımızın da, bürokratımızın da yagın bir özelliği olmalıdır.

Ekonomik ve teknolojik sahada bir çok eksiğimiz ve ihtiyacımız olduğu muhakkaktır; ancak, birbirimize hoşgörü, muhabbet, hizmet şevki duymaz isek diğer ihtiyaçlarımızı boşuna gidermiş oluruz. Herşeyden çok, birbirimize hoşgörü göstermeye, birbirimizi sevmeye, saymaya ihtiyacımız var. Buna karşı çıkanların ise doğru teşhis edilmesi, hatta gerektiği hallerde teşhiri de ayrı bir ihtiyaç alanımızdır.

Kim ne yazmıştır, henüz ben de bilmiyorum; lâkin bu vatanın ekmeğini yemiş, hem geçmişe, hem de geleceğe karşı sorumluluk şuuru taşıyan insanların söyleyecekleri, *sadece üslûp bakımından farklıdır* diye düşünüyorum.

Prof. Dr. Sadık Tural, dizginin tamamlandığını haber verdiği zaman ise, kâğıt ve baskıyla ilgili problemlerine derhal hâl çaresi bulunmasına katkı sağlamış olmak, gönül huzurumu arttırmıştır.

Bu binbeşyüz sayfaya yakın esere yazılarıyla katkıda bulunan, tashih gibi eziyetli bir işi üstlenen, dizgiyi, baskıyı gerçekleştiren kalem ve gayret sahiplerine teşekkür ederim.

Okumak zahmetini göze alan herkesin yararlanacağı muhakkak olan bir eser meydana geldi. Umdüğümüz gibi olsun, hayırlı olsun...

ANADOLU'NUN FETHİ VE TÜRKLEŞMESİ

MUSTAFA KAFALI*

Türkiye'deki bazı manasız tartışmaların boş olduğunun anlaşılması için, Anadolu'nun Türkler tarafından vatanlaştırılmasının geçirdiği merhaleleri, tarih ilminin verileriyle ortaya koymak yeterli olacaktır.

XI. yüzyıl, Türk tarihinin en mühim dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Zira bu zamana gelinceye kadar Orta Asya'dan batıya doğru gelişen Türk fütihat ananesinin istikameti esas itibarıyla Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları takip ederek Tuna boylarına kadar uzanmaktaydı. Batı Hunlarının 375 yıllarında bu günkü Avrupa'nın temelini teşkil eden kavimler muhacereti hareketine sebep oluşları ile başlayan Avrupa'ya ve Tuna havzasına girişleri, bilinen ilk numunedir. Daha sonraki yüzyıllarda Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kıpçaklar'ın aynı yolu takiben Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve Tuna Havzasına girişleri bu geleneğin bir devamı olarak görülür.

Ancak 1040 yılında vukubulan Dandanakan zaferinden sonra gittikçe büyüyen dalgalar halinde gelişen "Büyük Oğuz Göçü" ve onun neticesinde Ön Asya ve Anadolu'nun fetholunması, asırlardır takip edilen Türk fütihat yolundan farklı istikamette gelişecektir. X. yüzyılda Selçuklu Ailesi'nin başbuğluğu altında topluca İslâmiyeti kabul eden Oğuz Türkleri, bu tarihlerde Sir-Derya boylarında oturuyorlardı.

Karahanlı ve Gazneli Devletlerinin dahilî baskınlarından yılan Oğuzlar, rahat ve huzur içinde oturabilecekleri yeni bir yurt, yani vatan aramak-

* Prof. Dr., A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

taydılar. 1018 yılında Çağrı Beğ'in 3000 kişilik Oğuz (Türkmen) süvarisi ile Gazneli hakimiyetindeki İran üzerinden Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanan gaza seferi, aranan vatanın bulunmasına imkân vermişti. Bu Oğuz akını tasvir eden Urfalı Mathieu'nun ve Süryani Mihael'in nakline göre "ok ve yay kullanan uzun saçlı Oğuz süvarileri, Ermenileri şaşkına çevirmişti." Çağrı Beğ, bu gaza akını tamamladıktan sonra, yine Gazneli ülkesini katederek ve Gazneli takibinden sıyrılmak suretiyle yurduna dönebildi. Çağrı Beğ'in dönüşü Tuğrul Beğ'e ve diğer Oğuz Beğlerine yeni bulunan müstakbel vatanın haberini de getiriyordu. Zira Çağrı Beğ, "Bu ülkede bize karşı koyacak herhangi bir kuvvete rastlamadım" derken, Karahanlılar ve Gaznelilerin baskısından bunalan Oğuz Beğlerine Azerbaycan ve Anadolu'nun vatan haline getirilebileceğini bildirmekteydi. Ancak Oğuzlar'a Azerbaycan ve Anadolu yolunun açılması, Çağrı Beğ'in hem gaza ve hem de keşif mahiyetindeki bu akınından tam 22 yıl sonra mümkün olacaktır. 1040 yılında Tuğrul ve Çağrı Beğler kumandasında Oğuz, diğer bir deyişle Türkmen ordusunun Dandanakan'da Gazneli ordusunu perişan etmesiyle Ön Asya ve Anadolu'nun yolu artık Oğuz Türklerine açılmaktaydı. Çünkü bu zafere kadar bütün İran ülkesini elinde bulunduran Gazneli Sultanlığı, gaza için bile olsa, Selçuklu Türkmenleri'nin Anadolu'ya hükmeden Bizanslılar üzerine sefer yapmalarına engel teşkil etmekteydi. Nitekim Dandanakan zaferinden sonra Oğuz İli'nin 24 boyuna mensup Türkmen oymakları kütleler halinde, gittikçe artan dalgalar misali, Sir Derya ve Maverünnehir ülkelerini boşaltarak ağırlık merkezi Azerbaycan ile Doğu Anadolu'ya yönelen bir istikamette Ön Asya'ya girdiler. Ön Asya'da siyasi hâkimiyetini süratle kuran Tuğrul Beğ (995-1063), aynı zamanda İslâm Halifesi'nin oturduğu Bağdat şehrine girerek hilafet makamının İslâm ülkeleri üzerindeki sarsılmış olan manevi itibarını tekrar kazandırdı. Halife de buna karşılık kendisini her nevi baskıdan kurtaran Tuğrul Beğ'e kızını vererek damat yaptı ve aynı zamanda onu İslâm milletlerinin ve ülkelerinin Büyük Sultanı olarak ilan etti. Bu münasebetle Sultan Tuğrul Bey asırlardır Hristiyan âlemini temsil eden Bizans İmparatorluğuna karşı İslâmın bayrağını taşıma, İslâmın kılıcı ve müdafii olma vazifelerini de üzerine almış oluyordu.

Türk fütühat hareketinin Anadolu'yu vatan tutmaya yöneldiği bu sırada Anadolu'nun umumi durumunu izah etmekte fayda vardır: *Atalarımız tarafından fethedilişinin arefesinde Anadolu, nüfusunu kaybetmiş ve harabe-ye dönmüş bir coğrafya durumundadır.* Günümüzde dahi o devirden pek çok harabe şehirlerin kalıntıları mevcuttur. Türk fütühatından önce Anadolu ülkesinin baştanbaşa harabe haline gelmesinin ve nüfusunu kaybetmesinin sebebi, asırlarca süren ardı arkası kesilmeyen muharebeler yüzünden olmuştu. Bilhassa VI. yüzyıl ve XI. yüzyıllar arasında tam beşyüz yıl orduların devamlı surette çiğneyip, yakıp, yıkıp ve yağmaladığı Anadolu'da hayatîyetin kaybolması tabii netice idi. Bu harabelere başlangıç olarak Sasani-Bizans mücadelesini alacağız. Uzun yıllar süren bu çatışma Anadolu'nun nüfusunun azalmasına sebep olmuş, aynı zamanda köy ve kasaba hayatını da yok etmiştir. Çünkü köy ve kasabalar devamlı surette Anadolu'ya giren Sasani orduları tarafından yağma ve tahrip edildiği için her şeyden önce hayat emniyetinin bulunmadığı yerler haline gelmişti. Zira karşı koyan öldürülüyor, kaçabilen kalelere ve mahfuz yerlere sığınmıyor, geri kalan da esir olarak alınıp götürülüyordu. Ancak surlarla çevrili şehirlerde hayat kalmıştı. Bu merkezlerdeki hayat şartları da her geçen gün çevre hayatına muvazi şekilde daha daralmaktaydı. Çünkü çevresindeki köy ve kasabalara daima muhtaç durumda olan bu şehirlerdeki sosyal ekonomik ve ticari hayat da, gitgide çökmekteydi. Hattâ çevre hayatı ölen bu şehirlerde zamanla gıda ihtiyaçlarının dahi temini bir mesele durumuna girmişti.

Daha sonra Sasani İmparatorluğuna son veren İslâm ordularının, Emeviler ve Abbasiler devrelerinde cihad gayesiyle Anadolu'ya girdiklerini görmekteyiz. Dolayısıyla bundan böyle Anadolu, İslâm ordularının gaza sahası haline girecektir. Bizans İmparatorluğu ile İslâm Devleti arasındaki hudut Toros Dağları idi. Toroslar boyunca teşekkül eden "İslâm Sugur Teşkilatı," bir uç beğliği gibi çalışıyordu. Her bahar İslâm memleketlerinden akıp gelen mücahidler, askeri hareketin ağırlık merkezi Tarsus ve Malatya olmak üzere, Bizans üzerine tertip edilen seferlere iştirak ediyorlardı. Hatta İslâm orduları, zaman zaman İstanbul'u bile kuşatarak Bizanslılara korkulu günler yaşatmaktaydılar. Bu seferler ve akınlar anında surlarla çevrili şehirler kendilerini kısmen koruyabilmişlerse de köy ve kasabaların boşalması, Anadolu'yu ıssız ve terkedilmiş ülke haline getirmişti. Türk fütühatının arefesinde, Anadolu'da ancak şehirlerde yaşayabilmekte olan

mahdut miktardaki nüfusun etnik durumunu verecek olursak, Anadolu'nun doğusunda Ermeniler, batısında ise Rumlar oturmaktaydılar. İşte böyle bir zamanda Anadolu'ya giren Oğuz Türkleri yani Türkmen atalarımız, Bizans'a karşı ilk zaferlerini 1048 yılında Erzurum'a yakın Hasankale "Pasinler" muharebesinde elde ettiler. Bu muharebeden sonra 1048'de Erzurum, 1057'de Malatya, 1059'da Sivas, 1064'te Kars ve Antakya şehirleri, 1067'de Kayseri, Niksar ve Konya şehirleri, 1068'de Amoryum: Amuriyye (Emirdağ yakınlarında eski bir kale) ve 1069'da Honas (Sandıklı yakınlarında eski bir kale), Türk kuvvetlerinin eline geçti. Fakat Bizans İmparatoru Romanos Diyogenis, büyük bir ordu ile mukabil taarruza geçince, Türkler, ileri hareketlerini durdurmuşlar ve muharebeyi en uygun mahalde yapabilmek için Doğu Anadolu'ya çekilmişlerdir. Bizans İmparatorunun parayla tutulmuş ve birçok milletlerden meydana gelen 200 bin kişilik kalabalık ordusunu Sultan Alp-Arslan (1030-1072), Van Gölü'nün kuzeyindeki Malazgirt sahasında karşıladı. Bu orduda Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen Uz ve Peçenek Türklerinden meydana gelen 20 bin kişilik Türk birliği de vardı. Bilindiği üzere Sultan Alp-Arslan, 26 Ağustos 1071 günü kendisinin beş misli sayıdaki bu büyük Bizans ordusunu perişan etti. Bizans ordusunun bünyesinde yer alan 20 bin kişilik Uz ve Peçenek Türkü'nün muharebe esnasında karşıdakilerin savaş naralarından onların kendi soydaşları olduğunu anlar anlamaz topluca oklarını Bizans saflarına çevirmeleri ve kardeşlerinin saflarına katılmaları, millî tarihimiz bakımından çok mühim bir hadisedir. Malazgirt zaferinin akabinde Türkmen süvarileri, derhal Adalar Denizi sahillerine ve Boğazlara kadar hakim oldular. Hatta Selçuklu Türkleri, daha büyük fetihleri hazırlayabilmek için ilk başkent olarak İznik şehri seçtiler. Yani İznik'in merkez seçilmesi fütuhatın Trakya ve Balkanlara doğru devam edeceğinin ifadesiydi. Fakat Haçlı seferlerinin hemen başlaması üzerine başşehirin Anadolu'nun merkezinde yer alan Konya'ya nakledildiğini görüyoruz.

1071 Malazgirt Zaferinden sonra Türk kuvvetleri başlarındaki kumandanları ile batı istikametinde bütün Anadolu'yu katederek Adalar Denizi'ne ve Marmara sahillerine ulaştılar. Anadolu fethedilmiş olmakla beraber bazı müstahkem kalelerin fethi henüz tamamlanmamıştı. Bu münasebetle Selçuklu ailesinden Kutalmış Oğlu Süleyman ile birlikte Artuk Beğ,

Mengücek Beğ, Saltuk Beğ, Danişmend Beğ, Bozan Beğ, Karatekin Beğ ve Çubuk Beğ gibi bir çok Türkmen Beğlerinin vazife aldıkları bilinmektedir. Bunlardan Karatekin Beğ, Çankırı, Kastamonu ve Sinop bölgesindeki kaleleri fethederken diğer beğler Anadolu'nun doğu kısmında fetihle meşgul olmuşlardır. Çubuk Beğ'in 1085 yılında Harput, Palu ve Bingöl çevresindeki kaleleri ele geçirdiğini bilmekteyiz. Çubuk Beğ, Türklüğe kazandırdığı Harput müstahkem şehrini kendine merkez kabul ederek bu şehirde oturmuştur. Onun vefatından sonra oğlu Mehmed Beğ yine Harput merkez olmak üzere babasına halef olacaktır. 1114 yılında Mehmed Beğ'in vefatı üzerine halefi olmadığı için Harput şehrine Artuk Beğ'in torunu Belek Gazi hakim olacaktır. Kutalmış Oğlu Süleyman ise daha ziyade iç Anadolu ve Batı Anadolu bölgelerindeki kalelerin fetihlerini tamamlayarak Anadolu'yu vatanlaştıracaktır.

Anadolu'nun fethini takiben Sır-Derya ve Maveraiünnehir'deki Oğuz İli'nin geri kalan kısmı da Anadolu'ya akmaya başladı. Birbiri ardınca gelen göç dalgaları Anadolu sathında yayıldılar. Oğuz İli'nin 24 boyu bu yeni vatan coğrafyasında yerleştiler. Malazgirt zaferine kadar asırlar boyu "Cihat Sahası" olan Anadolu, artık yeni sahibi Türklere "Vatan" olmakta ve Cihat Sahası Balkanlara doğru itilmektedir. Türklerin nüfus bakımından bütün köy ve kasabaları, harabeye dönmüş olan bu vatan coğrafyasını iskan edebilmeleri için ülkenin her tarafını imar etmeleri gerekiyordu. Aynı zamanda yüzyıllardan beri Anadolu'da kaybolan ticarî, iktisadî ve içtimâî hayat ile birlikte ırz, namus, can ve mal emniyetinin de temini icap ediyordu. Böylelikle Türk fütuhâtından önce nüfusunu kaybederek ıssızlaşan ve harabeye dönen Anadolu, yeni gelen kesif Türk nüfusu ile birdenbire canlılık kazanırken bir taraftan da süratle imar görmeye başladı. Yeniden ihya ve imar edilen Anadolu'da köy, kasaba ve şehirler esas itibarıyla ya eski harabelerin yanında ve yahut da üzerinde kuruldu. Zira, Türkler kendilerinden önceki Anadolu'da mevcut olan yolların ve güzergâhların hem strateji ve hem de ticarî bakımdan yüzyıllar boyunca elde edilen tecrübeler neticesinde meydana getirildiğini ilk anda idrak etmişlerdi. Dolayısıyla bu yollar üzerindeki köy, kasaba ve şehirlerle birlikte bunları birbirine bağlayan bakımsız tarihî yol şebekelerini de ihyâ etmeye başladılar. Yeni vatanlarına kavuşan Türkler, kısa zamanda binlerce köy ve kasabayı kurarken bu arada

harabe durumundaki pek çok şehri de yeniden inşa etmişlerdi. Vatanlaştırma çalışmalarının bu dikkate değer yönü üzerinde yapılacak yeni araştırmalar, boş ve kimliksiz bir coğrafya'ya vurulan damganın ne kadar sistemli olduğunu herkesin anlamasını kolaylaştıracaktır.

Böylece yeni bir ruhla yerleşilmek suretiyle hayatıyetine kavuşan Anadolu'da kurulan köy ve kasabaların bazı istisnaları bir tarafa bırakılacak olursa, Türkçe adlar taşımakta olmaları da, köy ve kasabaların Türkmen atalarımız tarafından kurulduğunun en bariz bir delili olmaktadır. Yeniden kurulan köy ve kasabaların adlandırılmalarında tabiat ve coğrafyaya uygun isimler yanında Anadolu'nun fetih ve imârında emeği geçen beğlerin ve mânevi büyüklerin adlarına da çokca rastlanır. Bu hususta tabiat ve coğrafya isimleri için: Ak-tepe, Boz-tepe, Kızıl-tepe, Yeşil-köy, Akça-köy, Suluca-köy, Tepe-köy, Kamışlı-köy, Sarıca-kaya, Kara-bağ; fetih ve imârda emeği geçen beğlerin adlarını taşıyan yerler için: Afşin, Altıntaş, Arslan-Apa, Kara-Arslan, Demirtaş, Alâiye (Sultan Alâaddin Keykubat'ın kurduğu şehir), Artova (Artuk-Abâad yani Emir Artuk Beğ'in kurduğu kasaba), Bozova (Boz-Abâad yani Urfa bölgesi fatihi Emir Bozan Beğ'in kurduğu kasaba), Sandıklı (Sanduk-Eli, yani fatih ümeradan Sanduk Beğ'in kurduğu kasaba), Saruhanlı (Saruhan-Eli Batı Anadolu fatihlerinden Saruhan Beğ'le alâkalı), Paşa-Eli, Koca-Eli, Konur-Alp, Kara-Mürsel, Umur Beğ, Gazi-Emir, Turgutlu (Turgut-Eli), Karaman (Karamanoğullarının atası), Dursun-Beg, Karaca-Beg, Osman-Eli, Orhan-Eli, Anadolu'nun imârında ve mânen kalkınmasında emeği geçen kimselerin adlarını taşıyan yer isimleri için de Seyit-Gazi, Hacı-Bektaş, Seydişehir (Seyid Hârun ile alâkalı), Geyikli (Geyikli-Baba ile alâkalı), Emir-Sultan, Ahi-Mesud (şimdiki adı bozularak Etimesgut haline gelmiştir.), Ahi-Boz, Ahi-Evren, Şeyh-Edebalı, Karaca-Ahmed adlarını zikredebiliriz. Misâl olarak verdiğimiz bu kabil isimleri arttırmak mümkündür. Ancak, Anadolu coğrafyasındaki yaygın olarak yapılan adlandırma yukarıda görülen tertibin dışında ve bilhassa iki hususta kendini gösterir. Bunlardan birincisi, Anadolu'yu yurt tutan Oğuz veya Türkmen-İlinin 24 boyunun adları ile bu boylarda neşet eden Türkmen oymaklarının adlarıdır. Günümüzde dahi Anadolu köy ve kasabalarının binlercesi, Türkmen-İli'nin iki kanadını teşkil eden Boz-Oklu veya Üç-Oklu (Dış-İl veya İç-İl) boyların ve oymakların adlarını taşımaktadır. Yaygın olan

adlandırma şekillerinden ikincisi ise ıssız ve harap durumdaki Anadolu'nun vatan tutmak üzere Orta Asya'dan gelen Türkmen atalarımızın hissiyatı üzerinde yapmış olduğu tesirin ifadesini taşımaktadır. Harpçi ve kahraman olduğu nisbette hisli olan atalarımız, karşılaştıkları harabe ülkenin umumî durumuna bakarak Türkçe'de harabe yerler için kullanılan "Ören," "Viran" ve "Höyük" kelimelerine o yerlerin sıfatlarını da ilave ederek isimler vermişlerdir.

Günümüzde Anadolu köylüsü, hâlen bulunan binlerce harabeye "Viranyer" veya "Ören-yeri" yahut da köylerinin yakınında veya yanında harabe yerler toprakla bir olmuş ise "Höyük" demektedir. Atalarımız yeni yerleştikleri bu harabe yurdun hatırasını yaşatmak üzere binlerce köy ve kasabaya bu hissiyatlarının ifadesi olmak üzere Kızılca-Ören, Gökçe-Ören, Arım-Ören, Kiçi-Ören, İkiz-Ören, Seki-Ören, Ağaç-Ören, Gök-Ören, Göl-Ören, Tepe-Viran, Kara-Viran, Yassı-Viran, Yaver-Viran, Viran-Şehir, Boş-Höyük, Boz-Höyük, Alaca-Höyük, Yassı-Höyük, Sulucu-Höyük ve Karaca-Höyük gibi adlar vermişlerdir. Bu tarzda isimlendirilmiş binlerce yer adının Anadolu coğrafyasındaki yaygınlığı bile, Türklerden önce bu ülkenin ne kadar harap durumda olduğu hakkında fikir vermeğe yetecek seviyededir.

Köy ve Kasaba isimleri umumiyetle Türkçe olmasına rağmen, Anadolu şehirlerinin bir çoğu eski isimlerini muhafaza etmişlerdir. Ancak bu isimler Sebastia-Sivas, Caseria-Kayseri, İkonium-Konya, Brusse-Bursa, Beleo-Caesaria-Balıkesir, Smirna-İzmir, Herakleia-Ereğli, Hadriyanapolis-Edirne misâllerinde olduğu gibi Türk ağzına ve deyişine uydurulmuştur. Türkler bu şehirleri aldıkları zaman azalmış da olsa içlerinde eski ahalisinin mevcudiyeti hasebiyle adı geçen şehirlere yeni bir ad vermek yoluna gitmemişlerdir. Yalnız imâr ettikleri bu merkezlere yerli nüfusundan daha fazla Türk nüfus iskân ederek şehirlerin de Türkleşmesini temin ettiler. Atalarımız, harap şehirleri tamir ve ihyâ ederken, ayrıca yeni baştan kendi kurdukları şehirlere ise Karaman, Aksaray, Akşehir, Kırşehir, Eskişehir, Alaiye, Denizli, Aydın gibi Türkçe adlar vermişlerdir.

Atalarımız Anadolu'ya girdikleri zaman kır hayatının canlı unsurunu barındırması lâzım gelen köy ve kasabalar çoktan harabeye dönmüşlerdi. Bunun neticesi olarak da terkedilmiş ıssızlaşmış durumdaki yeni vatan-

larında kır hayatı emniyeti olmadığı için zirâatın ve hayvancılığın yapılmadığı vahşi bir tabiat ile karşılaşmışlardı. Hattâ küçük ve büyük baş ehli hayvan nesillerinin yerli numuneleri, bu münasebetle yok denecek kadar azalmıştı. Zirâat imkânlarının şehirlere yakın dar sahalara inhisar etmesi yüzünden hububat cinsleri için de bu durum aynı idi. Anadolu'da yurt tutmak ve vatan kurmak arzusuyla, Türkistan'dan göçerek yeni vatanlarına giren Türkler, beraberlerinde bol miktarda hububat ile sayısız büyük ve küçük baş hayvan sürüleri, yılkılar (at sürüleri) ve yük hayvanları ile birlikte gelmişlerdir. Bunlardan başka kavun, karpuz, ayçiçeği (günebakan veya güneâşık), pamuk, pirinç ve cin-darı (bir mısır cinsi) gibi zirâi mahsuller Türklerin Anadolu zirâatına ilâveleridir. Ayrıca ipek böceği yetiştirme ve ipekçilik, atalarımızın yeni vatanlarına getirdikleri bir diğer yeniliktir. Bütün bunların neticesi olarak diyebiliriz ki, günümüzde Anadolu coğrafyasındaki ehli hayvan cinslerinden hububat nevelerine kadar pek çok şey, fâtih atalarımız tarafından Türkistan'dan Türkiye'ye getirilmiştir. Böylece köy ve kır hayatının icâbâtı olan zirâat ve hayvancılık fetihten kısa bir müddet sonra canlanmış oldu.

Anadolu'da şehir, kasaba ve köy gibi yerleşme mahalleri kurulurken bir taraftanda bunları birbirine bağlayan ve bağımsızlıktan bozulmuş olan tarihi yollar yeniden canlandırılmış, ayrıca mühim merkezleri başkent Konya'ya bağlayan yeni yeni anayollar yapılarak ulaşım meselesi halledilmişti. Anayollar boyunca ulaşım ve ticaret emniyetinin temini için menzillerde hanlar (kervansaraylar) inşâ olundu. Bu hanlar, kervanların her nevi ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri ve emniyetle konaklayabilecekleri yerlerdi. Yine bu yollar boyunca, ve kervanlardaki hayvanların su ihtiyacını karşılamak üzere bol miktarda su kuyularının açılmış olması ile yolların ırmakları geçtikleri yerlerde köprülerin yapılması, Anadolu yollarını rahat ve kolay seyahat edilir hâle getirmiştir. Böylece asırlardır tüccarların ve kervanların uğramadığı Anadolu ticaret erbabı ile kervanların akın akın geldiği ülke halini aldı.

Görüldüğü üzere Anadolu'da yerleşme ve iskân şartları tanzim edilirken, bir taraftan da şehirlerarası ulaşım ile yollar boyunca sağlanan imkânlar meyânında, mal, ırz, nâmus, can ve ticaret emniyeti de birbirini takiben geti-

rilmiştir. Köy ve kır hayatı canlanırken buna muvâzi olarak hayvancılık ve tarım da süratle gelişmiş fetihten önceki vahşi ve ıssızlaşmış tabiat, fetihle birlikte yerini hayat fıskıran, sürülerin otladığı ve her nevi tarımın yapıldığı işlenmiş topraklara dönüşmeğe başlamıştı. Atalarımız yeni vatanları için gerekli olan yukarıda zikri geçen ilk şartları birer birer tamamladıktan sonra, Türk kültür hayatının ve içtimâî yapısının icâbâtı olan maddi ve manevi müesseseleri kurmağa başlayacaklardır. Böylece Türkler, varlıkları yanında kendilerine ait her nevi müesseseleriyle bunların alâkalı binaları ve tesislerini de kurarak Anadolu'ya her mânâda damgalarını basacaklardır. Devletin resmi dairelerine ait binalar, saraylar, kışlalar, tersaneler (Alâiye ve Sinop'da) bütün şehir, kasaba ve köylerde câmiler ve mescidler inşa edilirken büyük merkezlerde medreseler (bu günün üniversiteleri), kütüphaneler kurularak ilim hayatı canlandırılırken sosyal hizmet tesisleri olarak sanayi çarşıları, bedestenler, hanlar, hamamlar, su kemerleri, sarnıçlar, su terazileri ve depoları, çeşmeler, köprüler, hastaneler, şifa yurdları, imaretler, kimsesiz ve muhtaçlar için aşevleri gibi birçok sayısız faydalı tesisler her tarafa yapılmaktaydı. Ayrıca Türkler'e mahsus yaylak ve kışlak hayatının icâbı olmak üzere şehir ve kasabalara yakın uygun mahallerde bağlık ve bahçelik sayfiye yerleri de Anadolu coğrafyasına baştan başa renk kattı. Anadolu'nun mânevi fâtipleri durumunda olan din ulularının ve önderlerinin kurdukları dergâhlar, tekkeler ve zâviyeler büyük merkezlerde ve bilhassa Bizans uç bölgelerine yayıldılar. Bu mânevi önderler, pirlar, erenler, alperenler, dervişler, âhiler, esas itibariyle Türkistan'da Yesi şehrinde yaşamış olan evliyâdan Ahmed Yesevî Hazretleri'nin muhitinde yetişen alp kişilerdi. Bilindiği üzere "Alp Kişi"ler temiz ahlâklı, her nevi faziletleri kendisinde birleştiren kahraman ve er kişilerdi. Bu alp kişileri, Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra ermişler arasında görmekteyiz. Harp anında İslâmın cihat anlayışına uygun şekilde orduya katılan bu kahraman kişiler sulh anında temiz ve faziletli karakterleriyle Türk cemiyetinin mânevi bânileri olmaktadır. Bu zatların kurdukları, esnaf ve sanatkârları bir araya toplayan Ahilik Teşkilatı, Anadolu Türkiye'sine sanat, ticaret ve esnafılıkta faziletli, ahlâklı ve karakterli bir yapıyı getirecektir. Dericilik, demircilik, bakırcılık, kuyumculuk sanatları gelişirken bunlardan mâmul eşyaların, aletlerin yapımı üstün sevi-

yeye erişmiş, pamuk ziraatı ile elde edilen pamuktan hayvancılıktan elde edilen yük ve ipek böcekçiliğinden elde edilen ipek ile her nevi ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşların sanayii ilerlemiş, halıcılık, kilimcilik ve keçecilik bütün Anadolu sahinde yayılmıştı.

Anadolu'nun bu canlanışı ile ince sanatlar gelişmiş taş, tuğla, çini ve ağaç işlemeciliği şâhikalara yükselerek bunlar üzerinde yazı, süs ve desen verme, oymacılık, kakmacılık üstün bir seviyede inceliğe ve zarafete erişmişti. Bu meyanda Anadolu Türkiyesi, kağıtçılık, ciltcilik, yazı, tezhip ve bu sahalarla alâkalı birçok süsleme sanatlarını vermeye başlayacaktır.

Atalarımız, Anadolu'da kurdukları maddi ve manevi müesseseler ile buna ait tesislerin Türk cemiyeti ayakta kaldığı müddetçe devamını ve korunmasını temin ve devlete yük olmamasını sağlayabilmek için vakıflar tahsis etmişler ve bunun neticesinde de Türk tarihinin en büyük içtimâi müessesesi olan (vakıf sistemi) meydana gelmiştir. Böylelikle kurulan bütün tesisler asırlar boyu bu yapılan vakıflarla hayatiyetini devam ettirmiştir.

Atalarımız, Anadolu'nun vatan haline getirilişinden sonra, şehirler ve şehirlere yakın bazı kasabalarda yaşayan yerli nüfusa (yani Ermeni ve Rumlar) ancak eski yerlerinde oturmağa izin vermişlerdir. Çünkü hayvancılık ve çiftçilikle geçinen millet olmaları hasebiyle atalarımızın değer ölçüleri "toprak" idi. Çeşitli milletlerin, hayvan, altun, mesken, giyimkuşam gibi "itibar" ve "değer" unsuru saydığı göstergelere mukabil, Türk milleti "toprak" kavramını benimsemiştir. Toprak edinme anlayışının şuurulu bir sahiplenmeye dönüşmesine ise vatan sevgisi denir. Bu bakımdan Anadolu'yu fetheden Türkmen atalarımız, köy, kasaba ve kır hayatını, yâni ülkenin şehir dışı topraklarını, ilk andan itibaren ele geçireceklerdir. "Timar," "Zeamet" ve "Has" gibi toprak ünitelerini ihtiva eden "Dirlik" sistemi, Türklerde toprağa gösterilen ehemmiyetin bir ifadesidir. Dolayısıyla Anadolu'nun Türk vatanı hâline gelişinde, Türklerin toprak anlayışının yeri büyüktür. Böylece Anadolu'nun eski sâkinleri olan Ermeni ve Rumlar ancak şehir merkezi ile bunların yakın çevrelerindeki kasabalarda, Türk nüfusunun yanında ayrı mahalleler teşkil edebilmişlerdir. Görüldüğü üzere Anadolu'nun Türk vatanı haline geldiği ilk andan itibaren Ermeni ve Rumlar azınlık nüfus durumuna düşmüşlerdi.

Şimdi bu durum muvacehesinde fetihten sonraki Anadolu'da Türkler ve azınlıkların miktarını tesbit etmeye çalışalım: Memleketimizde 20-25 sene öncesine gelinceye kadar şehir nüfusunun umum nüfus nisbeti %20'yi geçmediği bilinen bir hakikattir. Bu ölçüyü fetihten sonraki Anadolu'ya tatbik edecek olursak yaklaşık bir neticeye varabiliriz. Ancak şehir ahali durumunda görülen Ermeni ve Rumlar, en fazla bir tahmin ile şehir nüfusunun %50'sini teşkil etmekteydi. Köy ve kasaba nüfusunun %100'e yakınının zaten Türklere meydana geldiğini söylemiştik. *Bu açık değerlendirme sonunda Anadolu nüfusunun %90'ının Türklere, geri kalan %10'unun ise azınlık durumundaki Ermeni ve Rumlardan müteşekkil olduğunu buluruz. Ancak bu bulduğumuz neticeye Doğu Karadeniz bölgesindeki Rum Pontus Devleti, Çukurova'daki küçük Ermenistan Krallığı ve henüz o tarihlerde Bizans İmparatorluğu'nun elindeki Trakya bölgeleri dahil değildir.* XIV. yüzyılda Bursa, Alaşehir, İznik ve İzmit gibi şehirler ile Çukurova ve Trakya Türklerin eline geçti. XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u ve Trabzon Rum Pontus Devletini Anadolu Türk birliğine dahil etmesinden sonra, aşağı yukarı bu günkü hudutlarımıza tekabül eden Anadolu Türk birliği içindeki Ermeni ve Rum nüfusunun nisbeti %15'de kadar yükselmişti. Bu nisbet bozulmadan XX. yüzyıla kadar gelmiştir. Anadolu Türklüğünün nüfus artış hızının yüksek olduğu konusu ise 1960 yılına kadar, dünyanın dikkatini çekmiştir.

1910 yılına dâir verilen tahmini istatistiklere göre bu günkü siyasi sınırlarımız dahilinde 16 milyona yakın nüfus vardı. Bu nüfusa, henüz o tarihlerde Anadolu'da bulunan bir milyon dört yüz bin Rum ve bir o kadar Ermeni de dahildi. Azınlık durumundaki Ermeni ve Rumlar, müştereken umum nüfusun içinde bu nisbetlerini korumuşlardır. Türk milleti, velud bir kavim olduğu için, çabuk çoğalan Türk nüfusunun 900 yıldan beri bu nisbeti azınlıklar aleyhine bozması lâzım gelirken Ermeni ve Rumların askere alınmayışlarına mukabil Türklerin devamlı olarak harplerde verdiği şehitler dolayısıyla aradaki nisbet, Anadolu birliğinin Türkler tarafından tesis edildiği tarihten günümüze kadar sâbit kalmıştır denebilir. Ancak bu durum Millî Mücadeleden sonra ortadan kalkacaktır. I. Dünya Harbi esnasında Rus ordularının Doğu Anadolu'yu işgâl etmelerini fırsat bilen ve çeşitli kışkırtmalar neticesinde Türkleri katliama teşebbüs eden Ermeniler, bu

bölgede 700 binden fazla Türk nüfusunu en vahşi şekillerde şehit etmeye muvaffak olmuşlardır. Yalnız yapmış oldukları yanlarına kâr kalmamış ve Rus askerlerinin Doğu Anadolu'yu terketmelerinden sonra, sivil Türk halkına revâ gördükleri cinayetlerin karşılığını acı bir şekilde almışlardır. Türk kuvvetlerinin Doğu Anadolu'ya girişinden sonra Suriye, Lübnan, Avrupa ve Amerika gibi ülkelere hicret etmişlerdir. Böylece Doğu Anadolu şehirlerinde âni bir boşalma meydana gelmiştir. Mesela bu çatışmadan en fazla zarar gören Van şehrinde, harbin arefesinde 70 bine yakın nüfus yaşarken neticede 5-6 bin Türk kalmıştır. Balkan Harbi sırasında Bulgarların Trakya'da yaptıkları katliam ile Rumların Millî Mücadele arefesinde veya esnasında Batı Anadolu ve Karadeniz bölgesinde Türklere karşı işledikleri toplu cinayetleri bizlere büyük kayıplara mal olmuştu. Fakat ilâhi adâlet tecelli etmiş ve bilindiği üzere bunlar da cezasız kalmamıştır. Millî Mücadele'den sonra Anadolu'daki Rumlar, Balkan Türkleri ile mübadeleye tâbi tutulduğundan, neticede Rum azınlık da bahis mevzuu olmaktan çıkacaktır. Dolayısıyla Millî Mücadele'den sonra Anadolu şehirlerinde umumi olarak nüfus azalması görülecektir. Zirâ Ermeni ve Rum unsurunun Anadolu'dan çekilmeleri yanında Türk nüfusu da Balkan Harbi, I. Cihan Harbi, Türk-Ermeni çatışması ve Millî Mücadele esnasında hem sivil halk hem de asker olarak büyük kayıplar vermişti. Türk nüfusunun bütün kaybı yekun edilirse üç milyona yaklaşmıştı. İstiklal Harbi'nden sonra Anadolu'da kalan 10.5 milyon Türk nüfusa, Balkanlar'dan mübadele ve hicret suretiyle gelen Türk nüfusunun da ilâvesiyle Türkler kayıplarını kısmen telafi etmeye çalışarak 1927 senesinde tekrar 13 buçuk milyona erişmişlerdir. Halbuki 1927 sayımında 17 sene öncesine âid yukarıda nakletmiş olduğumuz mâlumâta göre Anadolu Türkleri yine 13 buçuk milyon idiler.

Türklerin Anadolu'ya girdikleri tarihten Millî Mücadele'nin sonuna kadar, Türklerin yanında ayrı mahalleler halinde yaşayagelen Ermeni ve Rum unsurlar, atalarımızın müsamahalı hukuk ve din anlayışlarının neticesi olarak dinî ve millî yapılarını muhafaza etmişlerdi. Askere alınmayan, yalnızca vergi bakımından farklı muameleye tâbi olan Rumlar ve Ermeniler umumiyetle ticaret yaparak rahat ve refah içinde yaşarlardı. Din, soy, kültür ve tarih bakımından Türklerden farklı oldukları için 900 yıldır beraberlik devresinde Türklerle karışmamışlar ve müsamahalı bir idare altında millî-

dinî bünyelerini muhafaza etmişlerdir. Tarihlerde de Türklerin Ermeni ve Rumlarla karışmalarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Nâdiren "İhtida" (İslâmiyete girme) hadiseleri olsa bile bunlar ferdî misaller olmaktan ileri gitmemiştir. Bu da ancak denizin yanında damla misali olmaktan ileri gidemeyeceğine göre, *Anadolu'nun eski ahâlisinin Türklerle karışması, yâni yeni bir millet haline gelmesi veya bu eski kavimlerin milliyetlerini değiştirerek toplu halde Türkleşmeleri asla vârid olmamaktadır.*

Türklük konusunda fikir ileri sürerken ilmi hakikatlerin sesini dinlemeden söz söyleyenler, tarihin onları mahcûp edeceğini hesaba katmalıdırlar.

İSLÂM TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE ANADOLU'DA DİNÎ MÜSAMAHA

MEHMET NURİ YILMAZ*

1995 Yılı'nın UNESCO tarafından "*Uluslararası Hoşgörü Yılı*" olarak kabul ve ilan edilmesinden sonra, yaklaşık olarak bir seneden beri bu konu ile ilgili toplantılar yapılmakta; görüntülü, sesli ve basılı yayın organlarında bu konu yoğun olarak gündeme gelmektedir. Bazı medya kuruluşlarında mevzu, "*Yeni Dünya Nizamı*"nın bir zorunluluğu olarak işlenirken, kimi yayın organlarında da sekülerist (dünyacı) bir anlayışla ele alınmakta, âdetâ İslâm Dini, Hristiyanlığın son dört asır içinde geçirdiği değişimi geçirmeye mecbur ve mahkûm imiş gibi gösterilmektedir. Oysa ki, İslâmiyet; kendi bünyesi içinde hâiz olduğu dinamizm ve hoşgörü anlayışı içerisinde başka din mensuplarına da dinî hürriyet ortamını tanımış ve bu sayede gayr-i müslim azınlıklar İslâm Dünyasında varlık ve hayatiyetlerini korumuşlardır.

XIX. asırda Balkanlar'daki Hristiyanların Osmanlı Devletine isyanı; dinî ve iktisadî bir reaksiyon olmayıp, bilakis 1789 Fransız Büyük İhtilâli'nin doğurduğu kavmiyetçilik ve ulusçuluk hareketlerinin sonucu olan isyanlardır. Batılı süper devletler, Anadolu'daki ve Ortadoğu'daki Hristiyan azınlıkları da aynı amaçlarla Osmanlı Devletinin parçalanması için tahrik ve takviye etmişlerdir. Aynı amaçlı plânlar yine devam etmektedir.

* Diyanet İşleri Başkanı.

Batı Dünyası, İslâm Dini'nin kısa bir zaman dilimi içerisinde geniş bir coğrafyaya, kendi imkânları ile, inanç dinamizminin verdiği ruh kuvveti sayesinde yayılmasını bir türlü içine sindirememiş; bu manevî potansiyeli hep "*Taassub*" ve "*Fanatizm*" olarak yorumlamaya yönelmiştir. XII. yüzyılın başında Fransa'nın Lyon Şehri'nde ateşlenen "*Haçlı Seferleri*"nin temelinde de aynı yanlış yorum yatmaktadır.

Hz. Ömer (R.A.) döneminde fethedilen Kudüs ve çevresi, daha o yıllardan itibaren Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal ziyaretlerini rahatlıkla ve güven içinde yaptıkları emin bir bölge haline getirilmiştir. Bölgede Osmanlı hâkimiyetinin sona erdiği 1917 yılına kadar bu ortam devam etmiştir. Son elli yıl içinde bölgenin ne çeşit dinî ve etnik kargaşalara maruz kaldığı, basın yayın organlarını izleyen herkesin malumudur.

İslâm Dini'ni taassup ve fanatizmle suçlayan zihniyet, Haçlı Seferleri sonunda İslâm Medeniyetini tanımış ve o uygarlığın evrensel etkileri sayesinde Rönesansını yaparak kendi taassubî anlayışından sıyrılabilmiştir. Bu, tarihî bir vakıa olduğu halde, Batı, son iki asırdan beri, oryantalistleri ve misyonerleri aracılığı ile İslâm'ı fanatizmle özdeşleştirme gayreti içine girmiştir. Son on yıl içerisinde İslâm Dini'nin gösterdiği canlanma ve dinamizm, Batı Dünyasının strateji kuruluşlarınca hassasiyetle izlenmekte, İslâm'ı dünya gündeminden düşürmek için yeni sloganlar ve yorum tarzları üretilmektedir. Münevverlerimiz bu konuda gereğince hassas olmaları gereklidir. Aksi takdirde kültür emperyalizminin güdümüne girilmiş olur.

İslâm Dini tevhid, adalet, itidal, hoşgörü ve bilginin çıkarıldığı bir inanç ve aksiyondur. Yayılışı sırasında da bütün bu üstün özelliklerini korumuştur. Kur'an-ı Kerim'in âyetlerinde ve Hz. Peygamberin (S.A.V.) hadislerinde bu husus açıkça ortaya konmuştur. Ayrıca Dünyanın İlk yazılı Anayasası olan Medine Vesikası'nda bu gerçeği aynen görüyoruz. Daha sonraki devirlerde te'lif edilen fıkıh kaynaklarında da İslâm Ülkesinin sınırları içinde yaşayan gayr-i müslim azınlıkların hukukî statüleri ve güvenlikleri geniş olarak işlenmiş ve hükümler halinde sistematize edilmiştir. Hattâ bu konuda daha ileri bir adım atılmış, bir İslâm ülkesine geçici ikamet için gelen gayr-i müslim yabancıların hukuku bile ayrı statüde ele alınarak işlenmiştir.

İslâm Dini, putperesliğe ve müşrikliğe kesinlikle son vermiş, buna mukabil dinlerin asılları ve kaynakları ilahi vahye dayanan, fakat sonradan tahrifata maruz kalmış olan Hristiyanlara ve Musevilere geniş bir hoşgörüyü davranmıştır. "Zimmet Ehli" Yahudi ve Hristiyan kökenli vatandaşların statüsüyle ilgili hukukî-malî bir kavramı ifade için kullanılıyordu. İslâm Hukuku ile ilgili yazılan kaynak kitaplarda: müslim ve gayr-i müslim fertlere tanınan yetki ve imkânlar ana hatlarıyla ifade edilmiştir. Bölüm bölüm neşredilmekte olan Osmanlı Kanunnâmeleri bu konuda geniş bir kaynaktır.

İslâm, tarif ve terim olarak: irâdî bir yönelişle Cenâb-ı Hakk'a ve O'nun dinine uymayı kapsamaktadır. Usûl bilginleri, dini, "Akıllı ve ergin (mükellef) kişileri kendi irade ve ihtiyarları (seçme, tercih) ile her iki cihanda saadet ve selamete eriştiren kanun-i ilahî" şeklinde tanıtırıyorlar. Bu tariften de anlaşıldığı üzere İslâm, akıl sahibi ergin kişileri muhatab olarak almakta ve onları herhangi zorlama olmaksızın İslâm'a çağırılmaktadır.

İslâm fetihleri, yerli gayr-i müslim halkın zoraki olarak müslümanlaştırılması amacına yönelik olmamıştır. Belâzürî'nin *Futûhu'l Buldân*'ı, bu gerçeği isbat eden tarihî örneklerle doludur. İslâm coğrafyası dinî taassuba dayanan harplerle ancak XII. ve XIII. asırda, Haçlı seferleri sırasında tanışmıştır. Kudüs'ü işgal eden Avrupalı Haçlı orduları, binlerce müslümanı öldürmüş ve dinî ve etnik soykırıma maruz bırakmışlardır. 1492 yılında Endülüs Emevileri'nin son bakiyyesi olan Ben-i Ahmer Devleti'nin yıkılışından sonra da bölgedeki Müslümanlar aynı tür bir katliama tabi tutulmuşlardır. Moğol istilası ve Endülüs'ün düşmesi, İslâm dünyasının gerilemesini intâc eden belli başlı olaylardır. 1683 yılındaki II. Viyana Bozgunu da buna ilave edilebilir.

İslâm Dini'ni fanatizmle, ilmî gelişmeye engel olmakla itham etmek, XIX. asırda Ernest Renan'dan itibaren moda haline getirilmiştir. Cemâluddin Efganî, Namık Kemal, Atâullah Bayezidof vd. aydınlar, Renan'ın eserine reddiyeler yazmışlar ve O'nun İslâmiyet hakkındaki itham ve iftiralarını çürütmüşlerdir. Günümüzde de İslâm karşıtı yazarların aynı amaca yönelik faaliyetlerini müşâhede etmekteyiz. Hürriyet ortamını ve toleransı kendisi için isteyen, fakat kendilerinden olmayanlara karşı en küçük bir hoşgörü

(hatta sabır) davranışı gösteremeyenlerin durumu, çifte standartın ta kendisidir.

Batı Dünyasında aydınlanma Rönesans ve Reform hareketlerinin sonunda Rasyonalist Felsefe akımının gelişmesiyle gerçekleştirilmiştir. Bu, Avrupa için sosyo-kültürel bir vâkıa olabilir. Fakat İslâm-Türk Dünyası için aynı tür bir vakıa sözkonusu değildir. Fizikî ve tabiî gerçeklerin evrensel olduğu, fakat sosyo-kültürel ve içtimaî kuralların toplumdan topluma değişen özellikte olduğu, inkâr edilemez. Hal böyle iken Batı Dünyası'nın zorunlu olarak geçirdiği dönüşümleri, İslâm toplumlarının da yaşaması ve geçirmesi gerektiği düşünülemez. Orta Çağda Avrupa'nın koyu bir taassub dönemi yaşadığı, buna mukabil İslâm Dünyası'nın en parlak dönemini idrâk ettiği kesin bir hakikattir. Özellikle 750-1258 yılları arasında İslâm Dünyası: Câbir b. Hayyan, Fârâbî, İbn-i Sînâ, İbn-i Rüş, Ebubekir Râzî, İbn-i Heysem, Kindî, el-Battânî gibi bilginleri yetiştirmiştir.

Bu dönemde eski Yunan'ın, Hind'in İranlıların klâsik eserleri bizzat devlet tarafından Arapça'ya tercüme ettirilmiştir. Devletin resmî ideolojisinin İslâmiyet olduğu bu dönemlerde eski Yunan, Roma ve Hint'e ait kültürel ve ideolojik eserlerin bizzat halife statüsündeki devlet başkanları tarafından tercüme ettirilmesi, çağımızda bile nadiren görülen müsamaha ve hürriyet ortamlarının somut örnekleridir. Gerçi Corci Zeydan ve benzeri tarihçiler, İslâm Medeniyeti'nin Ortaçağ'daki başarılarını gayr-i müslim azınlıkların yetiştirdiği kişileri öne çıkararak izah etmek istemişlerdir. Ancak bu: gerçek bile olsa, siyasî ve idarî otoriteye sahip olan Müslüman yöneticilerin gayr-i müslim teb'alarına bu çeşit mevki ve imkanlarının sağlanmasındaki hoşgörüyü ve demokratik ortamın varlığını görmek gerekir. Selçuklular ve Osmanlılar da ayna tölerens ortamını sürdürmüşlerdir.

Hız. Ömer (R.A.) zamanında gerçekleştirilen ve daha sonraki asırlarda devam eden fetihlerle Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Anadolu'nun ve Balkanların İslamlaşmasını sağlayan fetihlerin, başka ulusların tarihinde görülen istila hareketlerinden farklı oluşumunu tescil eden özelliklerin başında, İslâm fütühatının kalıcı oluşu gelmektedir. Bu kalıcılığın temeli ise, İslâm Dini'nin fethedilen ülkelerin gayr-i müslim yerli halkına sağladığı adalet ve güvenlik ortamı ile dinî inanç hürriyetine giren insanlara karşı

takındığı bu örnek tavrın önemli yeri vardır. Çeşitli din ve mezheplere bağlı olan insanlar, daha önceki efendileriyle yenileri arasındaki farkı görmüşler, bu sayede birçoğu herhangi bir zorlama, baskı ve tehdit olmadan kendi irâdeleriyle Müslüman olmuşlar, kendi dinlerinde kalanlar ise devlete bağlı olarak yaşamışlardır. Zaten İslâm'ın temel ana kaynakları olan Kur'an ve sünnet, insanların inançlarından dolayı baskı altına alınmasını, onların zorla Müslümanlaştırılmasını yasaklamıştır. Çünkü inanç, gönül işidir. Gönüllere baskıyla bir şeyi kabul ettirmek, esasen mümkün değildir. İlâhî takdir gereği insanlar arasında ihtilaflar daima var olacaktır. Bunu bizzat Kur'an kabul ve ilan etmektedir. Yüce Allah bu hususta buyuruyor ki:

"Eğer Rabbin dileyseydi, insanları tek ümmet yapardı. Oysa işte ihtilaf edip durmaktadırlar." (Hûd: 118)

"(Ey Muhammed) De ki: Hakk Rabbinizden gelmiştir. İsteyen inansın, isteyen inkâr etsin." (Keyf: 29)

"Sizin dininiz size, benim dinim de banadır." (Kafirun: 6)

"Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır." (Bakara: 256)

"Rabbin istemiş olsaydı, yeryüzünde insanların hepsi toptan imâna gelirdi. (Hal böyle olunca) insanları imân etsin diye sen mi zorlayacaksın?" (En'âm: 108)

Görüldüğü gibi İslâm'da dilediğine inanma veya inanmama hürriyeti o kadar kesindir ki, Peygamber'in bile imân konusunda zorlama yetkisi yoktur. Müslüman sadece inandığı inanç sistemini muhatabına anlatmakla mükelleftir. Bunun dışında kendisine ilahî bir görev verilmemiştir.

Kur'ân'ın bu net ve kesinlik ifâde eden mesajının doğru algılanıp uygulanmasından dolayıdır ki, İslâm Tarihi ve dolayısıyla O'nun önemli bir parçası olan Türk Tarihi, başka dinlere tanınan hoşgörü, müsâmaha ve tolerans örnekleriyle doludur. Bir takım münferit olaylar dışında bizim tarihimizde hiç kimse dininin icaplarını yerine getirmekten men edilmemiş, ibâdethâne ve dinî kuruluşlara dokunmamış, kiliseler ve havralar güvencemiz altında harıl harıl çalışmışlardır. Müslümanların asırlarca hâkim olduğu topraklarda, bugün hâlâ varlıklarını devam ettiren gayr-i müslim

unsurlarla onların mabedleri: ecdâdımızın başka din mensuplarına gösterdiği hürmet ve saygının canlı ve açık delilleridir.

Evet, gayr-i müslim topluluklara karşı uygulanan hukukî esaslar, Kur'ân-ı Kerim'in emirlerinden ve Hz. Peygamber'in buyruklarından kaynaklanmıştır. Bununla birlikte Hz. Ömer (R.A.)'in halifeliği döneminde fetihlerden sonra ele geçen topraklarda yaşayanların "ganimet" statüsü dışında bırakılmaları uygulaması getirilmiştir. Kur'an'ın ruhuna uygun olarak, esir insanların ganimet kavramının dışında mütalaa edilmesi, İslâm'da insan unsuruna verilen değeri ifade etmesi bakımından da önemlidir. İslâmiyet, savaş sırasında gayr-i müslimlerin mabetlerine ve dinî kitaplarına dokunulmasını yasaklamıştır. Nitekim el-Makrizî'nin bildirdiğine göre (İmtâ' /l-323), Hz. Peygamber (S.A.V) döneminde Hayber'in fethinden sonra ele geçen sayfalar arasında Tevrat nüshalarının da bulunması üzerine, bu kitaplar Yahudiler'e teslim edilmiştir.

Müslümanların din ve inanç hürriyeti tanıdıkları toplumlar sadece İslâm ülkesinin sınırları içinde kalan kavimler değildir. Müslümanlarla anlaşma yaparak barış güvencesi kazanan gayr-i müslim siyasî topluluklar da bu hakkı elde ediyordu. Nitekim bizzat Hz. Peygamber (S.A.V.)'e gelerek kendisiyle antlaşma imzalayan Negrân Bölgesi'nin Hristiyan halkının temsilcileri de çeşitli haklar yanında, dinî haklar da elde etmişlerdir. İslâm literatüründe "*Kitâbü'l-Harâç*" ve "*Kitâbü'l-Emvâl*" türü eserlerle zimmilerle ilgili ahkâmı ihtiva eden eserlerde bu metinler aynen dercedilmiştir. İbni Kayyem el-Cevziyye'nin "*Ahkâm ü Ehli'z-Zimme*" adlı eseri bu ikinci gruba dâhil olanların en meşhurdur. Meslek ve kazanç sahibi olmayan rahip ve kişilerin vergiden muaf kabul edilmeleri, İslâm fütühatına has uygulamalardandır.

İlk ve Ortaçağlar'dan itibaren büyük ve çok uluslu devletler kuran Türk Milleti, tebaasına karşı inanç ve ibadet konusunda geniş bir hürriyet ortamı tanımış, bu konuda onları kendi iradelerinde serbest bırakmıştır. İslâm'ı kabulden sonra da Türklerin bu hoşgörü siyaseti, İslâm fikhının talimatı ve hükümleri doğrultusunda aynen devam etmiştir. Samanoğulları, Karahanlılar, Gazneliler, Volga-Türk Devleti ve Harzemşahlar Devleti ilk Müslüman Türk devletidir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren devletin

sınırları içerisinde Müslümanlardan başka, Ermeniler, Rumlar, Mecusîler, Maniheistler vs. gayr-i müslim unsurlar da yer almış bulunuyordu. Bu dönemde pek çok vakıf teessüs etmiş, insanî-hayrî müesseseler olan bu eserlerin imkânlarından (Müslüman ve gayr-i müslim) bütün insanlar faydalanmışlardır. Vakıflar İslâm Medeniyetinin altın tablolarındandır.

Sultan Alparslan'ın ve Melikşah'ın vezirliğini yapmış olan Nizâmü'l-Mülk'ün yazdığı "*Siyasetname*" adlı eser, sadece onun fikirlerini değil, o dönemin devlet anlayışını da yansıtmaktadır. Devletin, vatandaşları arasında inanç ve etnik farklılıklar gözetmeden toplumu yönetmesinin de öngörüldüğü bu eser; Türk Devlet geleneğinin temsil ettiği anlayışı yansıtmaya bakımından da önemlidir. Selçuklu tarihi konusunda uzman sayılan Mükrem'in Halil Yinanç, Osman Turan, M. Altay Köymen'in eserleri, Anadolu'nun İslamlaşıp Türkleşmesinde gayr-i müslimlere uygulanan adaletli muameleleri ve dinî müsamahayı gösteren tarihî örneklerle doludur.

Bu dönemde Anadolu'ya gelen Mevlânâ, Hâcî Bektaş-ı Veli, Yunus Emre ve diğer din önderlerinin temsil ettiği tasavvuf anlayışı da, Hristiyanların İslâm'a yönelmelerini sağlamıştır. Özellikle Selçuklu başkenti Konya'da yaşayan Mevlânâ'nın Rumlar ve Yahudilerle geliştirdiği iyi ilişkiler, O'nun eserlerine de yansımıştır. Selçuklular döneminde İslâm-Türk geleneğinin müşahhas örneklerinden biri olan "*Ahîlik*" ve "*Fütüvvet*" kültüründe de İslâm'ın cihat ve şecaat ruhu ile Türklüğün kahramanlık, yardımseverlik ve kanaatkârlık ruhunun bileşimini görüyoruz. Dinî-meslekî bir kuruluş olan Ahîlik'te Sünnî-Şîî ayrımı yapılmadan bütünleştirici bir eğitimin verildiğini, gayr-i müslim esnaf ve sanatkârların da bu çeşit kuruluşların sosyo-ekonomik şemsiyesi altına girdiklerini, bu konuda onlara engel çıkarılmadığını biliyoruz. Bu birlik ve müsamaha anlayışı sayesinde Ahîlik Kültürünün etkin olduğu bölgelerde siyasî buhranların çıktığı dönemlerde bile kargaşa yaşanmadığı, halkın kendi geleneksel disiplinleri içerisinde soy-sop ve zenginlik gözetmeksizin bir otoriter kişinin (Ahî Şeyhi, Ahî Baba, Yiğitbaşı) çevresine toplandığı müşahade edilmektedir. Nitekim 1308 yılında Konya'daki Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Ahîler; merkezleri konumunda olan Ankara'da (Engürü) kırk, elli yıl süren

siyasî bir otorite kurmuşlar, daha sonra da Osmanlı yönetimine bağlanmışlardır.

Anadolu Selçuklu Devletini tevâris eden Osmanlı Devleti de, gerek Anadolu'daki ve gerekse Balkanlardaki fütûhat ve gelişmesi sırasında yerli halkın inanç ve kültürüne dokunmamıştır. Nitekim XVII. asırda Osmanlı yönetimine giren Gürcistan'ın büyük kısmı Hristiyan olarak kalmış, kendi istekleriyle arzu edenler ise Müslüman olmuşlardır. Arnavutların ve Boşnakların İslâm'a girişleri de kendi istek ve yönelişleriyle olmuştur. Eğer baskı kullanılmış olsaydı, daha önce fethedilen bölgelerin gayr-i müslim topluluklarının (Bulgarlar, Rumlar, Eflaklar vs.) zorla Müslümanlaştırılması sözkonusu olurdu. Halbuki böyle bir zorlama politikası olmamıştır.

Osmanlı döneminde gayr-i müslimlere karşı dinî baskı ve ikrâh uygulanmadığı gibi etnik ve iktisadi baskı da uygulanmamıştır. Bilakis gayr-i müslimler, askere alınmayışları ve Avrupa ile ticarî ilişkileri sebebiyle daha müreffeh ve rahat bir hayat sürmüşlerdir. Özellikle Tanzimâtın ilanından sonra hukukî statüleri itibariyle daha avantajlı duruma gelmişlerdir. İthalat ve ihracat faaliyetleri genellikle Batılı şirketlerle ortaklık kuran azınlıklarca yürütülmüştür.

Elli yıl içinde Devlet-i Aliyye ile azınlıklar arasında soğuk bir dönem yaşanmış ise de bunun sebebi, Osmanlı topraklarında yaşayan ekalliyetleri kışkırtan Batılı devletlerin tahrikleridir. Özellikle Harb-i Umumî (1914-1918) yıllarında Osmanlı'yı içten yıkma faaliyetleri, Müslüman halkın haklı tepkisiyle karşılaşmıştır. Bütün bunlara rağmen Anadolu'da gayr-i müslimlere ait mâbetlerin korunduğunu, onların vakıf kurmalarına engel çıkarılmadığını, harâp duruma düşen binâların ise, o bölgelerdeki gayr-i müslim nüfusun büyük kentlere ve Avrupa'ya göç etmeleri sebebiyle bu duruma düştüğünü biliyoruz.

Türklerin dinî hoşgörü siyasetlerinin bir delili de, son yüzelli yıldan beri mâruz kaldıkları misyoner faaliyetleri karşısındaki sabırlı tavırlarıdır. Yabancı okullar aracılığı ile başlatılan bu tür faaliyetler daha Osmanlı döneminde bile büyük boyutlara varmış, Anadolu'nun küçük şehirlerinde bile yabancı kolejler açılmış, bu okullarda Protestan ve Katolik ideolojiler etkin olmuştur. Azınlıklara ait okullar, Osmanlı ve Türk düşmanlığının üssü

haline getirilmiştir. 1875 yılında Beyrut'ta kurulan kolej, Hristiyan Arapların desteğiyle geliştirilmiş, Osmanlı karşıtı Arap milliyetçilerinin bir çoğu bu kolejin imkânlarıyla yetişmişlerdir.

Acaba günümüzde Demokrasi'nin ve İnsan Hakları'nın önderliğini yaptıkları iddiasında bulunan Batılı Devletler ve onların ecdâdı kendi nüfûz alanlarında bulunan bölgelerde yaşayan Müslümanlara ve diğer din mensuplarına böyle bir imkân tanımışlar mıdır? Bu soruya, ne günümüzde ne de tarihe baktığımızda, ne yazık ki, olumlu cevap verebilmemiz mümkün değildir.

Üzülerek ifade edelim ki, Müslüman ecdâdımız; diğer din mensuplarına gösterdiği tolerans ve hoşgörüyü onlardan görememiştir. Endülüs'te İspanyolların Müslümanlara yaptıkları eziyet ve işkencelere tarih şahittir. Müslümanları mağlup edince onlara, ya Endülüs'ü terk etmelerini, ya Hristiyanlığı kabul etmelerini veyahut ölüme razı olmalarını teklif etmişlerdi. Sonunda milyonlarca Müslümanı ölüme mahkûm etmişler ve mabetlerimizi yerle bir etmişlerdir. Sadece İspanya'da değil, Yugoslavya, Arnavutluk, Rusya, Somali, Kenya, Hindistan, Filistin, Kıbrıs, Eritre, Fas, Tunus ve Cezâyir gibi pek çok ülkede Müslümanların başına gelenler herkesin malumudur.

Sözde kendini "*Medenî*" diye lanse eden Batı Dünyası, tarihi boyunca sadece insan hak ve hürriyetlerinin edebiyatını yapmış, bunları hep kendisi için istemiş, menfaatine muhâlif olduğu zaman insana zerre kadar değer vermemiştir. Batı Alemi, 1791 yılında "*Fransız Beyannamesi*", 10 Aralık 1948'de "*İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*", 4 Kasım 1950'de "*Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*", 20 Kasım 1963'te "*Uluslararası Her Türü Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Sözleşmesi*", 9 Aralık 1975'te "*Cenevre Sözleşmesi*", 1 Ağustos 1975'te "*Helsinki Nihâî Belgesi*" ve yakın tarihte "*Paris Şartı*" gibi pek çok belgeyi yürürlüğe koymuştur. Bunların hepsinde ilgili ülkeler; "eşitlik, adalet, hürriyet" ve "demokrasi" gibi temel evrensel kavramları koruyacaklarını, haksızlık, zulüm, işkence, tecâvüz ve insanlık dışı uygulamalarla mücâdele edeceğini dünyaya beyan ve ilân etmişlerdir.

Ayrıca bu hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması ve daha da geliştirilmesi için uluslararası kuruluşlar oluşturulmuştur. *Birleşmiş*

Milletler, Avrupa Konseyi, NATO ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konseyi bunlardan en önemlileridir. Peki ama bu etkinliklere ve kuruluşlara rağmen insan hakları ihlalleri sona ermiş midir?

Bu soruya cevap vermek için günümüzdeki hadiselerle bakmak yeterlidir. Benzer anlaşmalar imzalanırsa, BM, NATO, AGİK, Avrupa Birliği ve İKÖ gibi dünyanın en etkili kuruluşlarının gözleri önünde bir avuç Boşnak, Sırp saldırganlar tarafından yok edilmekte, kadınların ve kızların ırzına geçilmekte, savunmasız yavrular keskin nişancılara hedef olmaktadır. Aynen Endülüs misali, Boşnak Müslümanlardan da, ya ölüm, ya Hristiyanlaşma, ya da ülkelerini terketme seçeneklerinden birini tercih etmeleri istenmektedir.

"*Yeni Dünya Düzeni*" maskesi altında dünyaya hak, adalet, hürriyet ve eşitlik getireceklerini va'd edenler, Müslümanlara nasıl çifte standart uyguladığını gösterdiler. Bosna-Hersek, Filistin, Keşmir, Cezayir, Somali, Azerbaycan, Afganistan ve son olarak da Çeçenistan'da Müslümanlara sadece kan, işkence, zulüm ve gözyaşını tattırdılar. İnsan hakları savunucularından olduğunu söyleyen ülkelerden birinin temsilcisi "*Bosna'ya müdahale için yeterince çıkarımız yok*" diyerek maskelerini düşürmüş ve gerçek yüzlerini ortaya koymuştur. Batıların ekonomik çıkarları sözkonusu olunca nasıl şahin kesildikleri, ama menfaatleri olmayınca da, zulme nasıl seyirci kaldıkları, hatta alkışladıkları net olarak anlaşılmış bulunmaktadır.

Medenî Avrupa'nın göbeğinde yüzyılın en büyük ayıbı ve insanlığın yüz karası olan Bosna dramı karşısında dünyanın seyirci kalmasının nedeni, orada yaşayan insanların Müslüman olması ve gelişmiş ülkelerin orada maddî çıkarlarının bulunmamasıdır. Acaba Boşnaklar Hristiyan olsaydı veya Bosna'da petrol bulunsaydı bu utanç verici tavır sergilemeleri mümkün olur muydu?

Artık şu hususun altını çizmek gerekir: İnsan hakları kavramı, gelişmiş devletlerin istismar ettiği ve kendi politik ve maddî çıkarları için kullandıkları bir kavram ve koz haline getirilmiştir.

Hürriyet, eşitlik, adalet, insanca yaşama hakkı, ırz, namus, şeref, haysiyet ve özel hayatın korunması gibi temel insan haklarını sadece İslâm garan-

ti altına almış ve bunu Batı dünyasında olduğu gibi kağıt üzerinde bırakmamış, 1500 yıllık şerefli tarihi boyunca hep bu ulvî prensipleri uygulamaya koymuştur. Dün olduğu gibi, bugün de insanlık bu ölümsüz mesaja kulak astığı ve tabi olduğu zaman gerçek insanlığı görebilecektir.

BİRLİK - DİRLİK VE HOŞGÖRÜ

KADRÎ EROGAN*

Milletler ve özellikle devletler hayatında birlik ve dirlik daima bir numaralı konu olarak ele alınmış ve alınacaktır. Bu husus biz Türkler için söz konusu olunca, daha da büyük bir mânâ ifade etmekte ve kıymet taşımaktadır.

Şöyle ki, Türkler, ne zaman bir olumsuzlukla karşı karşıya gelmiş, bir imkânsızlık içine düşmüşse, o zaman, yediden yetmişe bir millî vahdet şuuru halinde şahlanmış, o imkansız imkân dahiline sokmuştur. Yani, olumsuz, olumlu hale getirmiştir. O, muhali yenmiştir.

Yüzlerce örneğinden sarf-ı nazar, İstiklâl Savaşı mucizemiz son örneğidir.

Büyük Atatürk bu düşüncemizi, bir mefkûre olarak bizlere emanet etmiştir. Diyorlar ki, "Millî birlik duygusunu, her çeşit vasıta ve tedbirlerle inkişaf ettirmek millî ülkümüzdür".

Dikkat buyurulursa, bir ilke olarak değil, bir ülkü , bir mefkûre olarak bırakmış bulunuyorlar.

Keşke bu ülkü de, "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesi kadar işlenmiş olsaydı, şimdilik içinde bulunduğumuz pekçok meselelerimiz kendiliğinden halledilmiş olurdu.

* Emekli Vali, Eski Parlamenter, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Vakfı Mütevelli Heyeti Başkanı.

Ayrıca bütün okullarımızın ve üniversitelerimizin kapılarına yazılması gereken şu önemli, tarihî, millî, veciz sözünü bir kenara bırakamayız. Buyuruyorlar ki;

"Çocuklarımıza ve gençlerimize vereceğimiz tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel, herşeyden evvel, Türk'ün benliğine, millî an'anelerine ..... musallat olan hususlarla mücadele etmek şekli öğretilmelidir."

Altıyüz küsur sene payidar olan Osmanlı'nın payitahtı İstanbul işgal ediliyor ve padişahı teslim alınıyor. Düvel-i Muazzama'nın kıskırttığı Yunanlı da İzmir'den işgale başlıyor. Güneydoğu'da diğer düşmanlar...

Böyle bir ortamda, yer yer halkımız tarafından da düşmana karşı ayaklanma oluyorsa da, Türk'ün hürriyetsiz yaşayamayacağına olan inancı ve Türk milletine olan güveni esas alarak, Allah'a sığınarak güç-kuvvet bulan Mustafa Kemal, bir ümit ve hayal olarak Samsun'a ayak basıyor. Bu silah arkadaşlarının, hiç olmazsa üçbeş sene Amerikan mandası düşünce ve telkinlerine rağmen, "Ya istiklâl, ya ölüm" kararı alınıyor ve düşman 9 Eylül'de denize dökülüyor. Burada da görüyoruz ki, yine millî birlik ve dirlik şuurunun şahlanması, bu mucizenin yaratılmasına sebep oluyor.

Bu husus, tarih boyunca da böyle olmuştur. Birlik -dirlik muhafaza edildiği müddetçe, pek büyük zaferler elde edilmiştir. Belki bunlardan en eski örnek, Çinlilerle aramızdaki savaşlardır. Zaman olmuş, Çinlilere hükmetmişiz, zaman olmuş, onlar da Türk büyüklerinin prenslerine el atmışlar, birlik-dirliğimize uzanmışlar. Baba ile oğulun, kardeşle kardeşin arasına girmiş, "böl-parçala-yut" felsefesini icat etmişler. Bu durum halen bütün düşmanlarımız tarafından kullanılmaktadır ve kullanılacaktır.

Bugün düşmanlarımızdan vazgeçtik, dost bildiğimiz, zirvedeki devletler aya çıkıp atomu patlatmış olsalar dahi, Türk'ün mağlup edilmez gücü olan birlik ve dirliğinden dolayı ürkütülmektedir. Halbuki, o Türk, toprak kadar mütevazi, anayasalardan yüzkere daha garantili, sözüne güvenilir bir dosttur. Kimsenin ürkmesine, irkilmesine gerek yoktur.

Bugün de, devlet olarak, millet olarak işimiz, birlik ve dirliğimizdir. Nitekim, sayın Cumhurbaşkanımız ve sayın Başbakanımızın dillerinden düşmeyen, her an söyledikleri "birlik-dirliğimizi muhafaza edelim," sözleri çok haklıdır.

Hadd-i zâtında millî birlik ve dirlik, şahıslara yönelik bir keyfiyet değildir. Devletimize taalluk eden bir meseledir. Fertler, olsa olsa, ona katkıda bulunabilirler. Mâlumdur ki, "millî" kelimesi, devletle bütünleşen bir keyfiyettir. Çünkü, milleti, devlet temsil eder. Bu bakımdan, devlet, bütün imkânlarıyla, millî birlik ve dirlik nerede sarsılıyorsa, onun sebeplerini arayıp bulup gidermek mecburiyetindedir. Bunlar zamanında önlenmezse, ilerideki ihtilatlarıyla derinliğine yaralar açar ve telâfisi de güçleşir. Nitekim, Osmanlı'nın, bir devlet adamı târifi vardır. Çok beğenirim. Denilmektedir ki:

"Devlet adamı ol zâttır ki, hâdiseleri tekevvününden evvel seze, tedbir ala, mâni ola."

Üç kısa cümle, üç cilt kitap...

Allah, her kuluna sezgi kabiliyeti vermemiştir. Sezgi, ilimle iktisab edilemez, kazanılamaz. Belki, tecrübeyle biraz, yaklaşılabılır.

Biz sezgiden vazgeçtik, açıktan açığa, gürültüyle, topuyla tüfeğiyle gelen pekçok olaylar, zamanında önlenemediği için, bugün, derinliğine acılar içine sürüklenmiş bulunuyoruz.

Tek çare, tek cümle, devlet babanın bütün bir kudretiyle, birlik ve dirliğimizin sağlanmasında ağırlığını koymasındır.

Elbetteki bütün bu olgular, demokratik rejimlerde mesuliyet taşıyan hükümetler tarafından icraya konulmasıyla tahakkuk eder.

Cenab-ı Hak Kitabında "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" diyor. Kâinatın Efendisi Hz. Muhammed (A.S) da, "İlim Çin'de bile olsa, gidin, alın", buyuruyor. Hazret-i Muhammed'in yolundan kılıpayı bile ayrılmamış olan Hazret-i Ali (K.V.) "Bana bir harf öğretenin, kırk yıl kölesi olurum" diyor. Birçok mütefekkir ve feylesof, Kur'an'daki ana hükmü esas alarak, kendi düşüncelerine göre, yeni anlayışlar getirmişlerdir. İmam Gazalî, "Bir âlim, bin cahile bedeldir" diyor. Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk de, "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" diyor.

Nesimî, bu hususu şiirleştirmiştir:

"Ey Nesimî, Can Nesimî,

Bil ki, Hak aynındadır.

Cümle mahlûkun vebâli,

Ulemâ boynundadır."

Dikkat buyrulursa, yalnız, insanların vebâli, demiyor. Bütün canlıların vebâli de, ulemanın, âlimlerin, bilginlerin vebâline bırakılmıştır. Yani, bütün haksızlıklara, yanlışlıklara karşı, âlimlerin, bilginlerin hakikatleri ortaya koymasını bir vebâl olarak değerlendiriyor.

Daha özet olarak ifade etmek gerekirse, her çeşit olumsuzlukları, haksızlıkları, adaletsizlikleri, bütün bilginlerimiz bu hassasiyetle) kıymetlendirip ortaya koysalar, bugün hepimizi, hattâ bütün milletimizi derinliğine yaralayan pekçok kötülükler, kendiliğinden yokedilmiş olacaktır. Bilginlerimiz de vebâlden kurtulmuş olacaklardır.

Bu hususta, bir güzel örneği vermekten de, büyük zevk duyacağım.

Kardeşim kadar sevdiğim, çok kıymetli hocamız Prof. Dr. Sadık Kemal Tural, yüzlerce aydına, ilim adamına gönderdiği kıymetli mektupla, kendisini büyük bir vebâlden kurtarmıştır.

Ben şahsen, Türk insanının, yaratılış itibariylâ, Hazret-i Allah tarafından, biraz iltimaslı olarak yaratıldığına kâniyim, böyle bir inanç taşıyorum. Çünkü, Türk, bana göre toprak kadar mütevâzi, çok fedakârdır. Bu sıfatlarını da, kendi milleti ve dindaşı için değil, her insan için kullanır. Türk devletlerini hakan ve imparator olarak yöneten zevat da, aynı sıfatları izhar etmişlerdir. Şu anda, bir misal aklıma geldi.

Büyük hakan Fatih Sultan Mehmed'in daha İstanbul surlarını zorlamadan evvel; bütün bir Hristiyanlık dünyasını yardıma davet için çağırın papazların, "Eğer bu kişi İstanbul'u alırsa, birtek Hristiyan bırakmayacak, evvelâ onları kılıçtan geçirecektir" telkinlerine rağmen, büyük Fatih, İstanbul'u almasının ertesi sabahı, halkı ve şehri görmek ister. Bütün Hristiyanlık ruhanileri yerlere yatarak, atının ayağına kapanırlar. Bunu gören Fatih Sultan Mehmed, atından inerek, ruhanileri ayağa kaldırır. "Şu andan itibaren tebamsınız. Tebamda bir farklılık yoktur. Herkes eşittir. Herkes dininde ve ibadetinde serbesttir" diye fermanını bildirince, ruhaniler üzerinde büyük bir minnet ve hayranlık hasıl olur. Bu, Fatih Sultan Mehmed'in, dolayısıyla inancı olan İslâm'ın, Hristiyanlara ve hattâ tüm insanlığa olan hoşgörüsünü gösterir en kat'i örneğidir.

Bir de, aylardır devam eden, bugünkü, Bosna-Hersek zulmüne bakıp mukayese ederseniz, hoşgörü ile, Hristiyan Batı'nın taassubu derinliğine

ortaya konulmaktadır. Aklını, şuurunu, adalet duygusunu bir tarafa bırakarak, kendi insanını, Müslüman oldu diye, çoluk-çocuk, hasta-sağlam, kadın-erkek demeden, tümüyle imha etmeyi bütün dünyanın gözleri önünde, pervasızca yürütmesi ayıbı vardır.

İşte Koca Fatih'in, İslâm'ın dışında Hristiyanlığa gösterdiği hoşgörü; işte Batı medeniyetinin (!) başka bir dine mensup olan, kendi insanına revâ gördüğü zulüm.

Bu noktada, bir hususun üzerinde durmayı, yüksek müsaadelerinizle lüzumlu görmekteyim:

Hazret-i Allah, bütün bu kâinatı Hazret-i Muhammed'in dostluğuna, sev-gisine yarattığını söylüyor. Ancak, hiçbir zaman, insanların Cehennem'den kurtulup Cennet'e gitmeleri için, Hazret-i Muhammed'e kendi ümmetinden olmayanlara özel bir şefaât kontenjanı hakkı tanımamıştır. Buna mukabil, bazı siyasîlerimiz kendiliğinden, âdeta, böyle bir sığara sahipmiş gibi, tavırlar ve davranışlar içinde bulunmaktadırlar. Açık açık inananlar-inanmayanlar, bizden-sizden, ... gibi bölümlere ayırarak, ayırimcılık ve bölücülük yapmaktadırlar. Bu durum, fevkalade büyük bir hatadır, günahdır, ayıptır.

Böyle diyenlerden beklenirdi ki, iki milyar Müslümanın %1'ini ayağa kaldırarak, kendisi de önlerine düşerek, bu zulmü (Bosna zulmünü) cihana haykırınsın ve sonunda da, "Beni bütün bir atomla donatın, otuzbin fite çıkarın, Sırp'ların üzerinde helâk olayım, onları da helâk edeyim", diyebilseydiler, kendilerini milletçe alkışlardık.

Türk milleti, büyük bir millettir. Herşeyden evvel sezgisi vardır. Hakikî pehlivanla, sahtesini, daha el peşrevi yapmadan tanır ve kıymetlendirir.

Hata-sevap, âcizâne bir düşüncem daha var: İlim, başta. Bu, Allah'ın emri. Ama, uygulayana ve o ilmin hakkını verene.

İlimsiz vatandaşlarımızı da hiçe saymak yanlış olur. Yukarıda bir münasebetle arzetmiş bulunuyoruz. "Hazret-i Allah, Türk insanını, biraz iltimaslı, yaratıyor" dedik. Geçen aylar içinde bu hususun derinliğine bir idrakini yaşadık. Avrupa beldelerinde, bazı bölücüler tarafından, Kürt parlamentosu provası maskaralığı yapıldı. Buna karşı belki, memleketinde,

ilkokul tahsili görmeden, değil Ankara'yı, İstanbul'u, büyük şehirleri görmeyi, kendi vilâyetini dahi görmeden, ekmek parası için, Avrupa'ya giden o muhterem vatandaşlarımız, diyar-ı gurbette, yüzbin kişilik bir toplulukla bu hareketi, bu yanlışlığı, bu mânâsızlığı, bütün şiddetiyle protesto ettiler. Avrupa'yı titreten ve kendine getiren bu güç, fitrî hasletlerinin ve vatanlarına, milletlerine bağlılıklarının örneğini vermekle kalmadı, dış güçlerin Türk vatani ve milleti hakkındaki menfî tutum ve davranışlarının da, çok ciddî bir îkazı oldu. İşte Türk milletinin, Tanrı'nın lütfuyla hâiz olduğu kıymetlerin mevcudiyetini gösteren kat'î örnekleri!

Türk milleti büyük millettir. Her ferdi ebediyete kadar, bu devleti ve milleti için, ölmeyi şeref bildikçe, hiçbir güç ona karşı koyamaz. Milletini bölemez, parçalayamaz. Herkes bunu böyle bölmeli.

Herşeyde bir hoşgörü beklenir; ama, Türk vatanının, bölünmez bütünlüğünde, birlik-beraberliğinde en küçük bir müsamaha söz konusu olamaz.

Millî birlik ve dirlik, millî tesanüd, devletimize taalluk eden, ait olan bir vazifedir. Fertler, olsa olsa, buna ancak, katkıda bulunabilir.

Biz de, bu sahada faydalı olabilmek için, tarihî bir gerçeği ele alarak, o örneği ilim süzgecinden geçirerek, cibillî hasletlerimizle ortaya koyarak kıymetlendirebilirsek, bir fayda yaratacağımız kanaatiyle ortaya çıktık. Yani günümüzden sekizyüz sene evvel, dönemin ilim ve kültür merkezi Horasan'da, bir hükümdar çocuğu olarak dünyaya gelen ve bu sıfatla özel bir tâlim ve terbiyeye tâbi tutulan ve dönemin bir numaralı ulemasına bu maksatlarla teslim edilen, Hazret-i Türkistan Pîr Ahmed Yesevî'nin üçüncü postnişini bulunan Lokman-ı Perende'nin emek ve himmetleriyle yetiştirilen ve Anadolu'muza özel vazifeyle gönderilen Kutb-ul Aktab Hünkâr Hacı Bektaş Velî'yi örnek aldık.

Hacı Bektaş Velî'nin ilmen ortaya konulmasını gaye edindik. Bunun için de, üniversite bağlantı zinciri bakımından, bugünkü adını taşıdığı Hacıbektaş ilçesinin, Gazi Üniversitesi'ne bağlı olması münasebetiyle, Gazi Üniversitesi içinde, bir enstitü açılmasını, şimdilik mümkün görülmediği takdirde (bu kanunla olduğundan) yine aynı üniversite rektörlüğüne bağlı

olarak "Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi"nin açılmasını gaye edindik. Bunu da bütün şartlarıyla tahakkuk ettirmiş bulunmaktayız.

Bütün gaye ve maksadımız; Türk milletinin birlik ve beraberliğini sağlamak ve bütün bir milleti kucaklaştırmaktır.

Bunun için, Hacı Bektaş Velî'yi ilmen ortaya koymak suretiyle, O'nun ışığından feyz almak istedik. Çünkü, bu zat, sekizyüz sene evvel, Moğol istilâsıyla birlikte, Selçuklu İmparatorluğu'nun son bulduğu, Osmanlı'nın henüz kurulmadığı, dolayısıyla, milletin moralman çöküntüye uğradığı bir dönemde, Türk Oğuz boylarını uyararak, onların morallerini yeni baştan yükseltmiş ve Anadolu'nun yeniden canlanmasını sağlamıştır. Ayrıca, Fars ve Arap kültürünün etkisi altında uyuşukluğa giren Anadolu Selçuklu bey ve yöneticilerini bu uyuşukluktan kurtarmıştır. Yabancı kültürler karşısında, Türk kültürünün muhafazasını sağlamış ve Anadolu'nun Türkleşip İslâmlaşmasında, çok büyük himmetleri, hizmetleri olmuştur.

Hacı Bektaş Velî Hazretleri, bir taraftan kendi insanı, kendi milleti için, "Bir olalım, iri olalım, diri olalım" diyor. Diğer taraftan da "Yetmiş iki milleti horlamamak lâzım" diyor.

Bu son sözü söylerken, evvelâ öne kendi milletini, kendi kültürünü alıyor. Halbuki, bazı kötü niyetli kişiler, Hacı Bektaş Velî'nin İslâm ile olan iççeliğini görmüyorlar. O İslâm büyüğünü, tasavvuf ehlini, evliyalar sultanını İslâm'dan dışlıyorlar. İslâm'ın dışında arıyorlar. Sanki, O'nun İslâm dışı bir hümanistliği ortaya konulmaya çalışılıyor. Hatta, sankisi bile fazla. Resmen bunu yapıyorlar. Bunların gerçekte hiçbir ilgisi yoktur. Hele hele böyle söz ve düşüncelerin, ifadelerin, yazıların UNESCO tarafından 1995 yılı "Hoşgörü Yılı" ilan edildiği ve ülkemizde etkinlikler arasına alındığı, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'nın katkılarıyla, "Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfı" tarafından yayınlanan "Yunus Emre, Nasreddin Hoca ve Hacı Bektaş Velî Düşüncesinde Hoşgörü" isimli, ilmî gerçekliği olması gereken bir yayında ele alınmış olmasının, Hacı Bektaş Velî'nin sanki İslâm'la hiçbir ilgisi, alâkası yokmuş gibi, bazılarınca değerlendirilmesinin, hoşgörü çerçevesinde görülmesi mümkün değildir. Herşeyden önce, Yunus Emre'yi ilk keşfeden, onu "Emre" hâline getiren Hacı Bektaş Velî'nin adının, kitabın başlığında, Yunus Emre'den sonra üçüncü sırada gösterilmesi bile,

hoş değildir. Mürşidsiz mürid, hocasız öğrenci olmaz. Babasız evlât olmadığı gibi.

Yunus'a hem buğdayı, hem de öğrencisi Tabduk Emre vasıtasıyla himmeti veren Hacı Bektaş Velî'dir. Bütün dünya bunu böyle biliyor. Yunus Emre'nin Hacı Bektaş Velî'den ilim, feyz, himmet ve hüccet alması O'nu küçültmez, aksine yüceltir. Hiç olmazsa bunu görebilmeliyiz.

Hacı Bektaş Velî'nin "Makâlât" adlı eseri, ortada. İlmen de ortaya konulmuş, ilim süzgecinden geçirilmiştir. Bu gerçeğe rağmen, bazı kişilerin O'nu, İslâm dışında göstermeleri, İslâm dışında aramaları, abesle iştigaldir.

Bu tür ifadeler, sözler, söylentiler, yazılar kasıtlıdır. İlim dışıdır. Basittir. Çocukçadır.

Hacı Bektaş Velî, "İncinsen de incitme" diyor.

Hazret-i Allah, yarattığı kâinatta hiçbir yere sığmadığı halde, sadece insanın gönlüne sığıyor. Gönlünde tecellî ediyor, tezâhür ediyor.

Hacı Bektaş Velî de şöyle söylüyor:

"Sakin ol! Kimsenin gönlünü yıkma.
Gerçek erenlerin izinden çıkma.
Eğer insan isen, ölmezsün, korkma!
Âşıkı kurt yemez, ucda değildir."

Dedik ki: Yunus'u ilk keşfeden Hacı Bektaş Velî'dir.

Nitekim Yunus da:

"Gönül Çalap'ın tahtı,
Çalap tahtına baktı.
İki cihan bedbahttı,
Kim gönül yıkar ise."

diyor.

Ayrıca;

"Bir kez gönül yıktın ise,
Bu kıldığın namaz değil.
Yetmişiki millet dahi,
Elin yüzün yumaz değil."

diyor.

Yani, inancımızda, kültürümüzde, herşeyimizde sadece kendi insanımız değil, bütün insanlığı kapsayan, bütün bir insanlık anlayışı ortaya konuluyor. Dünyada, bugün ençok muhtaç olunan şey de, zaten budur.

Halbuki, günümüzde, milyonlarca insan, sadece açlıktan ölüyor. Diğer taraftan büyük bir zulümle savaşlar devam ediyor. İhtiras, tamah en zirvedeki insanları bile esir almış durumda. Bunlar, Hacı Bektaş Velî ve Yunus'u tanımamaktan kaynaklanıyor.

Bütün sözümüzü özetlemek gerekirse:

Ulu, yüce Türk milletinin birlik ve dirliğine musallat olan kişinin hâiz olduğu kudret ve yetki, ne olursa olsun, öz babam da olsa, düşmanımdır.

Aynı şekilde, asırlardır kıvançta, tasada ve son mertebe olan şehitlik yarışında birleşen, aziz milletimizin fertlerinin birini, diğerini gereksiz bir şekilde, sebepsiz yere tercih eden de düşmanımdır.

İşte Birlik! .... İşte Dirlik!... İşte Hoşgörü!...

YÖNETİM VE AZINLIKLARA BAKIŞ AÇISINDAN OSMANLI DEVLETİ

M. HİDAYET VAHAPOĞLU*

Türk ve dünya tarihi açısından özel bir konuma sahip olan Osmanlı Devleti, güçlü, adaletli, hak dağıtıcı ve teb'asına güven verici olma gibi özellikleri sebebiyle kısa sürede genişlemiş, öncelikle Anadolu beyliklerini bünyesinde toplamıştır. Daha sonraki yıllarda da devam eden bu yönetim özelliği sebebiyle üç kıtada hâkimiyet kurmuş, devrinin en adil devleti olarak tanınmıştır.

XVIII'inci yüzyıla kadar süratle toprak ve nüfus açısından genişleyen Osmanlı Devletini bu durumun tabii sonucu olarak heterojen özellikler ülkesi haline gelmiştir. Hâkim olduğu sınırlar içindeki coğrafî, siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıkların oluşturduğu yapı, yönetilmesi ve devamlılığın sağlanması açısından ürkütücü boyutlara ulaşmıştır. Buna rağmen Osmanlı Devleti hiçbir zaman bünyesinde bulundurduğu milliyetler aleyhine, din ve mezhep mücadelelerine fırsat vermemiş, bu ahengi ile Osmanlılar yalnız eski çağ devletlerin değil, hürriyet, demokrasi, lâiklik ve insanlık fikirlerinin yaygın bulunduğu modern çağ devletlerinin bir çoğundan da ileri bir düzenin sahibi olmuşlardır. Osmanlı Devleti, siyasî istikrar, dinler arası ahenk ve sosyal adâleti ile çağdaşı diğer bütün devletlerden daha üstün bir yapıya sahiptir. Kuruluş (teşkilatlanma) yönünden Türk hukuk sistemi yönünden İslâm olan Osmanlı Devleti, genişlemesiyle başlayan milletler ve dinler topluluğu olma özelliğini koruyacak idarî tavrı

* Dr., Araştırmacı, Yazar.

kendisine özgü yöntemlerle geliştirmiştir. Bünyesinde topladığı unsurlara dinlerini, kültürlerinin tüm kodlarını rahatça yaşama hakkı yanında cemaatler olarak kendilerini idare etmek hakkı da dahil geniş haklar vermiştir. Bunun karşılığı olarak halktan sadece itaat ve devlete sadakat beklemişlerdir.

Osmanlı adalet düşüncesi, Orta Asya'da yüzyıllar boyunca geliştirdikleri hâkimiyet kavramı içinde doğan töreler, eski Türk kağanlarının koydukları tüzüklerle birlikte şimdi içinde buldukları İslâm dininin nas ve sünnetlerinden kaynaklanmaktaydı.¹ Kur'an'da yer alan "Dinde zorlama yoktur" hükmü ile Osman Gazi'nin vasiyetinde yer alan "Âdil ol, merhametli ol, iyi adam ol, halkı eşit olarak himaye et, İslâm dinini yay ve genişlet, yer yüzünde hükümdarın görevi budur. Ancak böylelikle tanrının lütfuna erişirsin, bilmediklerini bilginlere danış"² şeklinde ifade edilen töre, nesiller arasında bütün kudsiyeti ile korunmuş ve devamı sağlanmıştır.

II'nci Mahmut'un "Ben teb'amın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini havrada farkedirim. Aralarında fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakikî evladımdır"³ sözü ve Zembilli Ali Efendi (Ali Cemal Efendi)'nin"... Madem ki onlar Osmanlı uyruğu olmayı kabul etmişler, dinimizin gereklerine göre onların can, ırz ve mallarını kendi can, ırz ve malımız gibi korumaya borçluyuz. Bu yolda zorlamak, dinin temeline dokunur"⁴ şeklindeki fetvası bu konuda devlet ve din adamlarının görüşünü vermesi açısından önemlidir. Dinî hoşgörü o ölçüde yaygın ve uygulanır bir hal almıştı ki camilerin yapımında çalışan mimar, usta ve işçilerden gayrimüslim olanlara dinî günlerinde izin verilirdi. Süleymaniye Camii inşaatında çalışan işçilere paskalyalarında, hatta pazar

¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. M. Kırıatlı, Ankara 1970, s.14.

² İsmet Parmaksızoğlu, *Türklerde Devlet Anlayışı*(1299-1789), Ankara 1982, s.14.

³ Reşad Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, s.100.

⁴ Hayri Mutluçağ "İslâmın Yüce İlkelerini ve Gerçek Kurallarını Açıklayan Şeyhülislam", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt 2, Sayı:16, İstanbul, s.44.

günleri izin verilmesi⁵ buna güzel bir örnektir. Hristiyan dünyası kendi karanlık çağının gereği aynı dine mensup fakat farklı mezheplerdeki insanlara karşı her türlü zulmü reva görürken, şerî hükümlerle yönetilen Osmanlı devletinde siyasî ve dinî liderlerin görüşleri ve uygulamaları yukarıdaki gibiydi. Aslında bunlar Türk devlet geleneğinin tipik örneklerindedir. İslâm hukuku, devlet yöneticilerini ve özellikle padişahları hak ve adalete aykırı tasarruflarda bulunmaktan men etmiştir.⁶ Devlet idarecisi olma açısından çok küçük yaşta olan ve bu özelliği yanında gerçekleştirdiği başarıyla başının dönmesi, iradesi dışında hareket etmesi beklenen Fatih, aldığı terbiye, sahip olduğu töre ve inancı doğrultusunda dünya tarihinde başka bir benzeri görülmeyecek tevazu örneğini İstanbul'un fethi sonunda göstermiştir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethettiği zaman gösterdiği tevazu, onun gazaba gelmesinden korkan, kaçan ve saklanan Rum nüfusu şaşkına çevirmiştir. İstanbul'u aldığı zaman kentte yaşayan Rumlar'a ve öteki yabancılara kendi töreleri, gelenekleri ve dinlerinde serbest olma izni vermiş, Cenevizlilere ve Venediklilere Bizanlıların verdiği imtiyazları bazı küçük sınırlamalarla aynen tanımıştır. Bu hoşgörü ve imtiyaz dağıtma diğer padişahlar döneminde de devam etmiş, Yavuz Sultan Selim'de Mısır'ı aldıktan sonra Mısır Sultanlarının Fransızlara ve İtalyan şehir devletlerine verdiği imtiyazları geçerli saymıştır. Ancak bu hoşgörü ve imtiyazlar zafer sarhoşluğu sonucu değil, hem ülke içinde huzuru sağlamak hem de Hristiyan dünyasının içinde bulunduğu durumdan istifade edebilir hale gelmek için verilirdi. Nitekim Fatih Sultan Mehmet, Hristiyanlığın kilise ve kilise babaları ile ayakta durup devamlığını sağlayabileceğini biliyordu. Böylece Roma ve İstanbul kiliseleri arasında uzun yıllar devam eden ve belirli dönemlerde, birbirlerini yok etme çabalarına etki etme ve böylece bölünmenin tarihî seyrini gerçekleştirmeye hizmet etmek istiyordu. Böyle davranmamış olsa, Bizans İmparatorluğu ile birlikte İstanbul kilisesinin

⁵ Ö. Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı*, 1550-1557, Ankara 1972, S.142.

⁶ Halil Cin, " Türk Tarihi ve Hukuk ", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı:255, Ankara 1984, s.429.

çöküşü sonucu onun yerini Roma kilisesinin almasına zemin hazırlamış olacaktı. Bu ise milyonlarca Hristiyan teb'anın gizli ve açık şekilde papalık emrine girmesi demektir. Ancak Osmanlı'nın kiliselere sadece dinî yönden yetki vermeyip, işlerinde ve cemaat idarelerinde bazı haklar ve yetkiler tanıması ve bunun zamanla kontrol edilemez hale gelmesi, ileride ayrıca değinilecek beklenmeyen sonuçlara zemin hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan halkın çoğunluğunu Müslüman teb'a teşkil ediyordu. Bütün halkın üçte biri civarında nüfus gayrimüslim idi. Müslüman nüfusu oluşturan unsurlar arasında Türkler ve Araplar çoğunlukta iken Hristiyan nüfusu oluşturan unsurlar daha çok dağınıklık gösteriyor ve küçük fakat çeşitli unsurlardan meydana geliyordu. Toprakları Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının önemli bölümlerini kapsayan Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde yaklaşık 35 milyon nüfusu vardı. Bu nüfusun 15.500.000'i Avrupa topraklarında "Rumeli", 16.050.000'i Asya'da "Anadolu ve Arap Yarımadası", 3.800.000'i ise "Trablusgarb ve Tunus"da yaşamaktaydı.⁷ Nüfusu oluşturan unsurlar arasında bir homojenlik ve dolaşısıyla din, mezhep, dil, soy birliği yoktu. Aynı soydan geldiği kabul edilenler arasında gelenek ve kültür birliği de bulunmamaktaydı. Ayrıca din, mezhep, dil, soy birliği bulunmaması yanında geniş arazinin doğurduğu coğrafi bölge ve tarihî geçmişteki farklılıklar, devlet için ayrı bir olumsuz durumdu. Bu duruma iki bölgenin yapısının izahı daha fazla açıklık getirecektir. Bunlardan birincisi Ortadoğu, diğeri ise Makedonya'dır. Nüfusun dağılımı ve niteliği bakımından Ortadoğu toplum yapısının en belirgin özelliği, etnik, dinî ve kabile bağları etrafında toplanan grupların çokluğu ve karmaşıklığıdır. Ortadoğunun toplum yapısının "sosyal mozaik" ya da "bölümlere ayrılmış toplum" olarak tanımlanması bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Türk, Arap, İranlı gibi etnik bölünmelerin yanında, Müslüman, Hristiyan, Musevî şeklinde bölünmesi, Müslümanların Sünnî-Alevî mezhep farklılaşması ve Hristiyanlardaki mezhep farklılıkları Ortadoğu'ya sosyal mozaik görünümü vermiştir. Makedonya'nın durumu da bundan farksızdır. Sırp, Bulgar ve Rumlar karışık olarak oturmaktadırlar. Bu üç unsur da

⁷ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 6, Ankara 1983, s. 268.

Ortodoks'tur. Ancak dinî duygular bu unsurları kaynatmaya yetmemiş, millî duygularının dinî duygularından güçlü oluşu ve birbirinin toprakları üzerinde hak iddia etmeleri, aralarında bitmeyen ve sık sık çarpışmalara kadar varan anlaşmazlıklara sebep olmuştur.

Ülke genelindeki huzur ve birlik özellikle XVII'nci yüzyıldan itibaren dış ve iç güçlerin müşterek hareketi ile bozulmuş, bu büyük ve karmaşık yapının tek müşterek değeri olan Osmanlılık fikri yeterli olmamıştır. Çünkü Türk, Arap, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar, Arnavut, Sırp ve diğerleri Osmanlı kabul edilmekle beraber yaşayış şekilleri, gelenekleri dünya görüşleri, kültür seviyeleri birbirinden farklıydı ve çoğu konuda birleşmeleri, birleştirilmeleri mümkün değildi.⁸ Bu durum ayrıca dinî farklılaşma ile de birleşince ortak değerler etrafında toplanmış bir Osmanlı toplumunun oluşmasına büyük bir engel teşkil etmiştir. Bütün bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak ve birliği sağlamak mümkün olmamıştır. Bu konuda gerçekleştirilmeye çalışılan reformlar, etnik unsurlara tanınan imtiyazlar, arzulananı sağlamamıştır. Osmanlı tebasının hukukî eşitliğine dayanan Osmanlı birliği siyaseti de bu konuda yeterli olmamıştır. Tanzimat devrinin en önemli özelliğini ortaya koyan bu anlayış, Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasî gibi hukukî düzenlemelerde de temel alınmıştır. Bu siyasetin, Gülhane Hattı'ndan sonra 1856 Islahat Fermanı'nın ağırlık noktasını teşkil etmesi ve nihayet 1876 Kanun-i Esasîsinde "Devlet-i Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi bir din ve mezhepten olursa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tabir olunur" şeklini bulması da bu unsurların Osmanlı birliği etrafında kenetlenmelerini sağlayamamıştır.

II'inci Abdulhamit'in Meclis'in açılışında okunan nutkunda: "... devlet ve milletin terakki, şevketü mikneti ancak adalet vasıtasıyla olur. Hatta Devlet-i Aliyyemizin evail-i zuhurunda kudret ve kuvvetinin aleme münteşir olması emr-i hukumette adaletine ve teb'anın her sınıfının hak ve menfaatine riayet olunmasıyla meydana geldi... sair eslaf-i ızamımız dahi o isre süluk ile hiçbir vakitte serbesti-i ayin-i mezhebe halel getirmemiştir. Altıyüz seneden beri sunûf-i teb'amızın milliyetlerini ve lisan ve mezheplerini muhafaza

⁸ E. Ziya Karal, *a.g.e.*, Cilt 7, Ankara 1983, s.275-276.

eylemeleri dahi bu kazıyye-i adilenin netice-i tabiyyesi olduğu kabil-i inkar değildir"⁹ şeklindeki ifadelerinde de anlaşılacağı üzere ülke insanlarını birleştirme çabasına başta padişah olmak üzere konunun önemini kavramış herkes gayret etmekte idi. II'inci Mahmut devrinden itibaren başlayan ve II'nci Mahmut'un "Müslüman olmayan tebayı, mabedler dışında Müslüman teb'a gibi öz evlat kabul ettikleri" sözleriyle daha bir anlam kazanmış olan tavır samimî idi; ve Müslüman olmayan teb'anın millî birliğe katılmasını sağlamak ve dolayısıyla devletin bütünlüğünü korumaya yönelikti.

Müslüman olmayan halk, verilmiş eski hak ve imtiyazlarla birlikte Gülhane Hattı'yla kazanmış olduğu siyasî haklarına sahip olmaya devam etmiştir. II'nci Abdülhamit zamanında, sarayın hizmetinde Bâb-ı Ali'nin çeşitli dairelerinde, valiliklerde, elçiliklerde Rum, Ermeni ve Yahudiler'in istihdam edildiği görülmektedir. Hristiyanların, modern eğitim konusunda Müslümanlardan üstün durumda bulunması, hükümetleri siyasî ve idarî memuriyetlerde onlardan yararlanmaya zorlamış, dolayısıyla devletin hâkim unsuru yerine devlet yönetiminde etkili olmaya başlamışlardır. Aynı üstünlük sebebiyledir ki ekonomik yönden de Müslüman unsura nazaran daha müreffeh duruma gelmişler, yabancılara verilen ticarî ve sanayi imtiyazların uygulanmasında onlarla iş birliği yapmışlar, böylece servet ve refahlarını artırırken devlet içinde yönetimde etkili olmuşlar, eğitim ve ekonomik yönden Müslüman halktan ayrı bir konum kazanmışlardır. Daha önceki dönemlerde kendilerine ve cemaatlerine verilen değişik imtiyazlarla birlikte, Birinci Meclis-i Mebusanda yer almaları ve devlet yönetiminde önemli konuları işgâl etmeleri, bu kitleyi tamamen kontrol dışına itmiştir. Kendi içlerinde ve dışlarında ise, ulaşabildikleri mihraklarla birlikte ihanetlerini kamuoyundan gizlemeden sergilemeye başlamışlardır. Oysa ki o devirde, dünyada ırk, renk, din ve dil farkı gözetmeksizin devlete sadık bütün vatanşah kitesine Osmanlı Devleti'nden daha fazla imkân verilebilmiş başka devlet yoktur. Bu imkânlar öylesine inanılmaz boyutta idi ki, Osmanlılar'da herşey mümkündü. Bir tutsak kadın, bir cariye veya ülkenin herhangi bir

⁹ Ş. GÖZÜBÜYÜK, S. KİLİ, *Türk Anayasa Metinleri "Sened-i İttifaktan Günümüze"* Ankara 1985, s.45.

köşesinden devşirilmiş bir genç, sultan olabiliyor, nazır ve hatta sadrazam olabiliyordu. Nitekim bunun bilincindeki Hristiyan teb'a Lozan sonrasında da, Türk millet ve devletine olan güvenini çeşitli vesilelerle göstermiştir. Buna tipik örnek Türk Medeni Kanunu'nun hazırlık döneminde Ermeni, Rum ve Yahudilerin tavrıdır. Yahudiler 15 Eylül 1925, Ermeniler 17 Ekim 1925, Rumlar ise 27 Kasım 1925 tarihlerinde yaptıkları müracaatlarla kendileriyle ilgili ayrıcalıklı hükümlerin aile ve kişi hukukunda yer almasını istememişlerdir. Bu durum Lozan Antlaşması'ndan iki yıl sonra meydana gelmesi Türk devleti içinde ve Türk insanıyla birlikte yaşadıkları sürece azınlıkların herhangi bir hukukî kayıt olmaksızın da tabii haklarına sahip olabileceklerine inanmış ve bu konuda tecrübeli olduklarının bir delili olsa gerekir. Türk devletlerinin hâkimiyetleri altındaki etnik unsurlara karşı tavrı, onların yok olması değil var olabilmesi için gerekli tüm haklara sahip olarak yaşamalarını sağlamaya yönelik olmuştur. Bu nedenle başta eğitim ve kültür kurumlarının açılması, yeni nesillerin mensup oldukları grubun bir ferdi olabilecek niteliklere kavuşturulması için gerekli tedbirlerin cemaatlerce alınmasında engel olunmamış, bilakis zaman zaman desteklenmişlerdir. Halbuki etnik unsurların kimlik ve kişilik kazanmasında eğitim ve kültür kurumları en önemli rolü üstlenmektedirler. Yeni nesillerin şekillendirilip, yönlendirilmesinde ana rolü eğitim ve kültür kurumları oynamaktadır. Türk devlet geleneğinde azınlıkların asimile veya yok edilmesi gibi bir gelenek olsaydı, günümüze kadar varlıklarını sürdüren azınlık ve yabancı okulların açılıp işletilmesine izin verilmezdi. Hangi maksatla tarif edersek edelim, eğitimin tarifindeki ortak nokta onun bir şekillendirme süreci oluşudur. Eğitim sisteminin maddî yapısını öğretim kurumları, hammaddesini ise öğrenciler oluşturmaktadır. Yapılan işlem sisteme giren öğrenciyi, sistemden çıktığında toplumun sosyal, siyasî ve iktisadî yapısına uygun hale getirmektedir. Yani önceden tespit edilmiş model insanı gerçekleştirmek, yeni nesli toplumun ihtiyaç duyduğu özelliklere ulaştırmaktır. Bunun gerçekleştirilmesi ise eğitim sisteminin belirli felsefî temeller üzerine oturtulmuş, politikasının tespit edilmiş, kendisini etkileyecek iç ve dış faktörlerin amaçlara hizmet edecek şekilde düzenlenmiş olmasına bağlıdır. Bunlar sağlandığı zaman eğitim kurumları gerçek fonksiyonlarına ulaşabilecek, tesbit edilen hedeflere hizmet edebilecektir. Azınlık ve yabancılara ait eğitim kurumları

incelendiğinde yukarıda ifade edilmeye çalışılan niteliklere fazlasıyla sahip oldukları görülür. Ancak bir ihsan, bir bağış devlet geleneğinin bir uygulaması olarak verilen haklar, o devlet içinde devletin varlığını tehdit edecek unsurların yaratılması için kullanılıyorsa durum doğrudan devletin bekasını tehdit eder nitelik kazanmıştır.

Günümüzde eğitimin üç temel fonksiyonunun olduğu kabul edilmektedir. Bunlar eğitimin sosyal, siyasî ve iktisadî fonksiyonlarıdır. Eğitim, bu üç fonksiyonunu toplumun kabul ettiği ölçüler ve devletin temel prensiplerine uygun olarak gerçekleştirmek zorundadır. Eğitim sistemine, toplumun kabul ettiği ölçülere uygun yapı kazandırmamış veya bu sistemi tamamen kontrolsüz bırakan devletler sonuçta, hiçbir kalıba uymayan yeni üyeleri bünyelerinde barındırmak ve onlardan gelecek etkilemeye göğüs germek zorundadır. Eğitim sisteminin şekillendirdiği insan toplum hayatında rol almaya, fonksiyon kazanıp etkili olmaya başladığı andan itibaren hem toplumu hem de toplumun mihver müesseselerini etkileyecektir. Bu etkileme millî birliği sosyal bütünleşmeyi sağladığı, çatışmaları asgarî seviyeye indirdiği sürece olumlu yöndedir. Konu iktisadî açıdan da alındığında aynıdır. Eğer eğitim yolu ile güçlü üreticiler, zeki ve cesur müteşebbisler, rasyonel tüketiciler ile devletini iktisadî hayatta en iyi şekilde temsil edebilecek fert ve gruplar yetiştirebiliyor ise bu fonksiyonda istenen yönde çalıştırılmış demektir. Diğer bir konu, siyasî yapı üzerindeki fonksiyonudur. Bu fonksiyon olumlu ve etkili çalıştığını göstergesi, eğitim sisteminden çıkanların devletin siyasî sistemine müzahir, millî politika ve hedeflerine bağlı, onları yaşatmak ve onlara ulaşabilmek için her türlü fedakârlığı yapabilecek yapıda insanların varlığıdır.¹⁰

Hiçbir siyasî sistem kendisine muhalif insanların yetişmesine izin vermez. Çünkü bu durum, devletin ve toplumun istikbali ile ilgilidir. Devletlerin bu konudaki ihmali ve eğitim çarkının kontrol edilemeyen odaklara teslim edilmesi, ülke insanların bir kısmının veya tamamının hedefle-

¹⁰ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Ankara 1990, s.1-2.

nen nitelikleri taşımamasına sebep olacaktır. Bu durumda en fazla etkilenen ise devletin kendisi ve toplumdur. Okullarını her türlü politik oyunların, siyasî çekişmelerin dışında tutabilen, oraları nifak tohumlarının atılıp yeşertilmek istendiği seralar olmaktan kurtarabilen devletler, yaşama imkânını elde edebilirler. Bunu gerçekleştiremezler ise sonuç doğrudan devletin varlığını ilgilendiren gelişmeler şeklinde ortaya çıkacaktır. Nitekim Osmanlı Devletinin himayesinde yüzyıllar boyu yaşamış, Türklerle birlikte itibar kazanmış, onun egemenliğinde kimliğini korumuş, şahsiyet bulmuş azınlıkların, devletin zayıfladığı dönemlerde gerçekleştirmeye çalıştıkları yegane gayelerinin müstakil devletler kurabilmek oluşu, yukarıda izah edilmek istenen gerçeklerin açık örnekleridir.

Uzun yıllar bir arada yaşamış bu toplulukların devletin otoritesinin zayıfladığı dönemlerde niçin bağımsızlık idealleri peşinde koştuklarından başka düşülmesi gereken konu, bu noktaya nasıl geldikleri veya getirildikleri hususudur. İstanbul'un fethinin hemen arkasından bir zincirin halkaları gibi peşpeşe verilen hak ve imtiyazlarla Bizans döneminde bulamadığı bir imkân bolluğuna kavuşan Rumlar, nasıl olmuş da devlet içinde devlet durumunda iken devlete karşı gelmek, yeni devlet ideali peşine düşmek ihtiyacını hissetmişlerdir. Bir diğer azınlık topluluğu olan Ermeniler kendisine Selçuklu'dan, Osmanlı'dan öncekilerin tanımadığı hakları tanıyan, teokratik özellikte bir devlet olmasına rağmen, İslâm hukukunu çiğneyerek kilise açma, patrik seçme yetkisi veren, devlet yönetiminde etkili yerlerde görevlere getiren, "Millet-i sâdıka" olarak isimlendirecek kadar kendisine güvenen bir devleti, en kritik dönemde onun düşmanlarıyla birleşerek arkadan vurmaya çalışmışlardır. Peki Yahudiler, tarih boyunca Hristiyan tokadı ile dünyanın dört köşesine yayılmak zorunda kalan, İspanya'nın, Almanya'nın ve diğer Avrupalı milletlerin zulmünden Osmanlı'ya sığınan bu topluluk niçin kendini Osmanlı saymamıştır. Bütün bu sorulara verilebilecek tek cevap, Osmanlı'nın güçlü döneminde uygulamak istemediği, zayıf günlerinde ise uygulayamadığı tedbirlerdir.

Osmanlı'nın uygulamak istemediği veya uygulamadığı tedbirler nelerdir? Bu tedbirler azınlık veya yabancı okullarını kontrol altına almak, zararlı faaliyet ve temaslarını engellemek ve onu Osmanlı yapabilmektir. Esasında

denemediği ve bu sebeple de gerçekleştirmediği tek konu son hususdur. Asimile etmek istememiştir. Belki de Osmanlılaştırmak istememiştir. Bilhassa azınlığın Osmanlı gibi olmasını engelleyecek ne gibi tedbirler varsa azınlıklara bir ihsan, bir bağış şeklinde verilmiştir. Osmanlı'nın azınlıklara sunduğu lütuflar demeti içinde en önemlisi "kendi okulunu kendin yap, öğretmenini, öğretim programını, metodunu kendin tayin et ve bu okulları devlet adına yine kendin denetle" uygulaması olmuştur. Bütün bunlar, "sosyal varlık olarak taşıman gereken, fakat sahip olmadığın özelliklere ulaşman için ne yapman gerekiyorsa onu yap", şeklinde yorumlanabilecek uygulamalardır.

Tabii ki her zaman güçlü olmak, adil olmak, otorite sahibi olmak mümkün değildir. Hep güçlü, hep zayıf kalınacak diye bir kural yoktur. Mutlaka bir gün gelecek oluşan şartlar gücü zayıflatacak, otoriteyi yıkacaktır. Nitekim bu durum gerçekleşmiş, günün şartlarına ayak uyduramayan Osmanlı, özellikle Batının etkisinde kalan ve Batının etkisini taşıyanlarca yönlendirilen, milliyetçilik duygusu ve devlet kurma ideali enjekte edilen azınlıkların devlet aleyhindeki davranışları ile karşılaşmıştır. Bu hareketlerin hazırlandığı zeminler içinde en önemli yeri okullar işgal etmiştir. Çok kısa zaman aralığında çığ gibi büyüyen ve bazı yerlerde devletin sahip olduğu okul sayısını aşan bu okullarla ne yapılmak istenmiştir. Bunları kimler açmıştır, kimlerce finanse edilmiştir, nasıl yönetilmiştir? Benzer bütün sorular cevaplanması gereken konulardır. Buradan hareketle günümüzdeki bazı gelişmeleri anlayabilmek için, herbiri nifak yuvası gibi çalışan bu okulların faaliyetlerine bir bakmak gerekir.

İstanbul'da 1863 yılında kurulan Robert Kolej ile Beyrut'ta bulunan Amerikan Protestan Kolejinin Osmanlı tarihinde oynadıkları rol hemen aynıdır. Robert Kolej Bulgar ve Sırp komitacılarına lider yetiştirirken Beyrut Amerikan Protestan Koleji de Arap milliyetçiliği fikrini geliştiren ve Arap milliyetçilik hareketlerinin liderliğini yapan kimseleri yetiştirmiştir. Misyoner okulları Batılı emperyalistlerin emellerini gerçekleştirme yolunda kullandıkları en güçlü silâh olmuş ve bu okullar Osmanlı Devleti'ni yıkmak yolunda en verimli şekilde kullanılmışlardır. İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Amerika Birleşik Devletleri gibi devletler köylere kadar yayılan

okulları ile bu bölgelerde nüfuz sahibi oldukları gibi, bu okullarda gerçekleştirilen Türk düşmanlığı fikrinin empoze edilmesi ile yüzyıllarca bir arada yaşamış, kültürel yönden pekçok değer geliştirmiş ve hatta akraba toplulukları bile birbirlerine düşman yapılmış, ülke bağımsızlık mücadelelerinin verildiği kamplar diyarına dönüştürülmüştür. Bu faaliyetlerin doğurduğu sonuçların tipik delili Arap hareketinin liderlerinden Refik Rızzık Sellum'un Osmanlı Divan-ı Harbi huzurunda verdiği ifadesidir. Refik Rızzık Sellum: "Ben Fransız mekteplerinde okudum. Bugün Suriye, Irak ve Lübnan'da eşraf ve ağaların evlatları Cizvit mekteplerinde okur. Öteki Arap diyarlarında ise İngilizce hakimdir. Onlar ya İngiliz mekteplerinde, ya Amerikan Kolejlerinde okurlar. Hepsinin gayesi, Türkler hakkında benim sahip olduğum bilgileri telkin etmektir. Hepsi için müşterek düşman Türklerdir. Bu itibarla Arapların, hatta gayrı malum emellere sevk etmek emelinde olanların ele alacakları yegane mevzuu Türk düşmanlığıdır. Zannediyorum, bizim hatamıza bizden sonrakiler de ister istemez düşecektir." demektedir. "Bu hatanın sonuçları bugün de devam etmekte midir?" sorusu mutlaka cevaplandırılması gereken ve önemini yitirmemiş bir sorudur. Yukarıda ifade sahibinin liderliğini yaptığı mücadelenin ürünü olan devletlerin, Türk yönetiminden koptuktan sonra günümüze kadar süren istikrarsız durumları ve hâlâ Batılı devletlerin oyuncağı olmaları, yapılan hatanın günümüze kadar ve daha uzun yıllar devam edeceği tahmin edilen bir uzantısıdır.

MİLLÎ GÜVENLİK VE MİLLÎ BİRLİK SORUNUMUZ

MUZAFFER ÖZDAĞ*

İnsan soyunun diğer canlı türleri ve Arz üzerindeki egemenliği belirgindir. Uzay'a açılma çağına da girilmiştir. Ancak, insanlığın yeryüzü üzerindeki yaşantısının, yaradılıştan günümüze, tarihin her döneminde insanlık adına onur, övünç ve mutluluk duyulacak bir yüce seviye ve nitelik taşıdığını söylemek mümkün değildir.

İnsanlığın hayat serüveni, tarihi sürekli ve çok cepheli mücadele olmuştur, olmaktadır. Bu mücadele canlılar aleminde, bitki ve hayvan türlerinde görüldüğü gibi sadece doğa ile, çevre ile, diğer canlı türleriyle yaradılış kanuniyetlerine uygun bir mücadele olmamıştır. Evrensel denklem çerçevesinde kalmamıştır.

Klan, aşiret, boy, soy, milliyet kümelenmeleri, dil, din, mezheb, sınıf servet, zihniyet, ideoloji, medeniyet farklılaşmaları gösteren toplumların kendi içlerinde ve birbirleriyle yaptıkları diğer canlı türlerin yaşam mücadelelerinden daha kanlı, kıyıcı kavgalar... Tarihin genel çizgisi budur.

Yokluktan, yok edilme endişesinden tehditten, baskıdan, zulümden, kölelikten, kandan, kinden, düşmanlıktan arınmış, huzur ve güvenin özgürlüğün, adaletin, barış ve düzenin, uyumun sağlandığı bir sevgi ortamı, refah ve mutluluk insanlığın ezeli özlemi olmuştur. Tasavvur olunan, özlenen cennettir. Ancak insanoğlu davranış ve yaşama yöntemleriyle

* Araştırmacı, Yazar.

dünyayı kendisi için çoğunlukla cehenneme dönüştürme hatasından da kurtulamamıştır.

Yeryüzünde bir cennet kurma emel ve girişimde en iddialı olan diktatörlerin, karşı konulamaz kıyıcılıktaki despot siyasî güç odaklarının, örgütlerinin denetim kurdukları alanları cehenneme çevirdikleri bilinmektedir. Onların mutluluk vaadi ile aldattıkları kümeleri tahakküm emellerine alet etmek, oyalamak için inşa ettikleri cennetlerin sahte olduğu da tarihin tanıklığı ile sabit olmuş, yaşanarak görülmüştür.

Gizemli aşk bahçelerinde, uyuşturucu tütsülerle esrarlı içkiler sunan seçilmiş şuh cariyelerle iştret meclisinde büyülenen, batıl din telkinlerle programlanıp fedaiyûn'a, robot katile dönüştürülen Batinî Şîî-İsmailî müridleri... İslâm toplumunu, Büyük Selçuklu'yu içten çökertmeyi, Türk İslâm coğrafyasında dehşet ve anarşiyi hakim kılmayı hedefleyen ve Haçlıların beşinci kolu gibi çalışan profesyonel terör örgütü... Haşhaşîler, Alamut Kalesi, Hasan Sabbah...

Hasan Sabbah'ın cennetinin sahteliği gibi milyonlarca insanın toplama kamplarında, Gulak Takımadalarında; cezaevlerinde, işkence odalarında, sürgünde küme küme toplu kıymına, âni veya yavaşlatılmış bir öldürme yöntemiyle yok edilmesine, yüz milyonlarca insanın cehennem azabı çekmesine yol açan Lenin ve Stalin'in kurdukları Sovyet Komünist Dünya cennetinin sahteliği de Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ve anılan ülke yetkililerinin resmî açıklamaları ile vuzuh bulmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılışı, komünist maskeli Rus faşizminin yenilgisi dünyamıza özlemi duyulan barış, huzur ve güvenliği getirmemiştir.

Şüphe yok ki önemli bir değişim olmuştur. Ancak bu değişim bir nitelik değişimi olmaktan çok nicelik değişimidir. II. Dünya Savaşı sonrasında yarattığı güçler dengesinde köklü bir değişim olmuştur.

Zorbalığa dayalı dünya düzeninin, emperyalizmin, faşizmin II. Dünya Savaşında Mihver Devletlerinin yenilgisi ile sona erdiği sanılmamalıdır.

Tarih kaydettiği en acımasız toplukıyımların sorumlusu olan Adolf Hitler'in ve insan kasaplığını profesyonel meslek, sanayi haline getiren Nazilerin Sovyet Rusya ve Batılı emperyalist liberal demokrat ülkelerin

önderlerinden, iktidar örgütlerinden belirgin farkları bütün insanlığa daha âdil, eşitci bir dünya düzeni kurma, evrensel mutluluk sağlama gibi bir vaadde bulunmayışları, cinai emellerini zorbalığa dayalı hegemonya heveslerini riya ile maskeleyişleridir.

Öne geçmeye, amaçlarına erişmeye yetecek kadar zorbalık gücüne sahip olduklarını sanan Mihver Devletleri tahakküm emellerini kurulu sömürü düzenini sürdürme çabasındaki Batılı güçler gibi hümanist, liberal, sosyal demokrat, Ruslar gibi proleterya enternasyonalizmi, sosyalizm, komünizm idealleri ile maskeleymeden açıklama cüretini göstermişlerdir.

Hitler Almanyası'nın bu ırkçı girişiminin yüzyıllarca ırkçı sömürge imparatorlukları kurmuş ve istila ettikleri ülkelerdeki, kıtalardaki yerli toplumları acımasız soykırımlarla yok etmiş, köleleştirmiş İspanyol, Portekiz, İngiliz, Fransız, Rus hanedan ve hükümetlerinin girişiminden farklı kılan bir diğer özelliği de şudur:

Almanya, Dünyayı paylaşmada emperyalist yağma ve talanda öncelik alan Beyaz Hristiyan Batılı toplumların kendi kıta ve medeniyetleri dışında kalan toplumlara ırkçı, dinci üstünlük iddiası ile uygulamaktan sakındıkları ırkçı ayrımcılığı, sömürgeci baskıyı Avrupa kıtası içine taşımış ve beyaz ırkın da efendiliği iddiasına yönelmiştir.

Ezilen, sömürge statüsünde tutulan halklara hak ve onur tanımayan statükocu büyük güçlerin rahatsızlığının asli sebebi, Mihverin, Nazilerin kendi uygulamalarına da yabancı olmayan cinai ideolojileri değil, Dünyayı yeniden paylaşım istekleri olmuştur.

Günümüzün Dünyası insanlık için yeniden cehenneme dönme istidadındadır.

Hakim medeniyetin insanı liberal demokrat, sosyal demokrat, faşist, sosyalist, komünist, ateist, dindar hangi yolu tutarsa tutsun, hangi ideolojik kisveye bürünürse bürünsün, tanrı tanımazlığını, adalet duygusundan, insan sevgisinden yoksun olduğunu, hayvanî bencilliğini, acımasızlığını ortaya koymuştur. Sovyetler Birliğinin çözülmesinden sonra yaşanan olaylar dizisi de bu gözlemi doğrulamaktadır.

İnsan hak ve hürriyetlerinin sözde koruyucusu liberal, demokrat Batının, Nato ülkelerinin Körfez Krizindeki tutumları ile Bosna-Hersek, Azerbaycan ve Çeçenistan olaylarında davranışları arasındaki fark ve Türkiye'ye karşı aldıkları çifte standart ifade eden muz'ic, küstah, mütecaviz tavır adil, barışçı bir dünya düzenine ve insanlık idealine gönül bağlayanlar için ümit kırıcıdır.

Avrupa kıtasının merkez bölgesinde Bosna-Hersek'te, tarihi özyurdunda millî kimlik sahibi bir toplum, Boşnaklar, Yugoslavya Müslümanları Sırplar tarafından alenen, Engizisyon İspanyasını, Nazi ve Sovyet toplu kıyım kamplarını hatırlatan ve aşan yöntemlerle yok edilmekte, kültür mirasları tahrip edilmektedir.

Hakim dünya düzenini temsil eden güçler ve Avrupalı vicdanı seyirci tavırlarıyla bu soykırımı icazet vermekte ve örtülü destek sağlamaktadır.

Olay yeni bir Endülüs yıkımı uygulamasıdır. Balkan ve Doğu Avrupa Türklüğü'nün nasıl imha edildiğini, dil ve din değiştirmeye veya göçe zorlandığını hazırlayanlar, bilenler hakim medeniyet insanını, maskeli vicdanını tanıyanlar için bu uygulama sürpriz olmamıştır.

İnsanî değerlerin savunucusu görünmekle beraber hakim medeniyetin hayatla, insanla ilgili görüşü de genelde insanî değildir.

İnsan, Batı düşüncesinde bir hayvan türü olarak betimlenir.

"İnsan hayvandan, maymundan türemiştir". "İnsan düşünen bir hayvandır", "İnsan politik, toplumsal bir hayvandır". Batı medeniyetinin çöküşüne işaret eden tanınmış düşünür Oswald Spengler yırtıcı hayvanları canlılar aleminde serbestçe hareket edebilen, en yüksek yaşama tarzına erişmiş tür olarak görür ve İnsanı yırtıcı türe mensup hayvan kabul eder. Montaigne ve Nietzsche'nin de kendisi gibi düşündüklerini vurgular.

Spengler'in insanı yırtıcı hayvan olarak tanımlaması, betimlemesi kinayıcı bir görüş, bir hayıflanma zannedilmemelidir.

"Bitkinin kaderi yeme dönüşme, ot yiyicinin kaderi av olmaktır." Söz ve hüküm et yiyenin, kan içenin, yırtıcındır. "En yırtıcı, en kıyıcı, en acımasız olan en üstündür."

Spengler'in kıyıcılığa, yırtıcılığa övgüsü, Nietzsche'nin "İnsanüstü" bir yaratığı ideal göstermesi kişisel psikolojileriyle hudutlu istisnai bir yaklaşım, marjinal bir fantezi sayılmamalıdır.

Putperest ve Hristiyan Roma'da kitlelerin kana susuzluğunu, öldürme tutkusunu teşvik ve tatmin için sergilenen gladyatör timlerinin, savaş esirlerinin denetim altında ölümüne kadar savaşıp zorlanmaları, yenik düşen gladyatörün, savaşçının ölüm kararının infazına seyirci kitlenin tasvip avazesi ile katılmaları, günümüzde boğa güreşlerinde kan döküşten alınan sadistlik, zevk, kurgu bilim ve çizgi filmlerde egemen olan şiddet, süpermen, exterminatör (yok edici), yenilmez savaşçı tipleri Batı medeniyetinde barış ve şefkati temsil eden Hz. İsa'nın değil, savaş ilahı Mars'ın ideal alındığını göstermektedir.

Doğa güç ve kaynaklarını kullanmada, bilim ve teknolojiye, teşkilatlanmada, kitlevi üretimde, ulaşım ve haberleşmede başarısı, sair medeniyetlere karşı üstünlüğü ne kadar belirgin olursa olsun hakim medeniyete mensup toplumların insan toplumlarına ve doğaya hiçbir medeniyetle kıyas edilmeyecek ölçüde zarar verdikleri, iki Cihan savaşının sorumluluğunu taşıdıkları gibi ürettikleri kitle tahrip silahları ile sun'i bir kıyamet tehlikesi yaratmış oldukları da dikkatten kaçırılmamalıdır.

Türk düşüncesi, hayat felsefesi insanı yaratılmışların en şerefliyi görmekle birlikte bu bakış açısında diğer canlılara karşı bir aşığılama yoktur.

Yunus Emre'nin:

"Nazar eyledik ileri
Pazar eyledik götürü
Yaradılanı hoşgör
Yaratan'dan ötürü"

dizelerinde ber-ceste şiire dönüştürdüğü bu görüş sadece kendi soylu duygularını değil, Türk ruhunu, Türk hayat felsefesini, dünya görüşünü de yansıtır.

Bu görüşün, bu felsefenin, imanın özü sevgidir. Hak sevgisidir, Tanrı aşkıdır.

Türk'ün Tanrısı âlemlerin Rabbi, Rahîm, Rahman (esirgeyici, koruyucu) yüce Allah'tır.

Yeryüzünde hiçbir millet yüce Tanrı'ya Türk gibi gönülden sevgi ile bağlanmamıştır. Varlığını Tanrı'ya adamamış, yaşam felsefesini, dünya görüşünü, millî seciyesini Türk gibi Tanrı sevgisi ile bütünleştirmemiştir.

Cümle yaratılmışa aynı göz ile bakmak, Tanrı'nın makamını, tahtını insan gönlünde görmek, gönül kazanmayı, insana sevgi ve şefkat duymayı şekilde kalan bin Hacc ziyaretinden üstün görmek, Hak ve halk sevgisinden yoksun çabayı abes bir gayret saymak, korku ve ümide, ceza ve ödüle değil, sevgiye, Tanrı aşkına ve rızasına gönül bağlamak. Müslim, gayrimüslim hiçbir millet semavî mesajı Türklük ölçüsünde doğru algılamamıştır. Yetmiş iki millete, aynı gözle bakan Yunus Emre'miz:

"Gayrıdır her milletten bu bizim milletimiz,

"Hiçbir kavimde bulunmaz din ü diyanetimiz.

derken bu gerçeğe işaret etmektedir.

Türklüğün dünya tarihinde milletlerarası hayat sahnesinde önemli bir yeri ve mevkii olmuştur. Türklük günümüzde kendi hayat ve kültür coğrafyasında mutlak egemen, bütünüyle tam bağımsız, birliğini kurmuş, dünya nizamında etkin ve saygın, dostluğundan vazgeçilmiz, düşmanlığından çekinilir, modern bilim ve teknolojiye ön safta bir büyük güç değildir.

Şu husus da dikkatten kaçırılmamalıdır: İnsanlık tarihinde milletlerarası hayat sahnesinde görünen milletler içinde varlığını, bağımsızlığını, kimliğini kesintisiz koruyabilmeyi başaran yegane millet Türk milletidir. Birleşmiş Milletlerde temsil edilen 200'e yakın devletin dörtte üçünden fazlasının yaşlarının henüz yarım yüzyıla erişmediği unutulmamalıdır.

Devlet hayatı tarihle yaşıt denecek kadar köklü ve kıdemli olan milletimizin çağlar, yüzyıllar dolduran devrelerle büyük devlet, cihangir süper güç mevkisinde bulunduğu, Türk devletlerinin süpergüç olma süreleri toplamının bu konuma yükselen diğer bütün milletlerin toplam üstünlük sürelerinden daha uzun olduğu da sâbittir.

Bir diğer gerçek de şudur: Milletimiz tarih boyu mücadeleci hayatında ağır kayıplara yol açan yenilgiler yaşadığı gibi son yüzyıl içinde üstün hasım güçler koalisyonunun çepeçevre saldırısı ile sürekli geri çekilmiş, gerilemiş, donmuş, kireçlenmiş medeniyet kalıplarını yeni bir güç yaratacak ölçüde yenileyemediği için Türkiye dışındaki büyük bölümü ile özyurtları içinde esarete sürüklenmiş bulunmaktadır. Bu esaret zinciri ve ağı henüz tamamen kırılabilmiş değildir.

Milletlerin hayatının, mücadelelerinin, tarihin akışının daima âkilâne plânlarla düzenlenmediği, milletlerin kaderine müessir kararları alan önderlerin, yönetici kadroların duygusal etkilerle ağır yanlışlara, hatalara sürüklendikleri de bilinmektedir.

Milletimizin son bin yıl içinde düştüğü ve düzeltilmediği en büyük hata nedir?

Türk tarihinin son bin yılı içinde aziz milletimizin bugün karşılaşmakta olduğu büyük zorlukların doğuşunda, geçmişte aşılamayan çetin engellerin oluşumunda ve ağır yenilgilere, telafi edilemeyen kayıplara maruz kalışında asli amil, temel sebep olan en ciddi, en büyük hata İslâm dairesi içinde sorumlusu olmadığı bir mezhep nifakına düşmesi ve bu hatayı düzeltemeyişi, düzeltme için gerekli gayreti gösteremeyişidir.

Aziz milletimizin meydana çıkışında, faciaya dönüşmesinde, şekillenişinde asla katılımı, sorumluluğu olmadığı, hatta haberdar dahi bulunmadığı özünde Arap toplumu içinde, Arap soyluları arasında nüfuz gaspıyla başlayan, giderek Arap ve Fars kavimleri arasında dünyevî egemenlik, menfaat, kültürel kimlik ve üstünlük kavgasına dönüştüğü, semavî amaçlardan uzaklaştığı halde ustalıkla bir şekilde dinî kisveye bürünen ve müzmin bir hale getirilen kavgaya bulaşmış olması, millet birliğini Şîî-Sünnî, Sünnî-Alevî mezhep kalıplarına dökülerek bozması büyük hata olmuştur. Bu hata sadece millet tarihimizin akışını değil, İslâm tarihinin ve Dünya tarihinin akışını da derinden etkilemiş, milletimiz için olumsuz sonuçlar yaratmıştır.

İslâm dairesindeki milletlerden hiçbiri İslâmı Türklük ölçüsünde bir ihlas ve vecde benimsememiş, Türklük ölçüsünde Allah rızası için ümmet uğruna özveride bulunmamıştır.

Araplığın Sünnî İslâmî yorumu, İslâmiyetle Araplığı özdeşleştirme, Arap menfaatlerini, Arap hars üstünlüğünü, araplaştırma gayretini İslâm ülküsü olarak tanıtmaya olarak belirmiştir. Böyle bir anlayış Arap muhitinde aslî umde sayılmış, hiç değişmeden korunmuş olmakla birlikte bu anlayışın en belirgin şiddetle uygulaması Emevi saltanatı tarafından yapılmıştır. Arap, Araplığa katılmayanı "Müslüman, saymayacak kadar" İslâmî öze yabancı, ırkçı bir aşırılığı temsil etmiştir.

İslâmın Şiî yorumu, Arap muhitinde Emevi kılanının iktidar gaspına karşı muhalefet şeklinde başlayan siyasî hareketle bağlantılı olmakla, Ehli Beyt'in hukuku ile ilgili görünmekle birlikte, aslında itikad ve ibadette Kur'an ve hadisle belirlenen sınırları zorlayan ve aşan, ifrata yönelen dallarının mezheplere dönüşümü de dinî, manevî bir gelişimin değil, dünyevî, siyasî, sosyal bir mücadelenin ürünü olmuştur. Dinî hiziplenme olayı, İslâmın Araplık dışında bir beşerî zeminde yayılmasından milletler, toplumlar arasındaki kültür ve menfaat çatışmasından, bu çerçevede İslâm öncesinden gelen mahallî dinî kültür ve inanç motifleriyle karışmasından kaynaklanmıştır.

Olayın dikkate değer yönü uygulamada Şi'a'nın İslâm dairesinde özellikle Farisi-İran odaklı bir mezhep kalmasıdır.

Diğer bir gerçek de şudur. İran (özellikle Fars) zeminli Şi'a hareketleri İran ve İranlıların meşru menfaatlerini korumakla hudutlu kalmamış İslâm Dünyasının genel menfaatleriyle, güvenliği ve bütünlüğü ile bağdaşmayacak şekilde aşırı bencillikten kısa görüşlülükten kurtulamamıştır.

İslâm Dünyası yönetimini yüklenen Büyük Selçuklu hanedanının, Türk milletinin önde gelen emeli İslâm milletlerinin manevî, siyasî birliğini kurmak, İslâmı dıştan ve içten gelen saldırılara karşı korumak olmuştur.

Safevi Türk hanedanının İran zemininde iktidara gelişinden itibaren bu ülkedeki Türk zümrelerinin İslâm öncesi İran tarih ve coğrafyası ile, Fars kültürü ile bütünleşen Şia kalıbına dökülerek genelde İslâm âleminin dayanışmasına özelde ve daha önemlisi Türk milletinin birliğine, bütünlüğüne engel olan bir içtimaî, ruhî siyasî değişime yönelmesi Türklüğe birleşik Avrupanın Haçlı koalisyonları oluşturacak saldırılarından daha sürekli ve ağır zarar vermiştir.

Türkiye Türklüğünün Osmanlı Hanedanı yönetiminde bir cihan devleti mevkiine yükselirken bu devleti kuran, koruyan unsurlarını bir arada tutan merkezî aslî gücün Türklük olduğunun unutulması, hatadır. Türkiye Türklüğünün manevî birlik ve bütünlüğünün korunmasının, geliştirilmesinin ihmal edilmesi hatadır.

Türkiye Alevîliği Hz. Ali'nin (R.A) Hoca Ahmet Yesevî, Hacı Bektaşî Veli, Yunus Emre gibi gönül sultanlarının ilim ve irfan daireleriyle çakıştığı bütünlüştüğü ölçüde hak yolu dışında, ayrı bir dinî, mezhebî kümelenme değil, Türk halkının öz varlığını, kültürünü koruma şuuru, devletin Türkten gayrisine, Hristiyan kökenli dönme ve devşirme kapıkullarına teslim edilerek Türk'ün idareden dışlanmasına karşı bir grup tepkisi olarak değerlendirilmelidir.

Türk gücünün zayıflamasına, israf edilmesine yol açacak ifratlara düşürülmesi Sünnî-Alevî ayırımının her türlü ifratı, sömürüyü, bağnazlığı iz'an, irfan, hoşgörü ve sevgi ile yenecek şekilde Türk diliyle yapılacak seviyeli, yaygın bir eğitimle giderilmeyişi hata olmuştur.

Devletin resmî dili olan Türkçe'nin Müslüman halkın arasında yayılmasına, ortak dil haline getirilmesine gayret edilmediği gibi Lisan-ı Rûmî, Türk-i Rûmî, Lisân-i Osmânî dedikleri Türk halkının çoğunluğunun anlamadığı sun'î bir dil meydana getirilmesi, yönetici sınıfın kullandığı bu dille halkına gittikçe yabancılaşması, din ve ilim tahsilinin de Arapça yapılması hata olmuştur.

Öz diliyle seviyeli bir eğitim, öğrenim görmemiş olan ve böyle bir eğitim verebilecek şekilde yetiştirilmeyen resmî ülemanın İslâmiyeti Arap harsı ile özdeşleştirecek, Türk toplumunu Araplığın manevî vesayetine, Arap siyasî görüş ve menfaatlerine bağımlılığa sürükleyecek bir tutum ve zihni-yetle hareket etmesi hata olmuştur. Bu tutum ve zihniyetle Türk millî kimliği Türklük dışındaki milletlerin özverili katkısı olmayan bir ümmet ideali ve hanedan politikası için feda edilmiştir.

Bu durum Suriye, Irak, Ürdün, Hicaz, Mısır ve kuzey Afrika ülkelerinde Selçuklu, Memlûklü, Osmanlı dönemlerinde yerleşmiş bu ülkelerin yönetimini ve korumasını yüklenmiş, kalkınmasını, imarını sağlamış, Anadolu'dan

sürekli takviye almış geniş bir Türk nüfus kitlesinin Arap toplumları içinde büyük ölçüde erimesine, Türk milliyetinden, kültüründen kâmilan kopmasına, millî gücün israfına yol açmıştır. Aynı sakat kültür politikası Türklüğün merkez güç bölgesinde Anadolu ve Rumeli'nde de öğrenimde yalnız Arapça'ya önem verilmesi ve bu öğretimin dar bir çerçevede fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerle hudutlu kalması eğitimin halk tabakalarına yayılmasını milletin manevî kültürel kalkınmasını, bütünlüğe erişmesini, gelişmesini engellemiştir.

Türkçe'nin ortak toplumsal hafıza ve ortak şuur yaratacak, ortak kültür iklimi oluşturacak, korunması münhasıran Türk gücüne yüklenen devlet ülkesini; siyasî coğrafyayı ortak millî vatan bütünlüğüne eriştirecek şekilde yaygın ve gelişmiş mükemmel bir eğitim, öğretim dili haline getirmeyi ihmal etmek ağır hata olmuştur. Bu hata, kayıpları telafi edilemez, giderilemez, yenilgileri önlenemez hale getirmiştir.

Türkçe'nin, sarayda, divânda, resmî kitabette, medrese çevresinde, minberde, hutbede olduğundan daha çok halk edebiyatında ve tekke çevresinde, aşık edebiyatında, türküde, şarkıda, nefeste, destanda, menkıbede korunmuş olduğu dikkatten kaçırılmamalıdır.

Sonsuz kudret sahibi Allahdır. Ebedî İmparatorluk yoktur. Osmanlı Türk İmparatorluğunun çözülmesi, tasfiyesi de mukadderdi. Ancak bu çözülüş ve yıkılıştaki asla unutulmaması, ibret alınması gereken husus Türklüğün sadece İmparatorluğu, İmparatorluk ülkelerini kaybetmekle kalmayıp öz vatanını, birliğini, bağımsızlığını kaybetme, topyekün yok edilme tehdidine maruz kalmasıdır. Hasım güçlere böyle meş'um bir emeli uygulama girişimine cüret kazandıracak ölçüde yıpranmış olmasıdır.

Türk İnkılabının gayesi Kurtuluş Savaşı'nın zaferini, zafer semerelerini güvene almak aziz milletimize varlığın hukukunu, onurunu koruma yeterliği kazandıracak bir gelişme ve yükseliş sağlamaktır.

Türk milliyetçiliğini, Türk kültür kimliğini temel alan laik cumhuriyet uğranılan felaketlerden alınan acı derslerin yarattığı millî şuur uyanıklığının ürünü olmuştur.

Günümüzde Cumhuriyetin kuruluş esaslarına, milletimizin birliğine iç barışa, hain emellerle, cüretkar saldırılar yönetilmektedir.

Vatan ufukları gaflet, dalâlet, hamakat ve hıyanet sisleri ile kararmakta, millet elem ve endişe duymakta, devlet güç ve itibar yitirmektedir.

Düşman güçlerin önde gelen bu emel ve çabaları da Türk milletinin birliğini, yurttaşlarımızın karşılıklı sevgi, saygı ve güven bağlarını, sarsmak, kırmak, devletimizi zayıf düşürmek için mezhep kavgası çıkartmak, Sünnî-Alevî kamplaşması yaratmaktır.

Türk kimliğinin sorgulandığı, bu kimliği belirleyen, koruyan ve sürekli kılan maddî manevî kültür kalıplarının, kodlarının planlı sistemli çok cepheli saldırılarla tahrip edilmek, silinmek istendiği özel yöntemli bir savaş döneminde ve ortamında yaşıyoruz.

Tarihde hiçbir millet, hiçbir devlet ayırım gözetmeden izzet ve itibar mevkiinde tuttuğu yurttaşları tarafından günümüz Türkiyesinde olduğu ölçüde hayasız saldırıya, ihanet tertibine hedef kılınmamıştır. Hiçbir modern devletin medyası günümüzdeki Türkiye medyası ölçüsünde düşman güçlerin ve işbirlikçilerinin emel ve planlarına bilerek bilmeyerek hizmet eder hale düşmemiştir.

Senaryo belirgindir. Dün Sovyet istila girişiminde beşinci kol olarak göreve yapmaya gönüllü ve memur olan yerli Aptal İvanlar, ve her dış güce kiralananmaya hazır, Türk benliğine, kimliğine yabancı, Türkiye Cumhuriyetine düşman, mesleksiz, meşrepsiz, kimliksiz, seciyesiz yeni kimlik arayan ırkçı unsurlar, sun'î şöhrat budalaları, çıkar arayıcıları böyle bir kamplaşmayı ve mezhep kavgasını teşvik ve tertip etmektedirler. Bu tutumları önde Suriye ve Yunan devletlerinin teröristlere eğitim kampı hazırlamasından daha farklı değildir.

Aziz Atatürk'ün Kurtuluş Savaşının askerî ve diplomatik zaferleriyle milletimizi İmparatorluk enkazı altında yok edilmekten kurtarıp yeniden teşkilatlandırırken lâik, millî, demokratik devlet esasını benimsemesinin hayatî önem taşıyan gerekçeleri dikkatten kaçırılmamalıdır.

Laik millî devlet esası dış politikada yeni Türkiye devletini İslâm âlemi üzerinde sömürge denetimi kurmuş emperyalist güçler koalisyonunun ilk ve

aslî saldırı hedefi seçilmekten sakınmayı, tükenme seviyesinde yıpranmış Türk varlığını İslâm âleminin yegane gönüllü fedai muhafızı mevkiî ve görüntüsünde tutmanın yarattığı tehlikeden kurtarmayı amaçlayan diplomatik bir tedbir oluşturmuştur.

Bu tedbirle Türkiye uzunca bir süre barış ortamında kalabilmiştir. I. Dünya Savaşı'nı galip bitirmekle birlikte Türkiye hakkındaki cinai emellerini gerçekleştiremeyen, topraklarımızdan mağlup ve prestijleri kırılmış, Lozan barış masasından yeter tatmin bulmamış olarak ayrılan emperyalist güçlerin intikamcı rövanş niyetlerini, tertiplerini canlandırarak bir psikolojik ortam yaratılması daha kolay engellenmiş ve önlenmiştir.

Laik millî devlet politikasının dahili yönü daha hayatî bir önem taşır. Millî bünyede yüzyıllar öncesinde açılmış büyük güç kaybına sebebiyet veren bir yarayı onarmayı, ebediyyen kapatmayı hedefler. Şahsi saltanat hırsı ile devleti mülk edinen hanedanların ve resmî ülemanın hakimiyetlerini sürdürmek için Arap ve Fars kültür şövenizmine, siyasî menfaatine üstünlük, rüçhaniyyet tanıma gafleti ile körüklenen mezhep nifakı ile zedelenen millî birliğin Türklük şuuru ile yeniden kurulması cumhuriyetin iç politikada baş hedefi olmuştur. Atatürk döneminde bu doğrultuda büyük mesafe alınmıştır.

Sevgili Âşık Veysel yıllarca önce mütemadi körüklenen fitnenin bir diğer yönünü ne güzel açıklamıştır:

"Şu âlemi yaratan bir
Odur küll-i şeye kâdir,
Alevî Sünnîlik nedir?
Menfaattir varvarası..."

Günümüzde mesele ailevî, zümrevî, mahallî menfaat varvarası olmaktan da çıkmış millî birliğimize süikast tertip ve tahriki şeklini almıştır.

Arif ve erdemli yurttaşlarımızın Alevî olsun, Sünnî olsun İslâm anlayışlarında özde bir fark bulunmamaktadır.

Alevî-Sünnî yurttaşlarımız Allah'ın (c.c.) birliğinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Allah'ın son elçisi ve hak dinin; imanın rehberi olduğunda, Ehl-i Beyt sevgisinde, İslâm varlığına, mukaddesatına saldıranları, zarar verenleri Yezit saymada ittifak halindedirler.

Bin yıl Allahın ordusu, İslamın kılıcı ve koruyucu kalkanı konumunda bulunan Türk milletinin varlığına, birliğine kasteden tertiplere katılanların Bedir müşriklerinden, Kerbela katillerinden daha menfur oldukları bilinmelidir.

Günümüzün gerçek münkirleri Türk varlığına, birliğine Türkiye Cumhuriyetine gizli, aleni düşmanlık gösterenlerdir.

Türkiye bu sıkıntıları aşacaktır.

FERDÎ HÜRRİYET VE HOŞGÖRÜNÜN FELSEFÎ BOYUTU

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL*

Bilindiği üzere, insanın, gerçi, doğduğunda, biyolojik açıdan, genleriyle, çoktan, programlanmış durumda bulunduğu kabul edilmiştir. Ama, sosyal bakımdan, hukuk açısından, kanun önünde de, insan, "hür" sayılmaktadır.— Fârâbî, bu gerçeği, "Ay-altı Âlemi"nin varlıklarını, "hep o şekilde varlığa gelenler" (yani, varlığa gelme ihtimali çok yüksek olanlar), "varlığa gelmesiyle gelmemesi eşit olanlar" (yani, varlığıyla yokluğu eşit olanlar), "seyrek olarak o şekilde varlığa gelenler" (yani, varlığı nadir olanlar), "tesadüfî olarak varlığa gelenler" diye birtakım ihtimal öbeklerine ayırıp, 'eğer, varlıkların hepsi, zarûrî olmuş olsalardı, insan iradesi ve ihtiyarıyla vuku bulmuş olan olaylar vuku bulmazdı, toplumsal olaylar da gerçekleşmezdi' diyerek, hem görmüş, hem de göstermiştir.— Çünkü, insan, doğduğunda, ona, hem, henüz eğitim yoluyla hiçbir değerler demeti kazandırılmış, verilmiş, öğretilmiş, işlenmiş, aşılınmış değildir, —Locke'un deyimiyle, doğduğunda, insanın ruhu, henüz bir "*tabula rasa*" dır; üzerine hiçbir yazı yazılmış değildir; bu ruh "boş bir levha"dır. Amprist Hume, işte bu yüzden, insan ruhunu, prensip itibariyle, bir cevher, bir töz değil de, bir "çağırışımlar demeti" bile saymıştır; Kant'ın önüne, çözmesi için bir yığın problem bırakmıştır—, hem de, insan, eğitilebilir kabul edilmektedir. İnsanın prensip itibariyle eğitilebilir olması ve kendisinden başkalarını belli birtakım değerlerle

* Prof. Dr., Atatürk Kültür Merkezi Aslı Üyesi.

eğitebilmesi, onlara o değerleri işleme, yerleştirebilmesi, onları değerlendirilmesi, onun "ferdî hürriyet"e sahip olduğuna inanılmış olmasından ileri gelmektedir. Eğitilebilme ve eğitme, insanın ferden hür olması anlamına gelmektedir. İnsanın eğitim yoluyla benimseyeceği değerler veya insana eğitim yoluyla benimsetilecek olan değerler, Aristoteles'in deyişiyle, insan için, "*ikinci bir tabiat*" oluştururlar. Öyle ki, insan, hayatı boyunca, artık, o değerlerden vaz geçemez; ayıramaz. Ayrıldığı takdirde, bunu bir şekilde öder. Çünkü, insan, artık, onlara alışmış bulunmaktadır. "Alışkanlık ise, *ikinci bir tabiat* gibidir." O değerler, artık, o insanın dünyasıdır, varlığıdır, kendisidir, kişiliğidir. Bu demektir ki, insan bundan böyle, o değerler için yaşayacak, o değerler için gülecek, o değerler için ağlayacak, hattâ o değerler için ölecektir. İşte bu yüzden Sumerliler, "ferdî hürriyet" anlamını, insanın anadan doğmuş bulunduğu o haldeki durumunu anlatan bir kelimeyle, "*amargi*" (*anaya ergi*, anadan doğma) ile, vermişlerdir.

Malûmdur ki, insanın yaratılışı ve tabiatı açısından, insanın Tanrı ile evren ile ilişkileri bakımından, hattâ tanrısal yasalar önünde, hür olup olmadığı sorulmuş, bu husus, özellikle felsefeciler ve ilâhiyatçılar çevresinde sık sık, uzun uzun tartışılmıştır; "ihtiyâr problemi" veya "irade-i cüz'iyye", "irade-i külliyye", "kader problemi" başlıkları altında görünmüştür. İrade meselesi, insanın iradesi, Tanrının iradesi, bu iki irade arasındaki ilişkiler meselesi, sadece tartışılmakla kalmamış, birtakım toplumsal sürtüşmelere ve mücadelelere de sebep olmuştur. Tartışmalar, hattâ savaşım, bugün de devam edip gitmektedir. Konu hakkında akademik çevrelerde incelemeler yapılmaktadır (Süleyman Hayri Bolay'ın "Emile Boutroux'da 'Contingence' Meselesi" tezi gibi: *Emile Boutroux'da Zorunsuzluk Doktrini*, MEB, 1989; Necati Öner'in "Hürriyet Problemi" incelemesi gibi; *İnsan Hürriyeti*, Selçuk Yayınları, Ankara 1982). Ama, insanın doğuştan, hem de "*insan hakları*" denen bir takım haklarla donanmış olarak, hür olduğu, —hiç olmazsa, hukuken, "conventionel" olarak—, *kabul edilmiş*, 1776 ve 1789 Beyannameleri ile bildirilmiştir ("We hold these truths to be selfevident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights, that among these are life, *liberty* and the pursuit of happiness..." *The Declaration of Independence*, July 4, 1776). İşte, "*tolérance*" (tesâmuh, semâhat), ferden birtakım değerleri seçmesi,

beğenmesi, değerli bulması, birtakım değerleri ise itmesi, beğenmemesi, değerli bulmaması olgusuna ilişkin olarak, ferdi birtakım değerler grubuna dahil etmek, ferdi o değerlerle techiz etmek ve donatmak için, ferdin prensip itibariyle eğitime ve eğitmeye elverişli olması ve değerleri değerlendirebilmesi demek olan "ferdî hürriyet" ile alâkadar bulunmaktadır. Öyle ki, "ferdî hürriyet"e sahip olması, ferdin "*tolérance*"a kabiliyetli, yatkın, yetkin ve engelsiz olması anlamına da geliyor.

Yine, bilindiği üzere, bir yandan, (1), bir dilde kullanılmakta olan kelimelerin çoğunun, hem geldikleri anlamlar bakımından birer tarihi bulunmaktadır, hem de bu hal, kelimeleri tek anlamlı değil, çok anlamlı (homonyme) kılmaktadır. İşte, dilimize, "*hoşgörü*" olarak yerleşmeye çalışan ve Avrupa'da XVI. asırda, Hristiyan âlemde, Katolikler ile Protestanlar arasında meydana gelmiş olan din savaşları sırasında görünmeye başlayan "*tolérance*" (tolerans) kelimesi için de durum aynen böyledir. Onun hem bir tarihi vardır hem de, o, çok anlama gelmektedir. Öte yandan(2), hikmetin, bilgeliğin ve onun ardından gelen "Hikmet Sevgisi"nin veya felsefenin geleneği ise, herhangi bir konuda, —burada, "ferdî hürriyet" ve "*tolérance*" konusunda—, doğru ve yakînî bilgiye varmak için, her şeydan önce, o konuda kullanılmakta olan kelimelerin hangi anlamlara gelmekte olduklarını tespit etmekten geri durmamaktır; Plâton'un deyimi ile, "cinsleri dikkatle ayırmaktır." Yine bilinmektedir ki, bir yandan da, (3), yazı dile, dil düşünceye, düşünce ise objeye veya varlığa, —varlık her ne ise, işte ona— delâlet ediyor durumdadır.

Durumların böyle olması, bizi "*tolérance*" hakkında veya "*tolérance*" üzerine yürütülen fikir ile veya "*tolérance*"a dair ileri sürülen düşünce ile veya "*tolérance*" hakkında kurulan cümlelerle, bir varlık türü olarak "*tolérance*"ın kendisi arasında biraz önce zikredilmiş bulunan Yazı-Dil-Düşünce-Obje —Burada "obje", "*tolérance*"ın tâ kendisidir— arasındaki o aynı bağlantıları sorgulamaya sevk ediyor: Acaba, "*tolérance*" şeklinde yazılan, ağızdan ses olarak, to-le-rans diye çıkan, o şekilde telâffuz edilen, kavram olarak düşünülen, "tolerans" adı verilen bu objenin "şu" işaret sıfatıyla göstermiş olduğumuz insanın zihninin dışında bir varlığı var mıdır, yok mudur? "*Tolérance*", sözel bir varlık mıdır? *Sözden* bir varlık mıdır? Bir

sözde varlık mıdır? Onun varlığı bir söz varlığı mıdır? O, sözden-sesten ibaret bir varlık mıdır? O, bir ses, bir *voces*, bir *lekton* mudur? O, gerçek değil de bir gölge midir? O, "insan her şeyin ölçüsüdür" (*panton metron antropos*) savının içerdiği üzere, insanların bir "convention"u, bir uyuşumu mıdır? İnsanların yapıp bozduğu, kırıp döktüğü, oynadığı bir oyuncak mıdır? Yoksa "tolérance", *gerçekten*, bir varlık mıdır? "Tolérance"ın kendisi veya "tolérance"ın temeli, şu belli insanların dışında, daha doğrusu, şu insanlardan bağımsız olan, objektif bir varlık mıdır? Hele, eğer "tolérance", adâletin, —gönülün de— tâ kendisine dayanıyorsa, dayanmaktaysa, adâleti ve gönülü kendisinin temeline alıyorsa, adâleti ve gönülü kendi temelinde buluyorsa? Hele, eğer adâletin kendisinin *sözel* değil de *ontolojik*, daha doğrusu *ontik* (varlıksal) bir temeli varsa? Sonuçta, bu sorular, "tolérance"ın, varlıkça, varlık (*to on, to onta, to pan, to panta, pantalos on*) açısından, varlık bakımından, *ontik* olarak, irdelenmesi, onun yakalanması, onun felsefî boyutuna dokunulması, onun felsefî boyutunun yoklanması, bu boyutun ele geçirilmesi anlamına geliyor. "Tolérance"ın sözel olarak değil de, *gerçekten* var olması, varlıkta olması, "tolérance"ın öylece, ortada dikilip durması, ortada bulunması sorunu, ferdi hürriyet ve hattâ, sonuçta, eşitlik, demokrasi ve lâiklik sorununa değişiyor. Böylece, "tolérance" adâlet, eşitlik, hürriyet, demokrasi ve lâiklikle ilişkileri içerisinde, kendisine bir "référance" sistemi bulabiliyor, belirginleşebiliyor; "tolérance", adâlet üzerinde yükselerek, hürriyete dayanarak, demokrasi ve lâikliği de temellendiriyor.

* * *

İşte biz de, bu incelememizde, ilkin, (I), "tolérance"ın hangi anlamlara gelmiş olduğunu, "tolérance"ın zıddını, "tolérance"ın hangi kavramlarla karıştırılmaması gerektiğini göstereceğiz. Sonra (II), "tolérance"ın tarihçesine dokunacağız. Bunun ardından, (III), Batı'da, "tolérance"ın nasıl olup da lâikliğe temel vermiş olduğunu gözlemleyeceğiz. Şu görünen varlıkta, hem "Bir" hem "Çok", hem "Birlik" hem "Çokluk", hem "Aynı" hem "Gayrı", hem "Gendü", hem "Ayruk" yanyana durduğu, birarada bulunduğu için, (IV), "Fark"ların nasıl olup da "Cem" edilebildiğini, Türk-İslâm kültüründen genişletilmiş bir misâl alarak, gözden geçirip, en sonda, (V), "tolérance"ın felsefî boyutuna değmeye çalışacağız.

Şurasını daha şimdiden belirtelim ki, "hoşgörü", eğer, Yûnus Emre'nin *Dîvân*'ındaki "Yaratılanı hoşgör, yaratandan ötürü" mısraındaki "hoşgör"ün kökünden türetilmiş ise, onu, Batı'daki, "*tolérance*"ın tam karşılığı olarak almak münasip olmaz. Çünkü, Yûnus'ta hoşgörü, Hristiyanlar arasında olduğu gibi, bir din harbi sonucunda kullanıma girmiş bir kelime değildir. Ayrıca, burada bir de anakronizma yapılmış olmaktadır. Hem de Hristiyan dini ile Hristiyan devlet aynı mânâyâ geldiğinden, "*tolérance*", Batıda, başlangıçta, felsefî olmaktan çok, hukukî bir mânâ kazanmış bulunuyordu. *Münâcaat*'ında "Bir avuç toprağa bunca kıl ü kâl. Niye gerek iy Kerîm u Zül-Celâl?" diye soran Yûnus, "hoşgör" derken, bir Bektaşî dervişi edâsıyla, belki de bir "melâmet neş'esiyle", Tanrısının kusurlu (!) işlemlerini "hoşgörmekte"dir, bağışlamaktadır. Nasıl Tanrı kulunun kusurlarını bağışlıyorsa, kulu da Tanrısını, kusurları (!) dolayısıyla bağışlamaktadır; "hoş görmektedir." Oysa, "*tolérance*"ta, Batı'da, başlangıçta, harpler yaparak, talep edilmiş olan bir hakkın, inanç hürriyeti hakkının, herkese, Protestanlara da, teslim edilmiş olması söz konusudur, isterse Katolikler, Protestanların görüşlerine katılmak zorunda olmasınlar! "Hoşgörü", başka bir şeydir; "*tolérance*"a karşılık tutulmakta aceleye getirilmemelidir.

* * *

(I) Türkçedeki "hoşgörü" anlamı, başlangıçtan itibaren, zamanla, anlamı genişlemiş olan Fransızca "*tolérance*" kelimesinin gelmiş olduğu anlamlardan sadece bir tanesidir. Öyle ki, "*toléré*" edilmiş olan (tahammül edilen, dayanılan, kaldırılabilen, göz yumulan, cevaz verilen, ihmal edilebilen, görmemezlikten gelinen, müsamaha edilen, taassub gösterilmeyen, din ve mezhebe serbest bırakılan, 'bırak inansın; karışma, engelleme' denilen, belki de 'sana ne? Senin nene gerek? Senden mi sorulur? Sana da n'oluyor?' dedirten) her husus, ille de ve muhakkak surette, hoşgörülmez; memnuniyetle, yumuşaklıkla telâkki edilmez; tat dökmez; gönülden tasvîb edilmez. Çünkü, "*sympathie*" (çekicilik, sıcaklık, albeni) ve "*amour*" un (sevgi) hiçbir sûrette işe karışmamış olduğu birçok "*tolérance*" halleri bulunmaktadır. Meselâ, ölçümlerde, ihmal edilebilir bir sapma miktarı, kantarın topunun hangi miktara kadar kaçmasına göz yumulacağını gösteren ve "maximum écart" denen şey böyledir; bünyenin, bir ilâca tahammülü, ilâcı "toléré" et-

mesi de, yine, aynen, böyledir. Hem de ortada "ıssıramadığı eli öpmek" kabildinden, hattâ gücü yeterse, "tolérant"ın (müsamaha edenin), "intolérant"a (müsamaha etmeyene, mutaassıba) dönüşmesi bakımından da "*kerhen*", istemeye istemeye, sevmeden, gönülsüzce, hattâ belki de "*antipathie*" (soğukluk, iticilik) ve "*haine*" (nefret) ile veya kendine rağmen, "*toléré*" edilen kültür halleri ve öğeleri de bulunabilir; bulunmaktadır. Bütün bunlara ek olarak, Batı'da, 'din hürriyetine saygı göstermek', adâletin tâ kendisi olmakla ve tam bir mükellefiyet kabul edilmekle, böyle güzel bir şeyi, "*tolérance*" gibi bir kelimeyle karşılamak çirkin sayıldığı için olacak, bu hususta "*tolérance*" kelimesi bırakılıp, onun yerine, "*respect*" (saygı, hürmet) kelimesi kullanım alanına sürülmeye başlanmıştır. Hattâ, Batı'da, "*tolérance*" kelimesinin "*sympathie*", "*amour*", "*charité*", "*pitié*", "*politesse*", "*indifférence*", "*tolérance civile*", "*tolérance écclesiastique*", "*libre pensée*", "*libertinage*," "*socianisme*" gibi, birazdan, haklarında açıklamalar yapacağımız kavramlarla olan ilişkisi de sorulmuştur; "*tolérance*" kelimesinin anlamının, "herkese, 'iktisab ve murû-i zaman' haricindeki düşüncelerini, o düşüncelere iştirâk edilmese bile, serbestçe ifade etmek *hürriyetinin* verilmesi" anlamına kaymaya başlamış olmasıyla da, "*tolérance*" meselesi, yukarıda işaret etmiş olduğumuz gibi, "ferdî hürriyet" meselesiyle, hattâ *Lâiklik* ve *Demokrasi* kavramlarıyla da, temasa gelmiştir.

"*Tolérance*" kelimesinin zıddı, "*intolérance*" olup, kelime, Arapça "ta-assub" veya Türkçe "bağnazlık" —burada, dinin, '*Re-ligio*', bağ, anlamına geldiği hatırlansın— ile karşılanmaktadır. Arapça bir kelime olan "taassub", bilindiği üzere, "*asabiyye(t)*" kelimesiyle ilgilidir. "Asabiyye(t)" kelimesi ise, Cahiliyye Devri'nde, bir kimsenin, kendi soyu ve sopyuyla tefâhur etmesi, 'biz filângillerdeniz' diyerek övünmesidir; bunun neticesinde de, o kimsenin, insan olmanın biricik şartını, bir insanın, ancak o kimsenin kendi kabilesine mensûbiyetiyle insan olabileceğine inanmaktan ibaret bir hümanizma anlayışında görmüş olmasıdır. İşte bu anlayıştır ki, Câhiliyye Devri ile İslâmî Devir'i birbirlerine karşıt hale getirmiştir. Çünkü "İslâm", artık, "asabiyye(t)"i bir yana koyarak, Tanrı'ya teslimiyet anlamına gelmekteydi.

Müslüman bilgin Hamîdullah, İslâm'da "*tolérance*" örneklerini, Peygamber'in hayatından misâller almak sûretiyle, birer birer göstermiştir. Ha-

midullah'a göre, İslâmiyet, her şeyden önce, bir kabilenin veya bir ırkın dini değildir; İslâmiyet ne de Araplara has bir dindir; İslâmiyet, üniversal bir dindir. —Şurasını da biz ekleyelim ki, aykırı inanç sahiplerinin hepsini, kendisinin "tevhîd" adı altında sunmuş olduğu inanç etrafında toplanmaya dâvet ederken, İslâmiyette, Âyet'te, "Sizin dininiz sizin, bizimki de bizim" diye buyurulmuştur; "tolérance" gösterilmiştir—. İslâmiyette "*tolérance*" örneklerini sergilemeye devam eden Hamîdullah'a göre, Peygamber, Muhâcirîn'i Ensâr'ın yanına yerleştirmek suretiyle, onları, yabancıları oldukları yeni bir topluma yedirmek yoluyla, bize, "*tolérance*" temelli bir örnek daha sunmuştur. O, Medine'yi, bölgenin biricik şehir-devleti olarak ilân etmiş, orada, Yahudi, Putperest ve Müslüman olan birbirlerine aykırı inanç sahiplerine, bir arada barış içerisinde yaşamayı sağlayan "*tolérance*" ortamını hazırlamıştır. Mekke'nin tek din anlayışına karşı koyarak, Hazrec ve Evs Kabileleri arasındaki kavgaya son vermiş, yine bir "*tolérance*" ortamı hazırlamıştır. Böylece, Medine'nin yeni yasaları, Eski Yunan, Roma, Çin, Hind, İran kaynaklı her tür inanç kalıntısını "*toléré*" etmiştir. Daha açık deyişle, her aykırı inanç, hukuken, kendi yasalarıyla muamele görmüştür; cezalar, o insan hangi inanca mensup bulunuyor ise, işte o inanca uygun olarak verilmiştir; yoksa İslâmî yasalara göre verilmiş değildir. Medine'de, inanç farkına bakılmaksızın, herkese eşit muamele edilmiştir; herkese eşit sûrette sosyal yardımda bulunulmuştur. Öyleki, en sonunda, şahıslar değil, devlet borçlu durumda tutulmuştur. *Kur'ân-ı Kerîm*'in âyetlerinden birisi de "Lâ ikrâha fî'd-Dîn"dir. (*Bakara*,3,2,256. Dinde zorlama yoktur). Medîne hemşehrisi olmak ise, hiç de, dindaş olmak manâsına alınmamıştır. Yine, Hamîdullah'a göre, İslâm'da "*tolérance*"ın en mükemmel örneği, Tanrı'nın göndermiş olduğu 124.000 kadar peygamberin İslâmiyet tarafından da *makbûl* tutulmuş olmasıdır. Böylelikle, İslâmiyet, her devirde, her insana sunulmuş olmaktadır. İslâmiyet sürekli ve üniversal bir dindir. İnsanların tâbiyyet değiştirmesi, yeni bir tâbiyyeti benimsemesi, yeni bir tâbiyyete girmesi veya yeni bir tâbiyyete geçmesi ise, bir devlet işi değildir; şahsın

hür bir irade ile başlatmış olduğu bir eylemidir. Devlet, ancak sulh ve sükûn ortamını hazırlamakla yükümlüdür. Adem-i merkezîyet esas olduğu için, herbir fert tâbiyyetini seçmekte bağımsız durumdadır; ve, iradesini serbestçe kullanmaktadır. Hamîdullah'a göre, İslâmî güç müstevlî olmamıştır. Öyleki, Mısırlılarda, genç kızları Nil Nehri'ne kurban etmek âdeti var iken, Hindlilerde dul kadınlar yakılırken, Yahudiler ve Zerdüştiler nezdinde, devlet, "inceste"i engellemez iken, Bizans'ta, teb'a, hükümdarının inancını benimsemek zorunda iken, hükümdarının mezhep değiştirmesiyle teb'a da mezhep değiştirmek mecburiyetinde iken, İslâmiyet, kurtarıcı olmuştur (Bkz. M. Hamidullah, "Tolerance in the Prophet's Deeds at Madina" (*Islam, Philosophie and Science*, içinde), UNESCO, Paris 1989, s. 17-36).

"Asabiyye(t)"den kök alan "taassub" kelimesi "tesâmuh"un zıddı olup, özellikle, başta din ve mezhep olmak üzere, kabile, soy-sop, fıkıh, hukuk, devlet, sosyal sınıf, dil ve diğer bazı kültür değerlerine ilişkin olan zihinsel, duygusal ve iradî, karma bir ruh haline değgin, ona refakat eden, karşıt ayrıka varlık tanımayan, hattâ, onu yok etmek emelinde olan, eleştiriye kapalı, vazgeçilmez, ısrarlı tutum ve davranışın adıdır; taassub bir hatt-ı hareket tarzıdır. Bu tutumda, insan, "îman-inkâr", "tasdik-selb", "tenâsüb-tenâfür", "muhabbet-kin, nefret", "muvâfakat-muhâlefet", "musâlâhamuhâseme", "dostluk-düşmanlık", "muâvenet-muhâlefet" ... gibi, birbirine zıt olan duyguları, münavebe ile, yaşar; onları ölçer, değerlendirir ve kendisini, olumsuz duygular içerisine gömülmüş halde bulur; buna göre tavır alır; davranır; birtakım değerlendirme veya betimleme kümeleri oluşturur; meselâ, şunlar gibi: Irka ilişkin olarak: Pis-temiz, *ârî-mleçça*, avam-seçkin (guzîde), kalabalık - azınlık, *parya, dasyu, sudra* - Brahman, Çinli - *chiang* (yabancı), yerli-yaban, beyaz ırk - sarı ırk, siyah ırk, kızıl derili, üstün ırk - aşağı ırk, "kavm-i necîb" (Şuubiye Hareketi, seyyid), "*Flagellum Dei*", "Roman"- "Gajo" vb. Sınıfsal olarak: Mevâlî, müsta'reb, zımmî, reaya, işçi-patron, köylü-şehirli, "çarıklı erkân-ı harb" ... Kültüre ilişkin olarak: Barbar, "şehir kuramayanlar", "çiğ et yiyenler", "ölülerini gömmeyenler", "tüylüler", "evi

barkı olmayanlar", "*Nevâbât*" (Fârâbî'de geçen ünlü terim), "aksâ'l-Şark", "Zenc" halkı, "Urumelli-Anadolulu", "Şarklı", ileri-geri, iktisaden geri kalmış, endüstrileşememiş, "zirâî" - "üst endüstri ferdi", "okumuş (entlektüel)" - "câhil (*illetré*)", Şarklı - Garplı, Batılı - alaturka, "alafranga, tango", fakir - zengin, "yüksek dejenere", "kuyruklu", "bıyıklı", "kıro", "hırbo", "maganda", "hanzo", "hacı ağa", harp zengini, muhtekir, "şaban", gerzek, berduş, ipsiz, "entel", baldırı çıplak, hayta, tulumbacı, görgüsüz, aylak, serserî, "ipten kazıktan kurtulmuş", "orman kibarı", tipsiz, ipini koparmış, "babayânî", "celâlî", "ilevet (levend)", "yalın ayak, başı kabak", "kalender", "ham ervâh", çingene, elekçi... Dinsel olarak: Müşrik, kâfir, gâvur, dönme, mümin-müslim, mutî-âsî, mürted, çıfıt, zındık, fâsık, sünî-şîî, "yezîd", râfîzî, "hakk mezheb"-"bâtıl mezheb", katolik-protestan, semavî olsun olmasın bütün dinler ve mezhepleri, İslâm'da fikhî ve itikâdî mezhepler, bütün tarikatlar, bütün dinlerin mensupları... Siyâset bakımından: Totaliter, komünist, faşist, "Faşo", demokrasi, mutlakiyet, partililer, "dâr ül-bekâ" - "dâr ül-harb". Demek ki, bu suretle, "*tolérance*"ın mânâsı şöyle bir belirginlik kazanıyor: "*Tolérance*", insanın din, mezheb, milliyet, ırk, kavim, soy-sop, ulus, dil, siyâset konularında, kendisinininkinden başka birtakım değerlere varlık tanımaması elinde iken, onları kabul etmeksizin, onlara varlıkta yer açmak için, kendisini sınırlama iradesini göstermesidir. Bu yüzden, tesâmuh, sehâ değeri ile de yanyana, birlikte bulunur. Çünkü, bilindiği üzere, sehâ, sehâvet, başkasına yer vermek, varlık tanımak için, kendi varlığını geri çekmektir; bu değer, daha çok, kahramanların mensup buldukları, yaşamış ve yaşatmış oldukları bir değerdir; destanlarda parlâr.

Herkese, düşüncelerini, o düşüncelere iştirâk edilmese bile, serbestçe ifade etmek hürriyetinin tanınması sırasında, insan, kendisinin olmayan, başkasının olan bu düşüncelerin serbestçe ifade edilmiş olmasına ya "*sympathie*" duyabilir; onlara "*sympathie*" ile bakabilir; düşüncelerin bu tarzda serbestçe ifade edilmiş olmasını kendisine yakın hissedebilir; onu çekici bulabilir; ona karşı sevgi ("*amour*") besleyebilir; ya da, durum tam tersine

gelişebilir. Ama, bu karşıt duygulanım halleri, aslında, ifâde hürriyetinin, gerekliğini sarsmaz; bozamaz; değiştirmez. Çünkü, işin esasında, o düşüncelere katılmak söz konusu değildir. Başkasına, onun düşüncelerine katılma söz konusu olmadan, onun, kendi düşüncelerini serbestçe ifade etmek hürriyetini tanımak, bir "*charité*" bir "lûtf u ihsan" konusu da değildir, yani Hristiyanlıktaki gibi Tanrı'ya karşı duyulan sevgi vasıtasıyla kendinden başkasını sevmek gereğinden de kaynaklanmamaktadır. Öyleyse, bu davranış bir "lûtf u ihsan", bir "*charitas*" konusu sanılmamalıdır; ne de başkalarına acıma ("*pitié*") sayılmalıdır. Başkalarına karşı gösterilmiş olan bir incelik, bir nezaket olarak da kabul edilmemelidir; edeb dairesinde ve terbiye gereği ("*politesse*"), alışkanlık eseri yapılmış olan bir hareket addedilmemelidir. Bu türden duygulardan ve değerlendirmelerden arınmış olarak, başkasına, düşüncelerini, o düşüncelere katılma söz konusu olmaksızın, serbestçe ifade etmek hürriyetini tanımak, dinler veya mezhepler önünde, onlar arasında fark gözetmeyen veya fark yoktur, farketmez diyen bir aldırılmazlık, bir nemelâzımcılık, bir vurdumduymazlık, bir umursamazlık, bir umuruna katmazlık, bunlardan birinin müreccah olduğunun bir inkârı veya lâkaydî ("*indifférence*") olarak da görülmemelidir. Çünkü, açıklayacağımız üzere, "*tolérance*", sâdece ve ancak, adâletin bir erdemidir; adâletin bir gereğidir; ve, ekleyelim: Bir gönül işidir; bir insan telâkkîsidir; insanı bir çeşit alıştı; bir "*hümanizma*" dır; insanı bir anlayıştır.

"*Tolérance civile*"e gelince: "*Tolérance civile*", hâkimin bütün mezhepler için tanımış olduğu —bu mezhep taraftarlarının '*Kilise'nin Tolérance*'ına zarûrî surette bağlı olmaları zihniyeti içerisinde— o mezhep mensuplarına ceza vermemesi halidir. Bu arada, "*hérétique*"leri, râfizileri, o dine aykırı düşüncesi olanları, 'kilise'nin üyesi' veya 'kilise'nin çocuğu' saymak demek, "*indifférence des religions*", yani, 'dinler birbirlerinin aynıdır', 'dinler arasında bir fark yoktur' demek olur; ve, o bakımdan, "*tolérance*" müsait olmayan ve itibardan düşmüş bir anlamda kullanılır. "Yenileyin, Fransadan, her tür *hérésie*'yi, sapıklığı, külliye içine alan bir "*tolérance*"la, ve '*libertinage*' (ibâha) zihniyetiyle yüklü olarak gelen gençler..." ibaresi, "*tolérance*"ın olumsuzluğunu, olumsuz anlamda kullanıldığını gösterir; ve, Katolik Kilisesi, kendi doktrininin, sübûtuna ve salâbetine inanç sâyesinde, böyle anlaşılmış bir "*tolérance*"a karşı da elbette, silâhlıdır; tedbirdir.

Bütün bu bakımlardan, "*tolérance*" kelimesi yerine "*respect*" (saygı, hürmet) kelimesi ikame edilmiş bulunmaktadır. "*Tolérance*"ın müsait ve muteber mânâsı ise, Jacob Boehme'nin şu ibâresinde görülmektedir: "İnancın her tür formu, ancak, Sonsuz gözönünde bulundurulursa, değerlidir. Çünkü, onların hiçbirisi, nasıl olsa, tek başına, Sonsuz'u ifade edememektedir." Burada gerek Yûnus Emre'nin, gerekse Mevlânâ'nın, Boehme'yi, çoktan öncelemiş olduklarını hatırlayalım; ve, biraz ileride, genişletilmiş Türk-İslâm misâlini ele aldığımızda, bu noktaya döneceğimizi, daha şimdiden söyleyelim.

"*Libre pensée*" (serbest düşünce): Yeryüzündeki herhangi belli bir dine bağlı olmaksızın, bir kimsenin iman konusunda, serbestçe ortaya koymuş olduğu düşüncesidir. "*Libertinage*" (ibâha) ise, bir dinin, katil, zinâ, hırsızlık, yalan, iftira, gıybet... gibi yasaklarına aldırılmamak, hattâ, o yasaklara riayet bile etmemektir. İslâmî terim ile, "kabâ'ir"i de "sagâ'ir"i de işlemektir. "*Socialisme*" ise, İtalyan, Protestan Lelio Socin'in taraftarlarının XVI. asırda kurmuş oldukları, kilise gözünde sapık sayılan mezhebin adıdır. Bu mezhep taraftarları, İsa'nın ulûhiyetini, "teslîs"i, "*mystère*"leri kabul etmezler.

İşte, artık, bütün bu mülâhazalar zemininde, "*tolérance*" kelimesinin, Batı'da, şu anlamlara gelmiş olduğunu gördüğümüzü söyleyebiliriz: 1. "*Tolérance*", bir şahsın, kendi hakkına karşı vâki olmuş olan herhangi bir tecâvüze veya tasalluta karşı, o haksızlığı önlemesi ve duruma itiraz etmesi mümkün olduğu halde, onu protesto etmeden, ona tahammül göstermesidir. 2. Bir makamın, mürûr-i zaman, iktisab ve temellük hariç, itaatle mükellef olunan kanun ve kurallara şu veya bu şekilde karşı koyuşları kabul etmesidir. Bu kabulle, bir bakıma, hakkından ferâgat etmesidir; vaz geçmesidir; hakkını yeniden gözden geçirmesidir. 3. Yine, mürûr-i zaman ve iktisab hariç, herkese, kendi şahsî kanaatini ifâde etmek hürriyetini, başkalarının o kanaate katılması söz konusu olmaksızın, tanıma zihniyetidir; bu hususta, zorlayıcı, haksız ve hileli yöntemler kullanmayı da men etmektir; yoksa inançlarından ferâgat etmek, onları açıklamaktan ve müdafaa etmekten, yaymaktan kaçınmak değildir. Tek kelimeyle, insanın, kanaatlerini, onları zorla kabul ettirmeksizin, ortaya koymasındır, serimlemesidir, tanıtmasıdır. 4. Başkasının dinsel inançlarına, onları, hakikatin bütünlüğüne bir katkı kabul

ederek, onlara, *sevecenlikle hürmet* etmektir. Condorcet, "*tolérance*" hakkında, vaktiyle, şunları söylemiştir: "Bir dinin, bütün öteki dinleri ortadan kaldırmasının mümkün olmadığı ülkelerde, hâkim "*culte*"ün "*tolérance*" dediği, yani, bir gurup insanın öbür gurup insanlara, o insanların akıllarının kabul ettiklerine inanmak, vicdanlarının müsaade ettiği şeyleri yapmak iznini vermek diye bir şey teessüs etmiştir." Din hürriyetine saygı ("respect"), bir "lûtf u ihsan", "charité" olmayıp, tam bir adâlet, bir mecburiyet ve yükümlülük olduğu için, bu gerekçeyle, "*tolérance*" kelimesi çirkin sayılmış, onun yerine, hürmet ("respect") ikame edilmiştir. Bu cihete yukarıda bir başka münasebetle de, işaret edilmiştir. Fârâbî'nin İbn Meymûn üzerinden dolaylı yolla öğrencisi olan Spinoza ise, şöyle söylemekteydi: "Devlet, din konusunda, hâkimdir; ama, *nizâm-ı âlem* için, her tür inancın ifade edilmesi de *faydalıdır*." 5. Bir başkasının inançlarını, huylarını veya davranışlarını, onlara bağlanma ve onları kabul etme gereği duyulmadan, anlamak için, sarf edilen olumlu ve içten çabalar. (Bütün bu açıklamalar ve tartışmalar için Bkz. Lalande, *Vocabulaire Technique et Philosophique*, "*tolérance*" Maddesi).

(III) Şimdiye kadar yapılmış olan araştırmalar, bize, Batı'da, aslında, Modern Çağ'da tartışılmış olan "*tolérance*" kavramının, yine, Batı'da, Orta Çağ'dan önce, daha İlk Çağ'da bile, mevcut bulunduğunu göstermiştir. Çünkü, İlk Çağ'daki eski Yunan şehir-devletlerinin herbirinin kendisine mahsus birer dinsel inancı ve Tanrısı veya Tanrıları bulunmaktaydı. Bu hal, dindeki bu inanç ayrılığı, ve hürlüğü, *adetâ*, "*tolérance*"a denk idi; hattâ, belki de, "*tolérance*"ın tâ kendisi idi. Platon, ise şehir-devleti mensubunun, hemşehrinin, şehir-devletin dinine karşı gelmesinin cezasının ölüm olduğunu söylemekteydi. Bu noktayı unutmamak gerekir. Çünkü, baldıran zehiri içmek suretiyle ölüme mahkûm edilmiş olan Sokrates Atina şehir-devletine "yeni Tanrılar sokmak"la ve "gençleri yoldan çıkarmak"la, azdırmakla suçlanmıştı (*Sokrates'in Müdafası*). Anaxagoras da Tanrı kabul edilen Güneş'i, "Peleponez'den daha büyük bir ateş parçası" saymakla, şehir-devletinın yurtdaşlığını terketmeye zorlanmıştı. Xenofanes ise, Tanrı hakkında şöyle söylemekteydi: "Ellerinde olsaydı, öküzlerin, atların ve aslanların, yahut, resim ve iş yapabilselerdi elle insan gibi. Atlar atlara, öküzler öküzlere benzer Tanrı tasvirleri çizerler ve vucudlar yaparlardı. Her-

biri kendisinin şekli nasıl ise, ona göre. Habeşler, kendi Tanrılarının basık burunlu ve kara, Trakyalılar da gök gözlü ve kızıl saçlı olduklarını sanmaktadır. "(Walther Kranz, *Antik Felsefe*, İstanbul, 1976). Aristoteles de, Sokrates'in, ölüme mahkûm edilmiş olmasındaki gibi, kendisi yüzünden, Atina'nın, ikinci bir hata yapmaması için, bu şehirden ayrılmış; uzaklaşmıştı. Eski Çağda, Yunan şehir-devletlerinin kurulmasından 3000-4000 yıl kadar önce kurulmuş olan Eridu, Ur, Uruk, el-Ubeyd, Larsa, Lagaş, Umma, Shrup-pak, İsin, Nippur, Kiş gibi Sumerli şehir-devletlerinin, Sippar, Tel-Uqair, Cemdet Nasr, Raşikum, Eşnunna, Haface, Neriptum, Mari, Tırqa, Asur, Nimrut, Ninuva, Ninurtha, Arapha, Nuzi gibi Akkad ve Asur şehir-devletlerinin Tanrılarının o şehir-devletlerinin hâkimiyet alâmeti oldukları anlaşılmaktadır. (Furuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 55, 61. 76 127, 81, 119 DTCF, 1983). Öyle ki, savaşlar, sanki, şehir-devletlerinin Tanrıları arasında vuku bulmaktadır. Harbi kazanan, şehir-devletlerinin Tanrısı ve etrafındaki inanç hâlesi, hâkim "culte" olmaktaydı. Surları yıkılıp, hâkimiyeti sona erdirilen bir şehir-devleti, Tanrısını da kaybetmekteydi. O şehir-devleti, kendi Tanrısını bırakıp, kendi Tanrısını terkedip, artık, müstevlîlerin Tanrısını Tanrı olarak kabul etmekteydi. Bu durumda, yenilenler veya galip gelenler, kabul edilenler veya reddedilenler ordular değil, fakat, Tanrılardı. Hal, eski Mısır'da da böyleydi. Şehir-devletleri, birbirlerini ortadan kaldırıyor demek, onlar, artık birbirlerine karşı "tolérance" göstermiyorlar demektir. Sumerlilerin tasavvurlarına göre, kiralık müessesesi, Tanrıların yer yüzündeki mülklerinin âdilane idaresi ve insan topluluklarının nizâmı (nizâm-ı âlem, nazm-ı âlem) için, Tanrılar tarafından kurulmuştur. "Çoban-Kral" (*Si.pa.si.*), "sopası doğru olan çoban", âdil hükümdar imajının kökü ile "Tangrı Kölgesi" (Şeyhoğlu, *Kenz ul-Kuberâ* AKM, 1991, Ankara) tasavvurunun eski menşei burada bulunmaktadır. İşte bu ana fikir, daha, "Er Sülâleler Devri"nde, ma'bed-şehri rejiminin meydana gelmesini sağlamıştı (*ay. es. s. 119*). Ama, Akkadlar Devri'nde, Şarru (Kral), Sumerli Er Sülâleler Devri'nin *Lugâllerinde*, *Ensilerinde* veya *Enlerinde* olduğu, gibi, Tanrının temsilcisi değildi. Onun bizatihi tâ kendisi idi. (*ay. es. s. 81*). Naram Sin, bütün yazılarında, isminin başında, Tanrı determinatifi ile görüldüğü gibi, zafer steli üzerindeki tasvirinde de, Mezopotamya sanatında, tanrılık alâmet-i fârikası olan boynuzlu taçla görünür (*ay. es. s.*

81)."Bu boynuzlu taç", bu "Hörner krone", acaba, "Zül-Karney'nin karşılığı mıdır? Bu "Tanrı-Kral" mefhumu, öteki Tanrıları silmek amacıyla sevk edilen istilâ ordularının mâneviyatını yükseltmek için, herhalde, önemli bir faktör olmalıydı. Sumerli "sopası doğru olan", âdil "Çoban-Kıral", "Si, Pa. Si" kavramını takip ederek, eski Yunanda "*Basileus temistopoloî*", Orta Çağda, Fârâbî'de "*Melik us-Sunna*", İbn Sînâ'da ve Sicistânî'de "*el-Îlâh el-Beşerî*", "*el-İnsan el-Îlâhî*" veya "*el-Melik el-Âdil*" (Memlûklü Sultanı Ferec, Halebe, Çekin'i bu ünvanla vali tayin etmiştir, MS. 1405), hattâ, "*Tangrı Kölgesi*" (*Kenz ul-Küberâ*) ve nihayet "*Roi-Soleil*" (Fransa Kralı, Louis XV) ünvanlarının teşekkül etmiş olduğunu görüyoruz. İnsan, ister istemez, bu bağlamda olarak, Hindlilerin "*Aham Brahmasmi*" (Ben Tanrıyım) sini, Çinlilerin ve Türklerin "Tan-Hu"sunu, Japonların "Güneş imparator"unu, hattâ, bazı mutasavvıfenin "Ene-l-Hakk"ını düşünüyör!

Batı'da, "*tolérance*"ın belirgince varlık kazanması, aslında, vicdan ve düşünce hürriyetinin din ile devletin baskısından kurtulma savaşının bir tarihidir. (Hüseyin Batuhan, *Batı'da Tolerans Fikrinin Gelişmesi*, İstanbul, 1959, Anl). Dinin fertler üzerindeki baskısı, kendisini şu suretle göstermiştir: Hristiyan cemaate girmiş, "*communion*" yapmış bir kimse için söz konusu olan "*Kurtuluş*" (Salut), onu, zorla *doğru yola* getirmekle gerçekleşir. Buna "*compelle intrare*" denir (*ay. es. S. 19*). Oysa, İslâmiyete göre, böyle bir durum, zorla kurtarmak durumu, kabul edilmemektedir. Çünkü, Âyetle, "Îlâ ikrâhe fî'd-Dîn"= Dinde zorlama yoktur diye buyurulmaktadır. İdeal sahibinin, ideale ulaşmakta, yolunu kesen şeylere *tahammül* göstermesi, onları "*toléré*" etmesi mümkün olmadığı için, Hristiyan Kilisesi'nin, insanları "*kurtarmak*" gibi bir ideali olmakla, Hristiyan Kilisesi'nden "*tolérance*" sahibi olması, prensip itibariyle, beklenmemelidir. Şurasını unutmamak gerekir ki, Hristiyanlık, içlerinde "İmparator Kültü" bile bulunan "*pax romana*"nın kültlerinden bir kült olarak Roma panteonuna girmeyi reddedince, bu panteonda yalnız ve ancak kendisinin yer almasını, bütün öteki kültürlerin red ve terk edilmesini isteyince, Hristiyanlığı "*tolérance*" göstererek Roma panteonuna dâvet eden imparatorluk, artık, "*tolérance*"ı bırakıp, Hristiyanları "*intolérance*" ile telâkki etmeye ve takibe başlamıştır. Hristiyanlık, 300 yıl kadar süren mücadele sonunda, (MS. 313 Milâno Fermanı) Roma panteonuna tek başına hâkim olunca, daha hâkim olmadan önce göstermiş olduğu

"tolérance"ı —Hristiyanlığın özü, istediği kadar, sevgi, yumuşaklık, barışseverlik olmuş olsun, bu davranışlar, sadece Hristiyanlar için gösterilmekteydi—, artık, geri almıştır; geri çekmiştir. Hem kendi içlerindeki "Schisme"lere, "hérétique"lere, hem de kendi dışındaki Musevîlik gibi, İslâmiyet gibi inançlara karşı durmuştur; "tolérance" göstermemiştir. Nitekim, "Hinduisme" de İslâma karşı durmuş, halen de karşı durmaktadır, (Kemal Çağdaş, *Eski Hind Felsefesinin Ana Hatları*, s.36), "tolérance" göstermemektedir. Leibniz'in, XVII. asırda, Papa'ya, şu "Kâfirleri", yani, Müslümanları, imana getirmek, yani, Hristiyanlaştırmak için, plânlar sunmuş, projeler geliştirmiş olduğu da bilinmektedir. Onun projelerinin özü, Batı'da, XII. asırda, dilleri öğrenerek düşünceleri değiştirmeyi öneren Raimundus Lullus'tan beri gelen bir gelenekle, bir "caractéristique universel" bulmak idi. Silah kullanarak ve harp ederek değil, Müslümanların dillerini inceleyip, onların düşüncelerinin *icâbına bakmak* idi. Bilindiği üzere, bu fikir, "dili düzelterek düşünceyi düzeltmek" (veya tam tersine, "dili bozarak düşünceyi bozmak") fikri, Kung Fu'nun da fikri idi. Hristiyanlığın ilkesi, Hristiyanlığı kabul edenler için, "*Extra ecclesiam nulla salus*" (Kilise dışında kurtuluş yoktur) idi. Bu ilke, ruhu *kurtarmak* için, her tür ten cezasını veya manevî cezayı meşru kılmaktaydı: Linç etmek, işkence yapmak, yakmak, "inquisition", "Hérétique"leri *index* e geçirmek, mimlemek (*Index expurgatorus*), afaroz etmek gibi. Netekim, Papa VIII. Bonifatius, Paris Üniversitesi'nde, 1290 da, konuştuğu sırada, "bizim işimiz *kurtarmaktır*; ne alkışlamaktır, ne ilim yapmaktır" demiştir. Firmicus Maternus, *De Errore Profanorum Religionum*'unda, "Eğer, Hristiyan değillerse, karını, çocuğunu, kardeşini öldür" diyordu. —Burada, Yûnus'un şu telmihini hatırlamamak elden gelmiyor: "Var kardaşın öldür. Dakı avradın boşa. Anana kâbin kıydır. Hakkı ayan göresin"—. Bunları yapmak "zulm" sayılmıyordu. Tam tersine, bunlar, "sevgi"nin gereği idi. Kilise, devleti ele geçirince, "Schisme"ler, artık, vatan hainliği sayılmaya başlandı. Vatan haini olmanın cezası ise, ölüm idi. Çünkü, Kilise'nin gözünde, "*Haeresis est infectivum vitium*"dur (Sapıklık, öldürücü bir mikroptur); ve, artık, "*intolérance*" temeldedir. Öyleki, sapıklığın yok edilmesi gerekir. (Ay. es. s. 187). İbn Rüşd'ün fikirleri ve uyandırmış olduğu yankılar, Batı'da, önce bir "*schisme*" kabul edilir iken, sonra, ancak Kilisenin tasvibiyle, üniversitelerde okunur

hale gelmiştir. (*Averroïsme* ve Brebant'lı Siger). Bütün bu noktaları gözönüne almış olan bazı araştırmacılar, Hristiyanlıktan gayri olan dinleri ortadan kaldırmak işini, amacını, "mission"unu, Hristiyanlığın bir "marifet"i (!) saymışlardır. Onlara göre, Hristiyanlık, "Başka"nın da bir "Kendilik", bir bi-zatihi varlık olduğunu tasdik etmez. Bazı araştırmacılar, "Başka"nın düşünce ve vicdan hürriyetine saygı göstermenin, "Başka"yı tanımanın, bir erdem olduğunu, hürriyetin ise bir erdem değil, fakat, bir hak, bir adâlet meselesi olduğunu düşünmekte, hür ve inanmışların, birbirlerinin dinsel görüşlerine saygı göstermelerini *lâiklik* saymaktadırlar. Hattâ, onlara göre, komünizm ve faşizm gibi totaliter rejimlerle Hristiyanlığın bünyesi aynıdır. Çünkü, onlara göre, komünizm ve faşizm, kılık değiştirmiş birer dindir. Onlar, farklılara, farklıların bir arada barış içerisinde yaşamasına, sosyal güçlerin bir denge-lenmesi ve ferdî hürriyet ve demokrasi gözüyle bakarlar. Eğer, bu araştırmalara dayanılırsa, işte o zaman, din, vicdan ve düşünce hürriyeti ile lâiklik ve demokrasinin, temellerini, "*tolérance*"ta bulmuş oldukları anlaşılır.

Gerçekten de, meslekten olan uzman bilim adamlarına göre, lâiklik, devleti, din otoritesinin dışında tutmak noktasında yoğunlaşmış bulunmaktadır. (Bkz. Zeki Hafız Oğulları, "Lâiklik", *Erdem*, 20, 1991, 1995, s. 349-374. ve *Türkiye Cumhuriyetinin Temel İlkelerinden Lâiklik*, Panel, YK.AAM, 1987).

Yapılan gözlemlere göre, insanlar, hayatlarını, ancak toplum halinde bir arada yaşayarak ve iş bölümüne uyarak, iş bölümüne dayanarak sürdürebilmektedirler. Bu gerçek, vaktiyle, Aristoteles tarafından, "insan, toplumsal bir canlıdır" (*zoon politikon*) sözleriyle dile getirilmişti. İnsanlar, yaşamak için, bir araya geldiklerinde, kendilerini, iktidar, egemenlik, başkalarını ve kendini idare etmek kudreti, buyurma erki vâkıasıyla karşı karşıya buldular; ve, toplumu, iktidar vasıtasıyla, örgün hale getirdiler. İşte, böyle, toplumu örgün hale getirmiş olan iktidarın adına da devlet dediler. İktidar devlettedir veya iktidar devletindir veya iktidar devletten gelir demek, hukuku devlet düzenler demektir. Eğer, devlet vasıtasıyla örgünleştirilmiş olan bu iktidarın Tanrıdan gelmiş olduğu kabul edilirse, devlet, teokratik karakterde olur. Muamelât, din tarafından düzenlenir. Bu

suretle, din düzeni demek, devlet düzeni demek olur. Eğer, iktidar Tanrıdan gelmiyor ise, iktidar iradesinin beşerden geldiği kabul ediliyorsa, devlet, lâik karakterde olur. Devletin lâik olması demek, devletin dini olmaz demektir. Yani, ortada devletin tercih etmiş bulunduğu veya taraf olduğu bir din mevcut değildir, demektir; veya, aynı anlama gelmek üzere, devlet, düşünce, din ve vicdan hürriyetini engellememektedir; çünkü, din ile devlet birbirlerinden ayrılmış bulunmaktadır. Acaba, lâik devlette iktidar nasıl ve ne suretle meşru olmaktadır? Acaba, böyle lâik bir devlette, iktidar, meşruiyetini nereden almaktadır, nereden kazanmaktadır? Irktan mı, milletin tümünden mi yoksa belli bir sosyal sınıftan mı? Eğer, iktidar, ne Tanrıdan ne en kuvvetliden ve ne de herhangi bir başka yerden alınmıyorsa, onların hiçbirinden ileri gelmiyor da milletin tümünden ileri geliyorsa, milletin tümünden alınıyorsa, böyle bir iktidar anlayışı içerisinde fertler, birtakım haklarla, *insan haklarıyla*, hür olarak doğmuş kabul edilirler. Ferdin hürriyeti, ancak, bu hürriyetle devleti ortadan kaldırmamak şartıyla sınırlı kalır. Bunun dışında, fertler, hemen her tür düşüncelerini serbestçe ifade ederler; hem de, fertler, vicdanları ne türden bir dinsel inanç kabul ediyor ise, onu, hiçbir baskı altında kalmadan, benimserler. Ferdin toplumdaki statüsü, artık, bir kul olmak veya ümmetin bir ferdi olmak değildir; fertler, devletin bir teb'ası da değildir; fakat, vatandaşlardır. Dil, din, cinsiyet, ırk, sosyal sınıf farkı gözetmeksizin, herkes, yasalar önünde, eşittir. İşte doğuştan geldiği kabul edilen o hürriyet ve bu eşitlik ki "*tolérance*"ın temelini oluşturur. Öyleki, teokratik devlette, egemenin bir "lûtf u ihsan"ı (*pitié, charité*) olan "*tolérance*", lâik devlette, artık, (beşerin yapmış olduğu kanunlara karşı bir) *saygı* (respect)dan ibaret olur. Her tür dinsel inanca karşı saygı! Yasanın tazammun etmiş olduğu biçimde bir saygı! Din ve vicdan hürriyetine sahip olmak denen şey, işte, budur. Lâiklik, din ile devlet işlerinin birbirlerinden ayrılması manâsına geldiği gibi, belirtildiği üzere, devletin mevcut dinlere karşı tarafsızlığı anlamına da gelmektedir. Devlet, din ve mezhebin iç düzenine, ibadet erkânı ve ahkâmına müdahale etmez; karışmaz. Bilakis, hepsine "hürmet" eder. Hiçbirisini ötekisine tercih etmez; tarafsız kalır; vatandaşlarının hepsine, fark gözetmeden din ve vicdan hürriyeti tanır. Bütün bunlar, devleti, din otoritesi dışında, din otoritesinden beride tutmaktır. Her hâl u kârda burada kullanılan "düşünce hürriyeti" kelimesine de açıklık ge-

tirmek icabeder. Bu kelime ile hangi düşünce kastedilmektedir? Dinsel düşünce kastedilmiş olduğu halde, "ale'l-ıtlak", kayıtsız şartsız her tür düşünce kastedilmektedir denemez. Çünkü, en azından, bilimsel düşünce, hukuk adamının karar vereceği bir husus değildir. Gerçi, Galilei'nin 'Dünya dönüyor' düşüncesi Kilise tarafından değerlendirilmiştir. Bilimsel düşünce, matematik söz konusu olduğu takdirde, kendisini, "axiom", "postula", "tarif"lerle, tabii bilimler söz konusu olduğu takdirde ise lâboratuvar, rasathane, hastane araştırmaları yoluyla, sosyal bilimler söz konusu olduğunda ise saha araştırmaları ve tarihsel araştırmalarla ortaya kor. Bütün güçlük, bilimsel düşüncelere siyasal, dinsel...vb. herhangi bir ideoloji karışık karışmadığını tesbit etmekte kendini gösterir. Ama, bu, aşılabilecek bir güçlüktür.

IV. İnsanın, tâ, doğuştan beri, "insan hakları" denen bir takım haklarla donanmış halde *kabul edilmesi, kabul edilmiş olması* temelinde ancak yerini alabilen, yerini bulabilen "*tolérance*", "*Struggle for life*" (yaşamak için mücadele) ve "*Homo homini lupus*" (İnsan insanın kurdudur) tesbitleri önünde, birincileyin, tabii bir olgu değildir; bir kültür olgusudur. Kültür ise, binbir çeşit tarifi yapılmış olmakla birlikte, içerisinde hiçbir *teori* barındırmayan şekliyle, olguluk karakteri itibariyle, 'insanın, kalıtsal yolla getirmeyip, doğaya katmış olduğu ürünleridir'. Başkasına varlıkta yer vermek, yer açmak tavrı olarak "*tolérance*" da, insanın bu kültür ürünlerinden biridir. Doğal olan, tabii olan, "*Homo homini lupus*" ve "*Struggle for life*" gereği, kendi varlığı için, *başkasına* varlıkta yer tanımamaktır. Hal böyle olunca, "*tolérance*" değil, fakat, "*intolérance*" (taassub) tabiileşir. Gerçi, tabiat, doğada, istisnasız olarak, daima, "biribirini yemek" de yoktur. Tabiat, "*symbiose*" (ortak yaşama) da vardır; nevin bekası gerekçesine dayandırılan, isterseniz, "içgüdüsel" denen "sevgi" de vardır. "*Egoïsme*" olgusu yanında, "*altruisme*" olgusu da mevcuttur. Bu olgular, istediği kadar, yaşamak için "ayruk"u yok etmeye giydirilmiş, ince "politik" giysiler kabul edilmiş olsun, varlıkları da inkâr edilemez. Nitekim, meselâ milliyetçi, merkezîyetçi, muhafazakar Kung Fu Tze, Çinlilere şu tavsiyelerde bulunmaktan kendisini alamamaktadır: "Ülke dışına çıktığın vakit, büyük bir misafir kabul ediyormuş gibi davran. Halkına, sanki, kurban töreninde imişsin gibi hizmet et. Kendine yapılmasını istemediğin şeyleri, sen de başkasına yapma.

Memleketinde ve ailede şikâyet konusu olma." (Konfüçyüs, *Konuşmalar*, Lun Yü. 1973 MEB, s. 49, 72). Bilindiği üzere, Kung Fu'ya göre, "Üstün ve büyük insan, bir takım erdemleri olan insandır". Yine bilindiği üzere, Kung Fu'nun görüşlerine karşı çıkan araştırmacıların ise Şamanlardan ve sihirden etkilenmiş olduklarını ortaya koymuş buldukları Taocular da "*Order of nature*"ü, tabiattaki düzeni, takip ederler; simya, eczacılık ve tıp ile uğraşırlar. Acaba, onların bu "Tabiat" dedikleri şey, içerisinde Darwin'in "*Struggle for life*"ı gözlemediği tabiat mıdır? Hayır! Taocuların "Tabiat" dedikleri şey, bir çeşit "zıdların birliği"dir. Öyleki, varlıkta, "Zıdların birliği"ni kabul etmeyen, adetâ, "var olan vardır; var-değil olan var-değildir; var olan var-değil olamaz; var-değil olan da var olamaz" ilkesine dayanan Kung Fu'cuları "dar kafalı" addederler; ve, hattâ, onlara "şeriatçı" gözüyle bakarlar. Kendileri ise, *Wu-wei*, (*Tao'ya aykırı*) *Hareket etmemek gereği*, toplumdan el etek çekip, dağda, ormanda, "Tao"yu, tabiattaki düzeni, varlığın kanununu, "nizâm-ı âlem"i, "nazm-ı âlem"i düşünmek, temaşa etmek isterler. Bu "*Tao*", şu içinde bulunulan toplumsal düzen değildir. Sanki, o, Herakleitos'un "*logos*"udur. Tıpkı, Anaxagoras'ın ve Empedokles'in "Natürel panteizm"i gibi (Sevgi-Nefret Yasası). Öyleki, eğer, insan, lûzumsuz yere, müdahale etmez de, meselâ, bitkiyi "*tao*"ya bırakırsa, bitki, daha iyi serpilip, gelişir. Durum insan ferdi için de, aynen, böyledir. Eğer, devlet müdahale etmez de, ferdi, "*tao*"ya bırakırsa, fert de daha iyi davranır. Taocuların, bu görüşleriyle, bir "anarşizm" felsefesi geliştirmeye çalıştıkları sezilmektedir. Birtakım araştırmacılar, Taocuları, ihtilâlcî düşünürler olarak değerlendirmektedirler. Ama, asıl, Taocular ile Kung Fu'cular önünde, bizi, burada ilgilendiren taraf, onların birbirlerine karşı "*tolérance*" gösterememiş olmalarıdır.

Malûmdur ki kültür, bilim, felsefe, sanat, hukuk, din, ekonomi, teknoloji, ticaret... gibi pek çok ögelerden oluşur. Şurası da gözlemlenmektedir ki, bu ögelerin sahiplerinin veya mensuplarının her biri, kendi varlığını ortaya koymaya, ötekinin yerini almaya çalışır. Onların her biri, insanı, ancak kendisini temele alarak, kendisini insanın "*différence spécifique*"i, ayrımı, sayarak tarif eder: *Homo Sapiensis*, *homo economicus*... gibi; insanın selâmetini *Kurtuluşunu* kendinde görür; taassup gösterir. "Gendüne ne sanursa, ayruğa da onu san"maz! Siyasal, dinsel ekonomik... vb. yoldan örgütlenme, ihtislaşma bu tavrı keskinleştirir; toplumda zümreler teşekkül eder. Tarafgîrlilik

takviye edilir. Taassup, dogmatizme dönüşür; değil farklı kültür çevreleri, aynı bir kültür çevresinin mensupları bile birbirlerine yabancılaşır: biribirlerini anlamaz, birbirlerini iter hale gelirler. Öyleki, tıpkı, Leibniz'in "monod"ları gibi, "onların dışarıya pencereleri yoktur." Tahmin edildiğine göre, üst-endüstri toplumunun fertleri, birbirlerine, bundan da fazla yabancılaşacaklardır ("*Future Shock*"). Bu kültür öğelerinin her birinin mensupları, kendi aralarında da, yine, birbirlerine yabancılaşırlar. Hepsi, karşılıklı olarak, birbirlerinin veya hepsinin yerini almaya, ötekine, "ayruk"a, varlık tanımamaya başlar: Din felsefenin, felsefe dinin, din bilimin bilim dinin, sanat felsefenin felsefe sanatın, siyaset felsefenin felsefe siyasetin, ekonomi siyasetin siyaset ekonominin, hukuk siyasetin siyaset hukukun... yerini! Öyle ki, bu konuda meselâ, İslâmiyette, "Felsefe, sağlıklıların doktorudur: din ise hastaların afyonudur" (İhvân-ı Safâ), "(Dinde) *Müsül'e* varmak için, her *remz* yok edilmelidir" (Batınîler, İsmailîler), "Din, felsefenin muhakâtıdır" (Fârâbî)... gibi kanaatlar izhar edilmiştir. Bunlara karşılık da "Felâsife" tekfir edilmiştir (*Tahâfüt*'ünde Gazâlî); Batınîlerle mücadele edilmiştir. İslâmiyet, esasen, kendisi, bizzat, "tevhîd" e dayanmakta olduğu için, kendisini, hiçbir dine mensup olmayanlar ile, Dehrîler, Putperestler, politeistler, ateistler (Mezopotamya, Mısır, eski Yunan Hind, Çin kültürleri kalıntıları), Veseniye, Düalistler (Zaratustra, Mani), teslis= Trinite mensupları, astrolâtrlar (Sabiîler) önünde buldu. İslâmiyetin yayıldığı yerlerde, mütefekkirler, "intégration" aradı; kendi içerisinde de "Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf Üçgeni" alanında döndü dolaştı. Bunların mensupları da yine kendi içlerinde ayrılık-gayrılık yaptı ve yarattı, hem birbirlerine karşı, hem de "ayruk"a karşı. Kutsal Kitap *Kurân-ı Kerîm*'in tefsirinde, dile ve manâya ilişkin, aykırı görüşler belirdi: "Muhkem" - "Müteşâbih", "Zâhirî" - "Bâtınî" gibi, Fıkıhtaki metot ayrılık ve aykırılıkları gibi. Fıkî mezhepler doğdu : Hanefî, Şafiî, Hanbelî, Malikî gibi. İşin ucu tâ "Hak Mezhep", "Bâtıl Mezhep" demeye kadar vardı. Karşı tarafça "Bâtıl Mezhep" kategorisine sokulan mezhep de kendi arasında tekrar parçalandı : İmâmiye, Câferiye, İsnâ Aşeriye, Sebîye gibi. Müzik, Tasavvuf, kabir ziyareti... gibi konularda sert tutumlar belirdi : Vehhâbîler gibi. Hele İmâmet Meselesine ilişkin olan siyasal konuda ayrılık, şiddete dönüştü: Şi'a-i Ulâ, Osman, Şi'a-i Ali, daha sonra, "Sâbbe", "Mufaddıla", "Gâliye" gibi. Kelâm'da, Ehl-i Sünnet'e karşı

"Hâricî", "Murci'a", "Mutezile", "Şi'a", "Kaderiye", "Cebriye" görüşleri gibi. Bazı zümreler "İbâha", "Tenâsuh", "Hulûl", "Bedâ", "Ric'at", görüşleriyle Ehl-i Sünnetten ayrıldı. Felâsife de bölündü: Meşşaiyyûn (Kindî, Fârâbî, İbn-i Sînâ, İbn-i Rüşd...) İşrâkiye, İttihadiye, Vusûliye gibi. Mutasavvife ise aşk istedi, ama, insanların önüne "teberrâ ve tevellâ"yı da koydu.

İşte bu "*furk*"lar, bu "*fırak*", acaba, nasıl "*cem*" edilecektir? Buna cevap Türklerin cephesinden geldi: Adâlet ile, Gönül ile.

Bunu anlayabilmek için, Türklerin, Tengricilik, Dikotomik Üniversalizm, Kut, Atalar Ruhü, Gönül ve Mahayâna gibi, İslâm öncesi temel felsefî kavramlarını hatırlamamız gerekir.

Türklerin fikriyatı hakkında, bu konuda her tür bilginin, Türklerin kendilerinden (Gültekin Anıtları, Yazıtlar, Turfan metinleri, *Kutatgu Bilig*, *Divân-ı Lugât it-Türk*, *Codex Cumanicus*, Siyasetnâmeler, Nasîhat us-Selâtin Literatürü gibi), komşularından (Çin, Hind, Bizans, Arap, İran kaynakları), arkeolojik ve etnolojik araştırmalardan, Türkologların incelemelerinden gelmekte olduğu bilinmektedir.

Tengricilik'e göre, Kök Tengrisi, Türk Tengrisi kılar, eder, türetir; evreni ve insanı yaratır, var eder; evrene yasa kor, hakana kut, güç, ülüg, yarlık verir. Hakanı yarlıgar; evreni, insanları denetler. Onlara hesap sorar. Yasayı dinlemeyenleri cezalandırır; yok eder. Bu bakımdan, Gök Tengrisi, *adetâ*, teşriî, icrâî ve kazaî kuvvetlerin ilkesi gibidir. Öyle ki, Kök Tengrisi, teşriî gücünü evreni, toplumu, insanı yasaya göre yaratarak, düzenleyerek, icrâî gücünü hakana kut, güç, ülüg, yarlık vererek, kazâî gücünü, emrini dinlemediği takdirde, "Türük bodu"nu denetleyerek, cezalandırarak ortaya kor. O, bir "İlbirigme" (Türlere, yurt, nizam, devlet veren), "İl kötürügme" (devleti yücelten) Tanrıdır. Ancak, Kök Tengrisi, "Törü" yü, yani, toplumu düzenleyen mecbûrî kuralları, kamu nizamını, örf ve geleneklerin kesin hükümleri birliğini vermez. Kök Tengrisi, hakana, sadece, "hakimiyete liyakat" i, "kharizma" yı, "Kut" u verir. Literatürde, kut'un bir çok anlamlara gelmiş olduğu gösterilmiştir: Baht, talih, uğur, hak edilmiş şans, iyi şans, ikbal, fortuna, rahatlık, servet, hayattaki başarı, saadet, *mana*, ruh, şefaet, inâyet, izzet, haşmet, şeref, asâlet, ihtiram, muhterem, mubarek, yümn, meymenet, ehliyet, bereket, bolluk, cûd, rahmet, ilâhî lûtuf, kharizma, dev-

let, devlet oluş, tanrısal bir gücün desteği, "insanların Gök ve Yer tarafından desteklenen otonom, rûhî gücü", iktidar=imperium, hakimiyet, hakimiyete liyakat, hakimiyet hakkı, hükümdarlık hukuku, güç, "rûy-i rahmet", "kutlu üy=dünya, ong, ongun, gönenç, ok," "tüz", teng", "köni" (âdil)... özetle: 1. Varlığın ve olumlu değerinin ideal sınıra ulaşma hali. 2. Varlığın ve olumlu değerinin tâ kendisi. 3. Varlığı ve olumlu değeri ideal sınırına ulaştırın sebep, "Sebepler sebebi" olan Tanrı. Hakanın Kök Tengrisi'nden kutu alması kutu aldığımanın bilincine varması, bunu bilmesi bilgeliktir. Kutunun gereğini yapması ise alplıktır. "Kutlu İleriş", "Kutlu Bilge Kül", "Tengri Kutu", "İduk Kut", "İdi Kut", "Tengri Kutu Yavgu", "Ulug Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan", "Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutlu Bilge Kagan", "Tengride Bolmuş", "İl Etmiş", "İlig Kutu", "Ulug Bilge", "Böğü Bilge" ünvanlarının anlamlarını bu temelde yorumlamalıdır; ve, "Şarru kişşatim", "Şarru Kişşatim erbaim" (Yedi iklim dört bucak Hakimi) gibi Akkad hükümdarlarının ünvanları ile bu ünvanların geldikleri farklı anlamları ayırd etmelidir. Türk hükümdarların bu ünvanları, daha çok, kökünü "Si.pa.si" (Sopası doğru olan çoban=hükümdar)den alan Sumerli hükümdarları ünvanlarıyla bütünleşebilir mahiyettedir. Türk hakani, toplumu idare eden yasaları, "eçüsü apası törüsünce" koyan ve onu koruyandır. Fârâbî'nin "Bizim dilde hükümdar, yasa koyan ve filozof aynı anlama gelir" (*Tahsîl*, 58. Krş. *Fusûl, Madanî* 47,64,66; *Milla*, 64) cümlesinin anlamı budur. "Yargan" da yargısını "törü"ye göre verir "yarlıklar"da "törü"ye uyar.

Kültür tarihçilerine göre, M.Ö XI. asırda, aralarında Türklerin de bulunduğu "Çu"lar, —Çu'lar piriñç ziraati yapan, toprağa insan kurban eden, takvimi, tekeri tanımayan, bronzu bilen Çin'e, tekeri, takvimi, demir endüstrisini verdiler.— "Dikotomik Üniversalizm" (Üniversalizm, Üniversizm, Nizâm-ı âlem, Nazm-ı âlem) denen bir görüşün de sahibi idiler. Bu görüşe göre, birbirine düşman olmayan Yer ve Gök, bu iki bütünleyici ilke, kaynaşarak, ağaç, ateş, su, yer ve madeni, onlar da kaynaşarak evreni oluşturur. Evren "dört beltir=haçvari yol"un keşiştiği "dört bulung (yön)lu" bir plandan ibarettir. Birbirini dik olarak kesen iki çizginin keşişme noktasından çıkan dikin üstü Gök, altı Yer-Su idi. Dikin üstteki ucunda Temür (altun) Kazguk denen Kutup Yıldızı bulunur. Kök Tanrısı orada oturur. Gök çarkı (tilgen) bu kazık gibi çakılmış duran Kutup Yıldızı etrafında, devlet

çarkı da "Ordug"da hükümdarın etrafında, muntazam şekilde döner. "Ordug"daki "Altın Tag"da hükümdarın, yine evren planına göre çizilmiş, surla çevrilmiş şehri, köşkü, Atalar Tapınağı, ile Gök Tapınağı yer alır. Hükümdar, "otak"ında, "tüz" durur; tahtında dimdik, tıpkı evrendeki Kutup Yıldızı gibi, kıpırdamadan oturur. Hükümdarın bu genel davranışı, *Fezâ'il ul-Etrâk*'te, Câhız tarafından, uzun uzun, hayret ve hayranlıkla, anlatılmıştır. (Şeşen neşri, s. 89). Devlet evren nizamının, hükümdar ise devlet nizamının timsalidir. Hükümdar, eylemlerini, Tanrı buyruğu ile, Tanrı adına yapar. Onun için, yalnız hükümdar, Kutsal Dağ'da Tanrıya bizzat kurban sunabilir. Hükümdar Gök Tanrıdan kut almış sayılır. İşte, Çinlilerin, Türk hükümdarlarına "Tanrı Kutu" demesinin ve Türk hükümdarların yukarıda zikredilmiş olan ünvanları taşımasının anlamı budur. Evren, Kutup Yıldızı etrafında, toplumda işler hakanın etrafında döner. Hakan, böylece, "İşig küçig ebirir", "Kızıl kanı tüketi,kara teri yügürti, kazganır." Hakan, "İli yağısız kılar." (Uyruğu da aynen öyle yapar). "Türük bodunga yoruklu yağı keltirmez": "Tügünlü atı yügürtmez" (Düşmanı ülkeye sokmaz). "Tüz"eltir. "İlçi"leriyle,"il" etrafında, bir "Sulh dairesi" oluşturur. "İlçi"nin görevi kutsalıdır. Değil mi ki "Yaş ot küyemez; yalavar ölmez". Hakan, dışarıda şunları yapar: "İl alır", "Sü süler", "Balbal diker", "Yükündürür", "Sökürür" (İtaat altına alır). "İlsiretir", "Kagansıratır", "Baz kılar", "Alır", "Dizliye diz çöktürür", "Başlıya baş eğdirir", "Kün ona görür", "Kün ona tüzeltir", Hakan içerde şunları yapar: "Yığıl der", "İl iller", "İl tutar", "Bengü il tutar", "Kondurur", "Boşgurur" (Akıl verir, eğitir). "Kağan kaganlar", "İl derer", "Ölteci bodunu tirigürür" (Ölecek durumda olan halkı diriltir), "İlde bung yok ider", "Kopratrır" (Çoğattır), "Azı öküş kılar", "Tonsuzu tonlu kılar", "Çıgayı bay kılar"; öyleki "Küng künglü olur", "Kul kullu olur", "yigitir"(besler), "Kazganır", "Bodu ateş ile su gibi birbirine yağı itmez" (Halkı bölmez, parçalamaz) (Vatana ihanet etmez", "İl yigi idi" olur (Ülke alâ ülke olur), "İl tutsıg yir olur", "Hakan, Törük bodunun ilini, törüsünü ider, tutar", "Törüg ider", "Törük kazganır", "Törügde üze il ider", "Ağır törük ider". Bu suretle "Üze Kök basmasar, asra Yir telinmeser, Törük ilinig ve töresinig kim bozabilir?" diye durum değerlendirilmesi yapar; Türklerin ebediyete kadar yaşama isteğini dile getirir. (Bk. Mübahat Türker- Küyel, *Bilge Kagan Bir Filozof- Arhont' mudur?* XI. TTK Kongresine bildiri 1994, s.455-464).

Hakan, ne Tanrıdır ne de Tanrının oğludur. "Hulûl" yoktur. Tanrılık iddiasının cezası, ölümdür. Devlet, "nizâm-ı âlem" in, "nazm-ı âlem" in timsalidir; Hakan da devlet nizamının timsalidir. Devlet kozmiktir. "Takı talay, takı müren. Kün tuğ bolgıl, Kök kurıgan", "İstesem, güneşin battığı yere kadar alırım" sözlerinin manâsı, hükümdarın, "Ordug" da, tam Kutup Yıldızının altına isabet ettiğine inanılan yerde, "otak" ında dimdik, adâletin temsilcisi ve "axis mundi" olarak oturmasının anlamı da budur. Atlar bile bu zihniyetle eğitilmiştir. Hükümdar bir "Ajuncu Böğü Beg" dir (KB, 271, 663). Fârâbî'nin "Merâtib ul-Mevcûdat" kavramının muhtemel kaynaklarından biri, herhalde bu olmalıdır. Buyrukların bir sıralı düzen, bir hiyaraşî, bir "Kuram" oluşturmasının kökünde, toplumsal düzen ile kozmik düzen arasında bir paralellik olduğuna inanç bulunmaktadır. Türklerde kosmos, toplum, devlet, hükümdar ve buyrukları arasında sıralı düzene olan inanç, en yakın zamanda, Yavuz için de ifade edilmiş bulunmaktaydı: "Nizâm-ı âlem için gelmişti cihâna", "Hakktan nizâm-ı âlem için er gelür." Kâtip Çelebi "*İlhâm al-Mukaddes fî Feyz il-Akdes*" inde, bu aynı paralelliği görmüş, Makro Kosmos'u Astronomi ile, Mikro Kosmos'u ise Anatomi ile anlayacağımızla işaret etmiştir. Bu paralellik fikrine inanç tâ Memûn'un astronomu Habeş el-Hâsib'e kadar geri gider (*Dımışkî Önsözü*, Sayılı Neşri, DTCFD). O da geri giderek, İbn Nevbaht üzerinden, tâ Berossos'a, Mozopotamya'ya uzanır; Sumerli kültüre gelir dayanır.

Hakanın, gece-gündüz, halkı için çalışıp çabalaması Gökün emridir. Bu yüzden hükümdar ölürken, "Men Kök Tanrıya ötedim" der. Bu, Gökün vermiş olduğu emri yerine getirmek bilincidir. Bu bilinçtir ki Sogutça Bugut Yazıtı'nda, Mukan Han için "İnsanlara iyi baktı, eşit dağıttı" dedirtmiş, Hakana Çinli vezirine, halka hazineyi açmak emrini verdirmiştir. Çinli vezirin durumu anlamakta güçlük çektiğini kaynaklar kaydetmişlerdir. Yine bir Çinli kaynağın tanıklığı, hakanın, "Halkımın tok olması bana yeter" dediğini göstermektedir. (Bkz. J. P. Roux, *Historie des Turcs*). Hakan, anıtlarda, "Sizi aç açık kodum mu?" diye halkına sorar. Hakanın halkının karnını tok, sırtını pek tutmak bilincinin Selçuklular üzerinden tâ Osmanlılara kadar uzanmış olduğundan da haberdar bulunmaktayız. Hükümdar dul ve yetimleri korur, "Sülehayta taâm ider." Adâlete uygun davranan hakanın yeri, "ma'âd" i, Atalar Ruhu'dur; Atalar Ruhu'na varmak ise, ebediyete kavuşmak

demektir. Ebediyet ise, yaşayanlar nezdinde hep hayırla yad edilmek, hayırla anılmak demektir. Bu fikir Osmanlılarda yaşamaya devam etmiştir: "Adâlet, tûl-i ömre sebeptir..." (Koçi Bey). Yine, Fârâbî'de, ruhun ölmezliği konusu, bu çerçeveye oturtulacak mahiyette bir işleme tâbi tutulmuştur. Bu tutum bize yine bir Asya kavmi olan ve dilleri Türkçeye benzeyen Sumerlilerin öksüzleri, dul ve yetimleri koruyan Tanrıçaları Nanshe'yi temele koyarak anlayabileceğimiz bir perspektif verir: "(Nanshe) Öksüzleri bilen, dulları bilen insanın insana yaptığı zulmü bilen öksüzlerin annesidir. O Nanshe dulları koruyan fakirlere âdil olan sığınanlara kucak açan güçsüzlere barınak bulan, kraliçedir." O bizi Sumerlilerin Adâlet Tanrısı olan Gök Tanrısı, baş Tanrı Anûya bağlar. Sosyal adâletsizliğe eldeki vesikalara göre ilk başkaldırıda bulunan ve âdil yasalar koyan Sumerli Urukaginna, adâleti Tanrı Ningirsudan almıştır. Nitekim daha sonra Hammurabi de "Tanrı Şamas'la adâletim parlasın" diyecektir. Güneş Apollon, eski Yunan kültüründe akıllı düzenin, adâletin tanrısıdır. (Dykaiosyne, "Zeusun Terazisi" ve "Zeusun iki küpü" terimleri hatırlansın). Sumerli hükümdar Ziu Sudra, Tanrılar tarafından "ebedî soluk" ile soluklandırılmış olan bir hükümdar olarak, tek örnek halinde karşımızda bulunmaktadır. Çünkü, o, yaratıklar arasında hiçbir fark gözetmeksizin, onları tufanda yok olmaktan kurtarmış olan hükümdardır. Nitekim Ulu Hacib de *Kutadgu Bilig*'inde aynı evrensel hümanizmanın temsilcisi olarak belirmiştir. Çünkü, o, "Togar kün arıg ya arıgsız timez. Yarukluk birür kamuya hiç eksümez" demiştir. Âdil hükümdarın ebediyeti fikri, Osmanlı literatüründe de terennüm edilmiş dile getirilmiştir: "...İntizâm-ı ahvâl-i fukara, pâdişahlara mucib-i cennettir..." (Koçi Bey), "(Hükümdarın) Sudde-i saâdeti ilâ *ebed id-devran...* asitâne-i devleti ilâ *inkırâz iz-zamân...*" (Tanrı, hükümdarın) ömr-i devletlerin *yevmen fe yevmen* ziyâde edip..." (Aziz Efendi) (*Kanunname-i Sultân li Aziz Efendi*, Yayınlayan: Rhoads Murphy, Harvard, 1985). Osmanlılarda adâlet konusu da terennüm edilmiştir:

"Şer'a uymaz n'idelim nâle vü zâr eyler ise

"Gerçi *Kânûn*'a uyar zemzeme-i mûsîkar (Nedîm)

"Adldür asl-ı *nizâm-ı âlem*

"Adlsüz saltanat olmaz muhkem (Nâbi)

"Ne belâlar getirdi bâşıma fikr-i nâmûs

"Kırılır gâhice şem'in alevinden fânûs (Şinasî)

Türklerde adâlet tek Gök Tengrisi'ne inanç yüzünden hükümdarın halkına karşı "lûtf u ihsan"ı değil, fakat, temeldeki aslî görevi olduğu halde, komşusu İranda "Aham Brahmasmi" (Ben Tanrıyım) savından kaynaklanan ve Ahura Mazda-Angra Mainyu düalizmine inançla pekişen bir yönelişle, hükümdarın halkına bir "lûtf u ihsandır." Çünkü, adı sonradan Ehrimene dönüşecek olan ilke, Kötülük İlkesi, Angra Mainyu objektiftir; gerçekten vardır. Hükümdar Saoşyant'ı (Kıyamet, Son gün) beklemeden, daha bu dünyada iken, halkına lûtf edip, onu, Kötülük İlkesine karşı koruyacaktır. Türklerde, eğer, hükümdar, İnal gibi "kutu taplamaz" ise, kutun gereği olarak halkına karşı adâlet görevini yerine getirmemezse, halkına âdil davranmazsa, halkı da onu terkeder; ortada bırakır. "İlîg budun ertim, ilim amatı kanı? Kimke illig kazganır men?" "Kaganlık budun ertim kaganım kanı? Ne kaganka işig küçig ebirir men?" diye hakan hakkında bir durum değerlendirmesi yapar. Eğer hükümdar âdil ise halkına lûtfen değil de fakat kutunun gereği olarak âdil surette hizmette bulunuyorsa, bu sefer de halkı kendi kendisi hakkında bir durum değerlendirmesi yapar; ve, "Negüke yorır men bu yirde kurug. İligke barayın, kılayın tapug. (Burada niçin boşuna vakit geçiriyorum? Hükümdarın yanına gideyim ve onun hizmetine gireyim) der, hükümdarına hizmete koşar. "Yığılır" (Hakan, yığıl didi ilk varan ben oldum, Tonyukuk. Veya, "Aygıl", akıl ver, dedi). Eğer halk, yasaya uymazsa, bu sefer de Tanrı halkı terkeder, öldürür, yok eder.

Adâleti merkeze veya temele almak, Türklerde "siyâset" kavramının komşusu İran'dakinden farklı şekilde belirlenmesine de sebep olmuştur. İran'da, adâlet, hükümdarın teb'asına bir "lûtf u ihsân"ı olunca, buna bağlı olarak siyâset de "Hükümdarı iktidarda tutmak için ne gerekirse onu yapmak" anlamına gelmiştir. Hükümdar iktidarda kalabilsin ki teb'ası da bundan yararlanıp hükümdarının lûtf edip ihsan buyuracağı adâlete kavuşsun; adâletin, gerçekleşmesi yolunda, malını ve canını versin. Bu bakımdan komşu İran'da "Adâlet Çemberi"nin temelinde "Hükümdarın Saltanat" bulunur. Oysa, Türklerde siyâset, adâlet hükümdarın halkına karşı bir aslî görevi olmakla, Hükümdarın adâlet görevini yerine getirmesidir; halkına âdil dav-

ranmasıdır. "Siyâset" in bu türden tarifi gereği Türklerdeki "Adâlet Çemberi" nin temelinde hükümdarın saltanatı değil fakat devletin ebedî varlığı bulunur. Devlet yerine bazen Mülk veya Ricâl teriminin kullanılmış olmasının Çemberin teşekkülünüm prensibi bakımından bir önemi yoktur. Gerçi bazen, olguda bu prensipten sapmalar olmuştur; ama o zaman da hükümdar hall edilmiştir.

Hal böyle olunca "Adâlet Çemberi" Türklerde şu sırayı takip etmiştir: Devlet (Ricâl veya Mülk) için asker, asker için para, para için reaya, reaya için adâlet. Türklerde, bu Adâlet Çemberi, sadece Merâtib ul-Mevcudât'ın bir yansıması olarak kalmaz; "Kuram" da yine bu Merâtib ul-Mevcudât'ın yansımasıdır. Varlıklardaki bu Merâtib kendisini devriyeler de bile gösterir. Hatırlayalım ki Platon da Çalışanlar, Koruyanlara, Koruyanlar, Yönetenlere, Yönetenler ise adâlete dayanıyordu. Onda adâlet iki ayrı yerde iki ayrı kavramla ifade edilmişti: Birisi İyi birisi Demiorgos (sâni) kavramları.

Türklerde hükümdar imperium'u, hükümlanlık kudreti, hükümdarlık erkini "el (ig) uz (unluk)u, hükümdarlığa liyakati=Kutu, ülüğü Kök Tengri-si'nde almaktadır. Oysa, XIV. Louis "La loi c'est moi" (Kanun benim) demiştir). Ama biz biliyoruz ki Kant'a göre "Kudret aklın hür iradesini elinden alır" ve Nietzsche'ye göre "Kudret iradesi bilme iradesinin önüne geçer." Bu durum ise Platon'un adâleti temele alan âdil ve dindar hükümdarının bir "Filozof-Arhont", bir bilge kaan olması ümidini yok eder. (Mübahat Türker-Küyel, "*Bilge Kagan Bir Filozof-Arhont mudur?*", XI. TT Kongresine tebliğ, 1994). (Krş. Mübahat Türker-Küyel, "*Türklerde Adâlet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?*" TT Kongresine tebliğ, 1991). O halde, "bilge-kagan" terimine de bir açıklık getirmek gerekir. Eğer, kudret, akli "toléré" etmiyorsa, edemiyorsa, eğer, kudret, akla karşı "intolérant" oluyorsa, bir insan, nasıl olur da hem "bilge" olur, hem de "kagan" olur? Yoksa insan, "törü" nün değil de "hükümdarın şahsî insâf" ına mı bırakılmıştır? Acaba Türkler, "Törü"yü, hükümdarın "*şahsî insâf*" ından nasıl korumuşlardır? Acaba, Türkler, bu meseleyi nasıl çözmüşlerdir? Bu çatışmayı nasıl aşmışlardır? Burada, Aristoteles'in "fronesis" (insanın kötüyü yapmaya muktedir olduğu halde, yapmaması) kavramını hatırlamak bir yarar sağlayabilir. Ama, Türklerde, "Törü"yü hükümdarın "*şahsî insâf*" ından koruyan husus

adâlettir. Burada, asıl, bir de sorunun dramatik bir yanı bulunmaktadır. Sorunun dramatik yanını, biz, ünlü Câhız'ın *Fezâ'il ul-Etrâk* (Türklerin Fazîletleri, Şeşen neşri, 1965, s. 89)inde, gâlip Türk Hakanı (Su-Lu?) ile Horasan'ı zapteden maglûb Arap Kumandanı Cuneyd arasında geçmiş olan o önemli konuşmada açık-seçik görüyoruz. Bu konuşma, hem Türk-İslâm Âlemi'nde, elde yazılı belgesine sahip olduğumuz en eski Felsefe-Din tartışmasını göstermesi bakımından, hem de, Komünizm ve Faşizm gibi totaliter rejimlerin akademik çevrelerce, birer din olarak değerlendirilmiş (H. Batuhan, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi* I, İstanbul 1959) olmaları bakımından bir kat daha önem ve değer kazanmaktadır. Söz konusu olan o konuşmayı Cuneyd şöyle bağlamıştır: "Siz toplumu akıl ile, biz ise din ile varlığın yönetiyoruz. Çünkü, akla göre tedbirli kurtulur, oysa, tedbirsiz kurtulmaz. Ama, tedbirlinin kurtulmadığı, tedbirsizin ise kurtulduğu nice haller bulunmaktadır." Burada, Aristoteles'in *Peri Hermeneias*'ında, 9. Bahis'te, incelemiş olduğu, felsefenin ise "Future Contingents" başlığı altında tartıştığı mesele söz konusudur. Önergelerin doğruluk değerleri ile, varlığın varlıkla doğruluğun (Réalité ile Vérité'nin) mütakabiliyeti meselesini tartışan Aristoteles, istikbale matuf olan tekil veya cüzî önergelerin, daha bugünden, doğru olup olmadıklarını söylemenin mümkün olup olmadığını da kendisine sorduğunda, bu mesele ile karşılaşmıştır. Aristoteles'in almış olduğu misâl, "yarın bir deniz harbi olacaktır" önermesinin, daha bugünden, doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu söyleyip söyleyemeyeceğimiz hususunda idi. Ona göre, bu önermenin doğru mu, yoksa yanlış mı olduğunu daha bugünden söylememiz mümkün değildir. Yarını bekleyip, durumu görmek lâzımdır. Cuneyd'e göre, yarına ilişkin olan tekil veya cüzî her tür önerme ile ifade edilen toplumsal ve ferdî olayı akla dayanarak değil, fakat din ile düzenlemek gerekmektedir. Bu bakımdan, din, kendisini, Cuneyd'e göre, akıl yanında, vazgeçilmez ve zarurî bir gerçeklik olarak ortaya kor. Akla dayanan ve "törü"ye alışmış olan, ama, problemi de gören Türk Hakanı, Cuneyd'e "sen benim ruhuma derin bir kaygı saldın" karşılığını vererek, askerî bakımdan muzaffer olduğu halde, sarsılmıştır, sendelemiştir. Acaba, kaynağını insan aklından alan "törü" mü, yoksa Cuneyd'in, yaymak için tâ oralara kadar istilâ hareketinde bulunmuş olduğu, Tanrı buyrukları birliği olan İslâm dini mi tercih edilecektir? Akıl mı, din mi? Felsefenin ezeli-ebedî

sorusu işte budur. Ünlü Sarton, "felsefenin görevi, bilim ile inancı (dini) te'lif etmektir" (*Introduction to the History of Science*) diyordu. Gerçekten, eğer, insan tarihini açıklama modellerine birer gerçeklik değeri atfetmeden, olgu ile modeli, bina ile iskeleyi karıştırmadan, bu meseleye nasıl bir cevap verilecektir? Gök Tengrisi, evren nizamının, adâletin ilkesidir; hükümdara da, toplumda, adâleti gerçekleştirmek için, kut, güç, ülüğ vermiştir; ötesine karışmamıştır. Kutu alan hükümdar, şimdi, istikbale matuf olan, o tekil ve cüzî önermeler mahalli olan toplumda, adâleti nasıl gerçekleştirecektir? Vukua gelip gelmeyeceğini bilmediği bir konuda, neye dayanarak hüküm verecektir? İşte, şimdi, o, bu sorunla karşı karşıyadır. İşte onun için, gâlip hükümdar, kaygı duymaya başlamıştır. Gerçi, hükümdarın "İşig küçig ebirmesi," "törü"ye dayandırılmıştır. Gerçi, hakan, "Türük bodunun ilini, törüsünü ider, tutar", "törüg ider,", "törüg tutar", "törüg kazganır", "törügde üze il ider", "ağır törüg ider", ama, işte bütün bunları kendi "*şahsî insâfi*"na göre değil, erdemlerine dayanarak, "Eçüsin apasın törüsünce ider". Bu hal onun, "törü"yü, rûhun ölmezliğine, Tanrının varlığına dayandırmış olduğunu gösterir. O, "Atalarının rûhu"na inanmaktadır. Gerçi, toplumda, kişi, "törü"nü insâfına bırakılmıştır, yasa veya "yasağ-ı padişahî", hakanın da üstündedir. Burada, Kant'ın, yüzyıllar sonra keşfedeceği (!) bir hakikati, "Tanrı var olmalı, ruh ölmemeli ki olumlu değerler, adâlet, varlık gerekçesini bulmuş olsun" hakikatinin, Türkler tarafından yüzlerce sene evvel nasıl da öncelenmiş olduğunu görmekteyiz. Hakan, böylece, hem, hayatta hükmünü atalarınıninkine uygun yasalar yapıp bilge ve alp olarak sürerken, hem de öldükten sonra hayatta iken kazanmış olduğu "at"ı ve "kü"sü ile, yaşayanların dilinde hayırla anılarak, hep, Atalar Ruhu ile ilişkide kalmıştır. Bu ilişki, Selçuklulardan Osmanlılara, Osmanlılardan Cumhuriyete kadar, "alâ ebed id-devam" ederek gelmektedir. Atatürk de bunu İkinci İnönü zaferini tebrik eden Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey'e çekmiş olduğu 10 Nisan 1921 tarihli cevabî telgrafta "ervâh-ı ecdâd" terimini kullanarak dile getirmiştir. Ama, şimdi, Hakan karşısında, "Üstteki Gök çökmediği, alttaki yer delinmediği" halde, "Türük ilini ve töresini bozacak" kimseler, felsefî gerekçeleriyle birlikte, belirmiş bulunmaktadır. Türkler için, dikkatler, artık, Yer-Gökten, Kosmos'tan, toplumsal değerlere çevrilmiştir. Daha doğrusu, Türklerin toplumsal değerleri, yeni gelen

değerler önünde, artık tartışmaya açılmıştır. Türklerin tarihi, bize, onların kendi değerleriyle, yeni gelen değerleri, nasıl telif etmiş olduklarını göstermektedir. "Törü" tamamen, yok olmuş mudur? Yoksa, varlığını bir şekilde devam ettirmiş midir? Kısacası, Türkler Müslüman olduktan sonra, İslâm öncesi kendi değerlerinden neleri, ne şekilde muhafaza etmişlerdir? Neleri ne şekilde kaybetmişlerdir? Fârâbî'nin "*Yasa*"yı, "Topluma kabul ettirilen inançlar ve praxisler" olarak tanımlaması ve "*yasa*"yı, "*milla*" ile, "*milla*"yı da Hikmet-Felsefe ile bir tutması, işte, bu çerçeve içerisinde anlaşılabilir. Öyleki, Fârâbî'ye göre, "*milla*", felsefenin bir âletidir, pragmasıdır. Felsefenin toplumda, kendisini bir gerçekleştirme şeklidir; felsefenin praxis'idir: ama, felsefe, "*milla*"nin "*hizmetçisi*" değildir. Gökten alındığı iddia edilen "*milla*" ise, felsefenin "*şebîh*"idir, "*muhakât*"ıdır, "*taklîd*"idir, *faydalıdır*. Onda, "*Nazarî*" olmasa bile, "*fikrî*", "*amelî*", "*hulkî*" erdemler vardır. "*Milla*"nın *faydalı* olduğu fikri, Fârâbî'nin öğrencisi İbn Meymûn üzerinden, tâ Spinoza'ya ulaşmıştır. Demekki, Spinoza da bu fikrin etkisindedir. Fârâbî'ye göre, felsefe ile isbat edilen, ama, felsefe ile elde edilmemiş olan şeyler oradadır. Bu gerekçelerle, Fârâbî, "Medine-i Fâzıla'nın (Erdemli Şehir-Devleti'nin) Reisi, elbette, kendisine özgü vasıflarıyla, bir Filozof-Arhont olacaktır", der. (Reîs) "fronesis" sahibidir. Bilge Kagan'a, gelince, o, Tarihi doğru okumuştur; Tarihteki hikmeti doğru anlamıştır; Tarihi doğru değerlendirmiştir; Tarihi doğru değiştirmiştir. O, bize, Anıtlarda, Tarihi, nasıl doğru anlayıp onu değiştirdiğini anlatmaktadır. Çünkü, hayatı yaşamak bir "impératif"tir. Ölmek ise, bir "gergek"tir, bir zorunluluktur. Onun için "*tanatomania*" (intihar), hattâ "*eutanasie*" bile, bir anlamsızlıktır. Her tür düşmana karşı çarpışarak ölmek varken, döşeğinde ölmek küçüklüktür. İşte, hattâ, bütün bu gerekçelerden ötürü, "Şaman, hayattan, Lama ölümden bahseder". Öte Dünya, tıpkı, bu dünya gibidir: şerefle ölümden korkacak bir şey yoktur. İnsan, bu sûretle, nasıl olsa "Atalar Rûhu"nda, tıpkı burada olduğu gibi, ebediyyen yaşayacaktır. Anıtlardan, demek ki, realist ve optimist bir ses yükselmektedir. Bu ses "Gözde yaş... Gönül'de sızı..", "Gönül'deki sabı", "Kuram" oluşturan begleri ve "bodun" önünde, nihilist ve pessimist bir inleyiş yerine, realist ve optimist bir açıklıkla anlatan bir sestir. ("*Bilge Kagan Bir Filozof-Arhont mudur?*" (s. 458)), Platon'a göre, adâlet, eğer, "Bir devletin koymuş olduğu yasalar" ise, onu, varlık (réalité) ile doğru

(vérité) önermenin mütekabiliyetinden dolayı, kosmik koymak gerekir. Bu koyuşu da, ancak, hem "Cosmos"u, hem de "Adâlet"i tanıyan biri becerebilir. O biri de ancak filozof'tur. O halde, "Arhont (kanun koyucu) filozof olmalıdır". Platon'a göre, yasayı, ancak, temele, Tanrı'nın varlığı ile Rûh'un ölmezliğini alarak evreni, toplumu ve insanı tanıyan bir "Arhont", bir "Filozof-Arhont" koymalıdır. Kant da, yüzlerce yıl sonra, bu fikre katılacaktır. Tanrı var olmalı, ruh ölmemelidir ki, olumlu değerler, özellikle de adâlet, teminatını bulmuş olsun. Burada, Fârâbî'nin, "Bizim dilde, hükümdar, kanun koyucu ve filozof kavramları aynı kelimeyle ifade edilir" sözünü bir kez daha hatırlayalım. Fârâbî'nin, burada "Bilge" kelimesini kastetmiş olduğu muhakkaktır.

Toplumda kişi, hakanın "şahsî insâf"ına değil, "törü"nüün insafına, yani, adâlete bırakılmıştır. İşte bu yüzden, Kaşgârlı, *Dîvân*'ında, "Zor kapıdan girerse, törü bacadan çıkar". demiştir. İşte, yine bu yüzden, "Şeriatin kestiği parmak acımaz", "Elle gelen, düğün bayramdır". İşte yine bu yüzden, Ulu Hâcib, *Kutadgu Bilig*'inde, adâleti, Kün Togdı'da kişileştirmiş, adâleti onun şahsında terennüm etmiştir. Evrenin akışını taklît ederek, bu akışı bize bir, "körünç" tekniği ile sunmuştur. Bu cihet, onun, eserinde tesbit etmiş olduğumuz, en büyük, en tesirli "métaphore" dur. (Mübahat Türker-Küyel, "Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig", *Erdem*, 20, 375-470, 1995)

Bu zihniyet, temel ifadesini "Küfr ile dünya durur, amma, zulm ile durmaz" hükmünde bulmuştur. Ünlü Türkolog Jean Paul Roux, bu ifadeye, "très turque", çok Türklerinkine çalan bir ifade, bir zihniyet gözüyle bakmaktadır (*Histoire des Turcs*). İşte yine bu yüzden, ibâre, Selçuklu veziri Nizâm ül-Mülkün *Siyâsetnâme*'sinin temel önermesini oluşturmaktadır. İşte yine bu yüzden, bu aynı ibâre, Şeyhoğlu tarafından, *Kenz ul-Küberâ*'ya alınmıştır: "el-Mülk yebkâ ma'a'l-Küfr bi'l-'Adl ve lâ yebkâ ma'a'l-Îmân bi'z-Zulm." Eydür: "Padişahlık bâkî olur küfr ile 'adl olıcak ve illâ bakî olamaz îmân ile zulm olıcak" (Kemal Yavuz neşri, Yüksek Kurum Atatürk Kültür Merkezi yayımları, 1991, Ankara, s. 107). İşte yine bu yüzden, adâlet, Koçi Bey tarafından durmadan vurgulanmış, Nedîm'de İbn Sînâ'nın *Kânûn*'u ile bir tutulup, Nabî'de, Şinâsî'de, İbn Sînâ anılarak dile getirilmiştir. Bu ibârenin, ayrıca bizi, tekrar, konumuz olan "tolérance" a, hem de tâ kökünden, bağlamak gibi bir erdemi de bulunmaktadır. Dikkat edilirse, ibârede,

Zülmün karşısında Küfr, "toléré" edilmektedir. Öyleki, bir kimse kâfir olabilir, yeterki zulm etmesin. "Tolérance"ı iyice, belirgince, anlamak için, elde, bundan daha açık-seçik bir ibâre yoktur. Kâfir olabilirsin, ama, zâlim olmazsın, aslâ! İşte Türklerin taassubu da budur: Kâfir olabilirsin, kabul; amma aslâ zâlim olamazsın! Modern toplumlarda, lâik ilkelerin axiomu da işte budur. Türkler arasından bu zihniyeti terennüm eden nice Yûnus'lar, Mevlânâlar fıskıracaktır. Bu taassubun (!), konuya ilişkin olan şimdilik en eski vesîkası, belgesi, Soğutça olan Bugut Yazıtıdır. Orada bu "tolérance"ın açık-seçik olarak sergilenmiş olduğunu görüyoruz (S. Klyaşorny. U. A. Livşiç, Bugut'taki Sogolça Kitabe'ye Yeni Bir Bakış, çev.: Emine Gürsoy-Naskali, TDAY yaylığı, *Bulleten*, 1987, TDK, 1992, 201-241) M.S. 574-584 ta Jinagupta, Sutraları Türkçeye çevirirken, Çin'de Buddist katliamı yapılmaktaydı. Bugut Yazıt Türklerde birlik uğruna, Buddhizmin himaye edilmiş olduğunu da gösterir.

Ünlü Türkolog J. P. Roux'ya göre, Türklere, düşmanları, fanatik, mutasıp derler; bugün, halâ, Yunan ve Ermeni menfî propagandasının esasını bu iddia teşkil eder. (*Historie des Turcs*. s. 32). Bu iddia karşısında, J. P. Roux, kendisine şu soruyu sormaktadır: Çok uluslu, çok dinli devletlerin başı olan bir devlet, Türk devleti, acaba, nasıl olur da "intolérant" olur? Bu devletlerin, hepsinin bir arada yaşamak için, bir birlik "concensus"u olması gerekir mi, gerekmez mi? Onların aralarında, bir "concensus"a varmış olmamaları, aslında, iktidar iradesine, iktidar ilkesine aykırıdır. "Concensus"un reddi, iktidarı kaybetmek anlamına gelir. "Kiliseler"i, "Eklesya'yı, dinî cemaatleri organize etmek işi, federasyonun başındaki metbû devletin işidir, tıpkı, etnik gurupları organize etmek işinin de onun görevi alanında olması gibi. Konfederasyonun lideri Türk devleti, herkese, Taoculara, Hristiyanlara, Müslümanlara, Buddistlere..., herkese, yerini vermiştir. Yine, J. P. Roux'ya göre, Türklerde, tabiat üstü güçlere karşı, ya doğuştan ya da endişeden ileri gelen bir korku hali mevcuttur. Türkler, yağmaları sırasında, ruhbanı rahatsız etmemişlerdir. Türkler, sonsuz sayıda, "Tolérance Fermanları" yayınlamışlardır. Onlar, bu fermanlarla, söz konusu olan her bir "culte"ün serbestçe ifâ ve icrâsına izin vermekteydiler. Türkler, kendilerine ittiba etmek şartıyla, her tür ruhbanı vergiden muaf tutmaktaydılar. Türkler, din konusunda sonsuz bir merak sahibydiler. Türkler, İslâma kavuşmadan önce,

hemen hemen, dünyada mevcut olan bütün dinleri denemişlerdir. Müslüman olduktan sonra bile, öteki inançlara karşı olan ilgilerini, azaltmakla birlikte, yine de sürdürmüşlerdir. Kutsal metinleri çevirtmişlerdir. -Biz, buraya, Hocazâde'ye Felsefe-Din tartışması konusunu ismarlayan Fâtih'i ve bu tartışmanın ana kitabı olan Gazâlî'nin *Tahâfüt*'ünü Türkçeye çeviren Abdülhamîd, II yi de ekleyelim (Bkz. Mübahat Türker, Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti, Doktora tezi, DTCF, 1954). Din adamlarını, her "culté"ten temsilcilerin hazır bulunduğu kollokyumlarda (Hazarlar) sorgulamışlardır. Hindûlaşmış Türk Hükümdarı Ekber Şah, İslâma dayanan, ama, "hétérogène" öğelerden karılmış yeri bir görüş bile teklîf etmiştir. Halkının, hükümdarının dinine mensup olmasını isteyen Avrupa'nın tersine, Türkler, bir "ekümenizm"i dayatmışlar, "coexistence pacifique"(Sulh içinde bir arada yaşama) imkânını savunmuşlardır. İşte, bu suretle, Türkler, dünya medeniyetine, desteklerinin en büyüklerinden birini vermişlerdir (s. 93). Türklerde, "Kagan", "Cosmos"un "garantisidir." Halkının karnını tok, sırtını pek tutmakla ve onları eğitmekle görevlidir. Bir Çinlinin şahadetine göre, Hakan, "Mes tribus vivent dans l'abondance, cela me suffit" demiştir (s. 98). Halkın ilk görevi de, Hakanına itaat etmektir. Düşmana boyun eğmek ise bir cinayettir. Sadakatsizlik asla affedilmez. Din yüzünden harp etmek bir Türk özelliği değildir. "La guerre des religions n'est pas turque" (s. 107). Sogutça Bugut yazıtı, Buddhizmin Türkler üzerindeki etkisini gösterir ise de, Tonyukuk, askerî gerekçeler ile, Buddhizme karşı çıkmıştır: "... Buddhizm ve Lao Tze, insanlara yumuşaklık ve inkiyadı öğretir. Bunlar, savaşılanlara yararlı öğretiler değildir." Türkler, Hristiyanlara, Nestûrîler'e, Manikeistlere, Buddhistlere, Yahudilere (özellikle Hazarlar'da) karşı "tolérance" siyaseti gütmüşlerdir. Kendi dinlerini saklayarak, ondan temelde vazgeçmeyerek, üniversal dinlere inançlara açılmışlardır (s. 109). "İşte, bu da, Türkleri yüksek bir kültüre dahil etmiştir: "... faire entrer les Turcs, au sein de la haute culture et offrir au monde ce spectacle inouï d'une véritable écumenicité" (s. 109).

Türkler, bir arada sulh u sükûn içerisinde yaşamak imkânını kudretle tasdik etmişlerdir: "Les Turcs affirment avec vigueur la possibilité de la coexistence pacifique." Onların, Üniversal medeniyete, en büyük desteklerinden birini vermiş olmaları vâkıası da işte budur: "... et, c'est là un des leurs

plus grand apports à la civilisation" (s. 33). Türkler, dünyada, hiçbir örneği daha bulunmayan bir "tolérance" sergilemişlerdir" (s. 237). "Türkler, ilk inançlarına sâdik kalarak da her tür dini denemişlerdir. İşte, ünlü Türkolog, din tarihçisi, bilgin J. P. Roux'nun hayatının 40 yılını vererek yapmış olduğu incelemelerle varmış olduğu neticeler bunlardır.

Türklerin, "*fark*"ları, "*fırak*"ı "*cem*" etmek yolunda dayanmış oldukları iki kavramdan adâleti gördükten sonra, gelelim, şimdi, öteki kavrama, Gönül'e.

Türkler, meselâ, "Tantrik Buddhizm'de olduğu gibi, evren yasasının veya toplum yasası "dharma"nın veya "*Nom*"un, Tanrının veya Tanrıların bile bir *maya* (hayâl, "yok, kuru") sayıldığı hallerde, onların yerine Gönül kavramını geçirmeyi, Mahayânâ'ya sarılmayı başarabilmişlerdir. Eseri elimize geçmiş, şimdilik en eski şairimiz olarak görünen Çısıya Tutung, bu gerçeği şöyle dile getirmiştir:

"Burxan kentü Köngül erür köngül ok burxan

"Köngültin taş negü nom bar,

"Yangıldukta, çın burxannı Köngül tiyürler

"Yangılmadukta, köngülni ok burxan tiyürler (*Eski Türk Şiiri*, Arat neşri).

(Burxan'ın kendisi bizzat gönüldür. Gönül dışında ne gibi töre var? Yanılınca asıl burxan'a gönül derler: yanılmadıkları vakit de bizzat gönüle burxan derler). Demek ki, Çısıya Tutung'a göre, insan, ancak, "Köni ögeli bügü yol"a girince, Doğru Yolu tutturunca, ancak "Közi yaruk iduklarka yakın barınca" (Dengeli, adâletli, doğru yola girince ve hikmete erince, gözü doğruyu gören kutsal kişilerle birlikte olunca, yanılmayınca), bundan böyle, artık, yanılarak "Tanrı'nın tâ kendisi Gönüldür" demez, yanılmayarak, "Gönülün tâ kendisi Tanrıdır", der. (*Eski Türk Şiiri*, neşreden R.R.Arat, 3. bkz. 1991, s. 121). Bu ise, insan gönlünün Tanrı veya tanrılık mertebesine çıkarılması demektir. Bu tema, bütün Türk-İslâm tarihinde, hiç dur durak bilmeden, işlenmiştir; "transposé" edilmiştir. "Kıblegâh-ı Kibriyadır. Yıkma kalbin kimsenin" gibi, "İstemegil Hakkı ırak. Gönülüdür Hakka durak" gibi. Hayret! Acaba Çısıya mı konuşuyor, Yûnus mu konuşuyor? Yoksa her ikisi

bir ağızdan mı konuşuyor? Bu durumda, gönül, gerektiğinde, yasanın yerine geçirilebilen temel kavram olarak karşımıza çıkıyor, Mahâyana ile, yani, Büyük Gemiyi, Toplumu, kurtarmak ile, bütünleşebiliyor. İnsanı da dünya acılarından (*Samsara*'dan) alıp *Moksa*'ya (selâmet sahiline) ulaştırıyor.

Bu noktayı sindirebilmek için, Türklerin, İslâm âleminde, "tolérance"ı nasıl yaprak yaprak açıp yaşattığını görmek için, ilkin, burada, yazılı tarihte ilk örneğini Sumerlilerde görmüş olduğumuz, sonradan, Semavî Kitaplarda, "Tekevvün, Génération, Yaratılış" başlığıyla verilmiş olan olayı, bütün ön Asya'nın tanımış olduğu bir fikri, hatırlamak gerekecektir. Sumerli yaratıcı Tanrılar, "Yaratma Odası"nda, nehir kıyısındaki çamurdan, Tanrılara hizmet etmesi için, bir insan figürü biçimlemişlerdir. Bu figürün hareket etmediğini görünce, Tanrıça Aruru, kendi "nefes"inden, ona, "dışarıdan" (Aristoteles'in "*turatan*"i) üfleyerek, can vermiştir. Bu canlanan figürün kürek kemiğinden kadını, "Lady of Ripp"i, yaratmışlardır. Sonra, Tanrılar, insanın kalbinde, kendilerine bir yer, bir "*kyklos*", bir "*bercail*", bir sığınak, bir barınak, bir "durak" (Yûnus) hazırlamışlardır. Felsefede "*Creatio Dei*" denen bu olay, yine felsefe, "*Imitatio Dei*" denen ve insana bir *ethos*, bir ahlâki amaç olarak sunulan sununun temelini oluşturmuştur. Bu nokta anlaşılmadan, gönülün, varlığın temelinde bulunduğu savı anlaşılmaz.

Bu gelenek, insanların hepsini, gönüllerinden dolayı, aralarında fark gözetmeksizin, Tanrı mertebesinde görmek istemek geleneği, insanlar arasındaki farkları, Tanrı önünde, "toléré" etmek düşüncesi, Yûnus Emre'de, en belirgin ifadesini bulmuştur. Yûnus, bu görüşünü anlatmak için, ilkin, insanların hepsine bir dâvet çıkarır:

"Gelin tanış idelim

"İşin kolayın tutalım

"Sevelim sevillelim

"Dünya kimseye kalmaz.

Yûnus'ta "*fark*"ları "*cem*" etmek amaçtır. Gerçi, ilkin, bu amacı anlamak, bu amaca varmak hayli zordur:

"Özenip gelmegil.

"Varacağız uzun yola.

Ama, bu amaca ulaşmak imkânsız değildir. Çünkü:

"Bin Hamzaca kudret vermiş kadir Çalap 'ışk erine.

Hele, insan, kalbini temizleyip kin ve kibirden arınmışsa, birlik önünde varlığından vaz geçmişse,

"Gönül pisin yudunusa, kibr ü kini kodunusa

"Bu tevhîd tonun giyen, varlığın yoğa sayan.

"Bellü bilün. Bu yolda ka'im duran ol erdurur.

"Er" in tarifi, bahadurdan kayarak, "kendi kendisiyle, kendi nefsiyle çarpışan kişi" ye ad oluyor. Bundan sonra atılacak ilk adım, hiçbir dini kötülememektir. İnsanların, eksikliklerini teşhir etmemektir:

"Bakgıl kendü dirliğine

"Kimse aybın gözetmegil.

"Ko seni beğenmeği

"Varlık evini bir yık

"Varlığın yoğa değşür.

Yaratılmışlara aynı gözle bakmak gerektir. Aksi halde, insan, kendi inancının en yüksek mertebesinde bulunsa bile, o kimse, aslen, inançsız sayılır:

"Cümle yaratılmışa bir gözünen bakmayan

"Şer' in evliyasıysa da hakikatte asîdir.

"Hakikatin kâfiri. Şer' in evliyasıdır.

Yûnus gibi düşünenler, kimseye düşman gözüyle bakmazlar.

"Biz, kimseyi düşman tutmayız.

"Ağyar dahi dostdurur bize.

Hattâ, Yûnus gibi düşünenler karşısında kendisini yabancı hissedenlere, onlar, ilenmezler; bilakis, hayır-dua bile ederler:

"Her kim bana ağyar ise, Hakk Tealâ yâr olsun ana.

Onlar, hiçbir kimsenin dinini aykırı bulmazlar: "Biz kimsenin dinine hilâf dimeyiz. Hattâ, onları kendileri kabul ederler: "Biz, bizi koyalım, anlar biz olalım." "Birliği tuyanlar ikilik koyalar."

Çünkü, Yûnus gibi düşünen âşıklar, dinler arasında bir ayrım gözetmezler:

"Âşık bilmez din diyanet.

Çünkü, âşıklar, evvelce sahip olmuş olduğu dini veya başkalarının dini- ni bırakmış olan kimselerdir: "Dîn u milletten geçer, ışk eseri tuyan". "Mez- heb ü dini ne bilür kendini yoğa sayan? Yûnus gibi düşünen âşıklar, "Yetmiş iki millete" derin saygı gösterirler:

"Yetmiş iki millete kurban ol, âşıkısan.

Yine Yûnus gibi düşünen âşıklar, hem biribirinin hem de Tanrı'nın dost- tudur:

"Sen, gerçek âşıkısan Dost'unun dostuna dost ol.

Yûnus gibi düşünen âşıklar, insanlar ve Kutsal Kitaplar arasında bir ayrım yapmazlar:

"Şeyh ü danışmend ü velî

"Cümlenin birdir er yolu.

"Sen sana ne sanırsan ayruğa da onu san.

"Dört Kitabın ma'nisi budur, eğer, varısa.

"Hâss u âmm u mûtî âsî Dost kuludur cümlesi.

Yûnus gibi düşünen âşıkın işi sevmektir, benliğini silmektir:

"Ben gelmedim da'vîyi için

"Benim işim seviyiçin,

"Derviş Gönülsüz gerektir.

"Söğene dilsiz gerektir

"Döğene elsiz gerektir

Burada, Yûnus, Gönül'ü, onun zıddı olan, kibir mânâsında almaktadır.

Bu dâvetten ve yönlendirmeden sonra, Yûnus, kendi dini İslâm'ın düşmüş olduğu ayrılıklar ve *farklar* karşısında "tolérance"ını sergilemeye devam eder: Şeriatla tarîkatın aynı olduğunu, Hulefâ-i Râşidîn arasında bir fark görmediğini söyler: İmamet Meselesinin getirmiş olduğu "*fırak*"ı bir çırpıda siler; uzaklaştırır:

"Hakikat bir deniz. Şeriat onun gemisi.

"Çokları gemiden çıkıp deryaya dalmadılar.

"Mumsuz baldır Şeriat. Tortusuz yağdır tarîkat.

"Dost için balı yağa neyçün katmazlar?

"Ebu Bekr ü Ömer ol din uluları

"Aliyy-i Murtaza Osman benimdir

Sonra, gönüle dayanarak başardığı "tolérance"ını, sadece İslâm için değil, bütün İslâma aykırı olan inançlara da ulaştırır:

"Hak bir Gönül virdi bana ha diyince hayran olur.

"Bir dem varır meşicilere yüzün sürer anda yire

"Bir dem varır deyr'e girer; İncil okur; ruhban olur.

"Bir dem gelir, İsfî gibi, ölmüşleri diri kılar.

"Bir dem girer, kibr evine Fir'avn ile Hamân olur.

"Bir dem döner Cebra'il'e, rahmet saçar her mahfile.

"Bir dem gelir gümrâh olur miskin Yûnus hayrân olur.

"Seni sevenlerin ola mı aklı bir dem usluysa bir dem deli", der, ve müteessir olarak ekler:

"Yetmiş iki millete, suçum budur, Hakk didim.

Karşı inançlar önünde kendi vaziyetini anlattıktan sonra, "tolérance" gösterdikten sonra, Yûnus, bu sefer, hücumu geçer, adetâ, "intolérant" olur:

Sorguya çeker: tavsiyelerde bulunur: tedbir alır; tehdit bile eder; karşı inancını bildirir, değerlendirmelerini arka arkaya serer; sıralar; dizer;

"Gayrıdır her *milletten* bu bizim *milletimiz*.

"Hiç dinde bulunmadı *dîn ü diyânetimiz*.

"Bu *dîn ü diyânette*, *dünya vü âhirette*

"Küfrile *imân dahi hicâbdır* bu yolda.

"Safâlaştık küfr ile imanı yağmaya verdik.

"Âşıklar arasında *Cebrâ'il dakı hicâbdurur*.

"Oruç, namaz gusl ü *hâcc hicâbdır* âşıkın.

"Oruç namaz zekât *hâcc cürm ü cinayettir*.

"Bu sohbeta gelmeyenler, Hakk sesin almayanlar

"Sürün anı bundan gitsin. Turur ise çok iş ider.

"Var, kardaşın öldür! Dakı avradın boşa!

"Anana kabin kıydır! Hakk'ı ayan göresin.

"Dervişin eli uzun. Çıkarır münkir gözün.

"İşk kılıcın kuşanıp cümle kırasım gelir.

En sonda yumuşar, asıl meramını anlatır:

"İşk ile çalındı kalem. 'İşka yesürdürür âlem.

"İşk adıyla kaimdurur Yir ile Gök, çerh ü felek (Yûnus'un "Amentü"sü)

"Sultan ile bilişen, yoğiken vara benzer.

"Kimde ki var bir zerre 'ışk, Çalap varlığın andadır.

"Âşık mı dirim ben ona, Tanrı'nın uçmağın seve?

"İşktan haber eyitmesin kim dünya izzetin seve.

"İşktan da'vî kılan kişi hiç itmesin hırs u hevâ

"Rüzgâr uğramaz 'İşka.

"Âşık öldü diye selâ vireler. Ölen hayvandurur. Âşıklar ölmez.

"Kogıl ölüm endişesin. Âşıklar ölmez.

En sonda rahatlamıştır: çünkü, *farklar*, artık cem' olmuştur, "tolérance" etkisini göstermiştir:

"Hakk'ı gerçek sevenlere cümle âlem kardeşdürür.

"İstemegil Hakk'ı irak. Gönüldedir Hakk'a durak.

"Dost'un evi Gönüllerdir. Gönüller yapmaya geldim.

(V). Felsefe metinlerinden öyle anlaşılmalıdır ki, "Varlık"ın veya "Düşünceye konu olan obje"nin tâ kendisi, incelendikte, (*Proclus Commentary on Plato's Parmenides*, Trans. by. R. Harrow-John M. Dillor, 1987, Princeton) onun Aynı mı yoksa Gayrı mı, değişgen ve devingen mi, yoksa duragan ve dingin mi, Bir mi Çok mu olduğu da sorulagelmiştir. Ardından, bu varlığı veya objeyi ifade eden bir dilin var olma imkânı gündeme gelmiş, konuya bir yüklem yüklemenin mümkün olup olmadığı da sorulmuştur; irdelenmiştir.

Sokrates'in, Plâton ve Aristoteles gibi "Büyük öğrencileri" ile Kynikler, Kyreneliler ve Elis-Eretreialılar gibi, "Küçük öğrencileri" nden olan Megaralılar, bu konu ile uğraşır durmuşlardır. Platon, varlıkların içinde buldukları cins ve neveleri birbirinden ayıran "ayrım"ı tesbit edip, çokluğu birlik altına almış olduğu "cinsleri de birbirlerinden, dikkatle, ayırır" iken, Aristoteles, bunlara, "Hâssa" ve "Araz"ı ekleyerek, "Bir konuya bir yüklem yüklemek, acaba, mümkün müdür, yoksa değil midir?" sorusuna "Evet, mümkündür" diye cevap vermiştir. Megaralılar ise, "Hayır, mümkün değildir" diye cevap vermişlerdir. Çünkü, demişlerdir, bir önerme kurmak için, ilkin, varlık, sükûnette olmalıdır. Çünkü, değişen hakkında, o değişip durduğu için, onun hakkında, ne "dır" ne de "değildir" diyemeyiz; ve, sonuçta, bir önerme kurulamaz. Varlık sâbit olsa, sükûnette olsa, bu sefer de bir önerme kurulamaz; çünkü, bir konuya bir yüklem yüklemek işinin kendisi, hem bir harekettir, bir değişmedir, gayrıdır. Bu durumda, önerme kur-

mak için, aynıyı aynı ile değil, aynıyı gayrı ile birleştirmiş halde oluruz. İşte bu yüzden de, bir konuya bir yüklem yükleme işlemi bir çelişkiye düşme işlemine dönüşür; yine önerme kurmak mümkün olmaz. Önerme kurmanın kendisi bir harekettir; ve, bir hareketlinin bir hareketsiz ile, yani, konu ile çakıştırılması işlemi de, yine, Aklın İlkelerine aykırıdır. Demekki, bir önerme kurma işlemi yapmak demek, Çelişkisizlik ve Özdeşlik İlkelerine aykırı şekilde hareket etmek demektir. Megaralılar, böylelikle, önerme kurma faaliyetinin veya bir konuya bir yüklem yükleme işinin ve işleminin bilginin, iletişimin, sonuçta, konuşmanın bile, mümkün olmadığı neticesine varmış oluyorlar. Bir konu hakkında bir önerme kurmanın mümkün olmadığına inanan Megaralı zihniyette bir düşünür, "Tolérance" nedir? sorusuna bir cevap veremeyecektir, onu cevaplandıramayacaktır. Bu tutum ile bir nihilist tutum veya her şeyi her şeye yüklem yapan bir kişinin veya bir Sofist'in davranışı arasında, sonuç itibariyle, fark kalmaz. Çağımızın, Russell'in öğrencisi ve arkadaşı olan, ünlü düşünürü Yeni-Pozitivist Wittgenstein da, başka yollardan, ve, farklı gerekçelerle, Megaralılar ile, aynı sonuçlara varmış bulunmaktadır. Öyleki, ona göre, "İnsan, konuşamadığı yerde, hiç olmazsa susmasını bilmelidir" (*Tractatus*).

Ama, Pithagorasçılar'ın "Susanlar"ı eğer, din törenini "Susarak" idare eden bir Brahman rahibi gibi, bir görev ifa etmiyorlar idi iseler, onlar, daha çok, bu sûretle, yani, "susmakla", bir gizli cemiyetin üyeleri olarak, almış oldukları eğitimi yansıtıyor görünümde olmalıydılar, tıpkı dinsel veya siyasal veya daha başka gerekçelerle kimliklerini saklayan, kendilerini gizleyen bazı cemiyet üyeleri gibi, "takıyye" yapan veya "kitman"ı tercih eden Batınîler gibi, veya gerçeği görüp, doğruyu ise söylemenin ve işitmenin, toplumsal ilişkilerde, her zaman, "*makbûl*" tutulamayacağına inanan Çinli hikmetinin timsâli olan, gözünü, ağzını ve kulağını kapayan o üç maymun gibi, yahut, "Duyduğunu duymaza gel, gördüğünü görmeze", "Vardığıñ yir körüse gözünü gırp da giç", "Boğaz dokuz boğumludur", "Dilini dutanın dirliğı olur", "Hurşit. Ne söyle ne işit", "Dilim seni dilim dilim dileyim. Başıma gelen halları senden bileyim", "Elini, dilini, belini sıkı tut", "Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar" uyarılarının, yakınmalarının ve hikmetlerinin delâlet ettikleri gibi. Pithagorasçıların, susmakla birlikte, "çok şey biliyor" veya "çok şey bilmiş" veya "çok oyun bilmiş" birer "Yalancılar Şâhı"

olmakla tavsif edilmiş bulunmaları da, ayrıca kaydedilmiştir. Nitekim, "Hikmet" in bir manâsı da, çok şey bilmek, maharet, beceri değil miydi? (İbn Meymûn, *Delâlet ul-Hâ'irîn*, Atay neşri).

"Tolérance" in felsefî boyutunu, tesâmuh, ayrıya, başkaya, gayrıya, ayruk'a başkasına, "aykırı başka" ya, varlıkta (ve doğrudan da) yer açmak, varlıkta yer bulmak, varlıkta yer vermek, varlıkta yer tanımak gerekçesiyle, —işte bu gerekçeden dolayı, tesâmuh, ile, semahat "Başkasının Ben'i'ni öne çıkartmak üzere, kendi benliğini geriye çekmek" erdemi olan *sehâ* ile *sehâvet* ile de bir gitmektedir. *Destan*'da, Enkidu'nun Kılıkamış'a karşı yapmış olduğu "Beau geste" in anlamı bu idi. Demek ki "sehâvet" erdemi bir kahramanlık erdemi idi—, bir insanın, kendini, ister olumlu isterse de olumsuz duygular içerisinde olarak, bir çeşit sınırlaması olduğuna göre, *Sofistes*'inde, varlığı "Aynı" ve "Gayrı", "Bir" ve "Çok", "Hareket" ve "'Sükûnet'" kategorileri içerisinde inceleyen Platon'a dayanarak da, anlayabiliriz. Hattâ, "aynı"-"gayrı", "hareket"-"sükûnet" sorunu, yine, Platon'un *Parmenides*'inde incelemiş olduğu, varlıkta "Birlik", varlıkta "Çokluk" sorununun tâ kendisi olduğuna göre, Platon'a olan ihtiyacımız, daha da artmaktadır.

Platon, *Sofistes*'inde, kendisi ne bir sofist, ne de bir Herakleitosçu olmaksızın, aynı bir konuya iki zıt yüklemi birden yüklemenin nasıl mümkün olduğunu (A var, B de var. A, A dır: B de B dir. Eğer, A, B nin zıddı ise, o zaman, A, B olarak var-değildir. Ancak, A, B-değil olarak var-değildir, yani, A, A dır), zıd cinslerin birbirlerine, "bakımından", "açısından", "göre", "hasebiyle", "olarak"... gibi kavramlara dayanarak, "iştirâk" (*koinonia*) etmeleri sûreti ile göstermiştir. Öyleki, "Hareket hareket olmak bakımından, kendi kendisinin aynıdır" (veya aynı şey demek olan: "Hareket harekettir"), ("Hareket, hareket olarak vardır") ama, "Hareket, sükûnet olmak bakımından, kendi kendisinin aynı değildir" (veya aynı şey demek olan "Hareket, sükûnet olmak bakımından, hareket değildir") ("Hareket var değildir"). "Hareket, sükûnet olmak bakımından, kendisinin gayrıdır", kendisi değildir; kendisinden başkadır". "Hareket sükûnet değildir" "Hareket, sükûnet olarak var-değildir". "Hareket, sükûnetin gayrıdır". "Hareket başkadır, sükûnet başkadır". "Hareket, sükûnettir" diyemeyiz. Demekki, aynı bir konu hakkında, burada "Hareket" hakkında, hem "var" hem de "var-değil", hem

"...dır", hem de "... değildir" denilebilmektedir, ama, aynı bakımdan değil, ayrı ayrı bakımlardan, denilebilmektedir: Biri "kendi" olmak bakımından, biri "kendi-değil" olmak bakımından. Hareket, kendi olmak bakımından, kendinin aynıdır ("Hareket, hareket olarak, vardır." "Hareket harekettir"). Hareket, kendi-değil olmak bakımından ise, kendi-değildir, kendinin gayrıdır (Hareket, hareket-değildir).

Unutmamak gerekir ki, var olmak veya varlık bir yüklem değildir. Ancak, eski Yunanca'da, "*estin*", hem, konuyla yüklemi birbirine bağlayan bağlaç (*copula*) olmak, hem de varlık bildirmek gibi, iki fonksiyonu haizdir. Bütün karışıklıklar, buradan çıkar. "dır" ile "var dır" fonksiyonlarının ayrılmamış olması, bu dilde, bir çok problemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü, "A, B dir" önermesinde, ne A nın ne de B nin, *gerçekten* var olup olmadıklarını anlayamayız, "dır" dan "varlık"a geçemeyiz. Türkçede, "A, B dir" önermesinde, dır'dan A nın ve B nin var olduğunu çıkaramayız. Bundan, ancak, A ile B, eğer var iseler, aralarında olumlu bir bağlantı olduğu anlaşılır. Ama eğer, "A, B olarak var dır" dersek, o zaman, A nın var, hem de B olarak var, olduğu anlaşılır. Bu hal, Türkçenin yapısal olarak, ontoloji yapmaya ne kadar da elverişli olduğunu göstermektedir.

Aynı bir konunun kendi zıddını, yine kendi üzerine yüklem olarak alması işlemi, işin içerisine, önemini Fârâbî'nin de vurgulamış olduğu üzere, *bakımından* kavramı sokulduğu için, bu, Platon'a göre, sofistin, aynı bir konuya, aynı zamanda, aynı bakımdan kendinin zıddını yüklemesi ve bunu retorikle gizlemesi değildir. Ne de ayniyetin varlıkta bir karşılığının olmadığına –Bu kuralın kendisi hariç —inanan şu Herakleitosçulara, şu "Çift boynuzlulara", yani, varlıkta kutupluluğa, polariteye inananlara itibar etmektir. Aynı bir konunun kendini ve kendinin zıddını yüklem olarak alması işleminde, konu, her ne ise, işte o olarak kalmaktadır. Ona, sadece, birbirinin zıddı olan yüklem, *bakımından* eklenerek, yüklenebilmektedir. İşte onun için bu hal, bir çelişki teşkil etmemektedir. Yazında, "Platon'da, zihnin diyalektiği" denen şey işte budur. Felsefede, bir konuyu "négation"larla belirlemek tavrının kökü de işte, yine, buradadır. Meselâ, tesâmuhu "taassub-değil" olarak, negasyon ile belirlemek gibi. Zihnin, bir konuyu negasyonlarla belirlemekten ibaret olan bu tavrını, varlığın tâ kendi-

sine taşımak isteyen düşünürler ve onları takip eden sanatçılar da bulunmuştur: Plotinos, Proklos, Nicolaus Cusanus, Hegel, Nietzsche, Hölderlin, Goethe... gibi. Bu tutuma, varlıkta, düşüncede, değer'de, her konuda (*to pan, to pantalos*), zıdların birliğini (*Coincidentia oppositorum*) aramaya, belki de, alışılmış olan bu modelin etkisiyle, onlara bunu yakıştırmaya, "Felsefe yapmak" gözüyle bakılmıştır. Bu tutum felsefenin geleneği sayılmıştır. Varlığı zihinde mütalea ederken, yürünen yoldan, kullanılan yöntemlerden biri de, gerçi, onu zıdlarıyla belirlemek olmuştur. (Negatif Teoloji gibi). Ama, bu, ele alınan herhangi bir varlığın zıdlardan örülmüş olduğunu göstermez; ve, insana, "dışarıdaki" objeye (Bu obje ister mekânsal olarak dışarıda bulunsun, isterse de "düşünme aktının dışında, ama, zihnin içinde bulunsun, farketmez. Çünkü, her iki halde de obje, "düşünme aktı" dışında olan objedir. Fenomenologlar, doğru tesbit etmişlerdir: Düşünülen obje başka bir şeydir, düşünce aktı başka bir şeydir. Bu cihete, bütün Orta Çağda, Fârâbî, İbn Sinâ başta, dikkatler çekilmiştir) zihnin bir oyuncağı, bir "convention"u muamelesi yapmaya izin vermez. Bunun karşıtı yöntem, konuyu, insanın, onu zıdların-dan arındırarak kavrayabilmesidir. Bilimde, birkaç konvansiyonel ilke kabul edilmiş olmakla beraber, deneysel yöntem uygulanırken, lâboratuvarda, rasathanede, hastahane ve kütüphanede uyulan protokol de işte budur. Bu gerçek şu dizede, Türk-İslâm âleminde, çoktan, dile getirilmiş bulunmaktaydı:

Gerçi zıd zıddunsuz bilinmez

Ve lîkin zıd içinde zıd bulunmaz

Çünkü, "var"ı ("dır"ı), söz ile, cümle kurarak, "var-değil (değildir) haline sokan veya bunun tersini yapan kimse, ancak, dil ile, telkin ile, retorik ile "evcil hayvanı" avlayan, avcı sofisttir. Eski Lâtince literatürde, "Artes ludicrae" (Düzen kurma sanatı) buna yakın düşünülmüştür. "Oyun", "oyunbaz", "Kırk düzen kurma", "Kırk düzen düşünen", "Çok bilmiş. Çoban oynatmış takımı"... terimleri, âmiyane olmakla birlikte, bu bağlamda düşünülebilir. Yukarıda geçen Horasan fâtihi Cunejd'e, muzaffer Türk Hakanı, "Biz hile bilmeyen bir milletiz. Hileyi ancak harpte yaparız" demiştir.

Felsefe yapmanın "Diyalektik yapmak", diyalektik yapmanın ise, bir konuya, konunun kendisinin zıddını yüklemek olduğu görüşü. M. Ö. VI.

Asırda, Doğudan Batıya, bir uçtan bir uca, Çin'de, Hind'de, İran'da, Ön Asya'da, eski Yunan'da, Mısır'da, bütün ılıman kuşak kültürlerinde yayılmış ve doğru yol olarak kabul edilmiş bulunuyordu: Çinde *Wu-Wei'e*, *Ying-yan'a* inanç, Hind'te "*Neti neti*", İran'da iyi-kötü, aydınlık-karanlık ilkeleri, Budd-hizm'de "Söndürmek üzere tutuşturmak", ("Uyur idik uyarıldık"), eski Yunan'da, Pithagorasçılarda "Zıdların birliği" Herakleitosçularda Tanrının kendi içeriğini kutuplu karşıtlar halinde dışa vurması, mistiklerde, bazı Mutasavvıfede, varlık ile onun karşılığı olan doğru bilginin aynılığı, Hind düşüncesinde düşünen ile düşünülenin aynılığı (*samadhi*)... Bütün bu halleri, varlıkta, bilgide, değerde, duraganla değişgen arasında gidip gelen, salınan insanın en eski bir serüveni olsa gerektir. Türklerin masallarında "Bir varmış, Bir yokmuş", "Çok demesi günahmış", "Bir silkinip filân şey olmak" (metamorfoz teması), durmadan sakız çiğneyen dev anasının sağ göğsünün sol omuzunda, sol göğsünün sağ omuzunda olması, "açık kapının kapanması, kapalı kapının açılması", "Âl-i Çingiz oyunu", veya "Ali Cengiz oyunu" (Darı-Tavuk-Tilki-tez-antitez-sentez diyalektik adımları), "Çin işi Japon işi, Bunu bilir iki kişi. Biri erkek biri dişi" tekerlemesi, "Atın önüne et, itin önüne ot" şaşırtmacası veya tedbiri, "İti ite kırdırmak" hilesi, "Maşa varken elini yakmamak" uzgörürlüğü, "Yagıya yagı itmek" hikmeti, Saman-kul'un "Bu hayatta siyah ile beyaz, gündüz ile gece, kötülük ile iyilik hep beraberdir'i, Mutasavvıfenin bir kısmında görülen "Tayy-ı mekân" kerameti, Erik dalına çıkıp anda üzüm yemek gibi daha nice zıdların birliği bu kabilendir. Demek ki, Türkler, bütün ılıman kuşak kültürlerinde olduğu gibi, "işin diyalektiğini"(!), çok öncelerden bilmekteydiler. Bu konu şairin dilinde güncel olarak da dile getirilmiş bulunuyordu: "Sabah olmaya başladığında, zaten, akşam olmaya başlamıştı", "Ben doğduğum andan itibaren, zaten ölmüşüm" gibi. "Nasıl doğmakla başlarsa ölüm, ölmekle başlar hayat" gibi.

Burada, tesâmuhun felsefî boyutunu ortaya koymak amacıyla durumları değerlendirirken, şunları tesbit etmiş bulunuyoruz: 1. Megaralılar gibi, önerme kurmanın imkânsız olduğunu söyleyenler vardır. Bunlara göre, tesâmuhun ne olduğu veya ne olmadığı hakkında bir önerme kurulamaz. Bunlarla Nihilistler arasında varlık, bilgi ve değer alanlarındaki sonuçlar bakımından bir fark yoktur. Çünkü, nihilist Gorgiyas da "Hiçbir şey var değildir.Var olsaydı bile bilinemezdi. Bilinseydi bile başkasına nakledile-

mezdi", diyerek, sonuçta, bilginin, iletişimin, önerme kurmanın imkânsız olduğunu söylemektedir. Böyle bir zihniyete göre, tesâmuh veya "tolérance" diye bir şey, var olmuş-var olmamış, bilgisi edinilmiş-edinilmemiş, bir değer sayılmış-sayılmamış, bunların bir önemi yoktur. Çünkü, nasıl olsa her şey, sonunda, hiçe müncer olacaktır. Nihilist ile "Her şey her şeye (özellikle de "bakımından" sakıncasını kullanmadan, zıddar da birbirlerine) yüklem olacağına göre, "Tesâmuh taassubdur", "Taassub da tesâmuhtur", "Tesâmuh ile taassub arasında bir fark yoktur." 2. Pithagorasçılar gibi, susanlar da bir fikir beyan etmeyecekler; tesâmuh hakkında, açıktan, bir önerme kurmayacaklardır. Belki, "Ağır ol molla desinler" fehvasınca, Sfenks gibi suskun duracaklardır: Belki de içlerinden tesâmuh hakkında bir kararları olacaktır. Bu bakımdan onların icraatlarını süreklince gözlemlemek gerekecektir. Eğer, bunlar, "kitman" yapmıyorlarsa, acaba "takiyye" mi yapmaktadırlar? 3. Sofistler gibi, "Durum ahlâkına" uyarak, aynı zamanda, aynı bakımdan, aynı şeyi hem var hem de var-değil gösterenler. Bunlar "Atina'da başka, Roma'da başka konuşanlardır". Bunlar, değerlerin birer bizatihi gerçeklik olduklarına inanmadıkları için, "insan her şeyin, var olanların var olmalarının, var-değil olanların var-değil olmalarının ölçüsüdür" gerekçesiyle, en sonda, değerleri birer objektif varlık değil, birer söz varlığı, birer "convention", birer "lekton" saydıkları için, "*durum ahlâkı*"na uydukları için, aynı tesâmuh, duruma göre, ("Pirenelerin ötesinde") taassub olacak, yine, aynı tasâmuh, taassub olacaktır; bu ikisi arasında bir fark kalmayacaktır. Birer "convention", birer "lekton" değil de, birer bizatihi varlık olarak ne tesâmuh ne de taassub onların umurunda olmayacaktır. Onların umurunda olan biricik şey, duruma uygun "convention"lar kurmak, "durumdan yararlanmak" olacaktır. Çünkü, onlara göre, ortada bir bizatihi varlık, —burada tesâmuh —mevcut değildir. Varlık, ancak, insanın ve dilin var ettikleri kadardır, var ettikleri nisbettedir. Fârâbî, işte bütün bu gerekçelerle, Sofistlerin hakikî ve hâlis felsefe yapmadıklarını görmüş, bu sebeple onların faaliyetlerine "mumevvihe"=yalancı, sahte, bozuntu sıfatını yakıştırmıştır (*Mille*). İbn Sînâ da bu tür kişilere, "*Muşâgabe ehli*" (s sofistik adamlar) nazarıyla bakmıştır. 4. Herakleitosçular gibi, herhangi bir varlığa baktıklarında —Burada "tolérance"a— onda, aynı şartlarda, hem o varlığın kendisini hem de o varlığın zıddını, aynı zamanda, görenler. Eğer, bu kişilere çok dikkatle bakılmazsa, onları Sofistlerden

ayırdetmek güçleşir. Ama, onlara çok dikkatle bakılırsa, onların, bir çeşit felsefe yapmış oldukları görülür. Onlar, aynı bir varlıkta, aynı bakımlardan, gerçekten, hem aynılık hem de gayrılık görmüşlerdir. Onlara göre, tesâmuh gerçekten tesâmuhtur, ama, aynı zamanda da taassubdur. Çünkü, onlara göre, varlıkta ayniyetin karşılığı yoktur, bu kural müstesna. Varlık, zıdların savaşıdır. Zıdların birliğidir. Onların görüşüyle tesamuha bakacak olursak, şunları görürüz: "Tesamuh, başka'ya yer aramak *tır*." Buradaki *tır* dan dolayı, tesâmuh, bizatihi bir taassub olmaktadır, isterse aranan yer, bir başkası için aranmış olsun. Taassub ise kendi varlık'ını tasdik etmektir. Hiç olmazsa, bu varlık'ı –bu varlık isterse kendi varlığı olsun– tasdik etmek demek, ona varlıkta yer vermek, yer açmak demektir. Varlıkta yer vermek, yer açmak ise bir tesâmuhtur. Bu tutum, aynı bir şeyin hem o şey hem de o şeyden başka bir şey olduğunu ileri süren Çelişki İlkesi'ne uymak, onu uygulamak izlenimini verdiği için, Herakleitosçular, birer sofist sanılabilir. Oysa, Herakleitosçular sofist değildir. Onlar bir çeşit felsefe yapmaktadırlar. Birlikte çokluğu, çoklukta birliği, uyumu görmeye çalışmaktadırlar. Ne var ki, eğer, "*durum*"lar işe karışır ise, o takdirde, onları Sofistlerden ayırmak, güçleşir. Çünkü, onlar, aynı bir konuya ilişkin olarak bir önermeyi, hem olumlu, hem de olumsuz olarak kurup, kullanabilirler. Hem de bunu gerçeklik adına yaparlar; veya, tesâmuh-değil hariç her tür "değil"i vererek, yükleyerek, onu "değillemeler yapa yapa" (*neti neti*'lerle), negasyonlarla belirlemeye çalışırlar: Tesamuh şu-değildir, şu (da) değildir, şu (da) değildir, diye diye, mümkün bütün olumsuz halleri gösterirler. Her gösterişte onlara göre tesâmuha biraz daha yaklaşmış olur. Ama, hiç bir zaman Tesamuh şudur demezler. 5. *Sofistes*'inde ve *Parmenides*'inde, Platon'un tutumu: Varlık bizatihi her ne ise, işte odur. Varlıkta "Aynı"lar da vardır, "Gayrı"lar da vardır. "Bir" ler de vardır, "Çok"lar da vardır. "Hareket" de vardır, "Sükûnet" de vardır. Varlık, bizatihi o varlık olarak, kendi kendisinin aynıdır. Varlık, o varlık-değil olarak (o varlık olmayarak) ise, kendi kendisinin aynı değildir. Kendi kendisinin gayrıdır. İşte bu iki beyan, Ayniyet İlkesine=Özdeşlik İlkesine riayet etmektir. Bu ilke tesâmuha uygulandıkta durum şu olur: "Tesâmuh, tesâmuh olarak, kendi kendisinin aynıdır" (Yani, Tesâmuh tesâmuhtur", "Tesâmuh var dır"). "Taassub taassub olarak kendi kendisinin aynıdır" (yani, "Taassub taassubdur", "Taassub var dır"). Yani, ortada

tesâmuh da vardır, taassub da vardır: bunlar iki zıd çifttir. Ama, tesâmuh, kendi olmamak, kendisinin gayrı olmak, tesâmuh-değil olmak bakımından, elbette, "tesâmuh değildir." Bu demektir ki, "Tesâmuh, taassub değildir." "Taassub da tesâmuh değildir."

Tesâmuh ve taassub, semahat ve asabiyyet, gerçi, felsefî yönden ele alınmış, ele alınmakta ise de, bugün, artık, daha çok, hukuksal olarak, hattâ "Birleşmiş Milletler" kavramına uygun olarak, milletlerarası bir hukuk kavramı olarak, belirlenmeye çalışılmaktadır. Ama, bu, onun felsefî temellerinin araştırılmasına, yoklanmasına, kavramın genişletilerek Yûnusça "Hoşgörü" ile kesişme noktalarının aranmasına bir engel teşkil etmez; bu türden zarûretleri ortadan kaldırmaz.

HOŞGÖRÜ - DİN VE ZİHNİYET

FAHRETTİN OLGUNER*

İnsan; dünü, bugünü ve yarını birarada tasavvur eden, belli ölçüde bunu yaşayabilen bir varlıktır. Bugün dünden gelmektedir. Yarının da bugünün uzantısı olacağı tabîdir.

Sahip olduğumuz bugünkü değerler üzerinde kendi emek ve gayretlerimizin büyük payı olduğunda şüphe yoktur. Ama, insan oluşumuzdan tutun da belli bir yerde doğuşumuza... kadar varlığımızın temeli başka, üstün bir Güç ve Kudret'e dayanmaktadır. Adına ne denirse densin, bu bir vak'adır.

İyi ve güzel bir yarının sağlanmasında, bugünkü fiil ve davranışımızın, sınırı ne olursa olsun, payı büyüktür. Öyleyse fiil ve davranışlarımıza koya-cağımız ölçü, yarınımız açısından büyük önem taşımaktadır. Ahlâk alanında söz söylemiş olan fikir ve felsefe ekollerinin hiç değilse belli bir çoğunluğunun ortak görüşü olarak diyebiliriz ki, *insan, kendi fiil ve davranışlarına ölçü olacak "iyi"yi tayin ve tesbit edebilir. Fakat, ortaya konulacak olan bu ölçü, bizden çok, bizim varlık ve oluşumuzu kendi elinde tutan Güç ve Kudret'i tatmin ve Onu hoşnut eder nitelikte olmalıdır. Bunun tek yolu, O'nun kendisinin haşnut olacağı fiil ve davranışlarımızın ölçüsünü bize, bizzat yine O'nun kendisinin vermesidir. İşte bu "ölçü"ye; bu ölçüyü verecek olan bilgilerin tamamına biz "din" diyoruz.*

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 42099, Meram, KONYA.

İnsanlık tarihi, Tanrı'nın öğrettiği pekçok dini sergilemektedir. Bunların sonuncusu İslâm'dır.

Acaba insana, Allah'ın hoşnutluğunu kazandıracak fiil ve davranışları İslâm nasıl tayin etmekte, onlara hangi ölçüyü koymaktadır?

İslâm'a göre, bilindiği üzere, Allah'ın vahyine dayanan talimatının - buyruklarının- tamamı Kur'ân-ı Kerim'de toplanmış bulunmaktadır. Ancak ve yine bilindiği üzere Kur'ân'ın âyetleri -cümleleri- sayılı, hâdiseler ise sayısızdır. Buna işaret eden Kur'ân-ı Kerim: "De ki: Rabbımın sözlerini yazıp toplamak için denizler mürekkep olsa, buna bir o kadar da biz eklesek -ve bununla yazsaydık- deniz tükenir ama Rabbımın sözleri tükenmezdi, 18/109". Anlaşıyor ki insanın fiil ve davranışlarının hepsi için tek tek Kur'ân; "bu iyi, bu kötü..." tarzında bir indeks -dizin- vermiş değildir. İşte bu sebeple olmalı ki Kur'ân kendisinin sembollerle yüklü bulunduğunu sık sık tekrarlar: "Andolsun ki biz, bu Kur'ân'da insanlara her çeşit MİSAL'den -sembolden- vermişizdir. 30/58". İlave etmek gerekir ki birine elmayı tanıtmak için onun uzun uzun tanımını yapmak yerine "al bu elmadır" demek pedagojinin temel kuralıdır. Kur'ân da bunu uygular ve müşahhas -somut- hâdiseler anlatır. Ayrıca bu metodunu da belirtir: "Andolsun ki biz sizi -ihtiyacınızı- açıklayıcı âyetler ve SİZDEN ÖNCE -gelip geçmiş- OLANLAR dan MİSALLER .... indirdik. 24/34".

İmdi, acaba Kur'ân'ın sembollerini nasıl anlamalı, düne âid müşahhas olayları bugüne nasıl aktarıp uygulamalıdır?

Hz. Muhammed'in hayatta bulunduğu sürede böyle sorular yersiz ve mânâsız idi. Çünkü, Hz. Muhammed, vahiy yolu ile kendisine gelen âyetlerin nasıl anlaşılıp uygulanacağını bizzat gösteriyor, herhangi bir problem çıkınca da onu hemen çözüyordu. O'nun çevresinde bulunan SAHABE için, bu açıdan hiçbir sıkıntı yoktu.

Ancak, yaklaşık yirmi iki yıllık peygamberliği süresinde Hz. Muhammed'in kendisine vahiy yolu ile gelen bütün âyetleri her kelimesi ve muhtemel bütün mânâları ile açıkladığını iddia eden yoktur. O'nun hayattan ayrılışından sonra ortaya çıkan hâdiseler ise ne şekil, ne de sayı itibariyle öncekilerin aynı idi.

Demek oluyor ki, hangi açıdan bakılırsa bakılsın Kur'ân âyetlerinin yorumlanması gerekli görünmektedir. Ama nasıl? Kur'ân buna bir şart ve bir ölçü getirmektedir: "Sana kitabı indiren O'dur. O -Kitabın-âyetlerinin bir kısmı MUHKEM'dir. Bunlar Kitab'ın ANASI -esası-dır. Ötekiler ise MÜTEŞABİH'dir. Kalblerinde eğrilik bulunanlar -kötü niyetli olanlar-kendilerine göre yorumlamak ve -insanlar arasında- fitne koparmak -kargaşa yaratmak- maksadı ile MÜTEŞABİH -olan- âyetlerin peşine takılırlar. İlimde râsih -samimi; iyi niyet ve kesin bilgi sahibi- olanlar ise; ona inandık, hepsi Rabbımız'ın katındadır, derler. 3/7". Görülüyor ki Kur'ân, kendi âyetlerini iki ayrı kategoriye ayırmaktadır. Bunların bir kısmı; "muhkem; yoruma ihtiyaç görülmecek derecede açık" bulunmaktadır. İkincisi ise; "müteşabih; benzeşir; sembolik; yoruma ihtiyaç duyulur" halde bulunmaktadır.

Bu uyarıya rağmen Kur'ân, hangi âyetlerin "muhkem; açık", hangilerinin "müteşabih; sembolik; yorumlanacak" bulduklarını söylemez. Bu da ilim adamları arasında görüş ayrılıklarına yol açmaktadır. Üstelik "sembolik" olanlarla "müteşabih" olanlar arasında da farklar bulunmaktadır. Fakat, kesin olan şu ki ister "misâl-sembolik", isterse "müteşabih-benzeşir" âyetler olsun bunlar yoruma tâbidirler. Bunların yorumlanıp "iyi ve doğru" anlaşılmasının tek şartı ise "iyi niyet ve samimiyet"dir. Bunun dışındaki tavır ve hareketlerle onlara yaklaşanlar, kendileri için onlarda kurtuluş değil sapıklığa götürücü delil ve işâretler bulurlar. Kur'ân bunu özellikle vurgulamaktadır: "Allah, sivrisinek ve daha büyüğü ile misal getirmekten çekinmez. İman edenler, bunların Rablarından gelen hak olduğunu bilirler. Küfredenler ise, Allah böyle misallerle neyi göstermek istiyor, derler. Allah bunlarla bir kısmını saptırır, bir kısmını da doğruluğa ulaştırır. Allah'ın böyle misallerle saptırdıkları sadece fasıklardır. 2/26".

Görülüyor ki Kur'ân yorumlanmak durumundadır ve yine görülüyor ki bir besinden faydalı-zararlı her bakterinin faydalandığı gibi, Kur'ân'dan da doğruluk peşinde olanlar kadar sapık yolda ve fitne peşinde olanlar da kendi yararlarına malzeme elde etme imkânına sahip bulunmaktadırlar.

İmdi, Kur'ân'ın nasıl yorumlandığı ya da yorumlanacağı meselesine girmeden önce bir hususun daha belirlenmesinde, sanırız, yarar vardır. Şöyle

ki her din, hitap ettiği kitleler tarafından alınıp algılanır ve hayata geçirilir. Böylece *o din çevresinde gelenekler oluşur. Aksi halde o din yaşama imkânı bulamaz. Fakat, hemen ilâve etmeliyiz ki hiçbir din, kendi çevresinde oluşan geleneklerle her zaman birebir özdeşleştirilemez.* Sözgelimi Hristiyanlığa bakalım: Bu din Hz. İsa tarafından kuruldu. Bu dinin mukaddes kitabı İncil, kişinin gündelik hayatı ile ilgili ayrıntı ihtiva etmiyordu. Hz. İsa, hayata bekar olarak vedâ etmişti. Bütün bunlara karşılık Hristiyanlar, boşanmayı dikenli teller arasına sıkıştırıp evliliği "çözülmez bir bağ" haline getirdiler. Yine İncil, kılıçtan bahsetmemiş, Hz. İsa da kimseye kılıç çekmemişti. Buna rağmen Hristiyanlar, Haçlı seferleri düzenleyip kan akıtmayı yüzyıllarca kutsal görev -kutsal savaş- saymışlardı.

Demek oluyor ki bir dini; O'nun buyruk ve kurallarını alıp hayata geçirmek isteyenler, o dini algılayıp yorumlarken yorumlarının temelini o dinin naslarından ziyâde kendi kültürlerine dayalı kendi zihniyetlerini yerleştirmektedirler. Her din ve sistem, sanırız, az çok bu görüntüyü sergilemektedir.

Şimdi yukarda bıraktığımız konuya dönelim. Acaba tarih süreci içinde Kur'ân nasıl yorumlanmıştı? Kötü niyetliler bir yana acaba iyi niyetlilerin hepsi onu aynı tarzda mı yorumlamıştı? Hemen belirtmeliyiz ki Hz. Muhammed'in hayatta bulunduğu sırada bu açıdan herhangi bir problem sözkonusu değildi. Hz. Peygamber'i takip eden İlk Halifeler Dönemi için de bu hüküm geçerlidir, yukarda bunu belirtmiştik.

İslâm Dünyası'ndaki ilk ciddî ihtilafın Hz. Ali'nin (Ö. 661) Halifeliği yıllarında çıktığı bilinir. Bu ihtilaf başlangıçta siyasî idi. Ancak, gerek doğuş, gerekse gelişme itibariyle hareket; fikir, zihniyet ve anlayış unsurlarını da içinde taşıyordu. Burada ilk şekillenen grup *Hâricî -Exotérique - Dışa Yönelikler-* adını aldı. *Bu isim onların kültür, zihniyet, dolayısıyla de Kur'ân'ı, İslâmî anlayış ve yorumlayış biçimlerini yansıtmaktadır.*

Hâricî hareket, bilindiği gibi, savaş alanında ortaya çıktı. Başta Halife Hz. Ali'yi hedef alıyor ve Onu Kur'ân'ı anlamamak, ya da yanlış yorumlamakla suçluyorlardı. Kur'ân âyetlerinden çıkarılan; "Hüküm yalnız Allah'a âittir, 6/57, 12/40, 67 ....) ifadesini slogan haline getirmiş haykırıyorlardı.

Hâricîler; kişileri sorguya çekiyor, beğenmedikleri kanâat ya da küçük hatalarından dolayı insanları cezalandırıyor, gerekirse öldürmekten çekinmiyorlardı. Kendilerince büyük günah işleyeni, namazı terk edeni, kâfir saydıklarının küçük çocuklarını... "kâfir" ilân etmekte sakınca görmüyor, kendi görüşlerinde olmayan kâfirleri öldürmeyi helâl sayıyor, onlarla savaşı "kutsal savaş-cihad" olarak nitelendiriyor, kendilerinin bulunduğu yeri "İslâm Yurdu/Daru'l-İslâm", öteki yerleri "Küfür Yurd/Daru'l - Küfür" olarak tanımlıyorlardı.¹

Görüldüğü üzere Hâricîler, sözde, Kur'an'a sarılıyor, hareketlerinin temelini; "hüküm yalnız Allah'ındır" âyetini koyuyor ve herşeyi buna göre düzenliyorlardı: Madem ki hüküm Allah'ındır ve madem ki âyetler Allah'ın hükümleridir, öyleyse âyetler olduğu gibi alınıp uygulanmalıdır. Bunlar üzerinde fikir yürütmeye, yorumlamaya... bilgisi ve sosyal mevkiî ne olursa olsun kimsenin hakkı yoktur. Aksi tavır ve kanâat; zaman, yer, sosyal düzen... gibi bahanelerle âyetlerin gereklerini yapmamak ya da onları yorumlamaya kalkışmak... Allah'ın hükümlerini tanımamak demektir ve dolayısıyla küfürdür, demek istiyorlardı.

Hâricîlerin çeşitli fraksiyonları, buna paralel olarak da farklı fikirleri bulunduğu vakadır. Ancak, temel fikir ve hareketlerinin büyük benzerlikler ve hatta özdeşlikler gösterdiği kuşku götürmez: Düşünme ve her türlü akıl yürütmeden uzak durma, bilgi ve buyrukları olduğu gibi alma, topluluk -cemâat- ve dayanışma ruhu, kendilerinden başkasına güvenmeme, başkalarına fikir ve hayat hakkı tanımama, sertlik ve kavga...

Fikir tarihçileri, Hâricî hareketi başlatan ve yürütenlerin büyük çoğunluğunun bedevî Arap kabilelerinden olduğu, İslâm Öncesi Cahiliye Arap âdet ve karakterini teşkil ve temsil ettiği yolunda kanât belirler.²

Kendileri ile fikir yakınlığı bulunan "Zâhirîyye -Görünüşçüler- Ekolü bir yana bırakılır ise Hâricîler hiçbir yerde devlet kurmuş ya da iktidara

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Şehristanî, el-Milel, 1/114, Eşârî, Makâlât, 86-115.

² Örnek olarak bkz. W.M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (E. Ruhi Fiğlalı terc.), s. 34, Ankara 1981.

gelmiş değildir. Bir grup olarak da Hâricîlik tarih oldu. Bugün "ben Hâricîyim" diyene rastlanmaz. Fakat, fikir ve zihniyet olarak bu akımın gerek bugün, gerekse tarih süreci içinde dâimâ varolageldiği bir gerçektir. Sözelimi *Vehhâbilik ile Hâricîlik arasında fikir ve zihniyet benzerlikleri dikkatlerden kaçmayacak kadar belirgindir*. Hemen ifade edelim ki Vehhâbilik'in ortaya çıktığı sıralarda Hâricîlik çoktan tarih olmuş idi. Bu bakımdan aralarında organik bir bağın kurulması mümkün değildir. Fakat, söylediğimiz gibi, fikir ve zihniyetin sıkı bağları, hatta özdeşliği gözden kaçmayacak kadar açıktır.

Vehhâbilik'in kurucusu Muhammed b. Abdilvehab (1703-1792), Hicaz'ın Necid bölgesindedi. Hareket, bu bölgede başladı. Daha çok kırsal -bedevî- çevrede taraftar ve kuvvet kazandı. Hâricîliğin aksine Vehhâbilik, din-fikir noktasından harekete geçti. M.İ. Abdilvehab, kötü fikir ve hareketlerden -kendi terimiyle bidatlerden- ve özellikle tasavvuf düşünce ve anlayışından dini temizlemek ve korumak iddiası ile ortaya çıktı. Bu maksatla da "Kitabüt-Tevhid-Allah'ı Birleme" adlı eserini yazdı. Kur'ân ve Sünnette, insanların bütün zamanlar için ihtiyacı olan herşey vardır. Hiçbir düşünceye; kıyasa, akıl yürütmeye, yoruma... başvurmaya gerek yoktur. Zaman-zemin... dikkate alınmaz. Naslar -Kur'ân Âyetleri ve Hadisler- aynen alınıp hiçbir yorumlamaya tâbi tutulmadan uygulanır. Aksi düşünce ve hareket küfürdür. Namazı terketmek, herhangi bir insanın üstünlüğünü -karizmasını- kabul etmek... de küfürdür. Her türlü kötülüğü -bidate- karşı durmak; küfürle savaşmak "kutsal savaş-cihad" dir.³

Kısa sürede bölge emirlerine yanaşan M.İ. Abdilvehab, siyâsi yüzünü gösterdi. Önce Üyeyne emiri Osman b. Hamd, ardından (1744'de) Deriyye amiri Muhammed b. Suûd, daha sonra da O'nun oğlu Abdülaziz Suûd ile anlaşılıp birleşerek bölgede terör havaları estirdiler. Müslüman -Hicaz köy, kasaba ve şehirlerinde "kutsal savaş-İslâmî cihad" faaliyetlerine giriştiler. Önce din adına kitap ve broşür dağıtılıyor, sonra emirlerin güçleri ile bölgeler basılıyor, kabilelerin malları savaşçılar arasında yağma ediliyordu.

³ Fazla bilgi ve bibliyografya için bkz. A. Vehbi Ecer, Osmanlı Tarihinde Vehhâbi Hareketi (Doktora Tezi, Ank. Üniv. İlahiyat Fakültesi, 1976), Fakülte Kütüphanesi, N. 1931.

Özellikle yağma, savaşan güçlerin sayısını kısa sürede artırdı. Kurucuların ölümünden sonra da Vehhâbîlik hareketi sürdü. Mekke, Medine... ele geçirildi. Peygamber Hz. Muhammed'in doğduğu ev başta olmak üzere, Halife Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Peygamberin kızı Fatma'nın doğduğu evler yıkıldı. Musikî aletleri parçalandı. Müslümanlar kâfir ilân edilerek Mekke'ye sokulmadı. Osmanlı Halifesi Sultan III. Selim'e (1789-1807) ve valilere; "Müslüman ol..." yazılı dâvet mektupları gönderildi.⁴

Vehhâbîlik, bilindiği üzere bugün, Suûdi Arabistan Krallığı'nın resmî mezhebi durumundadır.

Hâricî-Vehhâbî ekole benzer fikir ve hareketler, çeşitli yerlerde, aralarında organik bağlar bulsun ya da bulunmasın, sosyal platformda tedâvülde -sürümde- bulunmaktadır. Türk okuyucunun tercümelerinden tanıdığı Ebülalâ Mevdudî, Muhammed Kutup, Seyyid Kutup, Hasan Benna... bu alandaki isimlerden birkaçıdır. Bunlar da tıpkı Hâricî-Vehhâbî temsilcileri gibi, İslâm adına savaşı -cihadı- temel olarak almış; insanları "mü'min-kâfir" ve cemiyetin bütün işlerini bu odak çevresinde düzenlemeyi hedeflemiş görünmektedirler. Ayrıca bunlar, İslâm adına, her türlü dil ve millet kavramını ortadan kaldırmış bulunmaktadırlar. Fakat, işin garibi şu ki bu iddiaların hemen yanında bunlar, bir takım fikir ve kelime oyunları ile Arabî ve Arapçayı dünyanın tek vazgeçilmez varlığı olarak takdim etmektedirler.⁵

İşte, Kur'ân, İslâm, Din ve Şeriât... denince bazılarının, özellikle bazı kesimlerin hayalinde canlanan ve aklına gelenler, bu Hâricî -Zâhirî-Vehhâbî ekollerin Din ve İslâm adına söyleyip yazdığı, dağıtıp pazarladığı fikirlerdir. Bu görüş ve düşüncelerin İslâm ve Kur'ân ile olan bağlarına şimdi burada temas edeceğiz. Ayrıca Din'i -İslâm'ı- bu pencereden gören ve göstermeye çalışanların düşünceleri kadar ruh yapıları da tahlil -analiz- edilmeğe değerdir. Fakat, yazımızın akışını değiştirmemek için buna girmeyeceğiz.

⁴ Bkz. Bundan önceki (3 numaralı) Künye.

⁵ Konu hakkında fazla bilgi ve bibliyografya için bkz. A. Vehbi Ecer, *Tarihte ve Günümüzde İhvanü'l-Müslimin Örgütü*, Erciyes Üniversitesi Yay., 1992, Kayseri.

İmdi acaba, yukarda ana çizgileriyle verdiğimiz Hâricî-Zâhirî-Dışa ve Görüntüye Bağlı ekollerin Kur'ân'a ve İslâm'a olan uygunluk ya da yakınlıkları nedir? Yukarıda naklettiğimiz fikirlere, şimdi biraz daha yakından bakalım. Bu düşünceye göre; "dinde, Allah'ın dışında hiçbir otorite kabul edilemez. Allah'ın hükmüne kimse karışamaz. O'nun ifadesini kimse yorumlamaya, durdurmaya... kalkamaz. Aksi tavır ve davranış O'nun birliğine müdahale sayılır ve dolayısıyla de şirk -ortak koşmak- olur". Bunlar, bir bakıma Kur'ân'a uygun hükümlerdir. Gerçekten Allah'ın buyruk ve iradesine müdahale edilemez. Ancak, bu hüküm olabildiğine genişletilir, karşısına konacak her fiil ve sıfat bunun zıddı -karşıtı- olarak kabul edilir ise çıkmazın tam içine düşülür. Sözelimi, herhangi bir dalda uzman olan, bilgi veren, peygamber dahil herkes, bu bilgiyi alanın üstünde otorite olur, kul ile Allah arasına girmiş ve dolayısıyla de Allah'ın birliğini zedelemiş sayılır. Aksi takdirde ise bilgi verenin hiçbir etkisi kalmaz. Bu mânâda, hararetle savundukları kutsal savaşlar -cihad- da Tanrı'ya ortak koşmak -şirk- sayılır. Hatta kişi mutlak mânâda Allah ile kul arasına giremez; yani şefâat edemez ise o kişi: "Ey Allah'ım! Anamı, babamı... affet" de diyemez. Çünkü, Allah karşısında onlara şefaatçi -torpil- olmaya kalkmış ve dolayısıyla küfür işlemiş olur. Oysa Kur'ân; "Ey Rabimiz! Beni, anamı-babamı ve mü'minleri bağışla. 14/41" demektir.

Öte yandan yine bu görüşte olanlar, Kur'ân'ın ifâdelerinin, hiçbir yorum... tâbi tutulmaksızın zâhir -dış-mânâsıylâ alınması gerektiğini savunurlar. Bu da bir mânâda Kur'ân'a uygundur. Sözelimi Kur'ân; "Allah İlk'dir, 57/3" diyor. Bunun, olduğu gibi hiçbir yoruma tâbi tutulmadan alınması gereklidir. Kur'ân'da bunun gibi, bizzât Kur'ân'ın ifâdesiyle "Muhkem" olan pek çok ifade vardır ve yoruma gerek duyulmayabilir. Fakat, her kelime mutlaka dış mânâsında olduğu gibi alınırsa yine çıkmaza düşülür. Meselâ Kur'ân sık sık "kardeş" kelimesini kullanır. Bunu herkes olduğu gibi anlar. Fakat Kur'ân-ı Kerim evlenme yasaklarını sayarken; "... kardeşler evlenemez, 4/23" buyurur. Kardeş kelimesine her yerde aynı mânâyı verir isek bütün Müslümanlar birbiriyle evlenemezler. Çünkü Kur'ân; "Mü'minler kardeştir, 49/10", buyurmaktadır. Zâhirî -dış- mânâ ile bu çözülemez.

Yine Hâricî-Zâhirî anlayış; yer, zaman, sosyal durum... gibi şartlar dikkate alınmaksızın Kur'ân'ın emirleri uygulamaya konulur. Aksi durum,

bahânedir; tembelliğin ve insan zayıflığının işâretidir. Meselâ Allah, "kâfirlerle savaşın" buyurmaktadır. Bu, hiç düşünmeden yerine getirilir, demektir. Özellikle Müslüman Kardeşler'e -İhvan-ı Müslümin'e- âid kitaplar, bu türlü öğütlerle doludur.⁶ Bu öğütler bir açıdan doğrudur. Zira Kur'ân, kâfirlerle savaşmayı kutsal bir görev -cihad- saymaktadır. Fakat, hiçbir şart, sınır... tanımaksızın bu öğütlerin arkasına takılmak, herşeyden önce Kur'ân'a karşı savaş açmak olur. Çünkü, Hâricî-Zâhirî düşüncenin "savaş-cihad" ile ilgili görüş ve iddiaları, Kur'ân'ı ve İslâm'ı çarpıtan iddialardır.

İnsanlık tarihi göstermektedir ki şu veya bu sebeple insanlar savaşmışlar ve hâlen de savaşmaktadırlar. İnsan insan olarak kaldığı sürece bunu bütünü ile önleyip kaldırmak, istense de, pek mümkün görülmemektedir. Dolayısıyla siz savaş istemerseniz de birileri gelip sizi ya savaşa ya da varlığınıza kendilerine teslimetmeye zorluyor. Böylece de savaş kaçınılmaz hâle geliyor. İşte, hayatınızı, hayatınız kadar yüce bildiğiniz değerlerinizi korumak uğruna savaşmaya, savaşı önlemek için de savaşa hazır olmaya mecbur oluyorsunuz. Ama bundan kalkarak; "insanın dünyadaki tek işi savaştır" sonucunu çıkarmak mümkün değildir. İşte, İslâm'ın "savaş -cihad" hâdisesine bakışı, bu iki yönü birden içerir tarzdadır: Gerekirse savaşmak, onda sabır ve mukâvemet -dayanıklılık- göstermek, bunun dışında da insanlarla iyi geçinmek, onların yardımına koşup onlara destek olmak... Nitekim bir yanda savaşı kutsal sayan Kur'ân, öbür yanda; "... dinde zorlama yoktur, 2/256, De ki: Ey kâfirler! Sizin dininiz size, benim dinim bana... 109/1-6" buyurmaktadır.

Hâricî-Zâhirî grupların; "...Kur'ân'ın emirleri aynen alınıp uygulanır. Âyetler yoruma, insanların fikir yürütmelerine... tâbi tutulamaz..." tarzında düşünceleri bizzat bu dinin Peygamberi Hz. Muhammed'in tutum ve davranışına karşıdır. Çünkü şartları, imkânları... düşünmeden O, ne savaşa koşmuş ne de başka iş yapmıştır. Sözelimi O'nun, Uhud Savaşı (M. 625) öncesinde Medine halkı ile birlikte savaş şartlarını ve imkânlarını uzun uzun

⁶ Yukarıda buna temas etmiştik.

tartıştığını biliyoruz.⁷ Başka örnekler çoktur.⁸ Kur'ân'ın açık emirlerini de bizzat Hz. Muhammed'in yer yer farklı yorumladığını ve uyguladığını görmekteyiz. Sözelimi O, Amr İbni Hazm'ı Yemen'e -Necran'a- vâli olarak gönderirken Ona önemli bilgiler ve bildirimler -ta'limat- yüklü bir mektup verir. Burada Kur'ân'ın, Tevrat'a atfen zikredilen (Kur'ân 5/45) kısas kuralının farklı uygulanacağı; dişe diş, göze göz... şeklindeki suç ve cezaların bu şekilde değil, para ile -tazminat olarak- uygulanacağı bildirilmektedir.⁹

Ayrıca, Kur'ân'ı anlama, yorumlama ve uygulama hâdiselerinde, Hz. Muhammed'in değil, meşhur Sahâbe'nin bile, sosyal şart ve imkânları dikkate alarak hareket ettiklerine ve oldukça cesur davrandıklarına şahit olmaktadır. Sözelimi ikinci Halife Hz. Ömer'in (Ö. 644), bir kıtlık yılında bir valisine mektup göndererek Kur'ân'ın; "hırsızın elini kesiniz. 5/38" hükmünün uygulanmamasını emrettiğini görmekteyiz.¹⁰

Hâricî-Zâhirî görüş ve düşüncenin, dış hâdiselere; fiil ve davranışlara bakarak insanları "mü'min-kâfir" diye nitelendirip sınıflandırması Kur'ân'a ve İslâm'a hiç uymayan bir davranıştır. Böyle bir yetkiyi Allah, Peygamberine bile vermemiştir. Hz. Muhammed, hiç kimseyi karşısına alıp; "... sen kâfirsın..." dememişti. Çünkü iman-küfür, psişik- ruhî- bir fiildir. Kişi bunu ancak kendisi açığa vurabilir. Bunun dışında da onu sadece Allah bilir. Peygamber ise bu konuda ancak Allah'ın bildiğini bilir. Nitekim bir grup Arap, Hz. Muhammed'e gelmiş ve huzura kabul edilmişti. İman ettiklerini söylüyor, bunun karşılığını istiyorlardı. O anda vahyedilen bir âyet; "Bir grup Arap; iman ettik dediler, De ki: Hayır! İman etmediniz... İman kalbini-

⁷ Fazla bilgi için bkz. M. Hamidullah, *Hız. Muhammed'in Savaşları* (Salih Tuğ terc.), s. 69, İstanbul 1962.

⁸ Bilgi için bkz. M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (M. Sâid Mutlu, Salig Tuğ terc.), II/163, İstanbul 1969.

⁹ M. Hamidullah, *Documents sur la diplomatic musulmane à l'époque du Prophete et des Khalifes Orthodoxes*, p. 105, aynı müellif bir önceki (8 nolu dipnottaki) kaynak I/417.

¹⁰ Muhammed Baltacı, *Menhec-i Ömer İbn-i Hattab fi's-Şeria*, s. 244-245, Kahire.

ze girmedi... 49/14", ifadeleriyle onların imanının sahte olduğunu peygambere bildirdi. Hele dini ve din ibâdetlerini bir takım şekil ve merasimden saymak; bu şekiller yapılıncı kişi tam Müslüman olur, demek, Kur'ân'a ve İslâm'a hiç uymayan görüş ve düşünce olur. Buna aşağıda tekrar döneceğiz.

Gerek Hâricî ekol mensuplarının gerekse İhvan-ı Müslimin ve benzeri grupların dil, din ve millet hakkında düşünüp söyledikleri, bundan önceki konularda olduğu gibi dine ve nassa değil sofist mantığına dayanmaktadır. Sözelimi dinin -İslâm'ın- milletler üstü olduğu doğrudur ve fakat burada; "öyleyse İslâm'ın olduğu yerde millet, milletin olduğu yerde İslâm olmaz" sonucunu çıkarmak sadece sofist mantığının işidir. Bir kavramın, bir varlığın, bir değerın üst basamakta bulunmasından ya da böyle, kabul edilmesinden alttakilerin yokluğuna, inkarına nasıl gidilir? Mesela "hayat; madde üstüdür" önermesinden; "öyleyse madde yoktur" önermesi çıkarılamaz. Aslında din ve millet aynı alanın değerleri olmadığından çatışmaları da söz konusu değildir. Çatışma -çelişme olması için iki şeyin aynı alana âid olmaları gerekir. Mesela, Hristiyanlık, Müslümanlık, Zerdüşlük... aynı alanın değerleridir. Bunlardan biri seçilince öteki dışlanmış olur. Fakat, sözelimi İtalyan, Fransız, İngiliz... olmakla Hristiyan olmak ya da olmamak arasında, âdet ve alışkanlıktan öte bir bağ yoktur. İslâm için de durum aynıdır. Hem Fransız, hem Müslüman olunması arasında ne gereklilik, ne de çelişiklik vardır. Aksi olsaydı Arap ile İslâm arasında da aynı hal söz konusu olurdu.

Kur'ân dilininin Arapça olduğu vak'adır. Bundan da her Müslümanın Arap, dilinin Arapça olması sonucu çıkarılamaz. Aksi düşünce İslâm'ın âleme şâmil -evrensel- olma özelliğini kaldırır. Sözelimi ileri yaştaki bir adamın, dil öğrenme imkânı olmayacağından, Müslüman olması da söz konusu olamaz. Bu ise dinin gâyesine aykırıdır. Ancak, Kur'ân'ın orijinal dilinin ve ifadesinin korunması O'nun otantikliğinin devamı açısından şarttır. Onu bilmek ve incelemek isteyen herkesin her devir ve zaman için en büyük güveni O'nun bu otantikliği olacaktır. Fakat burada O'nun her milletin tek konuşma dili olacağı sonucuna gidilmesi mümkün değildir. Aksi hal dinin değil, O dilin ve milletin cihan-şümüllüğü -evrenselliği- ve hâkimiyeti demek olur. İnsanların bilmesi ve öğrenmesi gereken şey dil ve kelime

değil, bunların ifade ettiği mânâlardır. Bu mânâlarda her dilde ifade edilip anlatılır ve anlaşılır. Kur'ân'ın orijinal ifadesinin -okunuşunun- kullanılması, sadece resmî ibâdet ve namaz için şarttır. Bunun dışında ise istenen mânâdır.

Millet ile din kavramlarının çelişik olmaları sadece bir halde; milletin ya da milliyetçiliğin tek değer -idole- olarak algılanması ve kabul edilmesi halinde ortaya çıkar ki bu da bir zihniyet meselesidir. Şâyet kişi ya da gruplar büyük bir zihniyete gireceklerse bu takdirde dinin karşıtı ya da çelişigi sadece millet değil, hemen herşey; mal, mülk, makam, evlât... olabilir; bunlardan herbiri idole hâline getirilebilir ve sonuç olarak da İslâm'ın -Kur'ân'ın karşısına geçer. Demek oluyor ki Kur'ân ve İslâm, ne milleti ne de öteki değerleri, bu değerler kendi sınırları ve alanları içinde kaldığı sürece red ve inkar etmez. Kur'ân'da millet aleyhine ifade yoktur. İddialar, âyetlerin kötü niyet ve zihniyetle yorumlanmasına dayanır. İslâm'ın karşı koyduğu şey fitne; oluşan bir milleti parçalama, kurulan bir düzeni bozma, insanları birbirine düşürme fiil ve davranışlarıdır. Bunları Kur'ân adına öldürme fiilinden ve davranışlarından daha büyük suç ve günah olarak görür (Kur'ân, 2/191).

Sözün kısası şu ki Hâricî-Zâhirî görüş ve düşünce sahipleri ile bunlara paralel olanlar, hangi devirde olursa olsun İslâm'ı yaşadıklarını, Kur'ân'a dayandıklarını söylemiş ve söylemektedirler. Oysa görüş ve düşünceleri kaba duygulara, tek yanlı, dar çerçeveli bakışlara ve sofist mantığına dayanmaktadır. Böylece de Kur'ân'ı kendi görüş ve düşüncelerine âlet edip kullanmaktadırlar. Nitekim vaktiyle Hz. Ali'ye karşı da, yukarda aktardığımız, Kur'ân âyetini okuyarak haykırmışlardı da Hz. Ali kendilerine; "Hak sözü, âyet-i kötü maksatla kullanıyorlar" demişti.¹¹

Hâricî -Zâhirî- Dışa ve Görüntüye Bağlı olan ekollerin görüş ve düşüncelerini ana çizgileriyle verdik ve yine aynı çizgilerle analiz edip kısaca değerlendirdik.

Şimdi de bu düşüncenin tam karşı kutbunda bulunan başka bir ekolün; Şif-Bâtınî ekolün görüş ve düşüncelerini yine ana çizgileriyle verip tahlil -analiz- ve değerlendirmesini sunalım.

¹¹ Şehristani, *el-Milel*, I/116.

Yine Halife Hz. Ali (Ö. 661) dönemi'nde bir grubun Hz. Ali'ye gelerek kendisinin yanında ve desteğinde okuduklarını söyledikleri, ¹² buna bağlı olarak da, başkaları için kullanıldığı gibi, bunlar için de; "Ali taraftarları Şiay-ı Ali" ifâdelerinin yer yer kullanıldığı söylenir. Hz. Muhammed'in küçük torunu Hz. Hüseyin'in (680'de) şehit edilmesinden sonra Hz. Peygamber soyunun -Ehl-i Beyt'in- intikamını alma duyguları yoğunlaşmış, taraftarlar çoğalmış ve fikir olarak Şiîlik doğmuş bulunmaktadır. Bunlara rağmen bu tarihlerde terimin bugünkü mânâda kullanılmadığı, bugün kullanıldığı mânâ ile "Şiîlik" teriminin dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden (874'den) itibaren doğduğu kabul edilmektedir.¹³

Hâricîlik gibi Şiîlik de doğuş, duyuş ve karakter itibariyle Arap kökenlidir. Arabın kabile anlayışını, Şan-Şeref duygusunu, soy kaygusunu, kabile başkanına verilen; soyluluk, üstünlük, kahramanlık... gibi "karizmatik" özellikleri taşır.¹⁴

Tıpkı Hâricîlik gibi Şiîlik de siyâsi maksatlı olarak ortaya çıkmıştır. Fakat Hâricîliğin aksine Şiîlik, maksadına ermiş ve devlet yönetimine ulaşmış, resmî yoldan eğitim-öğretim imkânına kavuşmuştur. Tunus'da kurulan Fâtimî Halifeliği (910-1171), Şiî karakterli idi. Mısır, onlar tarafından alındı ve burada Kahire şehri ile Ezher Medresesi kuruldu. Ezher'de Şiî düşünceye bağlı olarak öğretim-eğitim yapıldı. Miladın onaltıncı yüzyılı başında (1502'de) herşeyi ile birlikte Şiîlik, İsmail Safevi (Ö. 1524) eliyle İran'a taşındı.

Yine Hâricîlik gibi Şiîlik de çok çeşitli fraksiyonlar, buna paralel olarak da farklı fikirler ihtivâ etmektedir. Ancak hepsinin ya da çoğunun ortak görüşü olarak denebilir ki Şiîlik; "din-siyaset-imam-lider" üçgeni üzerine

¹² Taberî, Tarih I/3350'den nakleden W.M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (E.R. Fırlalı terc.), s. 48.

¹³ W.M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (E.R. Fırlalı terc.), s. 46, Ankara 1981.

¹⁴ W.M. Watt, *a.g.e.*, s. 48 vd.

oturmaktadır. Buna göre; "din-siyaset" birbirlerinden ayrı düşünülemez. Siyasetin başı, aynı zamanda dinin de başıdır. Bu baş imam, lider-bizzat din tarafından; naslarla; Ayet ve Hadislerle tayin edilmiştir. Liderliğin devamı soya; Hz. Ali'nin, ya da daha geniş çerçevede Hz. Muhammed'in soyuna bağlıdır, onlar tarafından yürütülür. Halkın bunda hiçbir rolü, görüşü ve oyu... olamaz. Tıpkı peygamberler gibi imamlar -liderler- de her türlü günahattan ve yanlışlıktan korunmuş -masum- bulunmaktadırlar. Dolayısıyla dâimâ hakkı, doğruyu söyler ve yaparlar. Gizli, açık (zahir-batın) bütün bilgileri onlar bilir. Dolayısıyla de bütün insanlara gerçek bilgiyi; nasların; Âyet ve Hadislerin hakiki mânâlarını... onlar öğretir. Bunun sonucu olarak da denebilir ki din; bütün gönlü ve aklı ile kişinin Ona -imana-bağlanmasından ve Ona boyun eğmesinden ibarettir. Dinin ve ibadetlerin maksadı sırların kavranması, mânânın anlaşılması sonuç olarak da insanın Ona, tam olarak boyun eğmesi-itaat etmesi- dir. Maksat bir yere gitmek olunca araca -arabaya- binilir. İstenen yere varılınca da araçtan inilir. Din; namaz, oruç... gibi ibâdetlerle belli bir gayeyi gerçekleştirmek istemektedir. Bu gaye rûhi ve mânevîdir. Kişinin ruh olarak itâat etmesi -boyun eğmesidir. Bu, gerçekleşince de aracın ortadan kalkması; şekil ve ibâdetlerin bırakılması tabîidir.¹⁵

İmdi, ayrıntıları, fraksiyon ve farklılıkları bir yana bırakarak ana çizgileri ile verdiğimiz Şîlik'in bu görüşlerine biraz daha yakından bakalım. Her din ve özellikle İslâm, gerek fert gerek toplum olarak insandan bir takım şeyleri yapmasını, bir takım kurallara uymasını istemektedir. Buradan hareketle; "siyaset İslâm'ın temelidir" sonucuna nasıl varılır? Hele hele İslâm'ın her zaman koltukta oturacak bir din-devlet başkanı tayin ettiğini naslardan -Ayet ve Hadislerden- çıkarmak nasıl mümkün olur? Sağduyu sahibi hiç kimse, sofizme düşmeden; naslara dayanarak İslâm 'ın belli bir siyâsî rejim tayin ve tesbit ettiğini, bunu öngördüğünü iddia edemez; söyleyemez. Şîliğin ateşli savunucusu İran'da bile, dönemin şartlarına uyularak parlamento kurulmuş bulunmaktadır. Bunun görev ve yetkileri ne olursa olsun bu, kendi inandıkları ve iddia ettikleri rejimin gerçek olmadığını ilan ve isbatıdır.

¹⁵ Şehristanî, *el-Milel*, I/146 vd.

İnsanın eğitim-öğretime ihtiyaç duyması O'nun insan olmasının tabii sonucudur. Bu ihtiyacın ortadan kalkması da söz konusu değildir. Fakat, buradan kalkarak; "her devirde ve bütün insanlara gerçeği öğretecek tek bir kişinin bulunması gerekir" sonucunun çıkartılması mümkün değildir. Bunun olmazlığını geçmiş dönemlerin Şiîleri de farketmiş olacaktı ki çeşitli fraksiyonlar "imamın-liderin" kim olduğu ya da olacağı, O'nun gizli mi açık mı kalacağı... noktalarında farklı görüşler sergilemektedirler. Bu drurum meselenin, onlarca da kesin görünmediğinin kanıtıdır. Ancak, hemen belirtmeliyiz ki çeşitli alanlarda olduğu gibi maddî-manevî alanlarda da uzmanlığa; üstün bilgiye sahip olan insanlar bulunacak ve iyi bilenler az bilenleri eğitip öğreteceklerdir. İnsanlık devam ettikçe de bu devam edecektir. İslâm dünyasındaki tasavvuf ekolleri, işte, bu ihtiyaçtan doğmuştur. Fakat, Şiîlik ile tasavvuf arasında, bir çoklarının gözden kaçırdığı, çok ciddi ve derin bir fark vardır. Şöyle ki Şiîlik'de, imam-lider, en azından teoride belirtildiği şekil ile, mutlak hatasız, günahsız, kesin olarak bilen ve karşılıkine gösterip öğretirken de şartsız ve sınırsız şekilde etken -aktif-, O'nun gösterdiğini, bildirdiğini alan -halk- ise tamamiyle edilgen -pasif- durumdadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi liderin -imamın- siyâsi niteliği bunun itiraz götürmez delilidir. Nitekim lider -imam- ne göreve gelmede, ne de yönetmede halkın oyuna başvuramaz. Çünkü "Ayetullah -Allah'ın Ayeti" durumundadır. Oysa tasavvuftaki eğitim öğretim bundan farklıdır. Orada öğreten-eğiten de, öğretilen-eğitilen de etken -aktif- durumdadır. Çünkü herkes Allah'ın kuludur ve başlangıç itibariyle aynı imkânlarla herkes sahiptir. Tasavvufun terimi ile şeyh veya mürid, zaman ve fiil önceliğine sahip bulunmaktadır. Yani öğrenim ve eğitimi daha önce tamamlamış; ruhunu temizlemiş gerçeğe ermiş, bu konuda henüz başlangıç noktasında bulunan öğrencisine, yine tasavvuf terimiyle müridine, rehber olup yol göstermekte, kendi bulunduğu yere onu da çağırılmaktadır. Bu çağırmada yaptığı şey ise öğrencinin -müridin- kendi içinde var olan gücü; sevgiyi, heyecanı, harekete geçirmek, bu geçişi sağlayacak bazı hareketler yapmak ve yaptırmaktan ibarettir.

Şiîliğin iddia ettiği "liderin -imamın- günahsız ve hatasız olduğu" yargısı ise Kur'ân ve İslâm ile doğrulanabilir bir görüş değildir. Sözgelimi Kur'ân'da Allah, Peygamberinin günahsız olduğunu değil, O'nun geçmiş-

gelecek bütün günahlarının affedildiğini (Kur'ân 42/1-3) bildirmektedir. İnsan olarak O'nun hata yapmadığını-yapmaz olduğunu söylemek ise Kur'ân ile uzlaşır bir ifade olamaz. Aksine bazı Kur'ân Âyetleri Hz. Muhammed'in bazı karar ve fiillerinin Allah tarafından düzeltilindiğini göstermektedir. Peygamberin dışındaki kişilerin fiil ve kararlarının doğrudan doğruya bir vahiy ile düzeltilmesi de tabii ki söz konusu olamaz.

Şîi ekollerin Kur'ân'a en ters düşen görüşleri, sanırız, resmî ayîn ve ibâdetlerle dinin dış görünüşüne âit konularda ortaya çıkmaktadır. Bu görüşe göre; "belli bir takım şekillerle belli bir takım fiil ve davranışlar, dinin hedef ve gayesi olamaz. Bunu yapanlar da dindar sayılamaz. Dinin hedefi mânâvîdir. Dindar, bu mânâyâ ulaşandır". Bunlar doğru ve Kur'ân'ın hedefini yansıtan ifâdelerdir. Sözelimi Kur'ân-ı Kerim; "yüzlerinizi doğuya, batıya... çevirmeniz iyilik değildir... 2/177" buyurmaktadır. Fakat, bu doğru önermeye dayanılarak; "iyilik olmayan şey, yapılmaz. Yüzü doğuya-batıya döndürmek iyilik değildir. Öyleyse yüzü doğuya-batıya döndürme işi yapılmamalıdır" gibi bir akıl yürütme, Kur'ân açısından geçerli değildir. Çünkü; "tarlayı sürmek, iyi ürün elde etmek değildir" önermelerinden, "öyleyse tarla sürülmemelidir" sonucuna gidilemez. Kur'ân'ın yukardaki ifadesinden de böyle bir sonuca varılmaz. Zira, yukarıda zikredilen Âyetin yanında O, "... yüzlerinizi Mescid-i Haram'a döndürünüz, 2/150" ifadesini de kullanmaktadır. Ancak, belirtilmek istenen şey şu ki; vasıtalar gaye yerine konmamalı; bazı şekillerin yerine getirilmesi O gayenin gerçekleştirildiği mânâsına alınmamalıdır. Nitekim yine Kur'ân; "... namazlarının şuurunda -bilincinde- olmaksızın gösterişle namaz kılanlara yazıklar olsun 107/4-6" buyurmaktadır. Gaye gerçekleşince vasıta ortadan kalkar, önermesine dayanarak da; "kişi olgunluğa ulaştı, mânâyâ erdi, gaye gerçekleşti. Namaz, oruç... gibi şekiller kalkar" da denilemez. Çünkü, "olgunluk, mânâ, gaye..." gibi kavramlar ve bunların gösterdiği haller insanın elinde ve takdirinde olan, sabit -değişmez- bulunan haller değildir. Bunlar Tanrı'ya ait değerlerdir ve her an O'nun elinde bulunurlar. İnsana düşen, varoluşlarının -ekistansiyalistlerin- dediği gibi, fiilde bulunmak ve daimi oluşu sağlamaktır.

Şif-Bâtınî ekollerin belli başlı görüşleri ile onların Kur'ân ve İslâm karşısındaki durumlarını, ana çizgileriyle verdik. Hemen ilâve edelim ki zaman en sert kayaları bile aşındırır. Pek çoğu tarihe ait bulunan bu görüşlerin epey törpülenmiş olması tabîdîr. Biz de bunun farkındayız. Bu değişikliğe örnek olarak da yukarıda İran'daki parlamentoyu göstermiştik. Burada şunu da ekliyelim ki İran Şifliği ile Anadolu ve öteki Türk illerindeki Şiflik, özel olarak da Şiflik ile Anadolu Alevîliği arasında derin farkların bulunduğu kuşku yoktur. Ancak, konu dışı saydığımızdan bu meselelere girmeyeceğiz.

Farklılıklara ve değişikliklere rağmen Şiflik'in bazı temel görüşlerinin sürdürüldüğü kesindir. Sözgelimi bugün dahi İran din liderlerinin "Ayetullah-Allah'ın Ayeti" olarak adlandırılması ve nitelendirilmesi tesadüf değildir ve bize göre temel görüşlerinin sürdürüldüğünün açık delilidir.

Baştaki sorumuzdan bir hayli uzaklaştık. Bu sebeple onu tekrar etmek, sanırız faydalı olacaktır. Sorumuz; insan fiil ve davranışının ölçüsü ne olmalıdır, idi. Geleceğimiz, bütün varlığı elinde tutan Kudret'e bağlıdır. Bu sebeple de ölçü; O'nu hoşnut etmektir. Bu ise O'nun isteğine göre hareket etmek demektir. O'nun istekleri Kur'ân'da toplanmıştır. Fakat bunlar sayılıdır. Her alanda ayrıntı yoktur. Bu da bizi Kur'ân'ın açıklanması ve yorumlanması konusuna götürmektedir. Acaba Kur'ân nasıl yorumlanmalıdır? Bu soru da bizi acaba daha önce O, nasıl yorumlanmıştı, konusuna götürdü.

Biz buraya kadarki satırlarımızda Kur'ân'ı yorumlayan karşı kutuplarda-ki iki farklı ekolün -mezhebin- ya da fraksiyonların dikkate alınırca ekollerin -mezheblerin- görüş ve düşüncelerini, ana çizgileriyle verdik ve yine ana çizgiler içinde değerlendirmeye, bu değerlendirme sırasında da her iki ekolün Kur'ân'a ve İslâm'a olan mesafelerini tayine, onları karşı kutuplarda olmaya sevkeden sebepleri; kültür, karakter ve zihniyetlerini belirlemeye çalıştık. Bunların yeterince ortaya çıktığı kanâatindeyiz. *Aslında maksadımız, tarihe âit fikirleri, hafızamızı tazelemek için anmak ve onları "övmek ya da kötülemek" değildir. Tarihin varlıkları haline gelmiş olanları övmek ya da kötülemek bize hiçbir şey sağlamaz. Öyleyse onların dile getirilmesinde maksat bu olamaz. Maksadımız bugün İslâm'a ve Kur'ân'a ait*

bulunduğu iddiası ile ortaya atılmış ya da atılacak benzer fikir ve iddialar için ölçü oluşturmaktır. Dediğimiz gibi bunun yeterince olduğu kanâatindeyiz. Ancak, meselenin biraz daha netleşmesi için Kur'ân'a ve İslâm'a daha geniş açılardan bakan, ya da bize bakmayı öğütleyen bazı ifadelere daha yer verelim.

Kur'ân şöyle buyurur: "Hiçbir kimse başkasının suçunu yüklenmez. Sonunda dönüşünüz Rabbinizdir... 6/164". Rabbinin yoluna, sen, hikmetle ve güzel öğütle çağır. Onlarla en güzel şekilde mücadele et. 16/125. Hatırlat. Sen yalnızca hazırlatmakla görevlisin. Onlara baskı uygulayıcı değilsin. 88/21-22. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbirleri ardınca gelip gidişinde ancak AKIL VE KALB SAHİBİ OLANLAR İÇİN ÂYET VE İŞARETLER VARDIR. 3/190. Allah dilediğine hikmet verir. KİME HİKMET VERİLİRSE ONA PEK ÇOK İYİLİK ve ÜSTÜNLÜK VERİLMİŞ DEMEKTİR 2/269".

Sahabe anlatıyor: Birgün Allah'ın elçisi Hz. Muhammed'e; Necid bölgesinden, saçı-başı dağınık bir adam geldi. Konuştuğunu da doğru-dürüst anlamıyorduk. Peygamber'e İslâm'ın ne olduğunu sordu. Peygamber kendisine: Günde beş vakit namaz kılmak, yılda bir ay oruç tutmak ve zekat vermektir, buyurdu. Adam: Başka var mı? diye sordu. Peygamber kendisine: Bunlar gerekli olanlardır. İstersen buna ilâveler yapabilirsin, buyurdu. Adam: Vallahi bunları ne azaltırım ne de bunlara ilâve yaparım, dedi ve gitti.

Peygamber, Sahabe'ye; eğer doğru söylüyorsa -ve sözünde durursa- bu adam kurtuluşa erer, buyurdu.¹⁶

Yine Sahabe anlatıyor: Birgün, Allah Elçisi'nin yanındaydık. Bir adam geldi. Peygamberin dizinin dibine oturdu. (Sonradan öğrendik ki bu gelen, zaman zaman Allah Elçisi'ne vahiy getiren melek Cebrail imiş.) O, Allah Elçisi'ne İslâm nedir? diye sordu. Allah Elçisi Ona: Şehadet getirmeyi, namaz kılmayı, ramazan orucu tutmayı, imkân olunca hacca gitmeyi ve zekat vermeyi saydı. Sonra da adam: Daha güzel olan -ihسان- nedir? diye

¹⁶ İsmail Buharî, Sahih, İman Bahsi, 34, Şehâdet, 26, İlim, 6; Ebulhüseyn Müslim, Sahih, İman bahsi, 8.

sordu. Peygamber: Allah'a -her an- Onu görürcesine ibâdet -kulluk- etmektedir. Çünkü kul Onu görmezse de O kulu her an görür dedi. ¹⁷

Sahabe arasında sofuluğu ile tanınan Ebuzer Gıfârî anlatıyor: Hz. Peygamber'in yanına gittim. Uyuyordu... Sonra uyandı. Ben yanına oturdum. Peygamber: Allah'tan başka ilah yoktur diyen ve bu kabul ile ölen herkes Cennete girecektir, buyurdu. Ben:

Zina ve hırsızlık etse de mi? dedim. O:

Evet! Zina ve hırsızlık etse de, dedi.

(Soru-cevap üç defa aynı şekilde tekrarlandı ve) dördüncüde Peygamber:

- Ebuzer patlasa da öyle, buyurdu. Hâdiseye şahit olanlar:

Ebuzer; "Ebuzer patlasa da ha!... diye söylenerek çıktı gitti, diye ekliyorlar.¹⁸

Sahabeden Enes anlatıyor: Hz. Peygamber hurma aşıl原因 bir grubun yanından geçiyordu. Onlara: Bunu yapmasanız daha iyi olur, buyurdu. Onlar pekiyi deyip bıraktılar. Sonra tekrar oraya uğradı: Hurma ne oldu diye sordu. Onlar; koruk verdi -olmadı- dediler. Peygamber; siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz, buyurdu. ¹⁹

Bu öğütler büyük kitleler tarafından algılandı, alındı ve kullanıldı.

Tasavvufun büyük siması M. İbnülarabi (1165-1240): "Ehli kible-Müslüman -olan hiç kimseyi sakın tekfir etmeyin" demektedir.²⁰

¹⁷ İ. Buhârî, Sahih, İman Bahsi 37; E. Müslim, Sahih, İman Bahsi 57; Hadis kısaltılarak tercüme edilmiştir.

¹⁸ İ. Buhârî, Sahih, Cenaze, *Tevhid Bahisleri*; E. Müslim, Sahih, İman Bahsi, 154.

¹⁹ Ebulhüseyn, Müslim, Sahih, Fezaîl Bahsi, 139, 140, Ahmed İbni Hanbel, Müsned, 1/152.

²⁰ M. İbnü'l-Arabi, Futuhâtı Mekkiyye'den naklen Nihat Keklik, *Fütûhat el-Mekkiyye*, IA/1, İstanbul 1974.

Ferdin ve toplumun yemekten siyasete günlük her işi ile uğraşan ve kurallarını tesbite çalışan İslâm hukukunda -fıkıhda- iki büyük ekol -mezhep-; Hanefilik ve Şafilik Türk - İslâm Dünyasının büyük bölümünce tanınmış ve benimsenmiş bulunmaktadır. Tarihçi-sosyolog İbn Haldun (1334-1406) bunların zihniyetini açıklarken bu iki ekol -mezhep- mensuplarının bir araya gelerek bugünün ifadesiyle açık oturumlar düzenleyip tartıştıklarını nakleder.²¹

Bu görüşler yalnızca zihin alanını süsleyen unsurlardan ibaret değildi. Gerçek hayata bütünü ile yansımıştı.

Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmesinde en ciddi pay, hiç kuşku yok ki dervişlere ve tasavvuf erbabına düşmekteydi. Bunun en canlı örneğini Bektaşîlik veriyordu. Yukarıda belirtildiği üzere savaşın, zaman zaman kaçınılmaz olduğunu bilen Bektaşîlik, Osmanlı Yeniçerisinin, hem maddî, hem manevî temelini oluşturuyordu. Bu ocağın manevî başı Hünkâr Hacıbektaş Velî (1209-1270), kıyafeti ise baştan ayağa "ahî üniforması" idi.²² Fakat ister Bektaşîler isterse ötekiler olsun tasavvufa göre savaş -cihad- yalnızca askerî alanlarda yapılmazdı. Hatta askerî savaş -cihad- zaman zaman ortaya çıkan geçici -arızî- haller idi. Asıl savaş -cihad- ise insanın kendi nefsiyle savaşması ve ruhundaki kötülükleri yenip atarak kendini topluluğa, bütün insanlığa ve bütün yaratıklara faydalı hizmetler verecek hale getirmesiydi. İşte fütüvvet ocakları; ahî kuruluşları... bunun hayata yansımış görünüşleriydi.

Menkıbeye göre Türkistan Şeyhi Hâce Ahmet Yesevi (Ö.1166) müridlerinden (?) -öğrencilerinden- olan Hünkâr Hacıbektaş (1209-1270) Anadolu'ya barış sembolü olan güvercin kılığında -donunda- gelir. Burada da ömrünü insanları barıştırıp bir araya getirme çabasında harcar. O'nun bütün yaratıklara nasıl baktığını gösteren menkıbelerden sadece birini aktarmakla yetinelim:

²¹ İbni Haldun, *Mukaddime* (Z.K. Ugan terc.), II/491-92, İstanbul 1985.

²² Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 13, Ankara 1984.

Kalecük Kadısı -Hâkimi- Kırşehir'e teftiçe gelir. Ahî Evren Tekkesi'ne konuk olur. Hünkâr da oradadır. O'nunla tanışır, elini öper, ona teslim olur... Kırşehir'de işini bitirip Kalecük'e dönen kadı, orada birçok kişiyi Hünkâr'a mürid -öğrenci- eder. Birgün Hünkâr'ı ziyaret için onları yanına alır ve yola koyulur. Yolda bir otlakda yatan bir sürü domuza rastlarlar. Kadı'nın itirazına rağmen taze müridler domuz sürüsünün üzerine gider, onları rahatsız ederler. Ellerindeki bir çanı domuzlardan birinin boynuna takarlar. Çan sesinden ürken sürü oradan oraya heyecanla koşuşturur. Müridler de bunları seyredip güler, neşelenirler. Yollarına devam eden müridler, Kırşehir'e varırlar. Hünkâr, Ahî Evren ile sohbet etmektedir. Şeyhin elini öper otururlar. Hünkâr, onlara dönerek: "O hayvancıklar size ne yaptı da onlarla alay ettiniz? O yavrucağı tutup boynuna çan takıp onları ürküttünüz?... O yavrucağın ardından yetişip taktığımız çanı boynundan alıncaya dek alnımız terledi. İşte o yavruya taktığınız çan" der. Hünkâr çanı gösterince şaşırırlar. Eline-ayağına kapanıp özür dilerler. Erenler suçlarını bağışlar. Hünkâr, derviş olan kadıya dönerek: "Derviş olanın hiçbir yaratığa eziyet etmemesi, eziyetçi biri olmaması gerekir" der.²³

Koca Yunus'un sadece birkaç mısraını kaydedelim:

Hak Çalabum, Hak Çalabum, Sencileyin yok Çalabum

Günahlarımız yarluğa, iy rahmeti çok Çalabum

Kulluk Senün, Sen kullarun, günahları çok bunlarun

Uçmağa koy Sen bunlaru, binsünler Burak Çalabum

Dine ve insanlığa bu sonuncu açıdan bakan zihniyetin tarih sahnesinde yaşanmış-çizilmiş canlı tabloları pek çoktur. Biz yalnızca bir tanesine, gözümüzün önünde henüz oynamakta olan Bosna-Hersek dramına da ibret olur düşüncesiyle, eski Yugoslavyalı yazar İvo Andriç'in usta kalemiyle çizdiği Drina Köprüsü'ne işaret etmekle yetineceğiz. Yazara göre bu küçük kasaba halkını, farklı din ve mezhebden insanlar oluşturmaktadır. Bu

²³ *Vilâyetnâme-Menâkıbı Hünkâr Hacı Bektaş Veli*, A. Gölpinarlı Neşri, s. 53, İstanbul 1958.

çeşitlilik içinde insanlar, Osmanlı patronajı altında, yanyana, kol kola yaşayıp giderler. Hergün dükkanların önünde, köşe başlarındaki gölgelerde bugünkü açık oturma benzeri, küçük tartışma meclisleri kurulur. Hemen her konu kıyasıya tartışılır. Hararetli tartışmaların sonunda akşam olup evlere dönme vakti gelince herkes, bir sonraki günün randevüsünde buluşmak üzere tebessümlü el sıkışmalarla evlerine döner. Sokullu Mehmet Paşa'nın (1506-1579) yöreye şükran borcu olarak yaptırdığı Drina Köprüsü, her kesim halk için eğlence ve mesire yeri vazifesini görmektedir. Köprü'nün yanındaki mezar, Müslüman-Hristiyan her iki din mensubu için de bir ermişin mezarıdır. Hristiyanlar ona bir "Hristiyan azizi", Müslümanlar ise bir "Müslüman velisi" gözü ile bakarlar. Yazara göre Osmanlı patronajı buradan kalktı. Yöre hareketlendi, bereketlendi. Bölge pek çok şeye kavuştu. Ama topluluklar birşeylerini, çok önemli birşeylerini, güvenlerini kaybetti. Henüz bunu geri getiren de olmadı. Acaba bölge halkı bir daha o eski güveni bulabilecek mi?²⁴

²⁴ Fazla bilgi için bkz. İvo Andrić, *Drina Köprüsü*.

TÜRK TOPLUMUNDA DİNÎ TARTIŞMALAR VE HOŞGÖRÜ

DURSUN DAĞAŞAN*

Türkiye ve Anadolu Türklüğü, adeta yeniden doğuşun sancılarını çekmekte, heyecanını ve sıkıntılarını yaşamaktadır.

Türkiye'de ekonominin yeniden düzenlenmesi, refahın yaygınlaştırılması, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması yolunda önemli mesafeler alınmıştır. Günümüzde köylerimizin tamamına yakın bölümüne okul, yol, su, elektrik ve telefon hizmetleri ulaştırılmış; küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişmesiyle Anadolu'nun bir çok yerinde (Eskişehir, Çorum, Konya, Kayseri, Gaziantep...) iktisat ve sanayi bakımından yeni cazibe merkezleri ortaya çıkmış; GAP projesinin hayata geçirilebilen bölümüyle yöre insanının sosyal ve iktisadî yapısında, devlete ve dünyaya bakışında önemli değişiklikler meydana gelmiş; üniversiteleşmenin her şehri kapsayacak biçimde yaygınlaştırılması için gerekli yasal düzenlemeler hazırlanmıştır. Bundan sonrası ise, bilimsel seviyenin denetlenerek yükseltilmesi meselesidir.

Dünya siyaseti ve milletlerarası münasebetler açısından da Türkiye'nin önüne önemli imkânlar ve fırsatlar çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte 1990'lı yılların başından itibaren birlik bünyesinde bulunan Türk topluluklarının bir bölümü bağımsızlıklarına kavuşmuşlar; Türkiye Cumhuriyeti gelişmişlik seviyesi, siyasî tecrübesi ve hür dünya ile

* Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi.

olan bağlantıları sebebiyle Türk Dünyası'nda lider konuma girmiş, Türkistan'daki Türk toplulukları ile Batı arasında köprü görevi üstlenerek bölge devleti olma hüviyetinden sıyrılma ve dünya devleti olma fırsatını yakalamıştır.

Türkiye'nin bu yeni konumu, bölgede çıkarları bulunan bazı gelişmiş ülkelerde ve yakın komşularında tedirginlik yaratmıştır. Türkiye'yi durdurmak için iç karışıklıklarla uğraşmasını sağlamak emin bir çözüm yolu olarak görülmüş; bir yandan etnik bölücülüğe dayalı terörizme destek verilirken, öte yandan Türk toplumunun dinî heyecanlara bağlı farklılıkları abartılarak mezhep ve cemaat seviyesindeki çatışmalar tahrik ve teşvik edilmiştir.

Bugün, bölücü terörizmin kaynakları, merkezleri, metodları ve kadroları bellidir. Devlet, teröre karşı yeni tedbirler geliştirmekte; güvenlik güçlerimiz, canları pahasına, terörizmi yok etmek için gayret sarfetmektedirler. Ancak toplumumuzun birliğine ve dirliğine yönelik bir başka ve de büyük tehlike hazır beklemekte; zaman zaman da bölücü terörün yedeğinde boy göstermektedir. En son örneğini İstanbul'da Gaziosmanpaşa olaylarında yaşadığımız bu tehlikenin adı "mezhep ve cemaat kışkırtıcılığı"dır. Hatırlanacağı gibi, İstanbul'un Gaziosmanpaşa semtinde, kimliği meçhul kişilerce bir kahvehaneye ateş açılmış, bir anda toplanan binlerce kişi, bölücü pankartların gölgesinde, güvenlik güçleriyle adeta meydan muharebesine tutuşmuşlardır. Olayların gelişimi ve daha sonraki günlerde zaman zaman alevlenme eğilimleri göstermesi, plânlı-programlı bir provakasyon ve sürekli tahrik olduğu izlenimini vermektedir. Ayrıca 1970'li yılların sonunda Çorum'da, Kahramanmaraş'ta ve Sivas'ta meydana gelen ve özellikle bu yörelerde yaşayan insanlar arasında bir kan davası tortusu bırakan Alevî-Sünnî çatışmaları zihinlerden silinmemiş; yakın geçmişte yine Sivas'ta yaşanan çatışmalar kamu vicdanında derin yaralar açmıştır.

Bu noktada birkaç hususu tespit etmekte yarar vardır:

a) Alevî-Sünnî ayrımının başlangıcı 7. yüzyılda Hz. Ali-Muaviye arasındaki siyasî nitelikli hilafet kavgasına dayandırılmaktadır. İki büyük Arap kabilesi ile onlardan birine taraftar olan Arap tarihinin ve ırkının tabii görünümlerinden biri olan bu ayrışmanın Türklerle ilgisi nedir? Türklerin kitleler halinde İslâmiyet'i kabulü bu siyaset ve sülale itibarı kavgasından,

üçyüzyıl sonradır. Dolayısıyla Türklerin bu kavgada taraf olması mümkün ve söz konusu değildir. Ancak Müslüman Türk toplumunun hoşgöremediği ve affedemediği nokta, bu kavga münasebetiyle Hz. Peygamber'in torunlarına ve Hz. Ali'nin evlatlarına reva görülen zulümdür. Bu noktada Sünnîlerin Alevîlerle hiçbir ihtilafı yoktur.

b) Alevî-Sünnî kavgasının Türk toplumuna taşınması ise 16. yüzyıldaki Osmanlı-Safevî (İran) çekişmesi sonucudur ve yine siyâsî niteliklidir. Safevî ajanları, Anadolu Türkmenleri arasında propoganda yaparak "Osmanlı Padişahının hilafeti kaba güçle gasbettiğini, asıl hilafetin imam ve Hz. Ali'nin meşru halefi olarak Şâh olması gerektiğini; kurtuluşun, cennet yolunun Erdebil'e ve Şâh'a bağlılıktan ve Osmanlı'ya karşı ayaklanmaktan geçtiğini" yaymışlar; meseleye dinî bir hüviyet kazandırmışlardır. Bir yandan hakimiyet ve üstünlük iddiası; öte yandan teb'ada baş gösteren İran-Şâh yanlılığı ve devletin bütünlüğünü tehdit eden isyan tohumları neticesinde İran ile mücadele, Osmanoğulları için tartışılmaz bir siyaset haline gelmiştir. Herhangi bir sebeple gayrimemnun olanlar, şakîler, malî müsadere edilen veya müsadere ihtimali olanlar ile Müslümanlığı seçtiği halde, iman ve ibâdeti ile samimî olmayan bazı dönmeler Şâh İsmailci veya İrancı görünmüşlerdir. Devlet öfkesi, halka da zarar vermiştir. Bu siyasetin ifadesini, "Muhibbî" mahlasıyla şiirler yazan Kanunî Sultan Süleyman'ın şu mısralarında görmek mümkündür:

"Allah Allah" diyelim râyet-i şâhi çekelim
Yürüyüp her yandan Şark'a sipahî çekelim
Pay-mâl eyleyelim kişvereni sûrh-serin..."

Osmanlıyı bu tutuma yönelten sebepleri değerlendirirken, cemaat-tarikat-mezhep unsurunun toplumun bir kesiminde siyasete dönüştürülerek devlete isyan ve bir başka devlete bağlılık şeklindeki tezahürlerini mutlaka ilk sıralarda gözönünde bulundurmak gerekir. Nitekim, Çaldıran'ı bir kan davası haline getiren ve devleti tehdit eden Pir Ali'nin:

"Sanma ki Osmanlı yanına kalır
Tanrı'nın arslanı Şâh-oğlu gelir
Darb ile tahtını elinden alır
Harabende erkân sürülse gerek"

mısraları ile, Pir Sultan'ın,

"Haktan inayet olursa
 Şâh Urum'a gele bir gün
 Gazada bu Zülfikârı
 Kâfirlere çala bir gün"

mısraları, Devletin inkâr edildiği, Anadolu Müslümanlarına "kafir"liğin yakıştırıldığı, Şâh'ın Urum'a (Anadolu'ya) davet edildiği ve Anadolu'nun zaptedilmesinin temenni edildiği ve en kötüsü de Safevi Sultanlarından birini Hz. Ali'ye benzetmeye kalkan tavra ait ifade şekilleridir. Hatta Pir Sultan'ın "Şâh"a bağlılığını yaşamakla eş değer tuttuğu gerek aşağıdaki mısralarında gerekse menkıbelerinde görülmektedir:

"Padişah katlime ferman dilese
 Yine geçmem ala gözlü şahımdan
 Cellatlar karşımda satır bilese
 Yine geçmem ala gözlü şahımdan."

16. yüzyıldan günümüze kadar, zaman zaman isyanlarla, zaman zaman kitleler arası çatışmalarla ama çoğunlukla siyasî gerekçelerle ve dış tahriklerle oluşturulan bu ayrışma ve gruplaşmaların perde gerisinde ve iç ayağında kendi toplumumuzla bir türlü barışamamış aydın ve yarı aydınlarla, millî menfaatlerini şahsi menfaatlerinin üstüne çıkaramamış kasaba politikacılarının bulunduğu bilmek dehşet ve üzüntü vericidir.

Cumhuriyet döneminde özellikle 1950 seçimlerinden sonraki seçimlerde politikacılar, köylerdeki Alevî ve Sünnî cemaat üzerinde etkili olmuşlardır. Üzerlerinde Hz. Ali ve Oniki imamın isimleri yazılı özel anaharlıklar yaptırarak Alevî köylerinde dağıtmak; Sünnî köylerinde -dolaşılan köy sayılarına göre- beş vakit namazı sekize dokuza çıkartmak, ama mutlaka cemaatleri birbirine karşı kışkırtarak taraftar ve oy toplamaya çalışmak, yaygın politik propoganda yöntemleri olarak uygulanmış; yıllar boyunca sürdürülen bu tahrikler, daha sonraki çatışmaların alt yapısını oluşturmuş ve istenmeyen sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Yaşanan bunca olaydan ve kemikleşmiş gruplaşmalardan sonra Türk Devleti'nin ve aydınının meseleye ilgi duymaları; farklılıklardan çok müşterekleri ve uzlaşma noktalarını belirlemeye yönelik çalışmaları ilk anda sonuç vermemiş, hattâ Devlet ve Diyanet yetkililerinden bir bölümü ile bazı

bilim adamlarımızın, "Biz Alevîleri seviyoruz. Alevîlik ve Sünnîlik birbirinden çok fazla uzak ve çok farklı kavramlar değildir. Hattâ biz, Hz. Ali'ye ve onun evlatlarına olan muhabbetimizden dolayı herkesten fazla Alevîyiz." şeklindeki beyanları da yeterli olmamış, taraflar arasındaki hoşgörüyü ve barışı sağlamaya katkıda bulunmamıştır.

Alevî-Sünnî çatışmalarının yaşandığı bütün müessif olaylarda dikkati çeken bir husus vardır:

Günümüzde, ülkemizin belirli yörelerinde etnik bölücülük körüklenmekte, bir takım Türk boylarına değişik kimlikler izafe edilerek ayrı bir soydan, bir başka kültürden oldukları yolunda telkinler yapılmaktadır. Ancak, mezhep, tarikat, cemaat kışkırtıcılığının yapıldığı yörelerin tamamında tarafların Türk olduklarından, ne kışkırtanların ne de kışkırtılanların hiç bir şüphesi yoktur. Bir başka ifadeyle, soy ve kültür bakımından çatısı altında toplanılacak bir üst kimlik (Türk kimliği) ve bu kimliğin hür iradesiyle teşekkül ettirilmiş bir siyasî yapılanma (Türkiye Cumhuriyeti Devleti) mevcuttur.

Türk kimliğini ve Türkiye Cumhuriyeti Devletini müştereklerimizin esası kabul etmek kaydıyla, Türk toplumunda Alevî-Sünnî çatışmalarının tekrarlanmaması, kasıt ve kışkırtmalarının yeni kan davalarına yol açmaması için yüce dinimizin aslı kaynağından hareket ederek din, mezhep, tarikat kavramlarının herkesçe kabul edilebilir ortak tanımlarını yapmak ve bu tanımlar çerçevesinde mezheplerin ve cemaatlerin yerlerini belirlemek, meselenin çözümü yolunda atılmış olumlu bir adım, cemaatler arasına sızmış toplum, devlet ve din düşmanlarının teşhisi ve teşhiri bakımından sağlam bir kaynak olabilir.

İslam'da ana kaynak Kur'ân'dır. Asıl olan da, Kur'ân'ın, "Ben Müslümanım demekten başka daha güzel söz yoktur." (Fussilet, 33) hükmüyle getirdiği "Müslüman kimliği"dir. Hz. Peygamber'in sünnetleri, tamamen ana kaynağın hükümleri ile sınırlıdır. İslam dinine getirilen yorumlardan doğan mezhepler ise "dinî alt kimlikler"dir. Mezhep kimliği, Müslüman kimliğinin çatısı altında anlam ifade eder ve meşruiyet kazanır. Mezhep kimliğinin din kimliği yerine geçmesi veya dinin Kur'ân dışında başka kaynaklara dayandırılması Allah'ın emirlerine ve dinin özüne

aykırıdır. Bu durum, Kur'ân'da inananlara tebliğ edilmiş ve Müslümanlar uyarılmıştır:

"İşte sizin bu ümmetiniz bir tek ümmettir ve ben de sizin Rabbinizim; o halde benden korkun. Fakat onlar işlerini aralarında parçalayıp çeşitli kitaplara ayırdılar. Tüm hizipler yalnız kendi ellerindekiyle sevinip övünmektedirler. Artık sen onları bir süreye kadar kendi gafletleri içinde bırak." (Müminun, 51-54)

Tarikatlar, mezheplerin de altında; 8. yüzyılda ortaya çıkan tasavvuf alanının 11. yüzyılda kurumlaşmasıyla baş gösteren dinî gruplaşmalardır. Tarikat mensupları tekke ve dergâhların dışında, ibadet usulleri bakımından fıkıh mezheplerinden birisine bağlıdırlar. Antalya'nın Elmalı ilçesine bağlı Tekke köyü Alevîlerinin "camimiz de var, cem'imiz de" deyişleri bu gerçeği ifade etmektedir. (Tercüman Gazetesi, 18.5.1992, s: 2, s:1)

Bu gruplaşmayı bir piramitle izah etmek gerekirse, piramidin en üstünde Müslüman kimliği, ortasında mezhepler, tabanında tarikatlar bulunmaktadır. Bu piramitte Alevîliğin yerinin belirlenmesi ise muhtelif kaynaklara göre değişkenlik göstermektedir.

Türkiye'deki Alevîlerin önemli bir kesimi ile Sünniler arasında piramidin en üstü konusunda genelde ihtilaf yoktur. Yani "Müslüman üst kimliği" temel müşteregi temsil etmektedir. Piramidin ortasında Şifî Caferî mezhebi mensuplarına "Alevî" denilmekte, Bektaşîlerin önemli bir bölümü de Alevî olarak isimlendirilmektedir.

Ülkemizde Alevî toplumunun en geniş ve etkili kesimini Alevî-Bektaşî zümresi oluşturmaktadır. Bu çerçevede Alevîlik bir tarikat olarak kabul edildiği takdirde, başlangıcını bütün Türk tarikatlarının Piri olan Ahmet Yesevi'ye götürmek gerekir. Nitekim, "Divan-ı Hikmet"te Ahmet Yesevi,

"Hu halkası kuruldu, ey dervişler geliniz,
Hak sofrası yayıldı, ondan nasip alınız,
Hu bıçkısını alarak, nefis başına çalarak,
Gece gündüz talipler, canı kurban kılınız"

diyerek zikre kapı açmakta; günümüzde Cem evlerinin temel motifi olarak görülen semah konusunda ise:

"Şibil Aşık ağlayıp dedi: Eya Resul,
Takatsizim, semah vursam olurum melul,
Resul dedi: İnşallah kılar kabul.
Ruhsat dileyip raks ve semah vurdu dostlar".

mısralarıyla, semahın Peygamber izniyle yapıldığını ifade etmektedir. Yesevî koluna bağlı olan Alevîlerin bir başka özelliği, Hz. Ali ve Hz. Fatma ile onların soyunu sevmektir.

Alevî-Bektaşî zümrelerinin Müslümanlığa, Hz. Peygamber'e ve ibadete bakış tarzlarını anlayabilmek için örnek ve önder kabul ettikleri isimlerin görüşlerini zikretmek yeterlidir.

Hz. Ali, "Birçok insan, ölenin mirasına sahip çıkarak onu aralarında paylaşıyorlar. Bize bırakılan Peygamberin mirası ise doğru yol ve hidayet çizgisidir" diyor.

Safevî Devletinin hükümdarı olan Şah İsmail ise Şîî ve "Hatâyî" mahlasıyla Türkçe şiirler yazan bir şair. Şah İsmail, bir şiirinde tevhid inancını şu mısralarla ifade ediyor:

"Evvel ol Allah'ın adı söylenir,
Cümle ibadetin başıdır tevhid,
Pirim Şeyh Safî'den bize kalmıştır,
Sofi kardeşlerin kanıdır tevhid"

Tevhid, Allah'ın varlığını, birliğini ve ortak kabul etmez ilahlığını kabul etmenin ifadesi olan "Lâ ilâhe illallah" cümlesidir.

"Alevîlik" denilince Pir Sultan Abdal'ı anmamak olmaz.
Muhammed dinidir bizim dinimiz
Tarikat altında geçer bizim yolumuz
Cibril-i Emin'dir hem rehberimiz
"Biz müminiz, Mürşidimiz Ali'dir".

diyen Pir Sultan Abdal, bir başka şiirinde namaz konusundaki görüşlerini şöyle dile getiriyor:

"Pir Sultan Abdal'ım ölürüm deme
Kıl beş vakit namaz, kazaya koma
Sakın bu dünyada kalırım deme
Tenim tenesirde, özüm sağdadır."

Günümüzde üzerinde çeşitli tartışmalar yapılan Cem evleri, sadece zikir ve semah yapılan yerler değil, müsahiplik törenlerinin de gerçekleştirildiği mekânlardır. Musahiplik, Hz. Peygamber döneminde uygulanan; Müslümanların birbirine sahip çıkması, yardım etmesi ve tehlikelere karşı koruması anlamında dinî kardeşliktir. Bu uygulama İslamın ilk yıllarında mühacir ile ensarı kardeş yapmış; Hz. Peygamber ise kendisine musahip olarak Hz. Ali'yi bildirmiştir. Anadolu'da "Ahilik" teşkilatının kaynağı olarak kabul edilen musahiplik, 14 asır sonra Cem törenlerinde yeni kardeşliklerin kurulması suretiyle yaşatılmaktadır.

Esasen Alevî-Bektaşî zümresinin dedeleri, bilim adamları ve diğer tanınmış isimleri, Alevîlik ile Sünnîliğin farklı kavramlar olmadığını ısrarla vurgulamaktadırlar. Bu konuda basın-yayın organlarına yansıyan görüşlerden muhtelif örnekler vermek mümkündür.

"Süleyman Er (Amasya'nın Uygur Kasabasından Alevî Dedesi)

Alevî-Sünnî ayrımı olmaz. Kendi cematimden gördüğüm saygıyı aynen Sünnî kardeşlerimden de gördüm. Çorum ve Kahramanmaraş olayları siyasi kavgalardır. Temelde sünnilerle bir farkımız yoktur. Dinimiz İslam, Kitabımız Kur'ân, Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa'dır. Aradaki farklılık tarihî hadiselerden kaynaklanmıyor. Görülüyor ki, İslâm'ın şartları ile alakası yok bunların. Siyasî tercihler. Temelde inançta biriz..." (Cumhuriyet Gazetesi, 10.01.1992, s. 4, s. 2)

"Alevî Dedeler: Sünnî-Alevî arası ihtilaf iddiası kasıtlı. Temel ihtiyaçlarımız aynı, önce Müslümanız, sonra Alevî. Kur'ân'daki yasakları inkâr eden Müslüman değildir. Müslüman olmayan Alevî de olamaz. Millî birliğimizi bozacak davranışlardan uzak durulmalı. (Zaman Gazetesi, 15.01.1992, s. 3, s. 2)

"Feyzullah Ulusoy (Alevî Dedesi)

Alevîlik ne mezhep, ne de tarikattır. Sünnîliğin adı ne ise, temelde Alevîliğin adı da odur. ... Öyleyse nedir ayrılık? Rabbî bir, peygamberi bir, Kitabı bir, Tevhidi-şehadeti-imanı aynı insanlar, bazı teferruat konuları bahane edilerek, nasıl birbirine karşı gösterilir?

Buna ayrılık denilmez... Olsa olsa dışarının fitnesi ve varvarası denir..." (Diyabet Dergisi, Ocak 1992, s. 27).

"Doç. Dr. Süleyman Sarıtaş (Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi)

12 Eylül 1990 öncesi Çorum olaylarına kadar biz Sünnî-Alevî tefriki diye birşey görmedik. O olayları kimlerin meydana getirdiği belli. Açıkça söylüyorum, marksistler bizi kullandılar. ...Alevî-Sünnî ayrımı Türkiye'yi bölmek için yaratılıyor.

.....

Alevîlik Kur'ân'a ve Al-i Beyt'e uymaktır. Al-i Beyt'e uymak, sünnete uymaktır. Sünnete uymak, Hz. Muhammed'e uymaktır. Yaptığımız şeyler yanlış olabilir. Yeter ki o yanlış Alevîlik olarak göstermeye kalkışmayalım." (*Sabah Gazetesi*, 09.02.1992, s. 14, s. 3)

Mesela İran ve Arap kökenli Şiîlik, Hurufilik ve Batnîlikten etkilenen münferit gruplarla Abdullah İbn-i Sebe'nin takipçilerinin, Hz. Ali'ye "Allah'lık izafe eden "Aliallahiler" in varlığı ile İsmailiyye dini (?) İslâm'a sokulmuş nifak unsurlarıdır. Salman Rüşdi ve "Şeytan Ayetleri" tartışması bu nifakın en yakın tezahürüdür.

Nihayet nifaka yol açması kaçınılmaz son günlerdeki bir başka örnek ise, Ehl-i Beyt Muhiblerine Kelam-ı Kadim Kur'ân-ı Hakim ve öz Türkçe Meali" adıyla yayımlanan kitaptır. Bu kitabın "Kur'ân ve insan" başlığını taşıyan ön sözünde, "Kur'ân'ın tahrif edildiği, eksik olduğu, beş vakit namazın uydurma olduğu" gibi, İslamiyetle bağdaşmayan, hattâ gayri müslimler tarafından dahi yapılmayan iftira, isnat ve iddialar ileri sürülmüştür.

Bu ölçüsüzlüğün gerekçesini ve derecesini, Alevî Dedesi olduğunu söyleyerek bir dergiye beyanda bulunan Muharrem Naci Orhon'un ifadelerinde görmek mümkündür: "Haklarımız verilmezse Hristiyan oluruz." diyen M. Naci Orhon, Hristiyanlıkla Alevîlik (?) arasındaki benzerlikleri şöyle sıralıyor:

"* Hristiyanlıkta afaroz; Alevîlikte düşkünlük kurumu,

* Hristiyanlıkta İsa, Meryem, Kutsal Ruh üçlemesi; Alevîlikte Allah, Muhammed, Ali üçlemesi.

* Kiliselerdeki ayinler sırasında ve Alevî cemlerinde tören sırasında şarap içilmesi,

* Hacı Bektaş Veli ve Kadıncık Ana ilişkisinin, İsa, Tanrı ve Meryem Ana arasındaki ilişkiyi çağrıştırmaması,

* Hz. İsa ve 12 Havarisi ile Hz. Ali ve 12 imam benzerliği.

* Hristiyanların Mesîh'i, Alevîlerin Mehdi'yi beklemesi"

(*Aktüel Dergisi*, Sayı 163-1994)

Türk basınında yer alan ve Alevîliği tarif iddiasında olan aşağıdaki görüşlerin de (İslâm piramidi ve şemsiyesi dışında olmakla birlikte) konuya farklı bir bakış açısı getirdiği muhakkaktır:

"Rıza Zelyut (Araştırmacı, Yazar)

Bizim "*Öz Kaynaklarına Göre Alevîlik*" adlı kitabımızda ortaya koyduğumuz gibi, Alevîlik bir muhalefet hareketidir. Ortaçağ boyunca, İslâm ülkelerinin her yanında Alevîlik, kölenin, ırgatın, göçebenin ve yoksul köylünün bir sınıf ideolojisi olmuştur. Bu ideoloji kendine özgü sanat, edebiyat, siyaset ve dinsel düşünüş biçimiyle zaman içinde zenginleşmiş ve en mükemmel halini de Anadolu'da yaşamıştır."

(*Cumhuriyet Gazetesi*, 25.12.1991, s. 12, s. 4)

"Nejat Birdoğan (Araştırmacı-Yazar)"

"Devlet Alevîliği sünnileştirmek istiyor; çünkü, işlevi o; diyanet yetkilileri de dikkat ederseniz hep yetkililerle görüşürler. Onlar da "Kur'ân'a bağlıyız, Camiden yakınmamız yoktur." demektedirler. Bu ikili el sıkışma ve anlaşma Anadolu halk kültürüne büyük zarar vermektedir. Bu bir kültür faşizmidir. Yüz karasıdır, suçtur. Devletin himayesi katiyen gerekli değil. Gölge etmesin, başka ihsan istemiyoruz.

Ali'yi Muhammed'den üstün sayan, Türk'ü ile, Kürt'ü ile, Zerdüş'tü ile ve bir kesim Müslüman'ı ile herkesi kucaklayan bu kültürü anlamak..." (*İkibine Doğru dergisi*, 03.05.1992, s. 22).

Görüldüğü gibi, bazılarına göre Alevîliğin tarifinde esas olan, dinî mülahazalardan ve farklılaşmalardan çok sınıflaşmadır. Sınıflar arası çatışmadır. Alevî ve Sünnî, karşı cephelerde, farklı sınıfların temsilcileri olarak yerlerini almalı; uzlaşma ve müştereklik aranmamalı, el sıkışıp

anlaşanlar ise (bir tarafı devlet dahi olsa) faşistlikle veya hainlikle suçlanmalıdır. (Sovyetizmin yıkılmasından sonra Türkiyeli marksistlerden bazıları nerelere sızmak istedi diye soranlara duyurulur.)

Bu görüşlere herhangi bir yorum getirmek yerine. Alevî-Bektaşî kültürüne bağlı bir Türk aydınınının -cevap yerine geçebilecek- beyanını almak daha doğru olacaktır.

"Hasan Cendere (Gazeteci-Yazar)"

.....

Ne ben, ne de bir başkası Alevîliği-Bektaşîliği tam manâsıyla temsil edemez. Hepimiz değişik düşüncelerin tesiri altındayız. Herkesin yorumları farklı... Ancak, gizlilikten gittikçe kurtulan Alevîliğin ve Bektaşîliğin artık sadece bir dinî bakış olduğu da söylenemez. Alevîlik ve Bektaşîlik Türk kültürünün bir parçasıdır. Daha değişik bir şekilde söylemek gerekirse Türk kültürü, Türk Dili, Türk örf, âdet ve gelenekleri Alevî-Bektaşî kültürü içinde değişmiş, serpilmiştir.

".....

"12 Eylül öncesinde üzücü olaylar olmuştur. Halbuki bu çatışmanın temeli ideolojikti, dinî değildi. İdeolojiler ortadan kalkınca, Türk milletinin Alevîsiyle-Sünnîsiyle bir bütün olduğu yeniden ortaya çıktı.

Burada önemli olan nokta ayrılıkları değil, ortak noktaları geliştirmektir.

Türk toplumu arasına nifak sokmak isteyenler, Alevî-Sünnî arasına da nifak sokmak istemişlerdir ve bu durum devam edecektir. Ancak hem Alevîler, hem Sünnîler bunların nifak olduğunu artık kabul etmelidirler...

Alevîlerin yapacağı asgari şey ise Hz. Ali'nin yolundan gitmektir. Ölçü bu olunca, Alevî-Sünnî diye bir ayırım kalmaz. Çünkü hiçbir Sünnî "Biz Hz. Ali'nin yolunda değiliz." demez. Durum böyle olunca, farklılık olarak sadece cem ve semah kalır. Bugün, Mevlevilikteki Semâ törenlerini sevmiyor muyuz? Cem ve Semaha da Mevlevî törenlerine baktığımız hoşgörü ile bakarsak mesele kalmaz." (*Tercüman Gazetesi*, 25.05.1992, s. 1, s. 2).

Baştan beri söylenenler özetlenecek olursa şu tespitleri yapmak mümkündür:

Türkiye'deki Alevî-Bektaşî zümresiyle Sünnî cemaatin temel müşterekleri Türklük ve İslâmiyettir. Hz. Peygamber ve Hacı Bektaş-ı Velî ile devam ederek Anadolu'ya ulaşan fikir, zikir ve gönül zincirinde herhangi bir kopukluk yoktur. Yesevi'nin "Hikmetler"indeki, Hacı Bektaş-ı Velî'nin "Makalat"ındaki asli unsurlar, Kur'ân, Hz. Muhammed ve Ehl-i Beyt'tir. Ayrıca Anadolu'nun Türk yurdu olmasında ve İslâmiyet'in Anadolu üzerinden Avrupa ortalarına kadar yayılmasında, "Hz. Türkistanî" adıyla da tanınan Ahmed Yesevî koluna bağlı dervişlerin, Alp-Erenlerin, Hacı Bektaşlar'ın, Sarı Saltuk'ların, Yunus'ların öncülüğünü ve emeğini kabul etmeyen; onlara saygı ve minnet duymayan bir tek Türk bulunamaz.

Bu temel çerçevede bütünleştikten sonra Alevîlik adına ateizmin, marksizmin, İslâm dışı fikirlerin ya da İslâm'dan sapmış kolların propagandasını yapanları, bir başka ifade ile "nifak ehlini" kendi cemaatlerinden dışlamak Sünnîler kadar, hattâ onlardan da fazla, Alevîlerin meselesidir.

Prof. Dr. Sadık Tural'ın bu konuları esas alan dar çerçeveli bir sohbetinde -ki Kadiri Doğan Baba da oradaydı- söylediği bu cümleleri düşünce ufku-muza taşımak gerektiğine inanıyorum:

"Din, ifrat ve tefritlere boğdurulmasına imkân vermememiz gereken bir sosyal sığınaktır. Dini, kendi uç duygu, düşünce ve davranışları için arsa olarak kullanmaya kalkanlara, ifrat ve tefritlere karşı çıkmak, bir iman ve şuur seviyesidir. Taassup, imanı da, ibadeti de, davranış bütünlüğünü de paylaşma nimetlerini de *yaralayan* bir durum. Hangi dinden, mezhepten, tarikattan olursa olsun *yaralayıcılık*'a hizmet gaflettir; bilerek, kasıtlı yapılıyorsa imana, ibadete, insana ihanettir. İnsana ihanette ısrar ise, insanın parçalanmışlığının, toplumun parçalanmışlığının göstergesidir. Ben Türk'üm ve Müslümanım. Benim gibi söyleyenleri, benim gibi düşünenleri taassup ile parçalamaya kalkanları *iman* ve *şuur* büyütecinin altında görüp sabırla konuşmaya çalışıyorum; gaflettekilerle anlaşmak mümkün, ihanetteki ile müştereklik aramak boşuna... Yalnız, aydın adına değil ama geniş kitleler, tahrike açık kitleler adına acı çekiyorum.

Kendi ülkesinde gayri müslim ve gayri Türk unsurları öz vatandaşı olarak kabul eden, hattâ gayri müslimlerin kutsal günlerinde onlarla birlikte kiliseye veya sinogoga giderek kutlamalarına katılacak kadar hoşgörü sahibi olan Türk insanı; mezhep veya cemaat heyecanını, inanç ve kültür birliği içinde olduğu insanlara karşı düşmanlık değil, birleşme-bütünleşme vesilesi haline getirebilmelidir. Bu konuda cemaat mensuplarına, Türk aydınına, gönüllü kuruluşlara ve devlete önemli görevler düşmektedir".

KAYNAKÇA

1. ERÖZ, Mehmet, *Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik*, Kültür Bakanlığı, 1990.
2. ERASLAN, Kemal, *Divan-ı Hikmetten Seçmeler*, Kültür Bakanlığı, 1983.
3. FİĞLALI, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevîlik-Bektaşîlik*, Selçuk Yayınları, 1991.
4. Gazete-Dergi Koleksiyonları, 1991-1995.
5. *Yeni Türk Ansiklopedisi*, (ilgili maddeler) Baş Redaktör: A. Gökdemir.
6. GÖLPINARLI, Abdulkaki - Pertev Naili Boratav, *Pir Sultan Abdal*, Der Yayınları, 1991.
7. KAYA, Haydar, *Muhasiplik*, Engin Yayıncılık, 1989.
8. KIRKINCI, Mehmet, *Alevîlik Nedir*, Yaylacık Matbaası, 1987.
9. Komisyon, *İslâm Gerçeği*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1995.
10. OYTAN, M. Tefvik, *Bektaşîliğin İçyüzü*, Maarif Kütüphanesi, İstanbul.
11. ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1977.
12. TURAL, Sadık, "Türkiye'de Aydın Kavramı ve Aydın Tipolojisi", *Aydınlar Ocağı Bülteni*, Nu. 2, Ankara 1995.
13. YAMAN, Mehmet, *Makalât ve Müslümanlık*, Gülbey Yayıncılık, 1985.

SOSYAL BÜTÜNLEŞMEDE HOŞGÖRÜNÜN YERİ

MUSTAFA E. ERKAL*

UNESCO tarafından 1995 "Hoşgörü Yılı" olarak benimsenmiş bulunmaktadır. Hoşgörü yılında bulunduğumuz bir dönemde, fert ve sosyal gruplar arasında daha uyumlu, sosyal ve kültürel bakımdan daha çok bütünleşmek için hoşgörüye sahip bir tavır ortaya koymamızın gerekli oluşu tartışılmayacak bir gerçektir.

Türkiye'nin üniter bir devlet olarak kuruluş felsefesinden günümüze, millî kimliğimiz olan Türk kimliğine kadar, Türk Milletinin bugün ve yarın varolma gerekçesi olan millî kültür unsurlarımızdan taviz vermeden, onları tartışma konusu bile yapmadan farklı siyasî görüşlere, daha çok katılımcılığa, çok sesliliğe alternatifsiz kalmamak için hoşgörülü davranmamız gerekmektedir.

Demokrasinin bir fazilet ve hoşgörü rejimi ve mutabakatlar anlayışı üzerine kurulabileceğini ve samimi, faziletli insanlarca yürütülebileceğini göz ardı etmeden, farklı görüşlere de tahammül etmenin aslında kendi fikirlerimizin varlığının en önemli gerekçesi olduğunu farkederek *hoşgörüye* yaklaşmalıyız. Farklı siyasî görüşlere sahip iki parti, belki de farketmeden biri diğersinin vazgeçilmez oluşlarının da teminatıdırlar. Hoşgörüsüz bir ortam, farklı görüş ve inançlara sahip fert ve grupları, içe kapanmaya hatta mütecaviz eğilimlere de sürükleyebilir.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Beyazıt, İSTANBUL.

Birliktelik, aynı millete mensup olma, ne azınlığın çoğunluğa, ne de çoğunluğun azınlığa tahakkuk edebildiği bir uygulamadır. Nitekim, Türk Devlet anlayışının bu hususu tarih boyu yaşanan bir pratik haline getirmesi sebepsiz değildir. Tarih boyu Müslüman olmayanların "azınlık" olarak kabul edilmesi ve onlara çeşitli hakların hatta imtiyazların verilmesi, farklılıkları -eğer varsa- reddetmeyen, farklılıklar üzerinde Tevhid (birlik) arayan bir dünya görüşünün izlerini taşır. Bundan dolayı "tahrir defterleri"nde Müslüman-Hristiyan ayırımı, Hristiyanların da kendi aralarında tasnifi bulunmaktadır. En azından kültürel bakımdan, *Türk kimliği* içinde düşünülebilmesi mümkün olan akraba topluluklarının bilhassa Balkanlar'da ve Kafkaslar'da bilimsel olmayan biyolojik gerekçelerle çoğunluk dışı tutulmaları cihetine gidilmemesi, onlara ayırımçı bir gözle bakılmaması, kabileci olunmaması ve günümüzde 1982 Anayasası'nın 66. maddesinde "*Türk Vatandaşlığı*"nın tarifinde yer alan Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür" ifadesi, tarihin süzgecinden bugüne sarkan ve aslında iftihar edilmesi gereken bir bakış tarzıdır. Bugün bazı Batı Avrupa ülkelerinin (Almanya) anayasalarında vatandaşlıkta bile hâlâ değişmeyen, *soy, kan birliği* yerine, bizde *kültür birliği*'nin esas alınması Türkiye Cumhuriyeti için bir övünç kaynağıdır. Tarihî miras olarak her bir Türk Devletinden daha sonrakine geçen hoşgörü anlayışının da bir göstergesidir. Bu gösterge, Ahilik teşkilatından çeşitli müesseselere kadar barış döneminde yaşatılmış, savaş dönemlerinde ise, düşmana aciz kaldığı dönemlerde hoşgörü ile yaklaşmıştır. Hoşgörü ve kindar olmama, düşmanlıkları kolay unutma, Türk milletinin bazılarına göre bir fazileti, bazılarına göre ise, zaafıdır.

Köklü devlet geleneği bulunan ve izinle millî bağımsızlığa kavuşmamış her ciddi devlette hoşgörü ile karşılanamayacak tekliflerin, "çözüm"lerin bizden de hoşgörü görmemesi kadar tabii bir şey olamaz. Kural dışılığı genelleştirecek bir hoşgörü de, hoşgörünün amacı dışında kullanılmasıdır.

Hoşgörü yılında birarada yaşama, bilhassa Dünyamızda çeşitli engellerle karşı karşıyadır. Avrupa'nın ortasında Yahudilere bir zamanlar uygulanan katliamı (jenositi) bile geride bırakan Bosna-Hersek'de Sırplarca sürdürülen katliamlar ve etnik temizlik, bu katliamlara hoşgörü ile bakarak tasdik eden

medenî Batı âlemi, hoşgörü kavramının anlam ve öneminin ne ölçüde kavranmadığını ortaya koymaktadır. Ama bütün bunlara rağmen, 1995 Yılı'nın nasıl "Hoşgörü Yılı" olarak kutlanacağı sorusu zihinleri işgal etmektedir.

Ülkemizde uzun yıllar kimlik krizinin müşahhas (somut) örnekleriyle karşılaştırılmış, karşılıklı hoşgörüyü ve birlikte yaşadığımız ortak müştereklerimizin bulunduğunu bile hesap edememiştir. Hiç olmazsa, anlaşabildiğimiz noktalarda biraraya gelebilmek, uzlaşabilmek yerine, hep ayrıldığı noktaları ön plana çıkarmış ve onlara öncelik vermiştir. Aydın olabilmenin, Cumhuriyete sahip çıkabilmenin yolunun, toplumda sosyalleşmiş, halkın benimsediği millî ve manevî değerlerle mutlaka çatışmadan geçtiği zannedilmiştir. Aydın tipi mutlaka çoğunluğa karşı *marjinalleşme* olarak görülmüş, kendi kendimize asgari ölçüde hoşgörülü olmada yanlışlar yapmışızdır. Aslında yetiştirilme tarzımız analiz yapabilmeye, araştırmaya ve soruşturmaya değil, telkine açık olmuş, ikili cepheleşmeye müsait ortam siyasete de taşınmıştır. İnsanları, liderleri ve belirli tarihî dönemleri ya yüceltmış, ya da yermişizdir. Artılı ve eksili düşünme alışkanlığını yeterince kazanamamışızdır. Ancak, son senelerdeki gelişmelerin de ümit verici olduğunu ifade edelim.

Kimimiz millî kültür unsurlarımıza, millî ve manevî değerlerimize karşı tavır olarak itibar ve statü kazanabileceğimizi zannetmişizdir. Farklı fikirde olan insanların görüşmesi, yan yana gelmesi bile yadırganmış, "ben onu nasıl değiştirebilirim ki" zihniyetiyle karşı tarafa bakılmıştır. Mutlaka onun kendi doğrultumuzda değiştirilmesi gerektiği varsayılmıştır.

Hoşgürsüzlüğümüzün en başında kendi kendimize olan tutum ve davranışlarımız gelir. Türk kimliğini reddetme, kültür dışında biyolojik ve genetik özellikleri ön plana çıkararak Türkiye'de yapay kimlik üretme gayretleri, Türkiye'de Türk kimliğini Irak'daki gibi bir mozaik parçası olarak görmek ve "*Türkmen etkinliği* " kapsamında düşünmek, bir başka ifade ile Anadolu coğrafyasında onu hakim kültür olarak görememek kendi kendimize hoşgürsüzlüğümüz değil midir?

Meselâ hepsi de bizden birer çizgi olan TV'de "İpek Yolu" dizisini "Turancı" olarak suçlamak, Hac görüntüsünü "*İslâmcı*" olarak yadırgamak, "Ertuğrul Gazi'yi Anma ve Söğüt Şenliği" ve "Avrupa'da Türk İzleri" dizilerini "*Osmanlıcı*" ve "*şövenist*" olarak suçlamak kendi kendine karşı hoşgürsüzlük ve kendini inkâr değil midir? Anadolu'nun Türkleşmesi ve

İslâmlaşmasını sağlayan Malazgirt Zaferi'ni Batılı "Hristiyan fundamentalist" çevreler gibi işgalcilikle suçlamak, hurafe ile gerçeği ayırt edememek, Türk tarihinde emperyalizm aramak, Atatürk'ü "Türk dehşeti yarattı" diye suçlamak, Türkçe konuşulması gereken yerde yabancı dil kullanmak, yabancı kelime ile konuşmak, İkinci Boğaziçi köprüsüne Fatih Sultan Mehmet adı verilirse padişahlığın geri gelebileceğini ünvanlı kişilerin basın toplantısı ile açıklamaları, Cumhuriyetin valileri nasıl olur da Hacca gider diye ortaya düşmek, her konuda "irtica" şartlı refleksi içinde olmak, tıp tarihi, halk hekimliği ve halk ilâçları gibi konuları Tıp devrimine karşı görmek, İslâm ülkeleri ile ilgili toplantılarda üst seviye yetkililerin laiklik zedelenir endişesi ile Kuran-ı Kerim okunduktan sonra salona alınmaları, Mehmetçik yerine "Meçhul asker" arayışları, gemilerin kızaktan denize indirilme törenlerinde şampanya patlatmak, 1980 öncesi nüfus kağıtlarında moda fikir akımına uyararak ayyıldızı sola bakar hale getirmek ve daha birçok örnek önce kendi kendimize hoşgörülü olmadığımızı ortaya koymuyor mu? Bilgilendirme, aydınlatma ve eğlendirme görevleri olan bazı TV kanallarındaki program yapımcılarının milleti kendileri gibi düşünmeye zorlamaları, telkinler ve şartlandırmalar peşinde olmaları, hoşgörü ve topluma saygı ile bağdaşabilir mi?

Resmî belge niteliğindeki bazı dökümanlarda net olmayan ve değişik çağrışımlar yapabilecek ifadelerden de kaçınmak gerekir. Yanlış anlamlara imkân verecek bazı metinlerin, ifadelerin de *hoşgörü* ile karşılanmaması gerekir. Ayrıca Türkçemizi bozacak hususlara da hoşgörü ile yaklaşmamalıyız.

Yukarıda ifade ettiğimiz konuyu müşahhas iki örnekle açıklayalım.

Örneklerden birisi Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Stratejisi'nde geçmektedir. Resmî Gazete'de de yayınlanan Plân Stratejisinde şu ifade dikkatimizi çekmiştir:

"Vatandaşların etnik, kültürel ve dile ilişkin kimlik özelliklerinin özgürce ifadesinde, korunmasında ve geliştirilmesinde karşılaştıkları yasal ve fiilî eksiklik, engel ve sınırlamalar ulusal bütünlük içinde giderilecektir."¹

¹ 6 Mayıs 1995 tarih ve 22279 sayılı *Resmî Gazete*, s. 39.

Bu resmî ve üstelik Resmî Gazetede yayınlanmış belgede vatandaşların önündeki sözü edilen "*yasal ve fiilî eksiklik, engel ve sınırlamalar*"ın neler olduğu açık ve net bir şekilde belirlenmediği ve tarif edilmediği sürece, Strateji'de böyle bir ifadenin yer alması doğru olamaz ve ciddiyetle bağdaşmaz.

İkinci verebileceğimiz örnek ise, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın "Yurtdışı İşgücü Sorunları" başlığı altında yer alıyor: "Yurt dışında yaşayan gençlerin buldukları toplumun ihtiyaçlarına uygun vasıfta yetiştirilmeleri için gerekli tedbirlerin alınmasına devam edilecektir."²

Burada "buldukları ülkelerin ihtiyaçları" ifadesi de yanlış anlamlara açıktır. Hele yabancı düşmanlığının ön plana çıktığı bir dönemde, bu ifade ile gençlerimiz, herhalde buldukları ülkelerin insafına terkedilmek istenmektedirler.

Makalemizin başlığında "*sosyal bütünleşme*" ve hoşgörü yer aldığına göre yeterince anlaşılmadan tartışılan bir kavram olan sosyal bütünleşme üzerinde de kısaca duralım.

Hoşgörü ve birbirini kabul ederek ilişkileri geliştirmek bütünleşmeye katkıda bulunur diye ortaya konan birçok görüş ve teklif, bütünleşmeden çok çözülmeye yol açabilir. Meselâ Osmanlı'da bile görülmeyen mahallî dillerle eğitim ve öğretim, TV yayını, üniter devlet anlayışını bozacak ölçüde mahalileşme, mahallî yönetimlere adetâ derebeylik yolunu açmak, Türk kimliği dışında sunî (yapay) kimlik arayışlarına çıkmak ve benzeri örnekler bütünleşmeye giden yola engeller koymaktır. Toplumları bölerek birleştirmek sosyal bütünleşme tanımına girmemektedir.

Bunların demokratikleşme ve insan hakları kılıfına sokulması dikkatlerden kaçmamaktadır.

Sosyal bütünleşme kavramı, İkinci Dünya Savaşı sonrası gündeme gelen bir kavramdır. Bilhassa Avrupa ülkeleri Harbin yıkıntılarını ve zararlarını ortadan kaldırdıkça, ekonomik alanda geliştikçe, bu defa ekonomi dışı

² Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1990-1994) Ankara 1989, s. 307.

sektörlerde çeşitli meselelerle karşılaştıklarını farketmişlerdir. Ekonomik gelişme ve büyümedeki başarılı sonuçlara rağmen, toplumlarda sosyal ve kültürel alanlarda ortaya çıkan sosyal hastalıklar (içe kapanma, sosyal ilişkilerin zayıflaması, fertçi ve faydacı tavırlar, anomi, intihar, yüksek boşanma oranları, kayıtsızlık ve ilgisizlik, saldırganlık, cemaatleşme eğilimleri, sapmalar, sınıf ve grup şuurunun millî şuru perdelemesi vb.) dikkatleri başka tarafa çekmiştir. Milletlerin kalabalıklaştırılması, coğrafyaların vatansızlaştırılması gayretleri, mahallî ve millî değerlerin çatıştırılması, fert ile toplumu karşı karşıya getirme çabalarının özgürlükçülük olarak ortaya konması, etnik ve mezhep çatışmalarından medet umulması sosyal bütünleşme kavramına ayrı bir önem kazandırmıştır.

Sosyal farklılaşma ve işbölümünün artışı, teknolojinin her alanda kendini hissettirmesi ve insanı insanla karşılaşmaktan alıkoyucu kolaylıklar sağlaması, karmaşıklaşan toplumların daha kolay parçalanmalarında adetâ itici bir güç oluşturmuştur.

Bütün bunlara karşılık, *sosyal bütünleşme*, statik, zora dayalı ve değişmesiz bir denge hali olarak anlaşılmalıdır. Bölünme, farklılaşma kadar bütünleşme de aranır olmuştur. *Farklılaşma* ve bütünleşmenin ikiz kardeşler olarak ele alınması sebepsiz değildir.³ Sosyologların, sosyal bütünleşmeyi *cemaat* tipi, kısmen homojen (yeknesak) bir yapıdan çok, *cemiyet* tipi heterojen (karmaşık) bir yapıda aramalarının sebebi bundandır. İstikrar ve bütünleşme, menfaat çatışmalarına, değişmeye, çekişmeli pazarlığa engel değildir.

Sosyal gruplar arasındaki sosyal mesafenin, toplumun işleyen bütününe aksatmaması *sosyal bütünleşmedir*.⁴

Sosyal bütünleşme, dar ve sınırlı bir mensubiyet şuurunun üstünde millî seviyede kapsamlı bir mensubiyet şuurunun hissedilmesi ve fark edilmesidir. Kültür unsurlarından fert ve sosyal grupların aldıkları pay arttıkça, sosyal

³ Hotton, R.J., *and Economy and Society*, London 1992, s. 239.

⁴ Erkal, M.E., *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, 6. baskı, İstanbul 1995, s. 272.

bütünleşme de güçlenir. Sosyal bütünleşme içi fikirle doldurulamayan tören nutukları ile sağlanabilecek bir şey değildir. Fert ve sosyal grupların bugünü ve yarınını ortak görmeleri, birlikteliği benimsemeleri bütünleşmeyi sürekli ve anlamlı kılar.

Kültür ve millî eğitim politikaları belirlenmiş, istikrarlı, sürekli arayış içinde olmayan ve millî mutabakatlara göre şekillenmiş ülkelerde sosyal bütünleşme daha kolay sağlanır. Halkı ile aydını arasında aşılmaz köprüler olan toplumlara ise, bütünleşmeyi yıllarca tartışmak düşer. Halkla bürokrasinin kaynaşması, değer hükümlerinde, temel konularda büyük ayrılıkların olmaması, yönetenlerle yönetilenlerin iki ayrı ordu gibi şekillenmemesi bütünleşmeye yardımcı olabilir. Bir tarafta Osmanlı, diğer tarafta Cumhuriyet düşmanlığı, din ve ilmin mutlaka çatışacağı varsayımı, şeriatı bilmeden şeriat, laikliği bilmeden laiklik düşmanlığı ikili kampanyaları tahrik eder ve mutabakatları önler. Bilimsel olmayan duygusal karşıtlıkları besleyen bir ortam bütünleşmeye ve ona yardımcı olacak hoşgörü anlayışına fayda sağlayamaz. Yetiştirilme tarzımız da cephelenmeye müsaittir. İnsanları veya belirli dönemleri ya gökyüzüne çıkarır ya da yerin dibine batırırız. Artılı eksili düşünemeyiz.

Şunu artık kavrayalım ki, *sosyal bütünleşme*, Türkiye'de etnik değil* alt-kültür özellikleri gösteren ancak aynı millete ve millî kültüre mensup

* Etniklik, doğuştan sonra kazanılan kültürel değerlere endeksli bir kavramdır. Etniklikte ölçü, kültürün unsurlarından sadece biri değildir. Etniklik göstergesi sadece dil veya mahallî dil değildir. Mimariden, geleneksel sanatlara, edebiyat geleneğine, musikiye, örf âdetlere, ahlâk anlayışına, dine ve dile kadar her unsuru kapsar. Kültür de bu unsurlardan sadece birisi değil, hepsini kapsayan karmaşık bir bütündür. Aynı bir etniklik, aynı bir kültürel kimlikten güç alır. Aynı bir kültürel kimlik tayini de ne bizi siyasetçilerin iradeleri ile ve ne de bazı entellerin arzularıyla şekillenir. İsmarlama sosyal yapı yaratamaz. Aynı bir kimlik için kültür unsurlarının hepsinde veya çoğunda hâkim (dominant) kültürden farkedilebilecek farklılıkların olması gerekir. (Bu konuda Bkz: Haralambos, M., *Sociology, New Directions*, (7. Edition), Oxford 1992; Goodman, N., *Introduction to Sociology*, New York 1992; Jary D. and J., "Ethnic Group" maddesi, *Dictionary of Sociology*, Glasgow 1991 ve Erkal M.E., *Etnik Tuzak*, 3. Baskı, İstanbul 1994). Osmanlı siyasî anlamda mozaikti ama kültürel anlamda Türk

olma Şuuruna sahip grupları, önce ayırmak ve sonra da suni bir Şekilde paraladığımız unsurları birleştirmeye çalıŐmaktan geçmiyor. Bu çelişkiye de hoşgörülü bakamayız.

Her ferdi mensup olduğu toplumun, milletin karşısına ayrı bir kimlikle dikmek, Dünyanın hiç bir yerinde görülmemektedir. Ancak, Türkiye'de bazı aydınlar tarafından savunulmaktadır. Madem ki herkesin ayrı nüfus kağıdı ve hüviyeti var, neden herkes ayrı kimlikle ve tek olarak düŐünülmesin! Bir başka ifade ile, artık mozaiği sadece toplum seviyesinde değil, fert seviyesinde de düŐüneceđiz. AltmıŐ milyon nüfusun her biri diğerlerinden ayrı ve ortak hiç bir tarafı yok!

Kimliği tartıŐırken onun sosyal ve kültürel boyutunu reddeden anlayışın yapacağı en olumlu iş, sosyoloji ile ilgili kaynakları taramak ve bunlardan istifade etmek olmalıdır.

Kültürünün —farklı ölçülerde ve zamana göre değişen— hâkim (dominant) kültür olduğu bir yapı idi. Bu yapıda Türk Kültürü bütünü tamamlayan ve bütünü üzerinde etkisini kaybetmiş bir basit mozaik parçası olmamıştır. Kültürel yabancılaŐmanın kendini hissettirdiği BatılılaŐma dönemleri için de bu geçerlidir.

ANADOLU'YA HOŞGÖRÜYE DAYALI BİRLİK FİKRİNİ GETİRENLER ÜZERİNE

MÜJGÂN CUNBUR*

Hoşgörünün geçerli olduğu bir ortamda huzur ve sükûn içinde yaşamak her insan için, büyük küçük her insan topluluğu için, her zaman, şüphesiz, vazgeçilmez bir arzu, bir hedef olmuştur. Yaşadıkları ülkeye böyle bir ortamı kazandırmak üzere fikirleriyle, eserleriyle, tesirleriyle, davranışlarıyla, kişilikleri ve yaşantılarıyla örnek olmuş söz eri, gönül eri ve yol eri diye anılan birtakım büyük insanlar yetişmişlerdir.

İşte eski Türk edebiyatımızda hoşgörünün timsali, hoşgörülü davranışların şairi, hoşgörü şiirlerini ilk söyleyenlerden biri olarak tanınan Yunus Emre, bu büyük kişilerden biridir. Yunus'un divanında yer almayan, ancak çok da tanınmış olan bir kıt'ası vardır:

Elif okuduk ötürü
Pazar eyledik götürü
Yaradılmışı severüz
Yaradandan ötürü

Bu kıt'anın rastlayabildiğim en eski şekli Âşık Çelebi'nin *Meşâirü's-Şu'arâ*'sında biraz değişik olarak geçer:

* Dr., Atatürk Kültür Merkezi, Aslı Üyesi.

Nazar eyle itüri
 Bazar eyle götüri
 Yaradılanı hoş gör
 Yaradandan ötüri¹

Denilebilir ki, bu kıt'anın mevcudiyeti Yunus'un hoşgörü şâiri olarak tanınmasına yetmiştir. O, bir kıt'asında da:

Derviş gönülsüz gerekdür
 Söğene dilsüz gerekdür
 Döğene elsüz gerekdür
 Halka berâber gerekmez

diyor. Her işte halkla birlikte olmak, halka benzemek gerekmediğini, "söğene karşı dilsiz, döğene karşı da elsiz olmak" gerektiğini öğütüyor. Hoşgörünün bu kadarı sabır ve tahammülün sınırlarını aşar, bu, hoşgörüden de öte zayıflıktır, miskinliktir denilebilir. Ancak Yunus'un yaşadığı çağda miskinlik, tenbellik ve zebunluk veya umursamazlık olarak değil, dünyada huzuru bulan, sükûna kavuşmuş insanların vasfı olarak kabul edilmiştir. Bu kıt'ada eli ve dili kötülüğe, haram davranışlara uzatmamayı öğütleyen Yunus Emre'nin amacı iki kişi arasında çıkacak bir kavgayı, bir döğüşü, bir topluluk içinde veya iki topluluk arasında başlayıp belki de uzun sürecek bir nifakı, bir fesadı, bir savaşı önlemektir.

Yunus'un bu sözleri, bana, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde anlattığı bir hikâyeyi hatırlata gelmiştir. Hikâye kısaca şöyledir:

Bir genç, devrinin tanınmış mutasavvıfı Ebu'l-Hasan-i Harrakânî'yi görüp tanımak ve bilgisinden feyizlenmek ister. Harrakân'a gider, Şeyh'in evini sorar, bulur, kapıyı çalar. Kapıyı açan kadına Şeyh'i görmek istediğini söyler. Kadın Ebü'l-Hasan'ın eşidir, gencin beklemediği bir öfkeyle Şeyh'in aleyhinde söylenmedik söz bırakmaz. Genç de kızmıştır, kadını azarlar, Şeyh'i övüp yüceltir ve kadının o saçma sapan sözleriyle o kapıdan ayrılmayacağını söyler. Sonunda da "Eğer onun eşi olmasaydın seni öldürürdüm,

¹ Âşık Çelebi, *Meşâirü's-Şu'arâ*, Londra 1971, s. 98b-99a.

kıyas olarak beni de öldürürlerdi. Böylece O'nun uğruna ölmek yüceliğine erişir, hem de O'nu senin şerrinden kurtarırdım, dua et ki bu yurdun köpeğisin, yoksa şimdi yapacağımı yapardım." der. Sonra herkese Şeyh'i nerede bulabileceğini sormaya başlar ve O'nun odun kesip eve getirmek için ormana gittiğini öğrenir. Ormana doğru giderken Ebü'l-Hasan önüne çıkarır. Odunları kükremiş bir arslana yüklemiş, üzerine de kendisi binmiştir. Elindeki kamçı ise bir erkek yılandır. Genç hayret içinde, böyle vahşi hayvanlara hükmü geçen bir insan, o kadına nasıl dayanıyor diye gönlünden geçirir. Şeyh gencin gönlünü okumuştur. "Ben sabredip o kadının yükünü çekmeseydim, bu erkek arslan benim yükümü nasıl çekerdi." diyerek gence tahammülünün sebebini anlatıp bir hoşgörü dersi verir. Arada "Sabır, genişliğin anahtarıdır, sırrına ermek için gülerek, hoşlanarak onun yükünü çek. Kötü huylu arkadaşla uzlaşabilesin diye sözü aşağıdan aldım. Şu aşağılık kimselerin aşağılıklarına dayanabilir, onlarla uzlaşırsan, sünnetlerin ışığına erişirsin." diye sözlerini sürdürür.

Mevlâna, hoşgörüsüzlüğün, tahammülsüzlüğün, sabırsızlığın gülü dikenleştireceğini söyleyerek bahsi kapatır.² Ama bir yandan da hoşgörüyle sabır ve tahammülle dikenin de gül haline gelebileceğini hafızalara işlemek ister.

Mevlâna Celâleddin, bu hikâyeyi Ferideddin-i Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sından almış olmalıdır. Attâr'ın eserinde Ebü'l-Hasan-ı Harrakânî'nin evine gelen genç, Ebû Ali Sînâ'dır. Ebü'l-Hasan-ı Harrakânî 10 Muharrem 425 (M. 1033)'te Hir' de ölmüştür.³ Oğlu Hasanü'l-Harrakânî ise bizim Kars kalemizin eteklerinde gömülüdür. Babası gibi bir mutasavvıf olan bu zat Malazgirt savaşından 24 yıl önce Anadolu'ya gelmiş, Kars kalesi önlerinde yapılan savaşta şehit düşmüştür. Türbesindeki kitabede, ölüm tarihi 1048'dir.

² Mevlâna Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, Muhammed Zemesânî neşri, Tahran Hş 1315-1319, s. 382-285; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mesnevî Şerhi*, VI. c. İstanbul 1974, s. 316-328.

³ Ferideddin-i Attâr, *Tezkiretü'l-Evliya*, Reynolds A. Nicholson neşri, Leide 1907, c. 2, s. 206-207.

Mevlâna'nın anlattığı hikâyeye benzer bir menkabe de *Hacı Bektaş Velâyet-nâmesi*'nde geçer. Menkabeye göre Hacı Bektaş, Akçakoca'yla bir gece sohbet etmek ister. Akçakoca'nın evine bir adamını gönderir. Akça evde yoktur. Karısı gelen adamı öfkeyle karşılar, bu kadın da Ebü'l-Hasan-ı Harrakânî'nin eşi gibidir. Gelen gidenden şikâyetçidir. Akça'nın tarlaya burçak yollmaya gittiğini söyler ve "orada görüşün de hemen yolunuza gidin." der. Hacı Bektaş tarlaya gidip Akçakoca'yla konuşur. Akça konuşunu eve buyur eder, Hacı Bektaş, olanları anlatınca "Ben kırk senedir onun kahrını çekmekteyim, bir gece de siz hatırım için tahammül buyurun." der.⁴

Mevlâna Celâleddin-i Rûmî, Hacı Bektaş-ı Veli, Hasan-ı Harrakânî, Seyyid Burhaneddin Muhakkik Tirmizî, Mahmud-ı Hayrânî, Kutbeddin Geylanî, Ziyaeddin Geylanî, Ahmed-i Kebîr, Necmeddin Kübrâ, Necmeddin Daye, Yusuf Hemedanî, Evhadüddin-i Kirmanî, Sadreddin-i Konevî, Ahî Evran, Hutbeddin-i Horasanî ve daha niceleri Anadolu'ya kine karşı hoşgörüyü, savaşa karşı, barış fikrini getirenlerden ancak birkaçıdır. Anadolu'da bu zatların ikinci kuşağını teşkil eden Yunus Emre, Gülşehrî, Âşık Paşa ve diğerleri hoşgörüyü Anadolu'ya yerleştirenlerdir.

O Yunus ki kahrı hoş görüp, lutufla eş tutmuş ve:

Her kim hakikat süre kahrı lutfı bir göre
İşi aç a doğru dura bu hakikat içinde
Ger doğru durmaz ise yolına ırmaz ise
Kahrı hoş görmez ise adı yok ad içinde.

demiştir. Halkın acı sözlerini şeker saymış ve şu beyti söylemiştir:

Kördür münâfıkun gözi yarın kara kopar yüzi
Halkun bana acı sözi gerek şekeristan ola.

Yunus'un hoşgörüsünün kaynağı sevgidir. Ne kadar cefa çekerse çeksün, tükenmeyen sevgisinin verdiği dayanıklılıkla neşesi eksilmez:

⁴ *Vilâyet-nâme, Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli*, Hazl. A. Gölpınarlı, İstanbul 1953, s. 37.

Yüzbin eğer cevr ü cefâ uğrar ise sûretüme
Hiç eksilmez şâdılığım cümle değer seni sevmek.

Bu sevgi Tanrı aşkıdır. Kazandığını Tanrı yoluna saçar, bu arada kazancının çoğunu dağıttığı yoksulları da hoşgörüle anar:

Kazandugını virüben yohsulları hoşgörülen
Hak hazretüne varuban oddan o kurtulmak gerek

Yunus'taki hoşgörüye iki büyük destek vardır: Sabır ve tahammül... Onun için insanlara öğüdü, "Tuta sabr u kanaâti tahammül eyleye katı" mısra'ında dile getirilmiştir.

Her kancaru varur isem cümle işüm hoş eyleyem
diyen Yunus, bütün işlerini hoşluk içinde yapmak ister. Karşılaşacağı güçlükler için de önceden hoşgörüsüyle hazırlanmıştır:

Ger döşeğim toprağ ise yasduğımı taş eyleyem

O hoşgörüsüne tek düşman olarak nefsinin bilmiştir. Bu yüzden de tek savaşım yenmeğe çalıştığı şey, nefsidir:

Uram yıkam nefsin evimi oda yana hırs u hevâ
El götürem şimden girü nefsin ile savaş eyleyem

Çünkü O, hoşgörüsü sayesinde kaygudan da, gussadan da, endişeden de kurtulmuştur. Bulunduğu yüce makamı şöyle açıklar:

Kaygu eli irmez idi gussa gözi görmez idi
Endişe şehrinden taşra bir ulu mekândaydım

Bir diğer şiirinde eriştiği nimetleri şöyle açıklar:

Hak'dan nazar oldu bana Hak kapusın açar oldum
Girdüm Hakk'un haznesine dürr ü gevher saçar oldum

Bu manevî bir devlete eriştir, nitekim Yunus bu beytin arkasından "Devlet tacı başa kondı" der. Bir diğer şiirini şu beyitle bitirir:

Yunus'a Hak açdı kapu Yunus Hakk'a kılur tapu
Benüm işüm devlet bâki ben kul iken sultan oldum

Bu beyitlerde dile getirilmek istenen bir husus da hoşgörünün sahibine sağlayacağı maddî ve manevî kazançtır. Ancak hoşgörülü olmak da kolayca kazanılır bir nitelik değildir.

Göziyle gördüğünü örte eteğiyle
Bu yol key ince yoldur yüreği döyen gelsün

Yüreği tahammül edebilen bu ince yolda yürüyebilir diyor, Yunus...

Yunus Emre'de hoşgörünün nasıl oluştuğunu ve derecesini en güzel ifade eden şiire gelince:

Aşkun odı düşdi cânâ eritdi yürek yağını
Kesdi havâsetün kökin oda yandurdı dağını

Kazdı kahr kazmasıyla canda cefâ ocağını
Çaldı nefsumün boynına himmet eri bıçağını

Rahmet suyu ile yudı gönlüm evin aparınca
Hizmet kapusından sundı ana şükür ayağını

Her kim yire beni yarın Hak dileğin virsün ana
Urmaklığa kasd idenün düşem öpem ayağını

Kim bize taş atar ise güller nisâr olsun ana
Çerağuma kasd idenün Hak yandırsın çerağını

Miskin gönlün aşk elinden iki büküldü vücûdı
Tevbe kapusından sundum ana iman dayağını

Kendisini tenkid edenin Hak dileğini versin diyen Yunus, kendisine vurmak isteyenine ayağına kapanıp öpmek ister. Bu hususu Gülşehrî "Mantıku't-Tayr"ında "baş ayakta hoşdurur" diye bir tasavvuf adabı olarak ifade etmiştir. Yunus kendisini taşıyana güller saçmak ister. Gülşehrî de adı geçen eserinde hoşgörü konusuna şu beyitlerle temas eder:

Akça virmeyen kişiye zer virün
Ayagunuzu kesene ser virün

Hoşlug ile aguyı kand eylenüz
Size uran ile peyvend eylenüz⁵

Bu sözleri izleyen şu beytinde Gülşehrî, Yunus Emre'ye bu bahislerde ne kadar yakın görüşler beslediğini ifade etmiştir:

Bir gönül yıkmak kim ol çokdur bize
Kâbe'yi yıkmaktan artuktur bize

Garib-nâme'sini, *Mantku't-Tayr*'dan 13-14 sene sonra bitiren Âşık Paşa da Yunus'un yukarıdaki hoşgörü şiirine bir nazire yazmıştır.

Yunus, Gülşehrî ve Âşık Paşa Anadolu'ya "Hoşgörü"nü getirenlerden sonra yetişmiş ikinci kuşaktır, demiştik. Bunların hedefi Anadolu'da kurmağa çalıştıkları "Hoşgörü Ortamı"nda "Birliği" sağlayabilmektir. Mevlânâ'nın Divan-ı Kebîr'inde rastladığım bir beyitle bunu izleyen ikinci bir beyit insanı düşündürür:

"Eveline evvel olmıyan makamdan bir şimşektir, çaktı, bütün âlemi yakıp kül etti. Birlik nûru bayrak açınca nice bizlik, benlik yıkıldı gitti.

"Biz vatanımızdan ayrılmışız, o yüzden yorgunuz, sınanmadayız.
Vatanından ayrı düşen nasıl kendine güvenebilir?"

Bu iki beyitteki "birlik", "bayrak" ve "vatan" sözleri iki anlama gelebilecek şekilde yorumlanabilir. "Birlik" İslâm dininin esası olan "Tevhîd", "Nûr" "Cenab-ı Hakk'ın arz ve semavatı aydınlatan "Nûr"u, "bayrak açma" ruhların aydınlanmasıdır. "Vatan" da Beka âlemindeki ebedî ve asıl yurt anlamına gelecek şekilde anlaşılabilir. Ancak beyitlerdeki incecik mecaz örtüsü aralanınca birlikten maksadın Anadolu birliği, bayraktan amacın Selçuklu bayrağı, Vatan'ın da Belh şehri olabileceği söylenebilir. Çünkü Mevlâna'nın pek çok şiirinde dağ ardından beliren bayraklardan bahsedildiğini, saltanat elden çıkıp ordu dağılsa da bayrağın dikili olduğu yerde askerin toplanıp or-

⁵ Gülşehrî, *Mantku't-tayr*, Raif Yelkenci nüshası, s. 109a.

dunun yeniden yapılanacağını dile getirildiğini okuruz. Mevlâna bir beytinde de herkesi Şemseddin-i Tebrizî'nin devlet bayrağı altında hizmete çağırır.

O'nun ömrünün son yıllarında, özellikle Köse Dağı yenilgisinden sonra, Anadolu'da yaşanan her ü merci, devlet birliğinin bozuluşunu, iman birliğinde de bazı çatırtılar duyulduğunu düşünürsek, Mevlânâ'nın bu sözlerindeki gerçeği daha iyi görmemiz mümkün olacaktır.⁶ Tasavvuftaki "vahdet" sistemini en güzel yorumlayanlardan Mevlânâ'nın eserlerinde sık sık "birlik"ten söz edilir. Bunlardan bazılarında maddî alemdeki birliğin kastedilmemiş olması imkânsızdır. Çünkü O'nun eserlerinde insanlarıyla, adetleriyle, özellikleriyle bütün Anadolu o devirdeki görünümüyle yaşamaktadır.

Mevlâna'nın birçok görüşünü Türk şiir diline kendi yorumunu da katarak aksettiren Yunus Emre, "Birlik" fikrine de şiirlerinde sık sık dokunmuştur. Yunus'un şiirinde de dış görünüşüyle tasavvufî "vahdet" ve "tevhid" fikrinin hâkim olduğu belirmektedir; birkaç örnek verelim:

Bir isen birliğe gel ikiye elden bırak
Bütün ma'ni bulasın sıdk u imân içinde

İkiliği terk itgil birlik makamun dutgıl
Canlar cânın bulasın işbu dirlik içinde

Yunus ikiliği, bölünmeyi istemez, bu husus şu beyitlerinde açıkça görülür:

Onsekiz bin âlem halkı cümlesi bir içinde
Kimse yok birden ayrı söyleyen dil içinde

Cümle bir anı birler cümle ana giderler
Cümle dil anı söyler her bir menzil içinde

İkiliğe düşmüş kişiler için şüpheleri vardır, endişeyle sorar:

⁶ M. Cunbur, "Mevlâna'nın Devleti Değerlendirmesi", *I. Millî Mevlâna Kongresi* (Tebliğler), Konya 1985, s. 149 vd.

Senlük benlük olıcak iş ikilikde kalur
İkilik dutan kişi nice birike birle

Bu beytin yer aldığı şiirde şair 72 millet'ten söz ederek "Yetmiş iki milletün ayağın öpmek gerek" der. Onun için birlik "Tanrı"yla birlikte olmaktadır, gerisini efsane sayar ve:

Senünle bir dem birlik oldur cihanda erlik
Senden ayruksı dirlik oldu kamu efsâne

Öğüdünü başlangıçtaki birliğe bağlayarak sürdürür:

Kamu birdür bir gider kimdür ana iki dir
İki dime bir yeter gör biründen eyledi

Dağılmanın sebebini nefse bağlayarak "Çün nefis oldu havâle dağılduk değme yola" diyerek inançtaki farklılıklara değinir. Ancak O, "Vahdet güneşinin hakikat burcından doğacağı"na inanmıştır.

Gülşehrî ise kuş sembolünü kullandığı *Mantıku't-Tayr*'ın da yer yer birlikten söz edip senlik ve benlikten kaçınılmasını öğütlemesi yanında otuz kuşun Simurg'a (si-murg = otuz kuş) erişmelerini hikâye etmiştir.

Âşık Paşa, Anadolu'da inanç birliğinin sarsılmasında rol oynamış bir ailenin çocuğu olarak, sanki bu sarsıntıyı gidermek için *Garib-nâme* adlı büyük eserine "Birlik" fikri üzerinde genişçe duran bir "Bâb"la başlamıştır. Bu bölümde birlik fikrini işleyen on hikâye anlatan Âşık Paşa sözüne şöyle başlar:

İşid imdi eydeyim bir anları
Hak yolında ol biriken canları
Birlik içre kim ne devlet buldılar
Birüküben nice yoldaş oldılar
Hak rızâsın buldılar birliğile
Hazrete yaradılar dirliğile (7b)⁷

⁷ Âşık Paşa, *Garib-nâme*, Millî Kütüphane Adnan Ötügen koleksiyonu Yz 332, Tahir b. Mehmed Beg es-Sivasî'nin H. 831 Şevval ayı başında istinsah ettiği harekeli nesih yazılı nüsha. -Parantez içindeki rakam ve harfler sayfa numaralarıdır.-

diyen Âşık Paşa Hz. Muhammed'in İslâm'a daveti üzerinde durduktan sonra, sözlerine şöyle devam eder:

Zira birlik Hak Çalab birliğidür
 İkilik şol âsîler dirliğidür
 Birliğe bitmek Hak'a irmek olur
 Pâdişâhun lutfına girmek olur
 Birliğe bitmek nişandur devlete
 Lâyık eyler âdemîyi Hazrete
 İy yarenler birlik eylen Yâr ile
 Kim varasız dünyâdan ikrâr ile
 Birliğe ulaşmadın varanların
 Yarın işi düşvâr olur anların
 İy Hudâyâ âşık sen rûzî kıl
 İkiliksüz birliği kılun hasıl
 Biriküp bile varavuz yârile
 Dahı şol girçek gelen dostlar ile (8b)

Eserde daha sonra birliğin yararları üzerinde durulmuştur:

Cümle işün yigregi birliktürür
 Birliğe bitmek bilün erliktürür
 Birliğe bitenler irdi menzile
 İkilikle kimse gelmez hâsıla
 Kanda kim iki gönül birliktürür
 Göresin bunlar ganî dirliktürür
 Birlik ehli hoş geçürür vaktini
 Birikenler dutdı dünyâ tahtını
 Birlik ile aşdı yolu Mustafâ
 Hükm kıldı dünyaya Kaf'dan Kaf'a
 Birliğe biten gönüller oldu şâd
 Hâsıl oldu bunlara cümle murâd
 Ne ki devlet var ise birliktedür
 Birlik ehli ölmesüz dirliktedür
 Birliğile geldi cümle iş ele
 Birliğile vardılar togru yola

Birlik içredür Çalab'un rahmeti
İşit imdi eydeyim bu hikmeti (12a-b)

Namazın farz oluşunun ve cemaatle birlikte kılınmasının gereği anlatıldıktan sonra *Garib-nâme*'de birlik konusu şöyle devam eder:

İy Hudâyâ rûzî kılığıl birliği
Kamuya ol sana lâyük dirligi
Her ki imâmla birlik eyledi dürist
Ol varısar hazrete çâlâk u cüst
Âkil isen birlige ulaşıgör
Ne ki devlet var ise birlikdedür
İkiliksüz birlik eyle yârile
Yarlığı başarmayasın ârile
Yarlığ ile Hak yolına giresin
Birligile Hak didârın göresin
Nite kim birlik kılanlar buldılar
Bakmaga didâre lâyük oldılar (13b-14a)

Eserin birinci bölümündeki hikâyelerden birinde iki gözün mutlaka bir yere baktıkları ve birlikte ağladıkları anlatılır. Bu alt bölümde konu şöyle vurgulanır:

Yârile birlik iden mahzun degül
Rahmetinden Tengrinün magbun degül (14b)

Diğer bir alt bölümde suların bir denizden çıkıp sonunda yine ona aktıkları, bir başkasında son dileğe erişebilmek için bir kılavuza ihtiyaç olduğu anlatılmış, bu alt bölümde Âşık Paşa çokluk ve dağılmak bahislerine dokunmuştur:

Dünya Türkistan tagıdur karı çok
Âhiret ummânı ki kuhsârı çok
Uça gelip dünya tagın yayladuk
Âhiretten yana uş azm eyledük
Kulavuz ilte gerek bizi ana
Kim azıb tagılmayavuz dört yana

Kankı cem'iyet ki kulavuzı var
 Cümle halkun farkı üstinde uçar
 Anlarun kim yokdurur kulavuzı
 Oldurur cümle halkun yavuzı (18a)

Çakmakla taş hikâyesinde bir Arabî'nin Hacc'a gidişi anlatılır. Arabî kervanın gerisinde kalmış, yoluna yalnız devam etmektedir. Gece olup karanlık bastırınca aydınlanmak ve ısınmak için bir ateş yakmak ister. Bulduğu çakmağa, sonra taşa ayrı ayrı ateşi yakması için yalvarır, yalvarmaları sonuç vermeyince öfkelenir, çakmakla taşı hızla ağaca sürtünce ateş yanmağa başlar. Şair şöyle devam eder:

Od bularun birliğinde nakşimiş
 Birikene cümle devlet bahşimiş
 İkilik mihnetdürür bellü bilün
 Göçün andan birlik evine girün
 Şol nesne kim şöyle katı taşdurur
 Taş u hem demür ü hem ağaşdurur
 Bunlarun birikmeği nur koparur
 Kim karanu yirlere aydın virür
 Ger ola birkaç gönül birlik kıla
 Gel kıyas it sen anı kim ne bile
 Ola kim bir kimsene bu birliğe
 Gelüben ulaşa bâki dirlige (20a)

Garib-nâme'de üzerinde durulacak son birlik bahsi bir adamla otuz oğlu arasındaki ok hikâyesidir. Hikâyenin kaynağı *Oğuz Kaan Destanı*'dır. Destandaki altı oğulun sayısı, burada otuza çıkarılmıştır. Âşık Paşa vak'ayı şöyle hikâye eder:

Bir zamanda var idi bir nâmdâr
 Saltanat sürmişidi çok rûzgâr
 Dünya içre ni'meti key bol idi
 Ol zamanda ne ki varsa ol idi
 Otuz oğul virmişidi Hak ana
 Bir key işit gör ki ne dirven sana

Değme birisi birile mahdûmidi
 Yidi iklim bunlara mahkumidi
 Herbir işün dünyede kim öni var
 Hiç güman dutmagıl kim anun sonı var
 Niçe uzak yol ise ucı dinüm
 Niçe uzun ömrise ucı ölüm

.....

Ol kişi çün bellü bilün kim ölür
 Dirdi oğlanlarını ögüt virür
 Eydür iy oğlanlarum geçdi zamân
 Vaktüm irdi öliserem bî-gümân
 Bâri size ben bir ögüt vireyim
 Dünyede dirlik yığın göstereyim
 Didiler ferman senün n'iderisen
 Dutavuz biz her ne kim sen dir isen
 Eydür irte kamu hâzır olunuz
 Herbirinüz bir ok alıp gelünüz
 Kim sözüm var söyleyesi söyleyem
 Dirlik aslın size ma'lûm eyleyem
 İrte anda kamu hâzır oldılar
 Herbiri bir ok aluben geldiler
 Eydür oklu okunuz sın göriben
 Ana lâyıık size ögüt viriben
 Sıdılar oklu okın söylediler
 Ne buyursan imdi buyur didiler
 Eydür varun getirün birer dakı
 Bana virün bu kez ol otuz okı
 Kim size ol ögüdi eydem ayân
 Biliser herbir işi bellü beyân
 Vardılar birer dahı getürdiler
 Oklu okın ortada kob durdılar
 Gör bu kez ol işi bilen kişi
 Sen dahı ögüt idingil bu işi

Otuz okı cem' idüb dutdı bile
 Bağladı başdan başa berk ipile
 Şöyle muhkem bağladı kim oldu bir
 Gitdi andan ol otuzlık kaldı bir
 Eytdi görün bu kezin sıya mısız
 Sımasanız didüğüm tuya mısız
 Ol otuz yigid anı ucdan uca
 Aluben herbirisi gördi güce
 Herbiri güçlü gücin sınıdılar
 Nitekim cehd itdiler sınıdılar
 Çün aciz kaldı kamu bakdı yire
 Eytdiler kim atamız ögüt vire
 Ataları eytdi iy oğlanlarum
 İy yüregüm kanları iy canlarum
 Bir ögüt tapdur ahir dutanlara
 İkilik kob birlige bitenlere
 Kim ol ok yalunuzın hiç döymedi
 Çün birikdi hiç kimesne koymadı
 Pes bilün yalunuz kişi güçsüz olur
 Birikenler devleti uçsuz olur
 Kanda kim olur ise yalunuz kişi
 Her makam içinde sınımadur işi
 Birikenler şâdumandur şâdumân
 Bu hikâyet kirtü sözdür bî-gümân (20b-21b)

Âşık Paşa ne kadar doğru söylemiş, gerçekten "kirtü söz", değerli bir nasihat, yüzyıllar ötesinden aralarına ikilik girip, nifak çıkıp parçalayıp dağıtılmağa çalışılan topluluklar için bu hikâye hafızalara nakşedilecek bir ata öğüdüdür.

HOŞ GÖR YÂ HÛ

MEHMET DEMİRCİ*

Bir zamanlar duvarlarımızı süsleyen eski yazı levhalar vardı. Bunlar hem bir dekor unsuru, hem de hattı, tezhîbi, ebrûsu ve çerçevesiyle birer sanat eseri idi. Hattatı, tezhipçisi göz nûru döker, el hüneri gösterir, emek sarfederdi. Bir levhayı evinin duvarına asan da hatırı sayılır bir meblâğı seve seve verirdi. Bunca zahmet ve masraf dikkate alınırca, bu levhalarda anlam bakımından güzel ve değerli sözlerin bulunması tabiidir. "*Hoş gör*", "*Hoş gör yâ hû*" kelimeleri de, işte bu levhalarda yer almış ifâdelerdendir. Meraklıları bilir, değişik istiflerle ve nefis ta'lik hatlarla yazılmış bu tür levhalar hâlâ vardır. Şimdilerde bâzıları, kartpostal olarak da piyasada bulunuyor.

Demek ki bizim toplumumuz "hoşgörü"yü bir değer, bir erdem olarak kabul etmiştir. Onu levhalaştırarak her an kendisine ve çevresine hatırlatmak istercesine "*Hoş gör yâ hû*" diye seslenmeyi düşünmüştür.

"Hoşgörü" sözlüklerde her şeyi anlayışla karşılamak, olabildiği kadar hoş görme hâli, şeklinde târif edilir. "Hoşgörü" müsâmaha, tesâmuh, tolerans kelimelerine karşılık olarak konmuştur. Fakat ifâde gücü bakımından onlardan ileridir denebilir. Çünkü müsâmaha ve toleransta, görmezlikten gelmek ve katlanmak, tahammül etmek gibi nüanslar da vardır. Hoşgörüde

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

ise, bunları da aşarak düpedüz hoş görmek, hoşnut olmak, iyi bulmak söz konusudur. Yani hoşgörü, daha yüksek bir ruh hâlini ve üstün ahlâk tavrını ifade edebilmektedir.

Tasavvuf terimleri içinde "sabır" ve "rızâ" kavramları yer alır.¹ Sabır, katlanmak, şikâyet etmemek demektir. "Rızâ" ise seve seve kabullenmek, hoş görmek demektir. Rızâ, muhabbetin sonucudur ve:

*Hoştur bana senden gelen
Ya hil'at ü yahut kefen
Ya tâze gül yahut diken
Kahrın da hoş lûtfun da hoş²*

diyebilmektedir. İşte dilimizdeki "hoşgörü" kelimesi, tasavvuftaki "rızâ" kavramının karşılığı olmaya elverişlidir.

İnsan, yaratılışı itibâriyle hırslı ve bencil bir yapıya sâhiptir. Küçük çocuklarda bu özellik daha açık olarak görülür. Bir mücâdele sahnesi demek olan bu dünya hayâtında tutunabilmek, varlığını devam ettirebilmek ve bir iz bırakabilmek için, bu hırs ve istek şarttır. Ama ihtiraslar, arzu ve istekler mâkul bir çizgide tutulamazsa insanoğlu canavarlaşır, kendisinden başkasına hayat hakkı tanımak istemez. Aslında mayamızda bir takım olumlu ve güzel duygular da vardır. Fakat kendi hâline bırakılırsa, olumsuz unsurlar daha ağır basar ve sonunda kişi bencil, çıkarıcı, kendini beğenmiş bir tip hâline gelir. Bu tür olumsuzluklar, birlikte yaşamayı, dayanışmayı, sevgiyi, insânî bir medeniyet kurmayı engelleyen, netîce olarak hayatı yaşanmaz hâle getiren hususlardır.

İnsanın mutluluğu, yaratılışındaki hayvanlıkla insanlık, şeytanla melek, bedenle ruh, madde ile mânâ arasında iyi bir denge kurabilmesine bağlıdır.

¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991. Sabır mı yoksa rızâ mı daha üstündür tartışması için bkz. Gazâlî, *Kimyây-ı Saâdet*, çev. A. Faruk Meyan, İstanbul 1969, s. 763.

² Âşık İbrahim Tennûri (ö. 997-1482)'ye ait şiirin tamamı için bkz. Vasfî Mahir Kocatürk, *Tekke Şiiri Antolojisi*, Ankara 1955, s. 115.

Böyle bir dengenin tabîî sonuçları olarak sevgi ve hoşgörü gibi olgunluk hasletleri ortaya çıkacaktır. Söz konusu bu denge, bir takım şaşmaz değerleri ve sağlam inançları benimsemek ve toplum fertleri içinde yaygınlaştırmakla mümkündür. Bizim kültür ve inanç tarihimiz bu değerlerin yabancıları değildir. Aksine, insan sevgisi ve hoşgörünün hayata geçirilmiş örnekleriyle doludur.

Türkler'in İslâmiyet'i kabûlünden itibaren din, hayâtımızın hemen her safhasında en belirleyici unsur hâline gelmiştir. Dolayısıyla kültürümüzün de temel dayanaklarından biri durumundadır. Milletimiz İslâmiyet'i daha çok tasavvuf üslûbu içinde benimsemiştir. Bu üslûp dindeki hoşgörü, sevgi ve estetik unsurlarını ön plâna çıkarıcı bir özellik taşır. Tasavvuf ağırlıklı din, daha güler yüzlü bir dindir. Bu dindeki Allah'ın rahmeti gazabından üstündür. Cemâî celâline galiptir. O Allah merhametli, bağışlayıcı ve affedicidir. İyi kötü, inançlı inançsız ayırımı yapmaksızın herkesin rızkını verir. "*Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak*" ilkesini benimseyen olgun insanın da çevresine bu yumuşaklık ve geniş görüşlülükle bakması tabîîdir. Şâh Şücâ (ö. 300-912)öyle diyor: "Yaratıklara kendi gözüyle bakan, onlara düşmanlık besleyebilir. Allah'ın gözüyle bakan ise onları hoş görür."³

Bu dînin Peygamberi Kur'ân'ın ifâdesiyle: "*Alemlere rahmet olarak*" gönderilmiştir. "*Kolaylaştırın, zorlaştırmayın, müjdeleyin nefret ettirmeyin*" diyen o Peygamberdir. O, "*kendisi için istediğini başkası içinde istemeyi*" gerçek mü'min olabilmenin şartı sayar. "*Ne mutlu o kimseye ki, kendi kusuru kendisini başkalarının kusurunu görmekten alıkoymuştur*" der. Yine Hz. Peygamber'in ifâdesiyle "*Güzel söz sadakadır.*" Başkalarına güler yüz göstermek de sadakadır. İşte Allah elçisinin hoşgörüsüyle ilgili bir örnek:

Birgün yol yordam bilmeyen bir bedevi, küçük abdest yapmak ihtiyacını duyar. Henüz basit bir yapı, belki de dört duvarla çevrilmiş bir avlu şeklindeki Mescid-i Nebî'nin bir köşesine idrarını yapmaya başlar. Bunu gören sahâbeler kızarak adamı paylamak isterlerse de, Hz. Peygamber mâni olur ve "Durun, öfkelenmeyin, adam işini bitirsin" der. Daha sonra uygun bir

³ Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, I, 568, Kahire tsz.

dille bedeviye bir daha öyle yapmamasını ikaz eder ve bir kova su dökerek idrarı temizletir.⁴

Hz. Peygamber'in bu hoşgörüsünü en iyi özümleyip yaşatanlar arasında, bilhassa tasavvuf mensupları dikkati çeker. "Sûfi" tasavvuf esaslarını hayat kaidesi hâline getirmiş olgun insan demektir. Tasavvufun öncülerinden Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297-909) 'nin şöyle bir sûfi târifi vardır:

*"Sûfi yeryüzüne benzer, ona her türlü kötü şey atılır, ama ondan ancak iyi şeyler biter. O güneş gibidir, her şeyi ısıtır; bulut gibidir her yeri gölgelendirir; yağmur gibidir, her yeri sular."*⁵

Tasavvuftaki bu hoşgörünün kaynağı Allah sevgisidir. "Yaradılmışı severiz, Yaradan'dan ötürü" sözü bunu ifade eder. Kâinattaki her şey Allah'ın isim ve sıfatlarının birer tecellîsidir. Hele insanoğlu ilâhî tecellînin en fazla tezâhür ettiği varlıktır, onun için değerlidir. Allah'ı seven kimse, bir ayırım yapmadan insanları sevecektir. Bu tavır, kötülükleri görmezlikten gelmeyi gerektirmez. Aksine böyle bir üslûpla olumsuzluklar daha kolay bertaraf edilebilir. Şu örnek ne kadar ilgi çekicidir:

İlk sûfilerden İbrahim b. Edhem (ö. 161-777) yolda giderken bir sarhoşa rastlar. Adam yıkılmış, üstü başı perişan, ağzı yüzü bulaşık ve kir pas içindedir; sarhoşluktan bu hâle gelmiştir. Onun insan haysiyetiyle bağdaşmayacak bir şekilde, böyle bir görüntü içinde kalmasına gönlü râzı olmadığı için gidip su getirir, sarhoşun elini yüzünü güzelce yıkar, üstüne başına çeki düzen verir ve uzaklaşır. Durumu görenler, ayıldığı zaman adama olup bitenleri anlatırlar. Meşhur bir kimse olan İbrahim b. Edhem'in sarhoş ağzı yıkamak şeklindeki bu ince davranışı karşısında çok etkilenen o alkolik insan tövbe eder ve bir daha içki içmemeye kesin karar verir. Bir müddet sonra İbrahim rüyâsında şöyle bir ilâhî hitapla karşılaşır: *"Ey İbrahim, sen bizim için bir ağız yıkadın, biz de senin için onun gönlünü yıkadık, yani ona tövbe nasîb ettik."*⁶

Türk Milleti de, bu tarzdaki bir din ve tasavvuf anlayışına sâhip zümreler öncülüğüyle İslâmiyet'i kabul etmiştir. Orta Asya'da ve Anadolu'da

⁴ Müslim, *Tahâret*, 98-100.

⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1978, s. 393.

⁶ F. Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. S. Uludağ, İstanbul 1985, s. 165.

milletimizin kültür ve mâneviyat önderleri, böyle bir anlayış ve inanın rehberliğini yapmışlardır.

Bilindiği gibi *Ahmed Yesevî* (ö. 562-1166), Orta Asya Türklüğünün İslâmiyet'i benimsemesinde en büyük hizmeti görenlerden biridir. Onun hoşgörülü ve şefkatli yaklaşımı göçebe Türk boylarına bu dîni sevdiren âmil olmuştur. Sonunda "Pîr-i Türkistan" diye anılmıştır. Ahmed Yesevî'yi yetiştiren hocası ve müşşidi Yusuf Hemedânî (ö. 535-1140) şöyle tavsif edilir: "Kalbi bütün mahlûkat için derin bir muhabbetle dolu idi. Hristiyanların, ateşperestlerin evlerine giderek, onlara İslâmiyet'in büyüklüğünü anlatır, her şeye sabır ve tahammül eder, ağzından hiçbir fena söz çıkmazdı. Ehl-i kıbleden kimseyi tekfir ettiği görülmemiştir. "Yesevîlikte, Hz. Peygamber'in başta yer alan bir hadîsini formülleştirtircesine, tarîkat âdâbı arasında şu hususlara yer verilir: "Kendisini herkesten alçak görmek, herkesi kendinden efdal bilmek."⁷ Bunu benimseyen insan elbette hoşgörülü olacaktır.

Benim hikmetlerim dertliye derman

Kişi nasîb almasa yolda kalan

diyen Ahmed Yesevî zâlimlerin âkıbetini şöyle dile getirir:

Zâlim olup zulmeden yetim gönlün ağrıda

Kara yüzlü mahşerde, kolunu arkada gördüm.

O iyilik sever olmayı tavsiye eder:

Nerde görse gönü kırık merhem ol sen

Öyle mazlum yolda kalsa hemdem ol sen

Mahşer günü dergâhında mahrem ol sen

Ben sen diyen kimselerden geçtim işte.

Başka dinlerden olanı bile incitmemek gerektiğini, bunun bir Peygamber tavrı olduğunu dile getiren Ahmed Yesevî'nin şu ifâdeleri hoşgörünün en güzel örnekleridir:

⁷ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966, s. 56, 84.

Sünnet imiş, kâfir de olsa, incitme sen
 Hudâ bîzârdır, katı yürekli gönül incitenden
 Allah şâhit, öyle kula hazırdır siccîn
 Bilginlerden duyup bu sözü söylemedim işte⁸

Orta Asya Müslüman Türklüğünün bir başka mânevîyat önderi *Bahâeddin Nakşbend* (ö. 791-1389) şöyle der: "Eğer biz dostların kusuruna bak-saydık yârsız kalırdık." Yine o, Hakk'ı isteyen kimsenin, sofrasına bir dost gelsin diye yüz düşmanı dâvet etmesi gerektiğini belirtir. "Mum gibi ol ki ışığın başkalarını aydınlatsın" der ve olgun insan demek olan "derviş" tipini şöyle târif eder: "Dervişlik odur ki, dışı renksiz içi cenksiz olur." Yani dışı, mâruz kaldığı davranışlardan dolayı infial gösterip değişmez, renk vermeme-yeye çalışır. İçinde de kimseye düşmanlık beslemez ve kimse ile kavga etmez. Belki herkese karşı merhamet ve muhabbet üzere olur.⁹

Anadolu insanının mayasını yoğuran din ve tasavvuf büyüklerine âit elimizde çokça malzeme vardır. O büyüklerin aydınlattığı ışıklı yolda yürüyen fertlerimiz, gayet medenî ve insânî bir fetih gerçekleştirmişlerdir. Bu fetihte rol alan gaziler, alpler, erenler, menkıbelerimizde "tahta kılıçlı" olarak anlatılırlar. Kılıçları tahtadandır, yani semboliktir, amaç öldürmek ve yok etmek değildir. Esas amaç gönülleri fethetmektir. Bu da inançla, ahlâk ve fazîletle olur. Bu türlü fetih daha insânî ve medenî olduğu gibi, daha bereketli ve kalıcıdır. Üzerinde yaşadığımız toprak bu sâyede ebedî vatanımız olmuştur.

O mânâ büyüklerinden *Hacı Bektaş Velî* (ö. 669-1270) 'den şunları dinliyoruz: "Hakîkatin birinci makamı toprak olmak. İkinci makamı yetmiş iki milleti ayıplamamak. Üçüncü makamı elinden geleni esirgememek. Dördüncü makamı, dünyada yaratılmış bütün nesnelere kendisinden emin olmasıdır."¹⁰

⁸ *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, metnimizdeki sırasıyla s. 277, 323, 55, 63, Ankara 1983.

⁹ Salâhaddin b. Mübârek, *Enîsü't-Tâlibîn*, çev. Süleyman İzzî (Makamât-ı Nakşben-diyye, İstanbul 1983, s. 119.

¹⁰ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makalât*, haz. Esat Coşan, 31, İstanbul, tsz, Seha neşr.

Bir bakıma halkın ve mâşerî vicdanın gözündeki Hacı Bektaş Velî'yi anlatan *Vilâyetnâme*'den öğrendiğimize göre Hacı Bektaş "... hiç kimsenin ayıbını yüzlemedi. Abdestsiz bir an bile yere basmadı. Bir an bile ibâdetten ayrılmadı."¹¹ Birisine şöyle diyor: "... senden dervişlik kokusu gelmedi. Derviş olanın, hiçbir yaradılmışa eziyet etmemesi gerekir."¹² Kendisine intisab edenlerden bekledikleri ise şunlardır: "Benden kisvet giyen her mürid konuk istesin, konuğa hizmet etsin. Şeytan gibi kendisini görmesin, kimse-nin yatan itini kaldırmasin. Kimseye karşı ululanmasin, hased etmesin."¹³

Sâdece aynı dînin mensuplarının birbirlerine karşı hoşgörülü olmasıyla yetinilmeyip, farklı dinden insanların da kardeşçe bir arada yaşadığının örnekleri vardır: Hünkâr Hacı Bektaş Velî, Kayseri'den Ürgüp'e gelirken yolda Sineson adlı bir Hristiyan köyüne ulaştı. Hristiyanlar çavdar ekmeği pişirmişlerdi. Bir kadın bu ekmekten ikram etti ve burada buğday bitmediğini, ayıplamamasını istedi. Hünkâr bu sözü duyunca: "Bereketli olsun, çavdar ekin buğday biçin, küçük hamur yapın büyük olsun" dedi. Duâsı kabul oldu. O köydeki Hristiyanlar, Hünkâr'ı ziyaret edip adaklar getirirler.¹⁴

XIII. yüzyılda Anadolu'nun kültürel ve mânevî hayatında etkili bir başka önemli şahsiyet *Mevlânâ Celâleddin*'dir (ö. 672-1273). Hz. Mevlânâ eserleri, sözleri ve uygulamalarıyla hoşgörü ve insan sevgisinin çarpıcı örneklerini vermiştir. *Mesnevî*'si, *Rubâiler*'i, *Fîhi Mâfih*'i ve *Divan*'ıyla bu yoldaki tesirlerini günümüze kadar sürdürmüştür.

Mevlânâ'ya göre "Ayıp gören gayb âleminin kokusunu bile alamaz."¹⁵ Şöyle der: "Nar alıyorsan gülen (çatlamış) narı al ki, gülmesi sana, tanesi olduğunu haber versin."¹⁶ Yine ona göre: "Yâriyle hoş geçinen yarsız

¹¹ *Vilâyetnâme Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1958, s. 4.

¹² *Vilâyetnâme*, s. 54.

¹³ *A.g.e.*, s. 90.

¹⁴ *A.g.e.*, s. 24.

¹⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, beyit: 571.

¹⁶ *Mesnevî*, c. I, beyit: 718.

kalmaz, müşteri ile iyi anlaşan iflâs etmez."¹⁷ Şöyle der Mevlânâ: "İyilik yap (böylece kişi sana) dost olmasa bile hiç olmazsa kîni azalır. Çünkü ihsanda bulunmak, kîne âdetâ merhemdir."¹⁸ Onun şefkati ve hoşgörüsü bütün canlılara yöneliktir. Diyor ki: "Biz kâfirlere acırız. Hattâ, halk onları taşıyor diye köpeklere bile acırız. Ben, beni ısırın köpeğe de dua eder, yâ Rabbi, sen onu bu huyundan vazgeçir, adamları ısırmasın da, halkın taşını, sopasını yemesin, derim."¹⁹

Sevgi ve hoşgörü sâhibi kimse, aslında kendi iç huzuru ve mutluluğuna yardım etmiş olur. Mevlânâ bu durumu, evinin etrafına fesleğenler ve güller dikerek sevimli bir çevrede yaşayan insanın hâline benzetir ve ilâve eder: "Bütün insanları sev ki, daimâ çiçekler ve güller içinde bulunasın. Eğer hepsini düşman bilersen, düşmanların hayali gözünün önüne gelir ve sanki gece gündüz dikenlerin ve yılanların arasında geziyormuş gibi olursun."²⁰

Birgün Mevlânâ bir mahalleden geçiyordu. Oynamakta olan çocuklar uzaktan onu görünce hepsi birden koşarak selâm verdiler. Mevlânâ mukabele etti. Uzaktaki bir çocuk, dur ben de geliyorum, diye bağırdı. Mevlânâ çocuk oyununu bitirip gelinceye kadar bekledi.²¹

Mevlânâ'nın geniş hoşgörüsü ve halkla haşır neşir oluşu, devrinde bazı ileri gelenlerce tenkîde uğrar. Terzi, bakkal, kasap gibi sıradan insanlarla ilgilenişini beğenmeyenlere karşı: "Müridlerim iyi ve olgun kimseler olsalardı, ben onların mürîdi olurum" diye çarpıcı bir cevap verir.²²

Yakınlarını da hoşgörü yolunda ikazdan geri kalmazdı. Mevlânâ'nın kızı Melike Hatun kendi hizmetçisini azarlamıştı. Ansızın içeri giren Mevlânâ:

¹⁷ Mevlânâ, *Rubâiler*, çev. M.N. Gencosman, İstanbul 1974, s. 45.

¹⁸ *Mesnevî*, c. II, beyit: 2151.

¹⁹ *Mesnevî*, c. II, beyit: 1800-3.

²⁰ Mevlânâ, *Fîhi Mâfîh*, çev. Meliha Târîkâhya, Ankara 1958, s. 261; aynı eser, çev.

A. Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın, İstanbul 1994, İz Yayıncılık, s. 182.

²¹ *Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, I, İstanbul 1964, s. 261.

²² *Âriflerin Menkıbeleri*, I, 123; B. Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celâleddin*, çev. F. Nafiz

Uzluk, İstanbul 1986, s. 195.

"Onu niçin incitiyorsun? Acaba o hanım, sen câriye olsaydın ne yapardın? (...) Hakikatte onların hepsi bizim kardeşlerimiz ve hemşiremizdir" diye kızını ikaz etti. Kızı da üzüldü ve hizmetçiyi âzâd etti.²³

Oğlu Sultan Veled'e şöyle der: "Bahâeddin, senin düşmanını sevmeni, düşmanının da seni sevmesini istersen kırk gün onun hayrını ve iyiliğini söyle, o düşman senin dostun olur. Çünkü gönülden dile yol olduğu gibi, dilden gönüle yol vardır (...) Tanrı'nın sevgisini de onun aziz olan isimleriyle elde etmek mümkündür. (...) Nitekim ekmekçinin fırını ne kadar sıcak olursa, o kadar çok ekmek alır. Soğuk olunca ekmek çıkmaz."²⁴

Şu olay Mevlânâ'nın büyük hoşgörüsünün ve bundan doğan mutlu sonun çarpıcı örneğidir: Birgün Mevlânâ, çok güzel bir fâhişe kadının ve yanında çalışan kızların ikâmet ettiği bir hanın önünden geçmek durumunda kalır. Kadınlar dışarı çıkıp Mevlânâ'ya saygı gösterisinde bulunurlar. Onlara hitaben: "Ne de büyük pehlivanlar, ne de büyük pehlivanlar! Eğer siz bu yükleri, bu zahmetleri çekmemiş olsaydınız bu kadar nefis-i emmâre ve levvâmeyi kim yenerdi? İffetli ve namuslu kadınların iffet ve namusları nasıl anlaşılırdı?" gibi sözlerle onların gönüllerini okşamak ister. Bu sözleri bazıları şiddetle tenkit ederler. Ama sonunda o güzel kadın tövbe ederek, emrindeki kızları serbest bırakır ve Mevlânâ'nın mürfidi olur.²⁵

"İyi de kötü de dervişin parçasıdır, böyle olmayan kimse derviş değildir" diyen Mevlânâ, hayâtı boyunca bütün milletler ve mezheplerle iyi geçinmiş, herkese karşı aynı tavrı sergilemiştir. Müslümana, Yahudiye, ateşe tapana, insan olarak aynı gözle bakmış, müridlerine de bunu öğretmiştir. Birgün coşkulu bir semâ toplantısı sırasında birden bire bir sarhoş semâ meclisine girer, heyecanlar gösterir, kontrolsüz bir şekilde gelip gider ve Hz. Mevlânâ'ya çarpar. Dostları onu kenara çekip hırpalamak isteyince Mevlânâ mâni olur: "Şarabı o içmiş, sarhoşluğu siz gösteriyorsunuz!" der. "Ama efen-

²³ *Âriflerin Menkıbeleri*, I, 394.

²⁴ *A.g.e.*, I, 287.

²⁵ *A.g.e.*, I, 537.

dim o bir Hristiyan (tersâ, yani korkan) dır denince: "O korkan ise siz niçin değilsiniz?" buyurur.²⁶

Menkıbelerden anlaşıldığına göre Hz. Mevlânâ'nın başka din mensuplarıyla ilişkileri hep saygı ve hoşgörü ölçüleri içinde olmuştur. Kendi önünde eğilen, gayr-ı müslim de olsa, eğilerek karşılık verirdi. Birgün Taniel adında bir Ermeni kasabı Mevlânâ'ya rastladı, onun önünde yedi defa baş koydu, Mevlânâ da kasabın önünde yedi defa baş koydu.²⁷ Benzeri bir olay Bizans'ın başkentinden gelmiş bir papazla arasında cereyan etmiş, karşılıklı eğilmeleri otuz üç defa tekrarlanmış, sonunda papaz hayranlıkla pes etmiştir. Mevlânâ bu davranışın Hz. Peygamber'in tevâzu tavsiyesine uymanın bir gereği olduğunu vurgular.²⁸

Bu hoşgörülü ve alçak gönüllü davranışların olumlu sonuçları bazen hemen görülebiliyor. Nitekim, birgün Yahudi hahamlarından biri Hz. Mevlânâ ile karşılaşır ve ona: "Bizim dinimiz mi, yoksa sizin dininiz mi daha iyidir?" diye sorar. Mevlânâ: "Sizin dininiz" der. Bunun üzerine Yahudi derhal Müslüman olur.²⁹ Başka bir olay şöyledir: İdam edilmek üzere olan bir Rum gencinin bağışlanmasını diler ve hırkasını gencin üzerine atar. Şehrin valisi de Mevlânâ'nın hatırına onu affeder. Sıryan isimli genç Müslüman olur ve Mevlânâ'nın sâdık müridleri arasında yer alır.³⁰

Menâkıbü'l-Ârifin'den aldığımız bu tür olaylar acabâ yüzde yüz gerçeği mi yansıtıyor, yoksa hayal mahsûlü ve aşırı övgü duygusunun eseri olan ifâdeler midir? Şimdilik bunları tam olarak tahkik ve tevsik etmek imkânına sahip değiliz. Ama şurası bir gerçektir ki, menkıbelerin âmme vicdanını, o günlerin düşünce, anlayış ve inanç yapısını yansıtması bakımından büyük değeri vardır.

²⁶ A.g.e., I, 347.

²⁷ A.g.e., I, 146.

²⁸ A.g.e., I, 351-352.

²⁹ A.g.e., I, 469.

³⁰ A.g.e., I, 265.

Mevlânâ'nın her sınıftan insanlara karşı o büyük hoşgörü ve sevgisinin canlı tezâhürü, kendisinin cenâze töreni sırasında görülür. Konya halkının küçüğü büyüğü cenâzede hazır bulunurlar. Hristiyanlar ve Museviler de Müslümanların acısına ortak olarak ağlayıp inlediler. Hristiyanlar, bizim İsa'mız odur; Museviler, bizim Mûsâ'mız odur, demişler. Müslümanlar ise onu Hz. Muhammed'in nûru diye çağırmışlardır.³¹ Böyle bir ölüm tam Şirazlı Örfî (ö. 999-1591)'nin şu temennisine uygunluk arz ediyor: "İyi ile de, kötü ile de öylesine hoş geçin ki, öldüğün zaman mecûsiler seni ateşte yakmak, Müslümanlar da zemzemle yıkamak istesinler."

Hoşgörü ve insan sevgisini en etkili biçimde dile getirenlerden birisi de, hemen hemen aynı zaman diliminde yaşamış olan *Yunus Emre* (ö. 720-1320) dir. Tasavvuf şairlerinin çoğunda olduğu gibi, Yunus Emre'de de merkez fikir ilâhî aşktır. Allah'ı seven bir kimsenin, insanları da sevmesi gayet tabîîdir. Hoşgörü ise sevginin, olmazsa olmaz sonucudur. Yûnus'un diliyle söylersek:

Hakkı gerçek sevenlere cümle âlem kardaş gelir.

Yine şöyle seslenir:

Yetmiş iki millete kurban ol âşık isen

Tâ âşıklar safında imam olasın sâdik

Yûnus Emre'ye göre, bütün insanlara aynı gözle bakmayan, büyük bir din bilgini de olsa, gerçekte hatâ ve isyan içindedir:

Cümle yaradılmışa bir göz ile bakmayan

Halka müderris olsa hakîkatte âsîdir

Hiç kimseyi boş ve değersiz görmemelidir. Olgunluk iddiasında bulunan kimse, eksik kusur aramaz:

Tehî görme kimseyi hiç kimesne boş değil

Eksikliğe nazar erenlere hoş değil

³¹ Sultan Veled, *İbtidânâme*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara 1976, s. 153; Feridun b. Ahmed Sipehsâlâr, *Risâle*, çev. Tahsin Yazıcı (*Mevlânâ ve Etrafındakiler*), İstanbul 1977, s. 115; B. Furûzanfer, *a.g.e.*, s. 154.

İnsanlar arasında basit ölçülerle ayırım yapmak; şu seçkindir, bu avamdır, şu dindardır, bu iyi değildir gibi subjektif sınıflamalara gitmek doğru değildir. Nihâyet hepsi de Allah'ın kuludur:

Hâs u âm mutî âsî dost kuludur cümlesi

Kime ayıdabilirsin gel evinde taşra çık

İnsanı değersiz ve küçük gören, sanki yaratıcısına kusur bulmuş durumuna düşebilir:

Kime az bakar isen aslı yüce yerededir

Az görme çok gör onu, böyle gelmiştir tarîk

Hoşgörü sâhibi olmayan kimse, sonunda gönül kırıncılığa kadar gidebilir. Gönül yıkan, şu veya bu şekilde insanların içini karartan kimse, Yûnus Emre'ye göre iki cihande bedbahttır. Öyle birisinin ibâdetinin de faydası olmayacaktır:

Bir kez gönül yıktın ise bu kıldığın namaz değil

Yetmiş iki millet dahî elin yüzün yumaz değil

Kendisi için istediğini başkası için de istemek gerektiğini ifâde eden Peygamber buyruğu Yûnus Emre'de şöyle mısralaştır:

Sen sana ne sanırsan ayruğa da onu san

Dört kitabın mânâsı budur eğer var ise

Yûnus ahlâkında kötülüğe karşı bile iyilikle karşılık vermek söz konusudur. Şu hayır dua sözleri hoşgörünün de üstüne çıkıyor:

Her kime bize yanı yanar Hak dileğin versin ona

Vurmaklığa kasedenin düşem öpem ayağını

Kim bize taş atar ise güller nisâr olsun ona

Çerâğima kasedenin Hak yandırsın çerâğını

Dışarıdan gelen tesirlere, haksızlıklara, uğranılan zararlara karşı tepki göstermek, insan için tabîî bir davranıştır. Tepkinin şiddeti, tarzı ve üslûbu, kişinin olgunluk derecesinin göstergesidir. Yûnus Emre gibi düşünenlerin tepkileri bizi biraz şaşırtsa da, onların durumunu hoşgörü ile açıklama yoluna gidebiliriz:

Döğene elsiz gerek, söğene dilsiz gerek

Derviş gönülsüz gerek sen derviş olamazsın

İlk bakışta bu mısralarla tepkisizlik ve pasifliğin teşvik edildiği sanılabilir. Yûnus Emre'nin mensup olduğu tasavvuf anlayışında hakikî fâil Allah'tır. Dövmeye ve sövmeye âlet olan kişiye kızıp aşırı tepki gösteren kimse, fiili ondan bilerek gerçek fâil olan Allah'tan gafil olur. Ayrıca elsiz ve dilsiz olmak demek, dayak yerken ve hakarete uğrarken, karşılık vermemek, eli kolu bağlı oturmak demek değildir. Söz konusu olan, karşılığın insanca ve medenîce olmasıdır. Kendini savunurken, elsiz ve dilsizmişçesine, gaddarca olmaksızın davranmaktır.

Ayrıca dînin, sabır ve affediciliği teşvik ettiği bir gerçektir. Kur'an'da "İyilikle kötülüğün bir olmadığı, kötülüğe iyilikle mukabele edince düşmanlığın kalkacağı, böyle davrananların övüldüğü" görülür (Fussilet sûresi, 41/34-35). Bir başka âyette: "Eğer cezâ vermek isterseniz, size yapılanın aynıyla mukabele edin. Fakat sabrederseniz, andolsun ki bu, sabredenler için daha iyidir." (Nahl 16/126) buyrulur.

"Beri gel barışalım yâd isen bilişelim." diye herkese seslenen Yûnus Emre, hoşgörü ve insan sevgisini zirve noktalara ulaştırmıştır diyebiliriz.³² Kendi devirlerinde de sevilen ve sayılan bu yüce kişilerin öğütleri ve telkinleri, toplumda elbette bir yankı bulmuştur. Sudaki halkalar misâli, çevreye doğru gittikçe genişleyen bir hoşgörü ortamının oluştuğu muhakkaktır.

Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında milletimizin dînî, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında söz sâhibi kuruluşların başında Ahîlik kurumu gelir. Birer meslekî-tasavvufî kurum olan Ahî zâviyeleri, bütün Anadolu'da yayılmış ve hemen her sınıftan insanı sînesinde barındırmıştır. "Kardeşlik" demek olan Ahîlik'i anlatan satırlarda şunları görüyoruz: "Ahî kimdir? Kalbi Allah'a, kapısı yetmiş iki millete açık olan, mürüvvet ve merhamet üzere olup cömertliği esas alan kimsedir."³³

³² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Demirci, *Yûnus Emre'de İllâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, İstanbul 1991.

³³ Refik Soykut, *Orta Yol Ahîlik*, İstanbul 1971, s. 89.

Ahîliğin esas tasavvuftaki "Fütüvvet" kavramına dayanır. Fütüvvet kerem, mürüvvet, cömertlik, diğergâmlık (özgecilik), şefkat, tevâzu gibi çok zengin mânâları içine alır. Hoşgörünün oldukça geniş bir şekilde yer aldığı kavramların başında fütüvvet gelir. Meselâ denir ki: "*Fütüvvet, kulun sofrasında yemek yiyen velî ile kâfir arasında fark görmemesidir.*" Şunlar da fütüvvetin gereklerindedir: Kötülüğe karşılık vermemek. Garipleri sevmek ve onların hakkını yerine getirmek. Şefkatli olmak, başkalarını tercih etmek. Alçak gönüllü olmak, kibirlenmemek. Hizmette ve vermede ayırım yapmamak.³⁴

Ahîliğin kurallarını ve ilkelerini içinde bulunduran kitaplara *Fütüvvetnâme* denir. Çok sayıda fütüvvetnâme vardır. Bunların ortak niteliklerinden bazıları şöyledir: "İyi huylu olmak, iyi kalpli, iyilik sever ve cömert olmak. Konuk sevmek ve ağırlamak. Din ve mezhep gözetmeksizin bütün insanlara karşı sevgi beslemek..."³⁵

Bütün bunlar sâdece sözde kalmamış, geniş şekilde uygulanmıştır. XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'yu gezen meşhur seyyah İbn Batuta (ö. 770-1369) ahî zâviyelerindeki konukseverlik ve hoşgörüyü *Seyahatnâme*'sinde canlı tablolar hâlinde anlatır.

O devirler Anadolu'sunda gerçekten büyük bir hoşgörü hâkimdi. Kolonizatör Türk Dervişleri diye isimlendirilen çeşitli zümreler, bilhassa sınır bölgelerinde tekke kuruyor, hem çevreyi imar ediyor, hem de güvenilir bir sığınak görevi yapıyorlardı. Vakfiyelerinden öğrendiğimize göre, bu tekke ve zâviyelerin misâfirhânelerinde herhangi bir ayırım yapmaksızın gelen giden (âyende ve revende) herkese konaklama imkânı sağlanıyordu.³⁶

³⁴ Bu konuda bkz. Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Süleyman Ateş, Ankara 1971; Kuşeyrî, *Risâle*, S. Uludağ, terc. 325; Mehmet Demirci, Ahîlikte Tasavvufi Boyut: Fütüvvet, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, İzmir 1992, s. 86.

³⁵ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahîlik*, Ankara 1974, s. 178.

³⁶ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, Ankara 1942, İkinci Baskı, İstanbul 1974.

Yerli halkın İslâmiyet'i benimsemesi de bu hoşgörü ortamı içinde bir zorlama olmaksızın gerçekleşmiştir. Bunun için lâzım gelen bütün kolaylıklara baş vurulmuş, hoşgörülü ve telifçi bir tutumla, bazan yerli âyin ve inançlar da benimsenmiştir. Kardeşlik, şekle önem vermemek gibi dervişâne düşünceler dînî kaynaşmayı sağlamıştır. Müslüman evliyânın mezarında bir de Hristiyan aziz bulunduğu veya eski Hristiyan azizin gizlice Müslümanlığı kabul etmiş olduğu ileri sürülerek, türbeler her iki din mensupları için ziyâret edilebilir bir mâhiyet kazanmıştır. "Hascluk'a göre Konya'da gerek Hristiyanlar, gerekse Müslümanlar tarafından, hiçbir endîşe olmaksızın ziyaret edilen dört perestîşgâh vardı. Bu gibi imkânlarla iki din mensupları arasında bir kaynaşma oldu. Orta zaman Anadolu'sunun gayr-ı mütecânîs ahâlîsi arasında bir kaynaşma zemîni hazırlayan bu durum, siyâsî bakımdan sultanlar için, felsefî bakımdan da Mevlevîler için arzuya şâyandı."³⁷

Günümüzde ise coğrafyamız gibi, ne yazık ki dînî düşünce ufkumuz da daralmıştır. Bazılarına göre yukarıdaki anlayış ve tutum, belki de dinden tâviz vermek ve dejenerasyona yol açmak olarak değerlendirilebilir. Ama öyle değildir. Son din olan, bütün esasları ve kendine güveni tam bulunan bir din olarak İslâmiyet'in, bu tür ilişkilerle kaybedecek bir şeyi yoktur. İslâm, kapalı bir toplum dîni değildir, evrenseldir. Her tür insanla ilişkiye elverişlidir. Allah, "*âlemlerin rabbi*"dir.

Millet olarak bizim büyük bir imparatorluk tecrübemiz vardır. Sınırlarımız içinde, komşularımız arasında her inanç ve mezhepten insanla hoşgörü ortamı içinde asırlarca yaşamışız. "İnsaf sâhibi Batılı seyyahların yazdıklarına göre, Osmanlı devirlerindeki Türkler, bir ayırımı gitmeden herkese lûtuflukluk ve iyilik etmeye vesîle ararlardı. Cömert ve misafirperver idiler. Şefkat ve iyilikleri sâdece insanlara değil, hayvanlara ve ağaçlara da şâmil idi. Mutaassıp değillerdi, kimsenin din ve inancına müdahale etmezlerdi."³⁸ İşte bu tutum, dînimizin ve kültürümüzün bir tezâhürüdür. Olması

³⁷ Aynı yer, s. 304, 31 numaralı not.

³⁸ İsmail Hamî Danişmend, *Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı*, İstanbul 1961, s. 87.

lâzım gelendir. Doğru olandır. Aksine davranışlar özden sapmadır, yanlıştır. Bırakın başka din mensuplarını, aynı dînin farklı yorumlarını benimsemiş ve asırlarca birlikte, yan yana yaşamış, birlikte doğup büyümüş, birlikte ölmüş, birbirinden kız alıp vermiş zümreler arasında Alevî-Sünnî, Türk-Kürt gibi sun'î ayrımlar, husûmet ve düşmanlıklar sâdece cehâletin ve özden uzaklaşmanın eseridir.

Tarihimiz boyunca yakın devirlere kadar sürüp gelen bu hoşgörü anlayışı, pratikte pasifliğe ve ezilmeye yol açmaz mı? Hayır. Güçlü ve kendisinden emin olanın bu konuda bir endişesi olmamalıdır. Uzun vâdede ve son tahlilde bu anlayış galip gelir. Bütün bunlar acabâ bir övünme ve kendini beğenme düşüncesinin, boş hamâsî duyguların eseri diye ele alınabilir mi? Hayır. Biz toplum olarak başka inançlara ve soylara karşı gerçekten hoşgörülü idik. Anadolu'daki gönüllü İslâmlaşmaya rağmen, hâlâ hatırı sayılır miktarda gayr-ı müslim vardı. Onlar ancak Cumhuriyetten sonraki mübâdele ile Türkiye'den ayrıldılar. İstanbul'daki Rumların büyük çoğunluğu ise 6-7 Eylül 1955 hâdiselerini müteâkip göç ettiler. Balkanlarda dört beş asır kaldık. İsteseydik Hristiyanların tamâmını çıkarabilir veya zorla İslâmlaşmaya tâbi tutardık. Ama öyle yapmadık. Dinimizin ve kültürümüzün gereğine göre davrandık. Bugün ise Bosna-Hersek'teki bir avuç insan, sâdece Müslüman oldukları için acımasızca soykırıma tâbi tutuluyorlar. Türkleri ve İslâmiyet'i hatırlatacak her târihî eser yerle bir ediliyor.

İspanya'da Endülüs Emevileri zamanında parlak bir medeniyet kuruldu. Kimsenin dinine müdahale edilmedi. Müslümanlar siyâsî bakımdan zayıflayınca ya kılıçtan geçirildi ya da sürülüp çıkarıldı. Tek bir Müslüman kalmasına tahammül gösterilmedi. Oradaki Yahudileri bile Osmanlı Devleti bağrına bastı. Geçtiğimiz yıllarda bu olayın 500. yıldönümü, Müsevilerce şükranla anıldı.

Dîni, tarihî ve kültürel değerlerimizi yeniden tanımak, canlandırmak, benimsemek ve tanıtmak durumundayız. Bugün en çok muhtaç olduğumuz "hoşgörü" bu değerlerin başında gelir. Buna sâdece bizim değil, bütün insanlığın ihtiyacı vardır.

ANADOLU'NUN DİNÎ TARİHİNDE ÇOĞULCULUK VE HOŞGÖRÜ

ÜNVER GÜNAY*

1- Çoğulculuk ve Hoşgörü Kavramları

Batı dillerindeki "pluralisme" ve ona Türkçe karşılık olarak seçtiğimiz "çoğulculuk" sözcüğü ile yine Türkçemizde Batı'dan alınarak az çok kullanılan "tolerans" veya onunla eş anlamlı şekilde kullandığımız "müsamaha" yahut "hoşgörü" terimleri en azından bu gün ifade ettikleri manaları itibariyle modern dünyanın problemlerine göre oluşturulmuş kavramlardır. Aslında bu terimlerin felsefede, siyaset biliminde, sosyolojide, antropolojide ve din bilimlerinde delalet ettikleri anlamlar birbirinden farklıdır. Mesela sosyolojik olarak plüralizm, pek çok ve çeşitli azınlık gruplarını ve farklı kültürel gelenekleri bağrında toplayan bir toplumsal durum ya da olguyu ve yahut böyle bir toplum şeklini ifade etmektedir. Bunun gibi, tolerans felsefesi de, insanlar arasında ırkî, dinî, kültürel, bölgesel, fikrî ve sair hiçbir ayırımı kabul etmeyen eşitlik ilkesine dayanmakta ve başkasını anlamayı ve saygıya esas almaktadır. Siyasî tolerans ise, çoğulcu ve parlamenter demokratik sistem içerisinde, parlamentoda meşrû bir siyasî muhalefetin varlığı ilkesine dayanıyor. Tanımları ve örnekleri çoğaltmaksızın, aslında plüralizm ve tolerans terimlerinin, en azından modern şekilleri altında, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı kavramlar olduklarını belirtelim.

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

2. *Dinî Çoğulculuk ve Hoşgörü.*

Plüralizm ve tolerans terimleri gibi, onlara "dinî" sözcüğü yüklemek suretiyle oluşturulan "dinî plüralizm" ve "dinî tolerans" terimleri de aslında modern toplumun problematiğine bağlı olarak şekillenmiş kavramlardır. İşte bu şekildedir ki, mesela Batı'da dinî tolerans kavramı, XVI. yüzyılda, katoliklerle Protestanlar arasındaki din savaşlarının sonucunda ortaya çıkmış¹ ve bir çok toplumlar ve kültürlerce ancak birkaç yüzyıl gecikme ile benimsenebilmiştir. Öyle ki, pek çokları bu kavramı karşılayacak bir terime bile sahip bulunmadıklarından, ya onu Batı dillerindeki şekliyle aynen almışlar yahut neolojizme başvurmak zorunda kalmışlardır. Gerçekte, modern tolerans ve plüralizm fikirlerinin gelişip olgunlaşması bakımından Aydınlanma çağının müstesna bir yeri vardır. Mamafih, daha genel ve sosyolojik bir perspektiften bakıldığında, büyük coğrafi keşifler, sanayileşme, şehirleşme, kitle iletişim araçlarının, eğitim-öğretimin yaygınlaşması, demografik patlamalar ve bütün bunların sonucunda meydana gelen sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel, dinî, ahlakî v.s. değişmelere bağlı olarak, ilkin Batı'da başlayan ve etkileri giderek bütün dünyayı saran, geleneksel toplum yapısından modern ve teknolojik toplum tipine geçiş ve bu sonuncusunun karmaşık ve sekülarist yapısıdır ki, sonuçta onun dinî, ahlakî ve kültürel bir plüralizme bürünmesine sebebiyet vermiştir ve üstelik problem bütün dünya milletlerini, kültürlerini ve dinlerini ilgilendiren evrensel bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır.

Bununla birlikte, hemen işaret etmeliyiz ki, dinî çoğulculuk ve hoşgörü konusu ne kadar modern ve hayatî bir problem olarak görülürse görülsün, gerçekte bu durum modern toplumların tamamen yeni ve kendine has durum ve şartlarından kaynaklanmaktadır. Zira, madem ki, dinî cemaatlerin birbirleriyle ilişkileri açısından toplumlar, kültürler ve dinler çoğulcu bir dünyada hayatîyetlerini sürdürügelmişlerdir, o halde bilimsel olarak, "gerçek" ve "hürriyet" in klasik antinomisi içerisinde dinî çoğulculuk, hoşgörü ve fanatizm problemlerinin kökleri tarihin derinliklerine uzanmaktadır.

¹ Bkz. A. Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Paris, PUF, 1980, s. 1113

"Bizden farklı düşünen, inanan ya da davrananlara tahammülsüzlük" şeklinde tanımlanan tekelcilik ve bağnazlığın insanda menşei bir temel tutum olduğu ve bu nedenle özellikle "dinî hoşgörü" teriminin özünde bir çelişkiyi içerdiği önu sürülmüştür.² Bu iddia, kabile dinleri veya millî dinler denilen ve genellikle dinî tarihin önceki dönemlerinde hakim olan dinlerin, ait oldukları klân, kabile veya milletin mensuplarına ortaklaşa ve tekelci bir kurtuluş vadederek, kendilerini onlara kendilerinin dışında hiçbir gerçekliği tanımayan bir kesinlikle sundukları gibi, evrensel dinlerin de aynı tekelci ve mutlakiyetçi anlayışla kendilerini empoze ettikleri ve böylece dinlerin temelde hoşgörüsüz bir anlayışa ve tutuma dayana geldikleri ve dini fanatizm, engizisyonlar, din savaşları v.b. olaylar aracılığı ile bu tutumlarını sergiledikleri kanaatine dayanıyor. Buna göre, dinî fanatizm ve hoşgörüsüzlüğün tam karşısında yer alan ve dinine özgürlük içerisinde düşüncelerine saygı göstermek şeklindeki tolerans ve dinî hoşgörü, insan toplumlarında güçlkle ortaya çıkmış ve ancak geç dönemde şekillenmiş bir tutum olmaktadır.

Bununla birlikte dinlerin hoşgörüsüzlüğü ve tekelciliği anlayışı bize gerçeğin yalnızca bir yönünü yansıtıyor gibi görünüyor. Zira, çeşitli dinlerin Mukaddes Metinleri üzerine yapılan derinliğine ve karşılaştırmalı incelemeler, dinlerde aynı zamanda dinî toleransa kapıyı açık tutan eğilimlerin varlığını tesbit etmemize imkan veriyor. Burada, çeşitli dinlerle ilgili olarak bu tesbitlerin detaylarına inmek, bu çalışmanın sınırlarını aşmak olur. Ancak mesela, hemen bütün dinlerde temel bir dinî yaşayış formu olarak beliren mistik eğilim içerisinde hoşgörünün daima temel bir karakteristik olarak kendini gösterdiğini belirtmeliyiz. Mamafih, mesela İslamiyette, sadece bu mistik eğilimin tipik tezahürünü oluşturan Tasavvufta değil fakat, öteki dini yaşayış formlarında ve hatta ana kaynaklardan itibaren bütünüyle İslâm dininde temelde, farklı dini inanç, düşünce ve yaşayışlara karşı hoşgörülü bir tutumun var olduğunu ifade edebiliriz. Ancak, bu noktada, asıl konumuzun sınırlarını zorlamamak için, yalnızca Kuran-ı Kerim'den seçtiğimiz bazı örneklerle yetinelim.

⁷ Krş. C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979, s. 27.

3. İslâmiyet, Dinî Çoğulculuk ve Hoşgörü.

Hakikaten, mesela Kuran'da, "*Dinde zorlama yoktur*" (II, 256) ve "*Eğer Allah dileseydi hepinizi bir tek ümmet yapardı. Fakat O, verdikleriyle sizi imtihan etmek için öyle yapmamıştır. O halde hayır işlemekte yarışın*" (V, 48) şeklindeki ayetler, kanaatimizce İslâm dininde, başkalarının inançlarına saygıdan ibaret olan hoşgörünün ötesinde, dinî inanç ve kanaat hürriyeti ve vicdan özgürlüğünün temel dayanaklarını oluşturmaktadırlar. Bunun gibi "*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi iman ederdi. Öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?*" (X, 99-100) ve "*Ey insanlar! Doğrusu sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi surf birbirinizle tanışmanız için milletlere ve kabilelere ayırdık. Şüphesiz ki sizin Allah katında en şerefliiniz takvaca en ileri olanınızdır.*" (IL,13) tarzındaki ibareler, şüphesiz vicdan özgürlüğünün yanı sıra çoğulculuğun ve hattâ dinî çoğulculuğun ve hoşgörünün Kur'an'î dayanaklarını oluşturuyorlar. Esasen sayıları artırılabilir olan bu kanıtlara rağmen, konuyla ilgili olarak aksine görüşlere sahip olanları, İslâm dinini anlamada, bir türlü halledemedikleri ciddi yorum problemlerinin bulunduğu düşünmekteyiz. Zaten tarih bize dinî çoğulculuk ve hoşgörünün sayısız örneklerini sunuyor. Gerçi, orada tersine tutumun örnekleri de az değildir. Bununla birlikte, özellikle Türk kültürü ve tarihi söz konusu olduğunda, kanatimizce birinci tutum ikincisine genellikle baskın görünmektedir.

4. Türk Din Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü.

Hakikaten, dinî çoğulculuk ve hoşgörü açısından incelendiğinde, Türk din tarihi bunların sayısız örneklerini sunuyor. Onları, İslâmlaşmadan önceki dönemde bulmak mümkün olduğu gibi, sonrakinde de sıkça rastlanıyor. Bu demek değildir ki, Türk din tarihinde tersine durumun örnekleri yoktur. Doğrusu orada, öteki tüm din tarihlerinde olduğu gibi, dinî tartışmalar, taassup ve çatışmaların da var olduğudur ve zaten bunun örnekleri günümüzde bile yaşanmaktadır. Ancak, belirtmeliyiz ki, Türk din tarihi, dinî çoğulculuk ve hoşgörünü öylesine tipik ve çeşitli örnekleriyle doludur ki, belki de başka hiçbir toplumun tarihinde bu konuda böylesine zengin örneklerle rastlanamaz. Bu bakımdan, diyebiliriz ki, Türk din tarihini karakterize eden en

önemli ve sürekli özelliklerden biri, onun din konusunda sergilediği hoşgörüde toplanmaktadır. Bu konunun genel bir değerlendirmesini, "Dinler, Kültürler ve Hoşgörü" konusunda Ankara'da düzenlenen bir uluslararası bilimsel toplantıda sunduğumuz bildiriye yapmıştık.³ Bu bakımdan burada, özellikle Anadolu Türk Din Tarihinde dinî çoğulculuk ve hoşgörü konusu üzerinde durmak istiyoruz. Ancak, tarihî bakımdan böylesine uzun bir dönemi, tüm ayrıntıları ile, sınırlı bir çalışmada gözler önüne sermenin mümkün olmadığı aşikardır. Bu bakımdan konuyu, ana hatları ile ve sadece tipik örneklerden yararlanarak, makrososyolojik bir yaklaşımla ele almamız uygun düşmektedir.

5. *Anadolu'daki Dinî Çoğulculuk ve Hoşgörünün Arka Plânı.*

Dinî çoğulculuğun, aynı bir toplum ya da devlet veya ülke yahut coğrafyada, farklı dinî inançlara sahip kişiler ve grupların birlikte yaşamaları halini ifade ettiği göz önüne alındığında, böylesine bir ortamda, birbirine tamamen yabancı ve farklı dinî cemaatlerin müşterek bir çatı altında beraberlikleri söz konusu olabildiği gibi, aynı bir ümmetin değişik mezhepleri, teolojik ekolleri yahut sosyo kültürel farklılıkları gibi çeşitli nedenlerle oluşmuş Ortodoks ya da heterodoks alt gruplarının, tarikatlarının v.b. dinî cemaatler, oluşumlar ve akımların müşterek yaşayışları ya da birbirleriyle ilişkileri de söz konusu olabilmektedir. Nitekim, Anadolu Türk din tarihi söz konusu olduğunda, bu her iki durumun da örneklerini bulmak mümkün olmaktadır.

Bilindiği gibi Türkler, İslâmiyetten önce bir tek Tanrı veya Gök Tanrı inancına sahiptiler. Ayrıca eski Türklerin dinî sisteminde atalar kültü ve tabiat kuvvetlerine inanma da mevcuttu. Öte yandan bir dizi sihrî-dinî inanç ve mevkiinin bulunması sebebiyle ancak tartışmalı bir biçimde bazen "Şamanizm" de denilen bu din sisteminde Tanrı, bir kabile ilahı yahut ulusal bir mabud olmak yerine, bütün insanlığın ve tüm evrenin Tanrısı addedilmekteydi. Bu nedenle Türkler, karşılaştıkları diğer halkların tanrılarını da, kendi evrensel ilahlarının kılık değiştirmiş formları şeklinde görmek

³ Bkz. Ü. Günay, "Tendance de Tolerance Religieuse dans la Culture Turque", *Religions, Cultures and Tolerance-Past and Present*, Ankara Üniv. Yay., 1991, s. 111-128.

eğiliminde idiler.⁴ Nitekim onlar, özellikle VI. yüzyıldan itibaren Budizm, Zerdüştlük, Mani dini, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerle karşılaştılar ve onların arasından bu dinlere girenler oldu. Zaten Türkler, çok eski çağlardan beri, oldukça geni bir coğrafyada göçebe bir hayat yaşaya gelmişlerdi. Bu çerçevede onlar bir çok defalar çeşitli yabancı kültürler, halklar ve dinlerle karşılaştılar. Üstelik, dünya ticaret yollarının önemli bir bölümü, çok eski devirlerden beri Türklerin anayurdunda kavşak oluşturmaktaydı ve bu durum onlara çeşitli din ve kültürlerle mensup tüccarlar ve misyonerlerle karşılaşmak imkânını vermişti. Bütün bu ve benzeri bir çok şartların ve faktörlerin birleşimi ve etkileşiminin bir sonucu olarak Türkler din konusunda, başka bir çok milletlerde bulunmayan bir hoşgörü hasletine sahip oldular. Bu hoşgörü eski Türkleri bir din savaşını düşünemeyecek bir anlayışa götürmüştü. Bu bakımdan da, Türk din tarihinde, Müslüman olmadan önce bir din savaşı örneğine rastlanmıyor. Evrensel Tanrı anlayışı sayesinde Türkler, yabancı dinlere girdiklerinde, yeni dinin Tanrısını kendilerinininki ile özdeşleştirdiler. Nitekim, VII. yüzyıldan itibaren İslâmiyetle tanışan Türkler, X. yüzyıldan itibaren kitleler halinde bir dine girmeye başlayınca da durum öyle oldu. Bu nedenle, Türkler, Tanrı kelimesini İslâmiyetteki Allah kavramını ifade etmek için kullanmaktadırlar. Bunun örneklerini günlük konuşma dilinden edebî-dînî metinlere, ilâhîlere ve mevlidlere kadar bir çok yerde görmekteyiz. XVI. yüzyıldan itibaren Anadolu'da yapılan Kur'an tercümelerinde de bunun örneklerine rastlanıyor.⁵ Esasen sadece Tanrı sözcüğü değil, aynı zamanda önceki döneme ait "uçmak", "tamu", "yargı", "çalab"... gibi bir çok dinî terimler de, Türkler Müslüman olduktan sonra uzun süre hayatîyetlerini sürdürdüler. Nitekim Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi döneminde Süryanî Mihael, Türklerin Müslüman olmalarının en önemli sebeplerinden biri olarak, onların önceki dönemde evrensel bir tek Tanrı'ya inanmalarını gösteriyor.⁶

⁴ Krş. J. P. Roux, *l'İslâm en Occident*, Paris, Payot 1959, s. 111.

⁵ Bkz. meselâ XIV. yüzyılın sonlarına ait Kastamonu ve XV. yüzyılın başlarında Hamza b. Muhammed'in Türkçe *Kur'an* meali (Yay. A. Topaloğlu), İstanbul 1976, 2 cilt.

⁶ *Chronique*, III, s. 156-157 den zikreden O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, İstanbul 1978, s. 226.

Türkler İslâmiyetle sınırlarda karşılaştılar. Bu bölgelerde onlara sunulan Müslümanlık özel bir türdü. Bu, büyük bilginlerin kitabî dindarlığı değil, fakat halk arasında sevilen gezgin din adamlarının, çeşitli kültür düzeylerindeki tüccarların ve sınırda gönüllü olarak savaşa katılan gazilerin Müslümanlığı idi. İslâm dininin temel ilkelerinin yanı sıra çeşitli törelerden, büyülerden de söz edilmekteydi.⁷ Bu bakımdan militan "serhat Müslümanlığı" ve "savaşçılar dini" nin oradan Anadolu'ya getirildiği ve bu karakterin Türk Müslümanlığının temel bir özelliğini oluşturduğu öne sürülmüştür.⁸ Hakikaten "gazilik" ve "şehitlik" kavramları Anadolu Türk dindarlığında öteden beri önemli bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte, din konusunda başkalarının inançlarına saygı ve hoşgörü de Türk dindarlığı içinde daimi bir özellik arz ediyor; ve üstelik o, tarihe baktığımızda, Türklere, dinlerini militanca bir baskı ve zulümle yaymaya pek izin vermiş görünmüyor.

Türklerin Müslüman olmaya başladığı X. yüzyılda İslâm dünyası, medeniyetinin zirvesine erişmiş ve hatta bir durgunluk dönemine girmeye başlamıştı. Bu gelişme çizgisi ona, Müslüman bünyenin bir çok mezhepler, felsefî, kelâmî ve fikhî ekoller, fikir akımları ve muhtelif alt kültürler ve cemaatleri bağrında topladığı, çoğulcu bir hüviyet kazandırmıştı. Aslında bu durum, bütün büyük dinî toplulukların ve ümmetlerin gelişmelerinin belli bir dönemde erişilen segmanter bir yapılanmadan başka bir şey değildi. Türklerin, böylesine bir yapı arzeden İslâmiyetle sıkı teması, daha çok onun İran'da aldığı şekiller altında oldu. Orada onlar, Sünnîliğin yanı sıra Şîî-Batinî anlayışlarla da içiçe oldular. Ayrıca onlar, o sırada inkişaf halinde olan Tasavvuf ve onun halka inerek cemaatleştiği şekiller olan tarikatlarla da tanıştılar. Böylece İran'da gelişen İslâmiyet anlayışının Türkler üzerindeki etkileri çok değişik karakterdeydi. Selçuklu hükümdarları genellikle Abbasîlerin yolundan giderek Sünnî inancı benimsediler. Hatta onlar bu amaçla Şîî Büveyhîlerle mücadele ettiler. Özellikle 1071'den itibaren Türklere Anadolu'nun kapıları açılıp da onlar sür'atle ülkenin her yanına yayılırken, bütün bu eski kültürlerini, etkilenmelerini ve tecrübelerini de oraya beraberlerinde getirdiler.

⁷ Krş. C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979, s. 27.

⁸ Bkz. B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984, s. 11-12.

Bir millî din çökünce veya millî dinin mensupları evrensel bir din daire-sine girdiklerinde, özellikle kırsal çevrelerde, eski inançlar uzun süre devam eder.⁹ Bu durumu, Türklerin Müslüman olduktan sonraki dinî yaşayışında ve Anadolu Türk din tarihinde de gözlemek mümkündür ve doğrusu orada onun etkileri çok çeşitli olmuştur. Zira, özellikle göçebe Türkmenler, zahir-en İslâmiyeti kabul etmiş görünmekle birlikte, eski millî geleneklerin etkisi altında kalmaya devam ettiler. Bu yüzden onlar, İslâm fakihlerinin kendilerine çok karışık ve sıkıntılı gelen va'zlarından ziyade kendi Kam ve Ozanlarının telkinlerine tabi oldular ve Müslümanlığı kendi anladıkları ve geleneklerine uydurdukları şekiller altında yaşamaya devam ettiler. Göçebe Türkmen hayatında büyük bir yeri olan kadınların, fakihler tarafından bu müşterek hayatın dışına çıkarılmak istenmesi, eskiden beri kadınlarla birlikte tertip edilen sazlı sözlü şölenlerin yasaklanması; oruç, namaz, hac... gibi göçebe hayatı ile bağdaştırılması pek az mümkün olan bir takım sert hükümlerin varlığı, Türkmenlerin ilgisini çekmekten uzaktı;¹⁰ ve Türkler Anadolu'ya bu tür bir "halk dindarlığı"nı da beraberlerinde getirdiler.

Esasen Türkler, X. yüzyıldan itibaren geniş kitleler halinde Müslüman olmaya başlamakla birlikte, onların İslâmlaşması uzun bir süreçte gerçekleşti ve XIV. yüzyılın sonlarına kadar sürdü. Böyle olunca Türkler, Anadolu'ya gelmeye başladıklarından itibaren hem orayı Türkleştirdiler ve İslâmlaştırdılar ve hem de kendileri İslâmlaşmaya devam ettiler. Zaten Anadolu'ya Türk göçleri de muhtelif safhalarda oldu. 1071'den önce, özellikle Karadenizin kuzeyinden Balkanlara inen ve Hristiyanlığı kabul etmiş bulunan Oğuz ve Peçenek kabileleri zaman zaman Bizans İmparatorlarınınca Anadolu'ya yerleştirildiler. Hatta Malazgirt zaferinin elde edilmesinde, Bizans ordusunda bulunan bu Hristiyan Türklerin Müslüman ırkdaşlarına karşı savaşmayarak onların tarafına geçmesinin de rolünün olduğu bilinmektedir. Ayrıca, yine kuzeyden ve Kafkasya'dan bazı Türk unsurların Anadolu'ya geldikleri de biliniyor. İslâm-Bizans hudut hattında gazâ yapan bir kısım Türkler çok önceden buralara yerleşmişlerdi. Özellikle

⁹ Krş. G. Mensching, *Sociologie Religieuse*, Paris, Payot 1951, s. 19-93.

¹⁰ Bkz. H.G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 75.

Doğu Anadolu'da, Oğuzlardan önce oralara gelip yerleşmiş muhtelif Türk toplulukları mevcuttu. Zaten, Büyük Selçukluların en önemli siyasetlerinden biri, Türk kabilelerini sürekli Anadolu'ya yöneltmek olmuştur. Ancak, asıl Türk göçü, 1071'den sonradır ve Oğuz Türklerine aittir. Bunlar Müslümandılar. Ancak, içlerinde Kıpçaklar, Moğol istilasından sonra Harzemler, Akkoyunlu Türkmenleri ve İlhanlılar döneminde bazı Moğol, Tatar zümreleri gelerek Anadolu'daki asıl Oğuz kitleye eklendiler.

Müslüman Türkler Anadolu'ya geldiklerinde burası bir Hristiyan ülkesi idi. Bununla birlikte buradaki Hristiyan kitle muhtelif kavimler ve mezheplerden oluşmaktaydı. Ancak bu dönemden önce Anadolu'nun maruz kaldığı büyük ekonomik kriz, nüfusun büyük ölçüde azalmasına yol açmıştı. Hristiyan nüfusun önemli bölümü, Bizans Ortodoks kilisesine mensup Rumlarla hellenleşmiş unsurlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Ermeni, Süryanî ve Gürcü v.s. etnik unsurlar da mevcuttu ve bunlar kendi kiliselerine mensuplardı. Ancak Bizans, özellikle Doğu'daki bu farklı Hristiyan kiliselerini başlangıçtan itibaren hiçbir şekilde hazmedememiş ve onlara karşı çok sert yöntemler uygulamıştır. Bu kiliselerin önderleri belli sınırlar içinde yaşamaya mecbur tutulmuşlardı. Bizans bu toplulukları Ortodokslaştırmak ve Rumlaştırmak emelindeydi. Mesela İmparator Heraklius, çok önceden, bütün akideleri monoteizm adı altında birleştirmeye teşebbüs etmişti. Bütün bunlar, Bizans'a ve Ortodoks Kilisesine karşı büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştı.

6. Anadolu'nun Dinî Hayatında Çoğulculuk ve Hoşgörü.

Yukarıdaki genel tablo bizi, daha önce de işaret edildiği üzere, Anadolu'nun dinî hayatında çoğulculuk ve hoşgörü konusunu, iki ana bölümde ele almaya götürüyor: Müslüman Türklerin Müslüman olmayan unsurlar ve inançlarla ilişkileri; ve bizzat Müslüman Türklerin kendi iç bünyelerinde oluşan dinî - kültürel alt - bölümler, gruplar, cemaatler, tarikatler, eğilimler ve çeşitlenmelerin birbirleriyle ilişkileri.

a) Gayrı Müslimlerle İlişkilerde Hoşgörü.

İlk plânda bir çelişki imiş gibi görünmekle birlikte kaynaklar, Anadolu'nun Müslüman Türkler tarafından fethi karşısında yerli Hristiyan

halkın Türklere karşı sistematik bir düşmanlık duymadıklarını bildiriyor. Hatta anlaşılan onlar bu fetihleri, kendilerine karşı olmaktan çok Bizans için bir cezalandırma şeklinde yorumlamışlardır. Bazı Bizanslılar başka Bizanslılara karşı Türklere yardım istemişler ve fetihleri kolaylaştırmak için çaba sarfetmişlerdi.¹¹ Özellikle Bizanslıların zulmü altında ezilen Süryaniler ve Ermenilerin Türklere bazı yardımlarda buldukları biliniyor. Bizans'ın baskı ve zulmü, Türklerin adaletli ve hoşgörülü yönetimi, Melikşah döneminde Anadolu'nun fethi esnasında, bir çok şehirler ve kaleleri kendiliklerinden Türklere teslim olmaya götürmüştü. Din konusundaki tarafsız ve hoşgörülü tutumu nedeniyle bu Sultan, devrin Hristiyan tarihçilerince övülmektedir. Ermeni Mathieu, Ani'li Samuel ve Gürcü vak'anüisler bunlardan bazılarıdır. Suryanî Mihael, Anadolu'ya gelen Türklerin hangi din ve mezhepten olursa olsun, bütün dinî cemaatlere büyük bir hürriyet bahsettiğini haber veriyor. O'na göre Türkler, hiçbir dinî baskı ya da taassubkâr davranışta bulunmamaktadırlar.¹²

Anadolu Selçuklu yönetiminin kurulmasından sonra da, geleneksel Türk hoşgörüsüne uygun olarak, hangi din ve mezhepten olursa olsun, herkese eşit muamele yapmak prensip edinildi. Her tacirin Divân'a şikayette bulunma ve mahkeme önünde eşit biçimde yargılanma hakkı mevcuttu.¹³ Zaten bu dönemde ve onu takip eden dönemlerde Anadolu'da bir çok ticarî faaliyetler ve doktorluk gibi meslekler gayrı müslimlerce yapılmaktaydı. Bazı Hristiyanlar devlet hizmetlerinde ve hatta orduda önemli mevkiler elde etmişlerdi. Abbasiler ve Büyük Selçuklular zamanlarında gayrı müslimler farklı giysiler taşımak zorunda oldukları halde, Anadolu Selçukluları onları bu konuda serbest bıraktılar. Bizanslıların feodal arazi rejimini "mir" toprak sistemi ile değiştirerek, toprağı devletin kontrolüne verdiler ve böylece sosyal adalet sağlayarak, Bizans'ın feodal beylerinin ezdiği yerli halkı kendilerine çektiler ve onların sevgisini kazandılar. Bu dönemde Anadolu'da gayrı müslimler arasında özel mülkiyete sahip olanlar da mevcuttu. Bu durumda

¹¹ C. Cahen, *a.g.e.*, s. 203.

¹² O. Turan, *a.g.e.*, s. 457-461.

¹³ H.G. Yurdaydın, *Non-Muslims in Muslim Societies*, s. 3.

onlar "harac" ödemek zorundaydılar. Öte yandan onlar, İslâm Hukukuna göre "cizye" vergisini ödemekteydiler. Ancak, onlar askerlikten muaftılar ve devlet onların savunmasını ve haklarını garanti altına almıştı. Gerçi Selçuklular, daha sonra Osmanlılarda "devşirme" kurumuna dönüşecek ve Yeniçeriliğin kaynağını oluşturacak olan ve esası Hristiyan çocuklarının ailelerinden alınarak yetiştirilmesinden ibaret bulunan "iğdiş" teşkilatını kurmuşlardı. Ancak, tarihçiler bunların abartılmaması gerektiğine işaret etmekte ve Selçukluların bir İslâmlaştırma politikası güttükleri iddiasının yanlış olduğunu ifade etmektedirler. Tersine onların hoşgörülü ve saygılı tutumları ve yönetimlerinin bazılarını İslâm'a çektiği bildiriyor. Anlaşılan, dinlerarası evlilikler de bu dönemde genelde Müslümanların lehine işlemiş ve sultanlara varıncaya kadar çeşitli sosyal tabakadan kişilerin Hristiyan kadınlarla evlendiklerine tanık olunmuştur. Keyhüsrev I ve II nin anneleri Rum'du. Bu adet Osmanlılarda da devam etti. Bu yolla Müslüman olanlara da rastlanmıştır. Mesela imparator J. Commenes'in torunu Müslüman olmuş ve sultan Mes'ud'un kızıyla evlenmişti.¹⁴ Ancak bu konuda herhangi bir zorlamanın olmadığı anlaşılıyor.¹⁵

Şüphesiz arada savaşlar oldu. Nitekim, Haçlılara karşı İslâm dünyasını birinci derecede savunmak Türklere düştü. Bununla birlikte, Haçlı seferlerinin, Selçukluların zulümleri sebebiyle yapıldığı iddiasının gerçekle bir ilgisi bulunmamaktadır. Tersine, Süryanilerin ve Ermenilerin sadece zalim Bizanslılara karşı değil, fakat Haçlılara karşı da Türkleri tercih ettikleri anlaşılıyor.¹⁶ Türklerin savaşlarda bile ihtiyarlara, kadınlara, çocuklara, hastalara ve tutsaklara şefkatli davranmalarına karşılık, Bizanslıların hunharca muamele ettikleri ve mesela Haçlılar karşısında gerileyen ve Anadolu içlerine çekilmeye çalışan Türklere bir grubun, Ulubat gölü mıntıkasında toplandığı esnada Bizanslıların saldırısına uğradıkları ve bizzat İmparatorun kızının bildirdiğine göre, Bizanslıların Türklere karşı hunharca davrandıkları

¹⁴ T.W. Arnold, *İntişar-ı İslâm tarihi*, 1971, Akçay Yay., s. 233.

¹⁵ C. Cahen, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁶ O. Turan, *a.g.e.*, s. 457-458.

anlaşıyor.¹⁷ Türklerin Haçlılara karşı savaşlarında Sultan Mes'ûd, Fransız güçlerini Denizli ve Antalya'da perişan edince, dağılan haçlılar açlık, hastalık ve yoksulluğun ıstırabını çekerken, yerli Rumların da zulüm ve eziyetlerine maruz kalmışlardı. Bu franklara, kendileri ile savaştıkları Türkler sahip çıktılar; açları doyurdular, hastaları tedavi ettiler, hatta Rumların onlardan zorla aldıkları gümüşleri satın alarak onlara dağıttılar. Bu durumdan etkilenen ve kendilerine hiçbir baskı da yapılmamış olan bu Haçlılardan, üçbinden fazlası Müslüman oldu ve Türklere katıldı.¹⁸

Bununla birlikte, Anadolu'da yerli Hristiyan halkın kitle halinde ve cebri bir ihtidaya maruz bırakıldığı yahut imha edildiği iddialarının tarihi bir gerçekliği bulunmuyor. Gerçi Selçuklular, hakim oldukları şehirler ve kasabalara cami, medrese, zaviye, hastane ve kervansaraylar inşa ettirdikleri gibi, mesela II. Kılıç Arslan ve oğlu Süleyman Şah'ın Altun-aba Vakfiyesinde de görüldüğü üzere, muhtedilere vakfı gelirlerinden tahsisat ayırmak suretiyle ihtidaları teşvike çalışmışlardır. Zaten XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklu kültür ve medeniyetinin ileri bir dereceye erişmiş olması ve Anadolu'ya mutasavvıf şeyhlerin ve Türkmen babalarının akını, çeşitli din ve mezhepler arasında karşılıklı bir anlayış, saygı ve hoşgörü atmosferinin gelişmesine imkan vermiş ve bu arada yabancı din mensupları için İslâmiyetin cazibesi artmıştır. Bu büyük mutasavvıfların arasında Konya'da Mevlânâ müstesna bir yer tutuyor. Dinlerin arasındaki müşterek gerçekliği sezecek düzeyde yüksek fikirlere erişen ve bu bakımdan da meşhur *Mesnevi*'sine ayrılıklardan şikâyetle başlayan bu büyük sufi, o dönemde Anadolu'da var olan dinî hoşgörü ve dinler arası saygı ve yakınlaşma havasının artışında önemli bir rol oynamıştır. O'nun çevresinde her türlü din, mezhep ve tarikata mensup geniş bir mürid kitlesi oluşmuştur. Hristiyan rahipleri ile dostane ilişkiler kurmuş, onların manastırlarını ziyaret etmiş, Anadolu'nun çeşitli yörelerinden rahipler ziyaretine gelmiş, Hristiyan bir keşişe hakaret eden bir tacire onun duasını almayı öğütlemiş, O'nun engin din ve insanlık anlayışı Rum, Ermeni ve Yahudileri İslâm'ı kabule sevketmiş, hatta müridleri

¹⁷ A.g.e., s. 292.

¹⁸ A.g.e., s. 498; Arnold, a.g.e., s. 141-143.

arasında Ortodoks Hristiyanlar da bulunmuştu.¹⁹ Bununla birlikte, bu ihtidaların sayısını abartmamak gerekiyor.

XIII. yüzyılda Anadolu'da milletlerarası ticarî faaliyetlerde de artış olmuştur. Yabancı ticaret kolonileri oluşmuş, yollara ve şehirlere Hristiyanlar için kilise ve manastırlar kurulmuştur. İnançlar konusundaki saygı ve hoşgörü, Selçukluların çöküntü dönemlerinde de devam etti. Moğol hakimiyeti Hristiyanlara Anadolu'da belli bir imtiyaz sağlamıştır. buna rağmen, Gazan Han Müslüman olunca, İlhanlı İmparatorluğunun bazı yörelerinde görülen taşkınlıklara Anadolu'da rastlanmamıştır ki, bu durumda orada dinler arası ilişkilerin nasıl bir saygı ve anlayış ortamında oluştuğunu anlamamıza imkan veriyor. Bu hoşgörü anlayışının Beylikler döneminde de sürdüğü anlaşılıyor. Bu dönemde de aşırı taassub olaylarına rastlanmıyor. Anadolu'da Hristiyanlar Bizanslılara ve Haçlılara Türkleri tercihe devam ediyorlar. Nerede bir beylik oluşursa, Bizans'a oranla daha adil bir hayat vadettiğinden, yerli Hristiyanlar bu yönetim altında yaşamaya yöneliyorlar ve bütün bunlara devrin Rum tarihçileri tanıklık ediyor.²⁰ İbn Batuta Aydın Beyliğini ziyaret ettiğinde, Birgi Sultanının huzurunda bir Yahudi doktorun gördüğü saygı ve itibar, bu taassubkar Arap seyyahın hayret ve tepkisine neden oluyor ve O, Türklerin dinî hoşgörüsünü anlamakta güçlük çekiyor.²¹

Selçuklular ve onları takip eden dönemlerde Anadolu'da rastlanan bu çoğulcu ve hoşgörülü ortam, yalnızca karşılıklı saygı ve iyi ilişkiler şeklinde kendini göstermiyor. Aynı zamanda, müşterek hayat düzeni içerisinde, özellikle halk kültürü ve dindarlığı düzeyinde, ortaklaşa bir dinî kültür ve folklor da oluşuyor. Bu kültürün etkilerinin, Anadolu'nun bir çok yöresinde, günümüz Türk toplumunun dinî kültürü ve yaşayışında da devam etmekte

¹⁹ Eflâki, *Menâkıb*, II, s. 721, 795; O. Turan, *a.g.e.*, s. 490-491.

²⁰ *A.g.e.*, s. 468-487.

²¹ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, İstanbul 1974, c. I, s. 47'de

olduğunu müşahade etmek ilginçtir.²² Bu kültürü, Hristiyanlar ve Müslümanların Anadolu'da oluşturdukları kutsal ziyaret yerlerinde ve ziyaret usûl ve âdâbında bulmak mümkündür. XII. yüzyıldan beri, Aksaray yöresinde Obruk'ta, bazı heykeller ve mumyalanmış iskeletler her iki cemaatin üyelerince mukaddes bilinmekte ve türlü niyet ve amaçlarla ziyaret edilmektedir. Hasluck, Konya'da, Müslümanlar ve Hristiyanlar tarafından müştereken ziyaret edilen dört ziyaretgâhtan söz ediyor. Kayseri yöresinde de benzeri kutsal mekanlar mevcuttur ve onlar el'an kutsallıklarını koruyarak halkı cezbedebilmektedirler. Ağırnas'taki Hacet Pınarı, Yahyalı'nın Barazama köyündeki mağara yahut Felahiye'deki Sıtma Pınarı bunun canlı örnekleridir. Sivrihisar'daki Kommenes Kilisesi de öyledir. Bu ortaklaşa kutsal ziyaret yerlerinde, her iki cemaatin üyeleri de kendi efsanelerini oluşturdular.²³ Bazı mahallerde kutsallaştırma yanyana vaki olmuştur. Mesela Sinop köylerinde bunun örnekleri mevcuttur. İlginç bir durum da, meşhur ve kendilerine kerametler atfedilen camilerin Hristiyanlarca ziyaret edilmesini yanı sıra, aynı konumdaki manastırın veya kiliselerin ve oralardaki ikonların Müslümanlarca ziyarete konu olmasıdır. Özellikle Karaman yöresinde bunun örnekleri sıklıkla görülmüştür.²⁴ Kutsal mekanların müştereken ziyaret edilmesinin ötesinde, türlü hastalıklardan kurtulmak, hacetlerin kabul edilmesi v.b. amaçlarla, her iki tarafın din adamlarına başvurulmuş olması da kayda değerdir. Mesela "Papaz Marazı" denilen bir hastalıktan şifa bulmak için, Hristiyan din adamlarına başvurunun örneklerine günümüzde dahi -Kayseri'deki gözlemler- rastlanıyor. Dinî folklor alanında-ki bu karşılıklı etkileşimi, bayramlarda da müşahade etmek mümkün oluyor. Hıdırellez inanışları ve kutlamaları ile Paskalya kutlamaları arasındaki benzerlikler kanaatimizce bunun tipik örnekleridir. Zaten bu etki-

²² Bkz. Meselâ "Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri" konusunda Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim elemanlarından bir grupla müştereken yaptığımız araştırma raporu, Kayseri 1990.

²³ İbn Batuta, *Seyahatname*, s. 338, 343, 347, 354, 355.

²⁴ C.C. Guinesu, "Les Livres Imprimés à Bucarest", *Revista Istorica Romana*, 1945, c. XV, Fas. II, s. 282.

leşimler, karma evlilikler ve bunlara bağlı olarak oluşan halk Türkülerinde bile yankılarını bulabilmişlerdir. İslâm hukukunun kesin yasağına rağmen, Selçuklu döneminde Müslüman kadınların bazen Hristiyan erkeklerle evlendiklerinin örnekleri mevcuttur.²⁵ Bu etkileri Tasavvuf kültürü ve edebiyatı içerisinde de müşahade etmek mümkündür. İslâmiyetin dinî çoğulculuk, hoşgörü ve hümanizma yönündeki yorumlarının örneklerini Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli, Sarı Saltuk v.d. sufilerde bulmak mümkündür. Mesela Yunus Emre "yetmişiki millete (dine) bir gözle bakmayı" öğütüyor.

Bu dinî hoşgörü geleneği ve kültürü Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Öyle ki, küçük bir "Uç" Beyliğinin koca bir imparatorluğa dönüşmesini kavrayamayan bazı araştırmacılar, göçebe Türklerin bunu başaramayacakları düşüncesiyle, yeni Müslüman olmuş Türklerle İslâmlaşan Rumlardan oluşan bir "Osmanlı Milleti" faraziyesine ortaya atmışlarsa da, değerli Türk tarihçisi F. Köprülü, bilimsel bir kavrayışı, hem bu nazariyenin tutarsızlığını ve hem de olayı ve onu hazırlayan iç ve dış, sosyal, ekonomik, tarihî, kültürel, siyasî ve dinî faktörleri ve bunların etkileşiminin sonucu olan süreçleri gün ışığına çıkarmıştır.²⁶ Öyle anlaşılmaktadır ki, ihtidaların sayısını abartmamak gerektiği gibi, aslında Osmanlı İmparatorluğu, Selçuklunun mirasına konmuştur ve onun kuruluşunda öteki bir çok faktörlerin yanında, dinî etkenler de önemli rol oynamıştır.

Osmanlı döneminde doktorluk, mimarlık, tercümanlık kuyumculuk ve diplomatik gibi bir çok meslekler, gayri müslim tebanın tekelinde kalmıştır. Onlar, Anadolu'nun ticarî hayatına hakim olmaya devam ettiler. Hatta bu açıdan bakıldığında belki de denebilir ki, Türkler gayri müslimlerin egemenliği altında idiler; çünkü onlar ülkeyi yönetiyor, askerlik yapıyor, çoğunlukla kırsal hayatın faaliyetlerini sürdürüyor, kısacası yükün çoğunu çekiyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu, başlangıçtan itibaren Ortodokslara sempatik göründü. Osman Gazi, komşu Hristiyanlarla iyi ilişkiler geliştirmişti. Bu sonuncular, fetih hareketlerinde O'nunla işbirliği yapmaktaydılar. Sultan

²⁵ O. Turan, *a.g.e.*, s. 508.

²⁶ M. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981.

Orhan da aynı tutumu devam ettirdi. Adaleti, yerli halkın takdirleriyle karşılanmıştı. İhtidarlarda O'nun tesis ettiği Yeniçeriliğin rolünün abartıldığına yukarıda işaret edilmişti. Osmanlıların, millî ananeye uygun olarak gayri müslimlere adalet, hürriyet ve saygı bahşetmeleri, pek çoklarını onların yönetimi altında yaşamaya yöneltti. Yıldırım gibi şiddetli bir hükümdar bile, Hristiyan tebasına alicenaplık ve hürriyet bahşetmiş, II. Murad'ın bu konudaki tavrı, Bizans vekâyinâmelerince dahi övülmüştür.²⁷ İstanbul'un fethini müteakip Fatih'in davranışı, geleneksel Türk hoşgörüsüne tipik bir örnek oluşturuyor. Şehri teslim alır almaz, Türk geleneğine uygun olarak, Patrikhaneyi koruma altına aldı. Hristiyanlara kötülük yapılmasını yasakladı, Patrikhaneye bağımsızlık ve imtiyazlar bahşetti ve din özgürlüğünün ve hoşgörünün dikkate değer bir örneğin sundu. Kiliselerin camiye çevrilmemesi ve manastırlara dokunulmaması taahhüt altına alındı.²⁸ Fetihden sonra Rumlar, Bizans yönetimine nisbetle oldukça rahat yaşadılar. bir çok şehirler, Bizans'ın zulmünden kurtuluktan sonra çok geliştiler. Bizans döneminde yabancı limanlardan kovulan Rum tüccarlar, dış ticaret imkanlarına ve itibara kavuştular.²⁹ Ortodoks Kilisesine bahşedilen yetkiler, daha sonra Ermeni ve Süryanî Kiliseleri ile Yahudilere de tanındı. Zaten, Osmanlılardan gördükleri saygı ve itibarı başka hiçbir devlette bulamayan Yahudiler, Türkiye'de sığınak buldular. XV. yüzyılda Türkiye'ye yerleşmiş bulunan Isak Zarfati adlı bir Yahudi, Macaristan ve Almanya'daki dindaşlarını Türkiye'de yaşamaya davet etti. İspanya'da ve İtalya'da baskı ve zulme uğrayan Yahudiler, XV. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'ye sığındılar.³⁰ Onlar, Türklerin ülkesinde hoşgörünün yanı sıra, yönetimde önemli mevkilere ve ekonomik hayatta avantajlara kavuştular. Papa ve Habsburg Hanedanı tarafından baskı altında tutulan Protestanları ve öteki Hristiyan cemaatlerini Türkiyedeki hoşgörülü ortam, oraya sığınma arzusuna yöneltmişti. Rus Kilisesinin sıkıştırdığı Kazaklar da, Türk İmparatorluğunda sığınak buldular.

²⁷ O. Turan, *a.g.e.*, s. 220.

²⁸ *A.g.e.*, s. 514-515; Arnold, *a.g.e.*, s. 216-217.

²⁹ *A.g.e.*, s. 220-221.

³⁰ H.G. Yurdayın, *a.g.e.*, s. 4.

Onlar, bu ülkede inançlarını dilediklerince yaşadılar, din adamları faaliyetlerini serbestçe yürüttüler, din eğitimlerini özgürce yaptılar, mabetlerini vergiden muaf olarak inşa ettiler.³¹

Örnekleri artırmaya gerek yoktur. Ancak, modern hoşgörü fikirlerinin kaynağını oluşturan Aydınlanma döneminin ileri gelen düşünürlerinden Voltaire'in, yaşadığı dönemde Avrupa'yı kasıp kavuran fanatizm karşısında, Türklerin ülkesinde egemen olan hoşgörüyü örnek göstermesi, bu toplumdaki hoşgörü ve saygını devamlılığını ve eşsizliğin kavramak bakımından kanaatimizce dikkate değerdir. Aynı dönemde Campanella, J. Bodin, Gibns.. gibi düşünürlerin de Türk hoşgörüsünden hayranlıkla söz ettikleri biliniyor.³² Osmanlı İmparatorluğundaki durumu inceleyen bir Türk sosyal tarihçisi, bu dönemde Türklerin, din ve vatandaşlık hakları konularında, esasını inanç özgürlüğü ve hoşgörünün oluşturduğu modern lâikliğe büyük ölçüde yaklaştıkları kanaatine erişiyor.³³

b) Müslüman Türk Bünye İçinde Çoğulculuk ve Hoşgörü

Türklerin önce sınır bölgelerinde sonra da iç bölgelerde Müslümanlıkla temasa gelmeye başladıklarına işaret edilmişti. Öte yandan onların, Anadolu'ya gelmeden önce, İslâmiyetin İran'da aldığı formlarla sıkı temas tecrübesini geçirdiklerine ve bu tecrübe birikimleriyle Anadolu'ya geldiklerine de atıfta bulunulmuştu. Bu farklı etkileşimler, eski Türk dini ve gelenekleriyle karşılaşp, öte yandan onlara Anadolu'dakti şartlar ve faktörler de eklenince, Anadolu'da şekillenmeye başlayan Müslüman Türk bünyesi de, orada bir çok alt-gruplar, kültürler, eğilimler ve çeşitlenmelerin yer aldığı çoğulcu bir yapılanmaya yöneldi. Aslında konuya sosyolojik bir gözle baktığımızda, bunda şaşılacak bir durum da yoktur. Hatta bilimsel ve sosyolojik olarak bunun aksi duruma hayret etmek gerekir. Çünkü, yaşanan toplumsal gerçeklikler olarak, dünyada bu güne kadar bilinen bütün ictimâdinî bünyeler, gelişmelerinin belli dönemlerinden itibaren, kendi durum ve şartlarına göre bu tür çeşitlenmelere imkân vermişlerdir. Bu çeşitlenmelerde,

³¹ O. Turan, *a.g.e.*, s. 519 v.d.

³² K. Bilgegil, *Rönesans Edebiyatında Türk Takdirkârlığı*, Erzurum, s. 67 v.d.

³³ M. Akdağ, *a.g.e.*, c. II, s. 57.

dahilî dinî faktörlerin yanı sıra dış etkenler de kendini göstermekte, böylece bir anlamda dinî alt - gruplar, mezhepler, tarikatlar ve eğilimler belli sosyal şartlara ve etkileşimlere verilmiş cevaplar olmaktadır. Bu nedenle meselâ Fransız sosyoloğu M. Mauss'a göre, dinler tarihinde alt - gruplara ve mezheplere bölünme sadece tabii ve normal değil, aynı zamanda temel bir hadisedir. Böyle olunca, dinî bünyelerde çeşitlenmelerin olması genel bir temayül ve sosyolojik bir vakıa olmaktadır.³⁴

Anadolu Türk din tarihi de bize bunun sayısız örneklerini veriyor. Fakat, aynı zamanda bu tarih, bir yandan yine dinî bünyelerde görülen birleştirici ve bütünleştirici eğilim ve bu eğilimin temelinde yatan karşılıklı saygı ve hoşgörünün de sayısız örneklerini sunuyor. Hattâ dinî bünyelerde bölücü ve parçalayıcı etkilerle birleştirici ve bütünleştirici etkiler karşılaştırıldığında, bu sonuncuların çoğu zaman birincilere üstün geldiği görülmektedir ve Müslüman Türk Anadolu'nun dinî tarihi, iç bünyesi itibarıyla hemen daima bu son durumun örneklerini bize suna gelmiştir. Şüphesiz orada tassup da potansiyel olarak var olmuş ve hattâ zaman zaman aktivite örnekleri de sunmuştur. Ancak, sevgi ve hoşgörü geleneği orada daima buna galip gelmesini bilmiştir. Esasen, daha önce de işaret edildiği üzere, Türk halkı temelinde bize mutaassıp görünmemektedir.

Anadolu'ya gelen Oğuzların büyük bölümü göçebe idi. Bununla birlikte onların arasında yerleşik ve şehirli unsurlar da mevcuttu. Bir kısmı da Anadolu'ya gelince şehirlere yerleştiler. Hattâ Anadolu'nun fethinden önce de Anadolu şehirlerinde Türk cemaatleri oluşmuştu. Fakat, esas şehirli Türkler, Selçuklu kumandanlarının askerleri oldular. Bunlar, şehirlerde kısa sürede gazilik hüviyetlerini kaybederek, şehirlerin nüfuzlu ve zengin aileleri durumuna geldiler. Ancak onlar çoğunlukla emlak zengini idiler ve medrese, cami, hankâh ve zaviyeler gibi hayır müesseseleri yaptırarak bunları besleyecek vakıflar kurmakta oldukça cömert davrandılar. Bu kuruluşlar, bir çok Müslüman Türk zümreyi kendilerine çektiler. Böylece oluşan şehirli Müslüman Türk cemaatlerini yönetmek üzere İran ve Horasan'dan medreseli ulema ve kadılar getirildi. Şehirli yerli Hristiyanlar da bu durumdan hoşlandılar. Gerçi onlar, "azınlık" statüsüne düşmüşlerdi. Ancak ticaret

³⁴ M. Mauss, *Année Sociologique*, 1903-4, c. VIII, s. 293-294.

onların elindeydi ve yeni oluşan Türk cemaat onlar için yeni tüketici ve pazar oluşturuyordu. Bununla birlikte şehirlerdeki Müslüman Türk nüfusu uzun süre fazla artmadı. Bir çok Hristiyanlar çoğunlukta olmaya devam ettiler, Zira, göçebe Türkmenler yaylaları tercih ederek hayvan yetiştiriciliğine devam ettiler; köylere yerleşenler tarım ve hayvancılıkla uğraştılar, ormandakiler ağaç eri oldular.³⁵ Türklerin Anadolu'daki bu köylü şehirli ve göçebe yerleşik biçimindeki sosyo-ekonomik ve kültürel konumları bir ölçüde Anadolu'da şekillenen dinî yaşayış üzerinde yankılar uyandırmaktan geri durmamıştır.

Anadolu Selçukluları da, selefleri Büyük Selçuklular gibi Sünnîlik, Hanefîliği seçtiler. Onların kültürü üzerinde, şehirlerde güçlü bir şekilde hissedilen İran etkisi mevcuttu ve bu etki artarak devam etti ve özellikle şehirli dinî yaşayışı belli bir ölçüde şekillendirdi. Bu güçlü etki sebebiyle Anadolu Selçuklularının Şîî oldukları öne sürülmüştür. Babinger'in Rus bilginlerine dayanarak, Maverâünnehr ve İran'ın şiddetli Alevî etkisi altında bulunduğu ve oradan gelen Anadolu Selçuklularının da Şîî olmaları gerektiği görüşü pek tutarlı görünmüyor. Zaten Babinger'in Buhara'yı güçlü bir Şîî merkezi şeklinde göstermesi de tutarsızdır. Çünkü orada Sünnîlik-Hanefîlik de aynı ölçüde güçlü idi. Rükneddin Süleyman'ın felsefe eğilimi ise, bu konuda pek bir kanıt oluşturmuyor. Anadolu Selçuklu Sultanlarının meselâ nikâhlarını Sünnî -Hanefî usule göre kıydırdıkları biliniyor. Hanefî fakihlerin pek çoğu Anadolu'ya ilk yüzyıllarda İran ve Türkistan'dan geldiler. Zira, Anadolu'da ilk kurulan medreseler pek güçlü değildi. Hatta XIII. yüzyılda bile onların sayısı pek fazla görünmüyor. Anadolu'da yönetici sınıflar öyle pek fazla açıkça ifade edilmemiş bir Sünnî-Hanefî çizgide kaldılar ve Büyük Selçuklular gibi militan Sünnî fanatizmine meyletmediler. Yöneticileri takiben halkın büyük çoğunluğu da aynı çizgideki bir dindarlığı sergileye gelmiştir. Şüphesiz devlete ve onun kurumlarına her şeyden önce Şeriat hakimdi. Bu anlamda Beylikler ve Osmanlılar da birer İslâm devleti idiler. bununla birlikte Anadolu'da şekillenen bu Sünnî Müslümanlık, Türk ve İran damgalarını taşıyor ve Araplarınkinden ayrılıyordu. Üstelik Türkler Anado-

³⁵ Krş. M. Akdağ, *a.g.e.*, c. I, s. 13-15 v.d.

lu'da Hristiyan Bizans medeniyeti ile temasa geldiler. Bu bakımdan, Anadolu'da şekillenen Türk Müslümanlığı, daha serbest görüşlü ve hoşgörülü bir dindarlık anlayışına sahipti ve mutassıp Arap ve İran dindarlığından ayrılıyordu. Bu nedenledir ki, meselâ Nureddin Zengi, kendi sefirinin huzurunda, kendince pek Müslümana benzetemediği II. Kılıç Arslan'ın iman tazelemesini istemişti. Bu farklılığı meselâ Anadolu Selçuklu tezyini sanatında da müşahade etmek mümkündür.³⁶ Mamafih, Anadolu Türk din hayatı üzerinde zamanla İran etkisi azalmış ve yerini Arap etkisine bırakmıştır.

Göçebe Türkmenler arasında eski dinî inanış ve gelenekle, İslâmî motiflerle bezenerek hayatîyetlerini az çok sürdürdüler. Müslümanların arasında ilk dönemde siyasî sebeplerden kaynaklanmakla birlikte, mezhep ihtilafları da, Anadolu Türk din hayatı üzerinde etkili oldu. Bu göçebe Türkmenlerin önemli bir bölümü arasında, Ehl-i Beyt sevgisinde odaklanan bir Alevîlik yer tutmuştur. Bununla birlikte bu Alevîlik İran Şîliğinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Ondaki bir çok unsurları, aynı şiddet ve yoğunlukta olmamakla birlikte, Sünnî Müslüman Türk dindarlığında da bulmak mümkündür. Temeli hoşgörüye dayalı millî gelenek, birleştirmeyi başarmıştır ve bu bakımdan da Anadolu'nun dinî tarihinde uzun ve şiddetli taassup dönemleri yaşanmamıştır. Tipolojik olarak, Anadoludaki bu Müslümanlık, gerek göçebe unsurları ve köylerde ve gerekse de şehirlerin orta ve alt tabakalarında oluşan şekliyle bir tür "halkdindarlığı"dır ve o, özellikle ulemânın temsil ettiği "kitabî" ve "nascı dindarlık" ya da "resmî medrese Müslümanlığı"ndan ayrılmakta ve mesalâ dinî-sihrî-mistik bir çok unsurlara yer vermektedir. Bu dindarlığın en hakim özelliklerinden birini de hoşgörü oluşturmakta ve o ne Selçuklular ne de onu takip eden dönemlerde aşırı taassuba izin vermemiş bulunmaktadır.

Anadolu Türklerinde dinî duygular çok güçlüdür. Onlar çoğu zaman kahramanlık duygularıyla birleşmişlerdir. Öte yandan, onların tezahür alanlarından birini de Tasavvuf oluşturur. Bu nedenle de Anadolu'daki Müslüman Türk din hayatının önemli bir vechesini Tasavvuf ve tarikat

³⁶ Bkz. F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976, s. 190-193.

yaşantısında izlemek mümkündür. Gökalp ve Köprülü, bu geleneğin Türkler arasındaki köklerini, eski Türk dinine götürüyorlar ve oradaki "sırrî din" sisteminde görmek istiyorlar. Buna göre eski Türk dinindeki "aklî dindarlık" geleneği Medrese ve Fıkıh Müslümanlığında, sırrî dindarlık da Sufilikte devam etmiştir. Burada bunun tartışmasına girmeksizin, diyebiliriz ki tasavvuf, Müslüman Türk dindarlığını bütün şekilleriyle imtizac etmesini bilmiştir. Horasan'dan Türkistan'a geçen tasavvuf akımı, göçebe Türklerin arasına nüfuz etmeyi başarmıştı. Kendilerine şiirler okuyan, ilâhiler söyleyen ve iyilikler yapan dervişler, Türklerin gözünde eski ozanlarına benziyor ve "ata" ve "baba" lâkaplarıyla anılıyordu. Bu ilk Türk sufilerinin en ünlüsü, Anadolu'da şekillene dinî - Tasavvufî hayat üzerinde de etkili olan, Yesevîliğin kurucusu Şeyh Ahmed Yesevî'dir. O'nun fikirleri üzerinde eski Türk dinini izleri görülüyor. Daha sonra Anadolu'da şekillenen Bektaşîlik ve Nakşibendîlik gibi tarikatlar üzerinde Yesevîliğin etkileri bulunmaktadır.³⁷ Gerek ilk göçlerle birlikte gerekse de mütakip dönemlerde, ancak özellikle Moğol tehlikesi karşısında Türkistan'dan, Buhara'dan, Irak ve İran'dan ve hattâ Kuzey Afrika yahut Endülüs'ten Anadolu'ya dervişler gelmiştir. Bunların bir kısmı şehirlerde kaldılar. Önemli bölüm de özellikle "Uç" bölgelerine giderek, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında "Kolonizatör Türk Dervişleri" olarak faaliyet gösterdiler. İslâmiyetin yeni ülkelere yayılmasında ve hattâ Osmanlı devletinin kurulmasında bu gezici dervişlerin, alperenlerin ve abdalların büyük rolü olmuştur.³⁸ Anadolu Selçuklu Sultanları şeyhlere büyük bir hürmet ve muhabbet beslediler. Yeni fethettikleri yerlerde onlar için tekkeler ve zaviyeler kurdurdular ve bunlara zengin vakıflar tahsis ettiler. Bunlar sadece şehirlerde yapılmadı. Ülkenin her tarafına yayıldı. Öyle ki, bu gün bile Anadolu'nun hemen her köşesinde rastlanan yatırlar, türbeler, ziyaretler, tekkeler, zaviyeler ve tarihî kişilikleri unutulmuş yalnızca halk arasında menkıbeleri kalmış bulunan çoğu isimsiz veliler, mezarlar, Anadolu'nun dinî-kültürel yaşayışında ve tarihinde sūfililiğin ne kadar derin izler bıraktığını gözler önüne seriyor.

³⁷ A.g.e., s. 27-180.

³⁸ Bkz. Ö. L. Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, İstanbul 1974, II, s. 279-304.

Anadolu'da tasavvufun, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı Türkmen zümreleri ile özellikle Acem ve Arap kültürünü şiddeti etkisi altında kalan büyük merkezlerdeki tezahürleri arasında, dikkate değer farklılığın bulunduğunu belirtmeliyiz. XIII. yüzyılda, İslâm dünyasının pek çok yerinden Anadolu'ya gelen tasavvuf ehli arasında, sufiliğin büyük simaları yer alıyor: Muhiddin Arabî, Evhadüddin Kirmanî, Fahreddin Irakî, Necmeddin Daye, Sadreddin Konevî, Afifüddin Tilimsanî ve Celâleddin Rumî. Bunların hepsi, Muhiddin Arabî'nin başını çektiği Vahdet-i Vücut doktrini etrafında toplanmışlardı. Onlar, Konya, Kayseri, Sivas, Tokat ve Malatya gibi kültür merkezlerinde Sünnî tasavvufun teşkili ve kökleşmesinde önemli roller oynadılar. Keza onlar, temeli sevgi ve hoşgörüyeye dayalı bir din ve insanlık idealinin yerleşip kökleşmesinde de başı çektiler.

Her türlü riyadan, gösterişten, kibirden, dünyevî ihtiraslardan uzak kalmayı esas alan ve bu arada ibadet ve merasimlere de pek önem vermeyen "melâmet" anlayışı, Tasavvufta önemli bir çizgiyi oluşturmaktadır. Anadolu'ya melâmet meşrepli Yesevî dervişleri gelmişlerdir. Bunlardan başka, konunun bir uzmanının "marjinal sufilik" diye nitelediği³⁹ Horasan Melâmîliğinden kaynaklanan Kalenderîlik ve Haydarîlik gibi, Sünnî mutasavvıfların şiddetle tepkisini çeken dervişler de Anadolu'ya geldiler. Onların batınî fikirleri, eski Türk inanışlarına bağlı ve kitabî din kültüründen yoksun Türkmen çevrelerine nüfuz imkânını elde etti.⁴⁰ Zaten onlar Anadolu'ya gelmeden önce de bu akımlarla temas etmişlerdi. Menşeyini Mahmut b. Gaffar ve Ebu Said Ebu'l-Hayr gibi sufilerden alan Kalenderîlik, Cemaleddin Savi'den sonra çok geniş alanlara yayıldı ve bir çok şubelere ayrıldı. Anadolu'da onun Haydarîlik kolu etkili oldu. Gerek Moğol istilâsından önce gerekse de sonra Anadolu'ya gelen kalenderî dervişlerin çoğu bu tarikata mensuptular. Bunlar, Osmanlı literatüründen abdal, âşık, torlak, şeyyad, haydarî, ethemî, camî ve şemsî gibi adlarla anılmaktadırlar. Felsefî temellere dayalı birtakım dinî fikirlerin, dünyaya önem vermemenin,

³⁹ A. Y. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderîler*, Ankara 1992.

⁴⁰ E. R. Fiğlalı, *Türkiye'de Alevîlik-Bektâşîlik*, Ankara 1990, s. 104-105.

el-etek çekmenin, asıl geleceği düşünmemenin basitleştirilerek sunulduğu, ticarî sufiliğin reddedildiği Kalenderîlikte, Alevî temayüller çok güçlü idi. Nitekim 1240'larda Anadolu'yu kasıp kavuran Babaîler isyanı bu batınî oluşumdan kaynaklanmıştır ve Anadolu'nun dinî - sosyal - siyasî tarihinde, Sünnîliğe alternatif olarak, dini aktif bir şekilde siyasete sokmanın tipik bir örneğini oluşturmuştur. Mamafih, daha derinliğine tahliller, hareketin, başarısız bir siyasî yönetim döneminde, yolsuzluk, ağır baskısı altında ezilen çevrelerin din perdesi altında, siyasî bir başkaldırısı olduğunu bize öğretiyor.⁴¹ Babaî hareketinin uzantıları, müteakip yüzyıllarda, Anadolu'nun dinî siyasî ictimâî hayatında etkili olmuştur. Abdallık, Babaîlik, grubuna dahil tarikatlerdir. Bu akımın, Mevlevîlik ve Halvetîlik üzerinde de etkisinin bulunduğu anlaşılıyor.⁴²

Tasavvufî menşeden kaynaklanan ve içerisinde Rufaîlik, Mevlevîlik, Bektaşîlik ve Alevîlik izlerini taşıyan bir oluşum da Ahîliktir. Anadolu'nun dinî, siyasî ve ekonomik hayatında etkili olmuştur. Fütüvvet geleneğine bağlı olarak Ahî Evren tarafından kurulmuş, Alâeddin Keykubad'ın desteğini alınca yayılmaya başlamıştır. Önce II. Gıyaseddin Keyhüsrev sonra da Moğollar döneminde sertlikle karşılaşınca Ahîler, Uç bölgelerine kaydılar ve yalnızca şehirlerde değil aynı zamanda köylerde de yerleşerek ve askerî v.b. fonksiyonlar da icra ederek, Osmanlıların kuruluşunda etkili oldular. Müteakip yüzyıllarda tamamen meslekî ve hoşgörü gibi bir çok ahlâkî değerleri ve idealleri özellikle gençlere ve topluma kazandırmayı başarmıştır.

XIII. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonuna kadar devam eden dört asırlık dönem, Anadolu'nun dinî tarihi bakımından önemlidir. Bu dönemde Anadolu Türkleri, buhranlı bir hayat geçirdiler ve geleneksel hoşgörünü daimî bir çizgi halinde kendini hissettirdiği hayat felsefesi ile bunu aşmayı başardılar. Bu dönemde, bir yanda batınî cereyanları doğuran dinî-tasavvufî hayat, öte yanda Şîî esaslarla telif olunmuş tarikatlerin zuhuruna imkân

⁴¹ A.g.e., s. 118 v.d.; A. Y. Ocak, *Babaîler İsyanı*, İstanbul 1980; M. Bayram, *Babaîler İsyanı Üzerine Hareket*, 1981, s. 16-28; F. Köprülü, "Anadolu'da İslâmiyet", DEFM, II, 1922.

⁴² A. Y. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik*, s. 202-205.

verdi. Dinî-siyasî ayaklanmalar, ferdî itizaller, tenkiller, katller ve idamlar oldu. Ancak bir yönüyle de tasavvuf, ulema-ı rüsûmun ve Saray'ın hürmet ve itibarını celbetti, şeyhlerin kerametleriyle halk arasında büyük bir nüfuza erişti.⁴³ XIII. yüzyıl ve özellikle Moğol istilâsının, toplumun sosyal psikolojisinde yarattığı derin kötümserlik, başıboşluk, karmaşa, siyasal ve ekonomik çöküntü ortamı, pek çoklarını teselliye tarikatların avutucu telkinlerinde aramaya yöneltmiş ve böylece tarikatlar Anadolu'nun hayatına ve tarihine sağlam bir kök salma imkânına kavuşmuştur.⁴⁴ Onlar, özellikle şehirlerde işsiz güçsüz ve başıboş takımının tarikatlara çekilmesi suretiyle, büyük sosyal patlamalara karşı, fonksiyonist sosyolojinin terimi ile ifade etmek gerekirse, "tampon mekanizma" işlevini gördüler; belli bir eğitim düzeyinden yoksun kişilere bir şahsiyet, hoşgörü ve fazilete dayalı idealleri aşıladılar.

Anadolu'da bu çizginin tipik bir örneğini Mevlevîlik oluşturmaktadır. Tarikat, Mevlânâ'dan sonra teşkilatlanmış ve özellikle şehirlerde, İran kültürünün etkisini daha çok hissettirdiği aristokrat çevrelerde tutunmuştur. Türkmen babaları ile pek anlaşamamış, buna karşılık Sünnîlikle başarı ile uzlaşmıştır. Halbuki Mevlevîlikle aynı hoşgörü çizgisinde değerlendirilebilecek olan Bektaşîliğin Sünnîlik ve Medrese Skolâstiği ile yıldızının pek barıştığı söylenemez. Gerek Mevlevîlik gerekse de Bektâşîlik, zikir ve sema usullerinde, eski Türk Kamlarının rakslarından kalma izleri taşımaktadırlar. Mamafih bu izler Bektaşîlikte daha güçlü şekilde hissediliyorlar. Bektaşî menkıbeleri ile eski Türk kamlarına atfedilen kerametler arasındaki benzerlikler bunu açıkça ortaya koyuyor. Gerçi, Hacı Bektaş-ı Velî'nin temsil ettiği fikirlerin çok çeşitli kaynaklara dayandığı anlaşılıyor Öte yandan Hacı Bektaş'ın, İslâm dininin esaslarını bilen ve usulünce yetişmiş bir din bilgini olduğu, ünlü sufilerin eserlerine dayanarak Arapça Makalât adlı bir eser yazdığı biliniyor. Horasan'dan geldiği ve Baba İshak'ın haleflerinden olduğu söylenen Hacı Bektaş⁴⁵ esas itibarıyla, eski Türk inanışlarını İslâmî şekil

⁴³ Krş. F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 237-238.

⁴⁴ Krş. M. Akdağ, *a.g.e.*, c. I, s. 48 v.d.

⁴⁵ A. Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul 1969, s. 270.

altında devam ettiricisi gibi görünüyor. Tasavvuf yolundaki Türk Halk Edebiyatı Bektaşî tekkelerinde gelişme imkânını bulmuş ve Bektaşîlik muhtelif sosyal tabaka ve çevrelere nüfuz etmeyi başarmış; XIV. yüzyılda Yeniçeriliğin resmi tarikatı olmuştur. Yunus Emre'nin de bu tarikata mensup olduğu öne sürülüyor. Barak Baba, Sarı Saltuk bu yolun dikkate değer temsilcileri oldular. Ahîlik, Mevlevîlik, Bektâşîlik... gibi Türk tarikatlarının konumuz bakımından kaydadeğer müşterek özellikleri, onların bir Türk Hümanizmi geliştirmiş olmalarıdır. Bu hümanizma, konunun bir uzmanın deyişi ile, "dağıtıcı değil birleştiricidir. Orada Türk düşüncesi, töresi, hoşgörüsü ve ahlâkı egemendir. Bu Türk Hümanizmi, bir yönüyle millî değerleri vurgulamakta, bir başka yönüyle de insanlığa açık bulunmaktadır".⁴⁶

Türkmen babaları, dedeler, atalar, alperenler yahut Horasan erenleri, Arap yahut İran sufileri gibi münzevî dervişliği değil, fakat tarihçilerin Anadolu'da "alpler devri" dedikleri bir dönemde dinamik bir gazâ ruhunu temsil ediyorlar. Bu ruhun temelinde baskı, şiddet, zulüm değil sevgi ve hoşgörü yatıyor. Elllerinde tahta kılıçlarla gazâlar yapan "ordularla birlikte ve hattâ onlardan önce karşı tarafı fetheden" ve tarihçilerin "Gaziyan-ı Rum", "Bacıyan-ı Rum", "Abdalan-ı Rum" gibi adlarla andıkları bu dervişler, Osmanlıların kuruluşunda önemli roller oynadılar. Şeyh Edebalı, Geyikli Baba, Abdal Musa, Kumral Abdal, Abdal Murad, Baba Muhlis v.d. ilk Osmanlı Sultanlarına destek veren ve onlardan ilgi ve himaye gören simalar olarak dikkati çekiyorlar. Boş ve تنها topraklara zaviyelerini kurarak onları ihya eden ve tufeylîlik ve uzletin yerine çalışmayı ve hoşgörüyü şiar edinen bu dervişler, önemli dinî, kültürel ve sosyal hizmetleri özellikle kuruluş döneminde görmüşler ve onlar bu yönleri ile şehirlerdeki münzevî ve tufeylî dervişlerden ayrılmışlardır.⁴⁷ Esasen Osmanlılar, başlangıçtan itibaren tasavvufa özel bir ilgi gösterdiler, tekkeler açarak vakıflar bağladılar. Bir çok padişah sefere giderken tarikat erbabından kılıç kuşandı. Bazıları onları sefere giderken yanında götürdü. II. Murad, Fatih, Yavuz,

⁴⁶ İ. A. Çubukçu, *Türk Düşüncesinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986, s. 224.

⁴⁷ Bkz. Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 283.

Kanunî bunun örneklerini sundular. Moğol istilâsını müteakip Anadolu'ya Yesevîyye, Vefâîyye ve Haydarîyye gibi gayrı sünnî tarikatların yanı sıra Kübrevîyye ve Sühreverdîyye gibi Sünnî eğilimli tarikatlar da geldiler. XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'da Rıfâîliği görüyoruz.⁴⁸ XV. yüzyılın başlarında İran'dan kovulan Hurufîlik Anadolu'ya sızma imkânını elde etti ve Fatih döneminde Saraya bile nüfuz edebildi. XV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen sürede, Osmanlı ülkesinde egemen olan geniş hoşgörüden yararlanan Bektaşîlik, Mevlevîlik, Rıfâîlik, Kadirîlik, Halvetîlik, Bayramîyye, Nakşîlik ve öteki bir çok tarikatler Anadolu'da, başta İstanbul olmak üzere önemli ölçüde yayıldılar ve teşkilatlandılar. Ancak bundan önce, XV. yüzyılın başlarında, Babaîler kıyamının bir uzantısı ve benzeri tekerrür etti. Bir kez daha aktif bir biçimde siyasî bir hüviyet gösteren bu dinî hareketin başında bulunan Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin, Osmanlı Ülkesinde yaşayan insanlar arasında din farkını ortadan kaldırarak, haram sayılan şeyleri helâl kılacağını, saz ve şaraba izin vereceğini insanların arasında her şeyin müşterek olması gerektiğini söylüyordu. Osmanlılar bu dinî - siyasî ayaklanmanın üstesinden gelmeyi bildiler, ancak müteakip Osmanlı dönemi boyunca zaman zaman baş gösteren olaylar, O'nun fikirlerini devam ettiğini gösterildiği gibi, aynı zamanda heterojen bir toplumda, sevgi ve hoşgörü temeli üzerine sosyo-kültürel kaynaşmanın temininin güçlüğüne ve bunu tehdit eden dinî, siyasî, ekonomik, kültürel v.d. faktörlerin Osmanlı toplumdaki devamlılığını da kavramamıza izin veriyor.

Öte yandan, daha XIII. yüzyıldan başlayarak, medrese ulemasından bazılarının tarikat yoluna kaymış olmaları kayda değerdir. Tarikatler Anadolu'da genişleme hareketine başladıklarında, başlıca şeyhlerinden bir çoğu müderrislik yapıyordu. Beylikler döneminde ve Osmanlıların ilk zamanlarında medreselilerden şeyhliğe heveslenenler olmuştur. Bununla birlikte, Fatih döneminden itibaren, Medresenin mensupları ile Tekke cami-

⁴⁸ F. Köprülü, *a.g.e.*, s. 204.

ası arasında bir kopmanın görülmeye başladığı ve devletin, medresenin din anlayışına göre, daha güçlü bir biçimde şekillenme eğilimine girdiği anlaşılıyor. Yavuz dönemi ile birlikte, tasavvufa sıcak bakmayan bir ehl-i sünnet anlayışı, medrese menşeli çevrelerde giderek kuvvetlenmiştir. Osmanlı ile Şîî İrân arasında çıkan siyasî anlaşmazlık, Osmanlıların Şîîliğe ve Batınî cereyanlara karşı sert bir tavır takınmasıyla neticelenmiş, 1517'de Mısır'ın fethinden sonra ortaya çıkan Halifelik meselesi, ülkede Şîî-Batınî tasavvuf cereyanlarının aleyhine olarak Sünnîliğin güçlenmesine imkan vermiştir. Esasen Osmanlı Sarayı da Sünnî eğilimi ağır basan Nakşîliğe meyletmiş ve XVIII. yüzyıldan itibaren bu tarikat, giderek oldukça yaygın bir konuma erişmeye başlamıştır. Kayda değer olan noktalardan biri de şudur ki, bu gelişmeler başta İstanbul olmak üzere daha çok şehir merkezlerinde ve bir ölçüde kasabalarda etkili olmuş, buna karşılık genelde kırsal alan dinî-sihri motiflerin, eski inanç ve geleneklerin ve merasimlerin hakim olduğu ananevi halk dindarlığının kalıpları içerisinde dinî yaşayışını sürdürmeye devam etmişti.

Her şeye rağmen, mesela XVI. yüzyılda genel olarak fazla taassup gösterilmediğini ve değişik dinî akımların oldukça hoşgörü ile karşılandığını belirtelim. Yüzyılın havasına göre tartışmaları, daha çok meslek ve meşreb farklarına dayalı düşünce ayrılıkları şeklinde değerlendirmek uygun düşüyor.⁴⁹ Ancak, tartışılan konuların muhtevasına bakıldığında, dinî kültür ve yaşayışa giderek şekilcilik, taklitçilik ve merasimciliğin egemen olmaya başladığı gözden kaçmıyor. Her türlü yeniliği "bid'at" sayan Birgivi Mehmet Efendi'nin bu durumun tipik bir temsilcisi olduğuna şüphe yoktur. Birgivi'ye karşı çıkmakla birlikte, Şeyh ül İslâm Kemal Paşa-Zâde ile Ebu's-Suûd da tarikatların ayin usulleri arasında yer alan sema ve raksı haram sayıyorlardı. Ehl-i Sünnete artan meyil, bazı farklı görüşten olanların ve tarikat ileri gelenlerinin öldürülmesine kadar uzanmıştı. Molla Kabız (1527),

⁴⁹ H. G. Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 107 v.d.

Oğlan Şeyh (1529), Şeyh Karamânî (1550) ve Şeyh Hamza Balî (1561) olayları bunun örmekleridir.

Esasen bu dönemlerden itibaren Medrese eğitiminin de, devrin şartlarına göre gelişeceği yerde giderek gelenekselleşmesi, daralması ve skolâstiğe saplanmaya başlaması, kendi içine kapanma ve taassubun, hoş ve geniş görüşlülüğe baskın çıkmaya yöneldiğinin göstergesidir. Osmanlıların en gelişmiş olduğu dönemlerde felsefeye reddiyeler arttı ve bunun öğretimi medreselerden çıkarıldı. İşaret edelim ki, zaten bu dönemde felsefe de içine sürüklendiği tekrarcılık zihniyeti ile düşünce alanında yaratıcılıktan çok uzaktı. Fen bilimleri asgariye indirildi. Tekrarcılık ve kopyacılıktan ibaret olan skolâstik ağırbastı ve dolayısıyla da, XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki Osmanlı döneminde fikrî planda kayda değer bir yeniliğe pek rastlanmadı. Devrin gözde ilmi, dinî hukuka dayalı merkezizyetçi ve dünyevî yönetimin çerçevesini belirleyen Fıkıhtır. Nitekim Osmanlı döneminde en çok bu konuda eser yazıldığı anlaşılıyor. Ancak, içtihat kapısı çoktan kapalı sayıldığından, bu alanda eskinin tekrarı ve taklitçilik hakimdir. Osmanlılar itikatte Maturidîliğe mensup olup, bu mezhep cüz'î iradeye ve akla daha çok önem verdiği halde, medreselerde, Cebriyye eğilim ağır basan Eş'arîlik eğitimi yapılmıştır. Zaten "medrese" terimi de ders vermekten gelmekte olup, belli bir otoriteye bağlı hazır bilgilerin öğretimi, ezberletilmesi ve tekrarı orada hakimdir. Bunun, modern bilimin esasını oluşturan deney, gözlem, araştırma, objektiflik ve serbest ortamda meseleleri tartışıarak tahlil ve sentezlere, sonuçlara ya da çözüm arayışlarına gitmek şeklindeki modern bilimsel düşünme yöntemi ile pek bir ilgisi bulunmamaktadır. Orada, otoritelere bağlı olarak bilgiler ve çözümler önceden hazırdır. Bu nedenle de yazılan eserlerde, eskinin tekrarı, şerhler, haşiyeler yahut en çok vak'a tesbitlerinin ötesinde "gerçek" problemlere yönelinememiştir. Toplum değişime ayak uyduramamış, böyle olduğu içindir ki, daha Kanunî döneminde, "mest üstüne mesh verilebilir" diye fetva verdiği için Çive-zâde, 1542'de Şeyh ül İslâmlık görevinden alınmıştır. İlmiye sınıfı arasında kahve içmenin haram olup olmadığı uzun süre tartışılmış ve Ebû's-Suûd Efendi, kahve getiren

gemileri deldirerek, içlerinde bulunan kahveleri denize döktürmüştür.⁵⁰ Din yoluyla insan davranışlarını ve sosyal hayatı tekeli bir biçimde kontrol eğilimi, yeşil sebzelerden salata yapıp yemenin dahi dinen caiz olup olmadığını dinî bir mesele yapacak noktalara sürüklenmişti.⁵¹ Ancak, olaya sosyolojik perspektiften yaklaşıldığında, kültürel ve medenî gelişmenin belli bir seviyesine erişmiş ve sonra da kendi içine katlanarak dinamizmini yitirmeye başlamış, geleneksellik ve skolastiğin girdabına kapılmış bir dinî-toplumsal bünyede elitlerin, insan davranışlarını bu şekilde normatif kontrol konusuna zihinlerini bütün gücüyle hasrettikleri ve oraya takılıp kaldıklarından, bunu aşarak yüksek felsefî ve entellektüel yaratmalara bir türlü yönelemediklerini, sosyoloji ve din sosyolojisi bilimlerini bize çeşitli örnekleriyle öğretiyorlar. Nitekim, Budist dünya da bu şekilde tıkanıp kalmadı mı?⁵²

Esasen, bu dönemlerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu, önce duraklama sonra da gerileme belirtileri göstermeye başlamıştır. Nitekim, XVII. yüzyıldan itibaren, dinî ve fikrî hoşgörü daha da azalmaya başlamış ve meselâ tasavvuf ehline lüzumundan fazla düşmanlık gösterilmesi dikkati çekmiştir. Anadolu'daki dinî cemaatlerin birbirleriyle ilişkileri ise, giderek, E. Durkheim'ın terimiyle adetâ, daha "segmanter" bir yapıya yönelmiştir. Devletin türlü alanlarda geri kalışı bid'atlere bağlanmıştır. Bu dönemde Kadızâdeliler veya Fakırlar denilen vaizler grubunun bu tür mutassıp görüşlerin temsilcileri oldukları görülüyor. Onların, tasavvuf konusunda Sivasî Efendi ile olan tartışmaları, içerik yönünden bakıldığında, bu dönemde din meselelerinin, normatif ve skolâstik bir yaklaşımla, teferruat kabilinden konulara irca edilerek çıkmaza sürüklenildiğini bize gösteriyor: Sigara ve kahve içmenin haram olup olmadığı büyüklerin elini öpmek, kabir ziyareti, Yezid'e lânet, sema ve raks, matematik tahsilinin meşrû olup

⁵⁰ Bkz. H. G. Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 119.

⁵¹ Bkz. A.V. Ecer, "İctimaî Kültür Tarihi Bakımından Fetva Kitaplarının Önemi", *Tayyib Okuç Armağanı*, Ankara 1978, s. 259.

⁵² Bkz. H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, s. 17.

olmadığı...⁵³ Devrin skolâstik zihniyeti ve taassubu, o döneme göre oldukça ileri fikirlere sahip olduğu anlaşılan Kâtip Çelebi tarafından Mizanü'l-Hak'ta cesur bir şekilde tenkit edilmiştir. Müsbet bilgilerin yokluğunun bir çok meselenin çözümünü güçleştirdiğini öne süren Kâtip Çelebi, matematik bilen müftü ile matematik bilmeyen müftü ya da kadı örneği ile görüşünü kanıtlamaya çalışıyor. Esasen Kâtip Çelebi'nin, herkesi vicdanından hür bırakmak, toplumu meselâ sadece Sünnî inanç esaslarına göre idareye kalkmamak, bu inançta olmayanları buna zorlamamak gibi görüşleri de mevcuttur ki, O'nun bu görüşleri, "Kâtip Çelebi ve Fikir hayatımız" başlıklı incelenmesinde H. Z. Ülken tarafından, "lâik devlet anlayışına yakın" şeklinde değerlendiriliyor.⁵⁴

XVIII ve XIX. yüzyıllar boyunca Batı'da değişim hızlandı. Esasen Batı, teokratik düzen altındaki Orta Zamanların Haçlı seferlerini, engisizyonları ve sonra da kanlı Katolik-Protestan çatışmalarını takiben, özellikle Reform'dan bu yana keşfettiği dinî tolerans ve Aydınlanma döneminden itibaren yaygınlaşan rasyonalist ve bilimsel düşünce sayesinde, din işleri ile dünya işlerini birbirinden ayırmaya başladığı, devlet yönetimine akılcı ilkeleri hakim kıldığı ve Yeni Çağda Sanayi Devrimi ile hızla gelişip güçlendiği halde, Osmanlı İmparatorluğu bu gelişmeye bir türlü ayak uyduramadı. Vakıa, bir dizi yenilik hamlelerine teşebbüs edildi. Ancak bunlar köklü değişimleri getirmekten uzaktı. Bu yüzden meselâ matbaa, icadından ancak üçyüz yıl sonra gelebildi. II. Mahmut döneminde, Tıbbiyede anatomi derslerini yürütmek, "Müslümanların cesetlerinden yararlanılamaz" fetvası yüzünden mümkün olamamıştır. Tasavvufun, ilk devirlerin yüksek ahlâkî değerleri, idealleri ve felsefî fikirlerden uzaklaştığı görülmektedir. Bilimsel ve teknolojik gelişme ve değişmeler, sanayileşme Batı'dan başlayarak bütün dünyayı sardığı halde, Osmanlı İmparatorluğu en ufak bir yeniliğin kabûlü konusunda bile uzun tereddütler geçirdi. Tanzimat, doğulu kurumlar ve hayat tarzı ile batılının yanyana yer aldığı, toplum hayatının hemen her alanında kendini göteren bir "ikilik" ve "taklitçilik" dönemi oldu. Bu durum,

⁵³ Bkz. H. G. Yurdaydn, *a.g.e.*, s. 126-127.

⁵⁴ *A.g.e.*, s. 134.

toplumda bir çok reaksiyonları ve çatışmaları beraberinde getirmekten geri durmuyordu. 31 Mart Vak'ası, bu tepkinin tipik bir ifadesidir.

Kısacası dünyadaki büyük değişim ve dönüşümlere, çöküş döneminde bir taassup zihniyeti ve dönemi bakımından hantal yapısı ile bir türlü ayak uyduramayan Osmanlı devleti sonunda çöktü. Çökmüş ve dağılmış İmparatorluğun yıkıntıları üzerinde, Türk toplumunu modernleştirip, çağdaş medeniyet seviyesine yükseltmek ve hattâ onu aşmak idealiyle, yapıyı kökten değiştirerek, modern, akılcı, bilimsel ve lâik esaslara göre yeniden inşa etmek de, Büyük Önder Atatürk ve O'nun mesai arkadaşlarına düştü.

7. Sonuç.

Yukarıdaki açıklamalar, din konusunda çoğulculuk ve hoşgörünün, Anadolu'nun dinî tarihinin önemli bir karakteristiğini oluşturduğunu bize öğretiyor. Esasen, özellikle dinî hoşgörü geleneği, Türk tarihi ve kültüründe, kökü İslâmlaşmadan önceki dönemlere uzanan temelli bir gerçekliktir. Böyle olduğu içindir ki, esası vicdan özgürlüğü ve hoşgörüyeye dayanan lâikliğin menşesini, Nys gibi bazı devletler hukuku müellifleri, Türk tarihinin bu eski dönemlerine bağlama eğilimini gösteriyorlar.⁵⁵

Öte yandan, yukarıdaki açıklamalar, lâikliğin, Ülkemizde, çağımızın ve hızlı ilerleyen uygarlığın gerisinde kalıp yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bulunan toplumumuzun modernleşme ihtiyaçlarından doğan bir zaruret olarak kendini empoze ettiğini anlamamıza da izin veriyorlar. Lâiklik ülkemizde, din hürriyetinin yanı sıra millî birlik ve bütünleşmemizin de teminatıdır. Zira tarih, dine karşı en içtenlikli saygının, din sömürsünün yasaklandığı lâik devlet düzeninde gerçekleştiğini bize gösteriyor. Bu bakımdan lâiklik ülkemize dinsizliği değil, dine ve vicdana saygıyı getirmiştir.

Gerçek dinî hoşgörü ancak din ve siyasetin birbirinden ayrılmasıyla mümkündür. Kayda değer olan husus şudur ki, İslâm ülkeleri arasında, lâikliği prensip edinen tek ülke, Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'dir.

⁵⁵ Bkz. N. Bilge, "Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi: Lâiklik", *Bellekten*, 1978, c. XLII, Sa. 18, s. 609.

Bu durum, bir kez daha bize, hoşgörünün, Türk kültüründeki köklülüğünü kanıtlıyor. Din konusunda tarafsız bir hükümet, kanaatimizce daha köklü bir hoşgörünün güvencesidir. Zira, çoğunlukla fanatizmin, onu kendi emelleri uğrunda istismar etmek isteyen siyasetçilerce körüklendiği bilinmektedir. Her şeye rağmen, kanaatimizce Türk milleti içerisinde, başkalarına saygı ve hoşgörü temayülü, bağnazlığa olan eğilime oranla daha güçlüdür; ve bu sonuncusunu altetmek de ancak iyi bir eğitimle mümkün olur.

HOŞGÖRÜ ÜZERİNE

MÜJGÂN ÜÇER*

1995 yılı, UNESCO tarafından hoşgörü (müsamaha) yılı olarak ilân edilmiş bulunuyor. Türk'ün hoşgörüsünün edebiyatta, sanatta, ticaretle, iktisadî ve idarî hayatta, siyasette, millî ve dinî bir bütünlük göstererek, insanımızın düşünce ve davranışlarına yansıdığını, bu özelliğinin hayatının dokusuna yerleşmiş bulunduğunu görmekteyiz. Bu iyimserlik, halkın deyimi ile hoş görmek kâinattaki her varlığı kapsayacak biçimdedir ve onu asırlardır kültürüne işlemiş bulunmaktadır. Halkımızın iyimserlikte ve iyilikte yarışmak biçimindeki bu özelliği, nesilden nesile, dilden dile geçerek, kendi ailesi içinde, mahallede komşularıyla ve ülkesinde milletiyle birlik ve dirlik içinde yaşama arzusu ve yetmişiki millete iyi nazarla bakmasıyla tezahür eder. İnsanımızın, psikolojik ve sosyal sukûnetinin, huzurunun temelinde daima bir dua kutsallığı içinde, her zaman söylenen "Yaradılanı hoş gör Yaradan'dan ötürü" sözünün engin anlamı bulunmaktadır. Kaynağını İslâmiyet'in, "Hak için doğruluk, halk için güzel huyluluk" emirlerinden alan hoşgörü, sevgi, merhamet, şefkat, güzellik, affetmek ve karşıdaki insana kıymet vermektir. Güzel ahlâkın özeti olan hoşgörü, bilgi, erdem, mutluluk ve kültürdür. Bilgi ve erdem, insanı güzel sözlü, güzel huylu, sabırlı, cömert, yiğit, kibar, başışlayıcı, misafirperver yapar ve başkalarının kahrıklarına dayanma gücü verir.

Türk milletinin bu yüce hasletleri, milletimizin bu kültürel değerleri ne yazık ki zedelenmekte ve unutturulmak istenmektedir. Bu amaçla, Türk mil-

* Eczacı, Sivas.

letin Anadolu sahasında yarattığı dirlik, birlik ve esenlikten rahatsız olanlarca olumsuz senaryolar hazırlanmaktadır. Bu senaryolardan biri de ne yazık ki 2 Temmuz 1993 tarihinde Sivas'ta sahneye konmuştu. Sivaslılar, 2 Temmuz 1993 tarihinde meydana gelmiş olan bu acı olaydan son derece büyük elem duymuşlar ve ebediyete intikal edenlerin acıları onların da yüreklerini dağlamıştır. Bu olayla, Sivas ve Sivaslı'nın sicilini bozmak için kullanıldığı gibi, ülke genelinde, politik ve ideolojik çatışmalara zemin hazırlamaya yöneliktir. Bu olaylar, Sivas ili sınırları içinde yaşamakta olan ve Sivas dışındaki pek çok hemşehrimiz bir takım kalıp yargılara maruz kalmıştır ki sosyal psikologlarca basma kalıp yargılar olarak da ifade edilen kalıp yargı (stereotip)lar, insanları birtakım türlere, tiplere bölmeyi ifade eden zihinsel varsayımlar olmaktan öteye gidemez. Ülkede iç barışı bozmak, halkla güvenlik güçlerini karşı karşıya getirmek isteyen kesimlerin kışkırtmaları, bu müessif olayın yıldönümlerinde de yapıldıysa da Sivas halkının hoşgörüsü ve sağduyulu hareketleri ile yıldönümlerinde hiç bir olay meydana gelmemiştir. Nitekim bu sefer, Sivas'a sızamayacaklarını anlayanlar, büyük kentlerde düzenlenen protesto toplantılarına sızarak eylem yapmak istediler ki, İstanbul ve Ankara'da, topluluklara karışan belirli kesimler, slogan ve pankartlarıyla belli oluyordu. Aslında, ülkemizin ve insanımızın millî karakteri ve temel özelliklerinden olan hoşgörü ve onun meydana getirdiği sevgi bütün kâinatı kapsayacak kadar engindir. Meydana gelen üzücü olayların bir daha tekerrür etmemesi, halkın hoşgörüsü kadar yöneticilerin sağduyu ve dirayeti ile olacaktır. Olumsuz nitelikli yargılara itibar edilmeyip, olumlu olanları korumak ve onları yaşatmak varken, kasıtlı olarak, ne yazık ki hep olumsuzluklar canlı tutulmak istenmekte ve haber malzemesi yapılmaktadır. Yaraların sarılması kadar, güzel gelecekler de ancak sevgi ve hoşgörü ile mümkün olabilecektir. Önce dilimizi sonra düşüncemizi ve töremizi bozarak, bizleri hoşgörüsüz hale getirmeye yönelik her türlü davranış ve eylemler, Türk milletinin Anadolu sahasında yarattığı dirlik, birlik ve esenlikten rahatsız olanların arzuları ve millî bütünlüğümüze yöneltilen yıkıcı propagandaların sonucudur. Halkımızın sağduyusu ve hoşgörüsü sâyesinde buna kimsenin gücü yetmeyecektir. İnsanımızın ortaklaşa paylaştığı bu yüce karakteri ve yapısının özünü teşkil edecek bu hasleti, çocuklarımıza ve gençlerimize yeterince öğretebilmemiz ve bunları canlı

tutmamız gerekiyor. Bu yazıda, hoşgörü ve sevgiye çok muhtaç olan şu dünyamızda, ülkemizde de unutturulmak istenilen sevgi ve hoşgörüde nasıl olduğumuz, bazı örnek-lerle gözler önüne serilmeye çalışılacaktır ki bunlar, Anadolu'nun özeti olan, neresinden bakılsa Anadolu görünen, Selçuklular döneminde, Konya'dan sonra, Kayseri gibi devletin ikinci başkenti olarak, o dönemde *dâr-ül âlâ*, yani yücelik beldesi olarak anılan Sivas ilimizde tespit edilmiş güzelliklerdir ve sayısız güzel örneklerden sadece bir kaç çizgidir.

Sivas'ta Kuşlara Yem Vakfı

Zekeriya Kazvîni (13. yy.), *Âsâr'ül Bilâd* adlı eserinde "Sivas'a çok kar yağdığı için böyle karlı zamanlarda, kuşlara yem verilmek üzere bir vakfiyenin tertip edilmiş olduğunu" yazmaktadır.¹ Vakfiye bugüne kadar elimize geçmemiş olmakla beraber, Sivas'ta yapmış olduğumuz araştırmalarla kuşlara yem verilmesi hükmü, gelenekleşmiş olarak sürdürülmüştür. Bir 12. yy. Danişmendli eseri olan Sivas Ulu Camii'nde bu güzel geleneğin uygulanmış olduğunu görüyoruz.² Caminin müezzinleri, vakıf gelirleriyle, kuşlara verilmek üzere yem alarak bu yemleri karlı zamanlarda, caminin toprakla örtülmüş olan çatısına serperlerdi. Kuşlara yem vakfı, Anadolu'daki eski vakıflarda çok sık rastlanan bir uygulama idi ve Yaradan'dan ötürü yaratılana duyulan merhamet, sevgi ve hoşgörmenin güzel örnekleriydi ki bu uygulama, bugün cami avlularında bütün canlılığı ile yaşamakta değil midir?

Kuşlara yem kadar, onların barınmaları için yapılmış olan kuş evleri, onların su içmeleri için taşların oyulmasıyla yapılmış ve içinden suyun aktığı kıvrımlı taşlar, merhamet ve estetiğin birer numuneleri olmuştur ki Sivas'ta müderrislik ve müftülük yapmış olan, divan şairi Numan Sâbit Efendi (18. yy.)'nin kabri önünde böyle bir taş vardır. (Numan Sâbit, Ulu

¹ Zekariyya b. Muhammed b. Mahmud al-Kazvîni, *Âsâr'ül-Bilâd fî Ahbâr'ül-İbâd*, 537-538, Beyrut 1380.

² Müjgan Üçer, "Sivas Ulu Camii ve Halk İnançlarındaki Yeri", *Sivas Kültür Sanat*, 1: 7-12, Sivas 1987.

Cami mütevellisi ve hâtîbi olan Sarıhatipzâdeler ailesine mensuptur, pek çok şâir, âlim ve sanatkâr çıkarmış olan bu aile, Sarısözen soyadını almıştır.)

Gökmedrese Vakfiyesindeki Hükümlerden Biri

Anadolu Selçukları döneminin ünlü vezirlerinden Sâhib Ata Fahrü'd-dîn Ali'nin yaptırmış olduğu eserlerden biri de 1271 tarihinde Sivas'ta inşa edilmiş olan medresedir. Sâhibiye Medresesi olarak da bilinen bu müstesna eser, mavi çinilerinden dolayı, halk tarafından (Göğmedrese) Gökmedrese olarak tanınır. Daha önce Prof. Dr. Osman Turan tarafından bu eserin vakfiyesi incelenmiş ve 13. yy. Sivas tarihi hakkında bu kıymetli belge gün ışığına çıkarılmıştır.³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan, H. 679 (1280 M.) tarihli Arapça vakfiyenin tercümesindeki hükümlerden birkaçı da şöyledir:⁴ "Sâhib, mezkur medreseyi Müslüman fırkalarından fâkihler, hukukçular, âlimler, öğrenciler, Müslüman yoksullar ve Alevîlere vakf edip, fıkıh ve bunu tamamlayıcı şer'î ilimler ve dinî hükümlerin tahsili için onlara mesken kıldı. Bu medresenin haricinde, bir de Dâr-ı Ziyafet yaptırdı. Medresenin yanındaki bu Dâr-ı Ziyafet'te senenin her günü, pişirilen yağlı koyun, bulunmaz ise keçi, sığır etinden bir okka et alabilecek eşit bir kap ile birer okka et ve beraberinde iki okka temiz, pişkin pide tertip edilip, Seyyîdlerden, Alevîlerden, fukahâ, sülehâdan gelen ve dağıtma zamanında hazır bulunan otuz kişiye dağıtılmasını, bunun yakacak ve sair ihtiyaçlarına kâfi miktarın sarf olunmasını şart kıldı."

Kadı Burhaneddin Ahmed'in Bir Davranışı

Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, Orta Anadolu'da kurulmuş olan ve yarım yüzyıl devam eden Eretna Emirliği'nde, sırasıyla kadı, vezir ve nâipliğe yükselen, emirliğin zayıflamasıyla idareyi ele alarak

³ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 123.

⁴ Sâdi Bayram - Ahmet Hamdi Karabacak, "Sâhib Ata Fahrü'd-dîn Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi 100. Yıla Armağan*, Ankara 1981, s. 53.

onun yerine kendi adıyla anılan bir devlet kuran Kadı Burhaneddin Ahmed (1345-1398), kudretli bir devlet adamı, âlim ve ayrıca tanınmış bir Türk şâiridir.⁵

Kadı Burhaneddin'in hayatı ve ölümü ile ilgili pek çok menkıbe Sivas halkı arasında anlatılmakta olup, o, bir devlet adamı, âlim ve şairliği ile beraber, bir evliya olarak da tanınmaktadır.⁶

Kadı Burhaneddin'in, güçlü ve âdil kişiliğiyle beraber, hoşgörüsü ile insanları nasıl eğittiğini şu menkıbesi ne kadar güzel anlatmaktadır.⁷

Kadı Burhaneddin'in hükümdarlığı zamanında, hacca giden bir adam bir kese altınını bir başkasına, dönüşünde almak üzere vermiş. Adam hacdan geldiği zaman altınları alan şahıs inkâr etmiş. Bunun üzerine mağdur olan adam, hükümdara giderek yardımcı olmasını istemiş. Kadı Burhaneddin, altınları aldığını inkâr eden adamı çağırtmış ve ona "Duydum ki bu şehrin en dürüst en güvenilir adamı sen imişsin" diyerek, ona bir kese altını saklaması için vermiş. Adam da emanet bırakılan ve sonra vermediği altınları, sahibine götürerek vermek zorunda kalmış ve bundan sonra doğruluktan ayrılmamış.

Oğlan Olsun da Meyhanede Olsun

Ahmed Yesevî'nin yakmış olduğu çerâğın Anadolu'da pırıltılarından biri de Şemseddin Sivâsî (1517-1597) dir. Alim ve mutasavvıf bir şair olup, Halvetîliğin Şemsiyye kolunun da kurucusudur. Manzum ve mensur pek çok eserinden başka, ülkemizin bazı şehirlerinde okunmakta olan mevlidi ile de tanınmaktadır. İnsanların kusurlarını hoş görerek, böylece onları iyiliğe

⁵ Kadı Burhaneddin'in siyâsî hayatı hakkında yapılmış en iyi araştırma Prof. Dr. Yaşar Yücel'in *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti* adlı eseridir, Ankara 1970. Edebî hayatı hakkında, Prof. Dr. Ali Alparslan'ın *Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler* adlı geniş araştırması zikredilebilir.

⁶ Müjgan Üçer, "Ölümünün 600. Yılı Yaklaşırken, Kadı Burhaneddin Ahmed'in Ölümü ve Türbesiyle İlgili Menkıbe ve İnanışlar", *Erciyes*, 13-16, Kayseri 1995.

⁷ Sivas'ta 1992 tarihinde, Fahri Tuğutlu'dan derlenmiştir.

yönlendirmeye çalışarak bir gün düzeleceklerine olan inancını da ifade eden ve bugün Sivas'ta söylenen aşağıdaki deyimini de kullanmıştır ki hikâyesi şöyledir:

Şemseddin Sivâsî yağmurlu bir akşam üzeri dergâhına acele acele gitmekteyken, önünü bir sarhoş kesmiş ve şeyhe yalvararak, vefat etmiş olan babası için hemen oracıkta yâsîn okumasını istemiş. Şemsettin Sivâsî, akşam namazının yakın olduğunu, yağmurun da çok yağdığını bu sebeple, sonra okuyabileceğini söylese de sarhoş, şeyhi bırakmayarak ısrarla okuması için yalvarmış ve paltosunu çıkararak, bir binanın kuru olan saçığının altına sermiş, şeyhi üzerine oturarak kendi de yere diz çökmüş, başı önünde saygı ile beklemeye başlamış. Şeyh Efendi okudukça, onu hûşû içinde dinlemiş. Sarhoşun bu halini hoş gören ve samimiyetine bakan Şemseddin Sivâsî "Oğlan olsun da meyhanede olsun" demiş.

Halkın yaşayışında, evliya menkıbelerinin önemi çok büyüktür. Dini heyecanla yüklenmiş bu insanlar, hakikata giden yolda, davranışları ve sözleriyle, güzel ahlakın birer sembolü olmuşlar ve halka örnek teşkil etmişler, Hz. Peygamberin güzel ahlâkıyla ahlâklanmış bu veliler, Hak yolunun bu yüce önderleri, kırık kalplerin tabibi ve hoşgörünün de mimarları olmuşlardır.

Bir Evliya Menkıbesi

Şiirlerinde Şeyhî mahlasını kullanan, çeşitli eserleri olan ve 17. yüzyılın seçkin âlimlerinden Ablülmecid Sivâsî (öl. 1639), Şemseddin Sivâsî'nin ağabeyi Muharrem Efendi'nin oğludur. Sivas'ta doğmuş ve öğremini burada tamamladıktan sonra, Şemseddin Sivâsî'nin halifesi olmuştur. İlmî ve tarihî bilgisi sebebiyle, Sultan III. Mehmet tarafından İstanbul'a çağırılmıştır. Abdülmecid Sivâsî Efendi ve Kadı-zâdeliler arasında, Kadı-zâdelilerin taasubundan çıkan tartışmalara, Abdülmecid Sivâsî Efendi'nin verdiği cevaplar, o dönemin çok önemli olayları olup, günümüze de ışık tutacak niteliktedir.

Abdülmecid Sivâsî'nin nice kerametleri ve menkıbeleri anlatılır. Döneminin ünlü mutasavvıflarından olan Aziz Mahmud Hüdâî (1543-1628)

ve Abdülmecid Sivâsî hakkındaki şu olay pek ilgi çekicidir ve ne kadar güzel bir hoşgörüdür.

I. Sultan Ahmet, Aziz Mahmud Hüdâî hazretlerine bir hediye göndermiş fakat, o bunu kabul etmeyerek padişaha iade etmiş. Padişah aynı hediyeyi Abdülmecid Sivâsî Hazretlerine göndermiş, o kabul etmiş. Padişah bir gün, Sivâsî'ye, "Sana gönderdiğim hediyeyi Aziz Mahmut Hüdâî Hazretlerine göndermişim, kabul etmediler" demiş. Sivâsî'nin cevabı şöyle olmuş: "Padişahım, Hüdâî bir ankadır, lâşe tenezzül etmez." Birkaç gün sonra, padişah ve Hüdâî Hazretleri buluşmuşlar. Padişah, Hüdâî'ye "Senin kabul etmediğin hediyemi, Abdülmecid Sivâsî kabul etti." demiş. Hüdâî hazretleri de, "Padişahım, o bir deryadır, deryaya düşen bir damla çirkefin sözü mü olur?" demiş.⁸

Oğlunu Öldürdüm, Ocağına Düştim

İnsanların, zararı dokundukları kimselerin eline düşmesi sonucunda, Mihrali Bey'in söylediği, "Oğlunu öldürdüm, ocağına düştim" sözleri, acıları, kinleri devam ettirmemek gerektiğini belirten bir darb-ı mesel haline gelmiştir ki, atalarımızın "Ben ettim, sen etme" ve "Kanı kan ile yumazlar, kanı su ile yurlar" ifadeleri de bu konuda söylenmiş olan diğer sözlerimizdir.

Aslen Karapapak Türklerinden olan Mihrali Bey'in hayatı adeta bir destandır.⁹ Ailesi ve yakınlarıyla, Kafkasya'dan bu yüzyılın başında Sivas'ın, Acıyurt köyü ve onun mezrası olan Konak'a yerleşmişlerdir. Mihrali Bey'in at üstünde geçen hayatı devamlı mücadele içinde olmuştur. Mihrali, bir akın sırasında peşini bırakması için yalvardığı bir atının kendine doğru geldiğini görünce onu kılıcıyla yaralamak zorunda kalır. Dilerim atlıya bir şey

⁸ Kâzım Büyükkaksoy, *Hak Yolunun Yüce Önderleri*, İstanbul 1974, s. 401.

⁹ Doğan Kaya, "Bir Destan Kahramanı Mihrali Bey", *Halk Kültürü*, 4/81, İstanbul 1984.

olmamıştır diyerek, atına atlar ve oradan hızla uzaklaşır. Yolda çok kan kaybeden yaralıyı kendi köyüne getirirlerse de, kurtaramazlar ölür. Bütün köy, olayı Mihrali'nin yaptığını bilmektedir. Bir takip sırasında Mihrali sığındığı evde, öldürdüğü atının babası ile karşılaşınca aman dilercesine "Oğlunu öldürdüm, ocağına düştüm" der.¹⁰ Ölen çocuğun kardeşleri, Mihrali'yi öldürmek isterlerse de babaları "O bizim konduğumuzdur" diyerek onlara engel olur, Mihrali'ye yemek çıkarttırır, dinlenmesi için yatak serdirir ve onu saklarlar. Mihrali, çok fırtınalı geçen, hayatında, bu eve girişinde evin sahibi ile karşılaştığı zaman, hayatında, ilk defa çok korktuğunu söylemiştir.

Gelenek, Görenek ve İnançlarımızda Hoşgörü

Hoşgörü, gelenek, görenek ve inançlarımızın bir parçası halinde halkımızın hayatının dokusuna girmiştir. Hoşgörülü olmak, olağan bir şey, bulunması gereken bir özellik olarak kabul edilirken, hoşgörüsüzlük, büyük bir noksan olarak addedilmiştir. İşte bu konuda bir kaç örnek:

* Sivas'ta buğday eken köylüler, bunun için önce besmele çekerler, sonra da şu duayı yaparlar:¹¹

Ya Rabbi, hazırlarla, hızlılarla, hayırlı misafirlerle yemek nasip et. Kurtların, kuşların, bürün böceğin, karıncanın nasibi içinde olsun. İçi sıra da bizim olsun. Hayırlı uğurlu olsun. Amin.

Ektiği ekini önce konuklarıyla paylaşmayı dileyen, kurdun, kuşun, bürün böceğin, karıncının nasibini kendisinden önce düşünen, kendi nasibi için de "*İçi sıra da bizim olsun*" diyen anlayış, Anadolu insanının ne kadar merhametli ve insancıl olduğunu gösterirken, dünyaya çağdaş olmanın mesajını da dile getiriyor.

¹⁰ Sivas'ta 1990 tarihinde, Ziyaettin Başkan'dan derlenmiştir.

¹¹ Müjgan Üçer, *Sivas Halk Mutfağı*, Sivas 1992, s. 10.

* Komşuluk ilişkileri, toplumsal dayanışmanın ve de hoşgörünün en güzel ifadeleridir. İslâm dininin evrenselliği, mezhep ve din farklılığına hoşgörü ile bakmayı emreder. Böyle farklılıklar, hiçbir zaman konu edilmez ve herkese saygılı ve hoşgörülü davranılır. Ramazanlarda, Alevî vatandaşlar, şehirdeki çiftlik sahiplerine, köylerinden buğday getirdikleri zaman, onlara yemek çıkartılır ve karınları doyurulurdu. Hiçbir şekilde oruç tutmadıkları yüzlerine vurulmaz, hoş görülürdü. Komşuluk ilişkilerinde karşılıklı saygı ve hoşgörüden, mahallede Ermeni komşular da nasiplerini alırlardı. Onlar da ramazanlarda, hiçbir şey yemezler, hatta çocuklarına bile dışarda yiyecek vermezler ve "Müslüman komşularımız oruç tutuyorlar, çok ayıp olur" derlerdi. Asırlardır bu saygılı ve hoşgörülü davranışlar devam etti. Komşulukta hoşgörü, sadece komşuyu rahatsız etmemek değil, ondan gelecek rahatsızlıklara da katlanmaktı.

* Aslı, hoş görmek olan ve bu deyimden türeyen hoşgörü, anonim halk edebiyatımızda, insan gönlünü kırmamak, kimseye kırılmamak, merhametli olmak, sadece iyiliğe karşı iyilik değil, kötülüğe karşı da iyilik etmek gibi erdemleri içine alır. Bu alandaki sözlü geleneğimiz başlı başına bir konudur.

Atalarımız, "*kanı kan ile yumazlar, kanı su ile yurlar*" sözleriyle, iyimserliği ne kadar güzel bir benzetmeyle anlatırken, hoşgörünün âdeta acıların panzehiri gibi olduğunu söylemek istemişlerdir. Yine büyüklerimiz, kötü söz söyleyene acıyarak, "*Kalma kötünün sözüne, bilse iyisini söyler*" diyerek hoş görmüşlerdir. İnsanı kırmamak gerektiği, bir sırça saray olan gönülün, kırılırsa yapılmayacağı hassasiyeti içinde hareket edilir ki, bu güzel davranışların temelinde yine insana verilen değer sebebiyle, onu hoş görmek, kırmamak bulunmaktadır, şu dörtlüğümüzde belirtildiği gibi:¹²

Bizim evler meşelerden meşedir
Bahçe değil köşelerden köşedir
İnsan gönlü bir ufacık şişedir
Kırılırsa yapılması güç olur.

¹² Sivas'ta, Zekiye Çermikli (1889-1969)'den derlenmiştir.

Atalarımızın iyilik yapmada yarıştıklarının en güzel belgelerini onların öğütlerinde buluruz. *"İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı"* sözlerimiz, her şeyin başı olan hoşgörüden kaynağını alır ve insanları, daima şu sözümüzde olduğu gibi iyiliğe sevkeder.

"İyilik, el kuşudur kanatsız uçar."

İNSAN SEVGİSİ

MURAT YURDAKÖK*

İnsanın Allah'a inanması, O'nu içinde hissetmesine bağlıdır. Bunun için de öncelikle kendisinin evrendeki yerini bilmesi gerekir. Zaman zaman nefsimizin kendini dev aynasında görmesi, kendimizi tanımadığımızın açık bir kanıtıdır. Evrenin astronomik ihtişamı karşısında bir toz zerresi örneği ufacık dünyamızda kısacık hayata sahip bir insan olduğumuzu düşünürsek, belki de uyanabilir ve nefsimizin kendini beğenmişliği karşısında utanabiliriz. Makrotemtrik ve mikrotemtrik alemlerin bizim için sonsuzluk ifade eden maddi kimliği karşısında Allah'ın azameti ve insanın aczi daha da açık olarak ortaya çıkmaktadır.

Aklımızın bu sonsuzluk içinde sonsuzluk, ihtişam içinde ihtişam, büyüklük içinde büyüklük halinde yayılıp giden evrenlerin başlangıcını ve sonunu bulması; onu yaratan Mutlak'ı anlayabilmesi mümkün müdür? Mutlağın idrak edilmesi, sonsuzlukların aşılması anlamına gelir ki bu mümkün değildir. Yaradan nerededir veya ne zamandan beri vardır demenin bir anlamı yoktur. Mekan ve zamanı vareden Allah'ın bunların içinde düşünülmesi yanlış olur. Yaradan var mıdır, yok mudur demek de saçmadır. Çünkü varlığı ve yokluğu varedenin, bunlarla kıyaslanması mümkün değildir. O, Mutlak'tır. Mutlak ise mekan ve zaman ötesindedir. O'nun

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi.

şeylerle kıyaslanması mümkün olmadığından ne her şeydir, ne de hiç bir şeydir. O ne evrendir ne varlıktır, ne yokluktur, ne bizim için olan şeylerin ve bizim için olmayan kavramların hiçbirisidir. Fakat O, bizi, evreni, herşeyi, varlığı ve yokluğu Yaradan'dır. Bütün bunların, bilmediklerimizin, bilmeyeceklerimizin hepsinin nedeni, Yaradan'ı ve Mutlak Hakimi'dir.

Biz ne söylersek söyleyelim, ne düşünersek düşünelim, gene de Allah konusunda bir şey bildiğimizi ileri süremeyiz. Söylenenlerin hepsi O'nun karşısında anlamsızdır, değersizdir. Biz sadece O'nun ebedi ve ezeli kanunlarının gerektirdiklerine uymak, vicdanımızda hissettiğimiz emirlerini yerine getirmeyi gönülden arzulamak ve böyle bir düzeye ulaşmak için gayrette bulunmaktan başka bir şey yapamayız. Nefsimizin azgın duygularından kurtarabileceğimiz ruhumuzu, bizi yaradan, yoktan vareden Allah yoluna vererek ve O'nun ismini kalbimizden bir an bile silmeyerek, bütün davranışlarımızı ona göre ayarlamamız ve ruhumuzun kudretlerini sevgi, merhamet ve iyilik yolunda harekete geçirmemiz gerekir. Bu duygu ile insan Allah'a yaklaşmaya, O'nu her şeyde ve bizzat kendi öz varlığında hissetmeye başlar. En büyük ibadet te budur. Bunun dışındaki hareketler ve merasimler insanı kendi vicdanının sesini dinleme yoluna götüren, hazırlayıcı bir araç olabilir; ancak asla amacı olamaz.

Allah duygusunun neden olduğu ruhsal belirtilerin başında sevgi gelir. Allah için duyulan sevgi insanın ruhunda doğacak bütün diğer sevgilerin nedenini oluşturur. Allah sevgisini insan ve varlıkların sevgisi izler. Bu sevgi zorla veya düşünerek değil; içten, özden doğarak gelir.

Allah duygusunun derinleşmesi, Allah sevgisinin kökleşip kuvvetlenmesi insanlara ve varlıklara karşı duyulacak sevgi, şefkat ve hizmet arzusunun, kalplerde ve vicdanlarda gelişmesine bağlıdır. Ancak insanlığın mutluluk ve huzurunu, kendi mutluluk ve huzuru olarak kabul eden bir düşüncenin kalplerde ve vicdanlarda gelişmesi insana ruhsal huzur sağlayabilir. Allah'ı seven bir insan, vicdanının kendisini en yakın bir dost, en vefakar bir yardımcı, en hayırlı kurtarıcı olduğunu bütün ruhu ile idrak etmiş ve ona dört elle sarılmak ihtiyacını öz varlığında duymuş insandır.

Sufiler'e göre, tüm yüceliğine rağmen akıl, Allah'ı anlayamaz. Akıllı tek rehber kabul eden filozoflar ya Allah'a varamamışlar veya sonunda dine

teslim olmuşlardır. Akıl, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisinden ibaret olan varlıklar alemini kavrayıp açıklayabilirse de özün tezahürleriyle uğraşmaktan başka hüneri olmadığından, insanın, dolayısıyla Allah'ın özüne ulaşamaz, onu anlayıp anlatamaz. Öze varıp ondan bize sesler getirecek olan, Allah sevgisidir. Çünkü öz kendisini ancak Allah sevgisi dediğimiz bir temel duygu ve arzu ile hissettirir. Akıl bu arzuya tercüman olabilirse de onun yerini alamaz. Mevlana'nın deyimiyle "tahta bacaklarla yürüyen felsefenin, aşk meydanında alacağı mesafe yoktur".

Akıl ve ibadet Allah yolunda birer araçtır. Esas yol sevgiden geçer. Her şeyden güçlü sevgi, Allah sevgisidir. İslam'ın esası olan "ihlas", karşılık beklemeden sevmektir. Bu sevginin de kaynağı insanın "kalbi" dir. Nitekim peygamberimiz "Ben hiç bir yere sığmam, ama mümin kulumun kalbine sığarım" demiştir (Konevi, Kırk Hadise).

Allah'ı uzun uzun aradıktan sonra onu "insanın içinde" bulduğunu "Bu tılsımı bağlayan/Türlü dilde söyleyen/Yere göğe sığmayan/Sığmış bir can içinde/Çok aradım özledim/Yeri göğü aradım/Çok aradım bulamadım Buldum insan içinde" diyerek ifade eden Yunus Emre, Allah sevgisinin insanın kalbinde aranması gerektiğini "Ararsan Mevlayı kalbinde ara Kudüs'te Mekke'de Hac'da değil"dir diyerek belirtmiştir.

Yunus, "Hakkı gerçek sevenlere Cümle alem kardeş gelir" ve "Yaratılmışı severiz, yaratandan ötürü" sözleriyle insan ve Allah sevgisini birleştirmiş; insan sevgisi olmadan, Allah sevgisi olmayacağını "Bir kez gönül yıktın ise, bu kıldığın namaz değil"dir diyerek belirtmiştir.

Yunus'un dediği gibi insanın yaradanının sevmesi kendisini bilmesine bağlıdır. Bunun yolu da ilim olduğunu "İlim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir. Sen kendini bilmezsen ya nice okumadır. Okumaktan ma'ni kişi hakkı bilmektir. Çün okudun bilmezsin ha bir kuru emektir" sözleriyle ifade etmiştir. "Allah'a karşı muhabbet, ilim neticesidir" diyen Mevlânâ da, "Pergel gibiyim. Bir ayağımla şeriat üstünde sağlamca durduğum halde, öbür ayağımla yetmiş iki milleti dolaşıyorum" sözleriyle Allah sevgisi ile günlünü bütün insanlara açtığını belirtmiştir.

Allah'ın ne olduğunu anlatmak istediğimiz zaman büyük güçlük çekeriz. Allah'ı akılla, iyi, güçlü gibi insana özgü sıfatlarla açıklayamayız. Allah'ın

ne olduğunu, O'nun yarattıklarını bilimsel olarak inceleyerek de kanıtlayamayız. Sınırlı bir yeteneği olan aklımızla Allah'ı tasavvur etme konusundaki yetersizliğimiz, O'nun yokluğu için bir kanıt değildir. Allah'ın tasavvuru güç veya enerji gibi saf bir düşüncedir.

Allah'ı kavrama düşünce ile değil, eylemle olur. Allah sevgisine Allah'ı düşünerek tanımak, ne de Allah'ı sevdiğini düşünmektir. Allah sevgisi, Allah'ı içinde hissedecek şekilde yaşama eyleminde bulunmakla ortaya çıkar. Allah'ı iyi düşünerek değil, iyi davranarak anlarız. En büyük ibadet, kişinin toplum için çalışması, insanlığın gelişmesi için her şeyi daha iyi yapmaya çalışmasıdır. Bunun da tek yolu ilimle uğraşmaktır.

İlim algılarımıza, gözlemlere, deneylere, tahminlere ve kanıtlara dayanır. Amacı doğa olaylarını anlamak ve kontrol etmek için bilgiyi sınıflandırmaktır. Din ise inanca, hissetmeye ve sezgiye dayanır. Amacı iman, ümit ve sevgi ile yaşama arzu ve ahengini sağlanmasıdır. İlimin çözemediği, belki de ileride çözebileceği varlığımızın karmaşık yönlerini iman bize sezdirir, hayata bağlılığımızı ve yaşama arzumuzu artırır. İlim yaşama gücü, din yaşama sevinci ve heyecanı verir. İlimin ilerlemesi için çalışmak, toplumsal refahın artırılması için çalışmak demektir. Toplum için çalışmayı ibadet sayan din de, ilmin gelişmesi için kişiye ruhsal bakımdan yardımcı olur. Bu nedenle ilim ve din birbirlerini çürütmeye çalışmadıkları gibi insanların doğayı anlamaları için birbirlerine yardım ederler. Einstein'nin dediği gibi Allah kişisel duyguların, toplumsal maksat ve arzuların dışında, doğa ve düşünce dünyalarının derinliklerindeki gizli düzendir. Evrenin yapısını ilmî ve aklî olarak anlamak, insana en derin iman duygusu verir.

Allah, ancak Allah'a inananlar için vardır. Allah'a inanılmaması, O'nun olmadığını göstermez. Ancak Allah'ın varlığına, adaletine, sevgisine inanmak da yeterli değildir. Allah'ı içimizde hissetmeli, O'nunla bir olmalıyız. Böylece Allah bir dış kuvvet olmaktan çıkar, içimize girer. Her zaman bir dış kuvvetten beklediğimiz insancıl sevgiyi içimizde hissederiz. İşte bu duygularını, günlük eylemlerine yansıtabilen insan gerçek dindardır. Böylece Allah sevgisi, insan sevgisine dönüşmüş olur. Böyle bir dinde ibadet te insanlık için çalışmaktır.

KAYNAKLAR

AYDIN M.S., *Din Felsefesi*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1992.

BİLSEL H., *Tanrı Vardır*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1991.

HÖKELEKLİ H., *Din Psikolojisi*: Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

HULÛSİ A., *Hazreti Muhammed'in Açıkladığı Allah*, İstanbul: Kitsan, 1992.

MENGÜŞOĞLU T., *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988.

PAZARLI O., *Din Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.

RUHSELMAN B., *Allah* (Özetleyen: F. Tepeköy). İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1971.

TOPALOĞLU B. *Allah'ın Varlığı* (İsbât-ı Vâcib): Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.

TÜMER G, KÜÇÜK A., *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1993.

TÜRK ALEVÎ-BEKTAŞÎ İNANIŞLARINDA ŞAMANLIĞIN İZLERİ

HARUN GÜNGÖR*

Bektaşî inanışları ile şamanlık arasındaki ilişkiye geçmeden önce, hâlâ ülkemizde bir din olup olmadığı tartışma konusu olan şamanizmin tanımını yapmak, daha sonra şamanlıkla ilgili rivayetleri tespit edip bu rivayetlerdeki motiflerle Bektaşîlik ve hatta Sünnî menkıbelerde tespit edilmiş olan motifleri karşılaştırarak bunlar arasındaki benzerlik ve daha uygun bir ifadeyle ayniliklere dikkat çekmek, ayrıca da bazı hususlar üzerinde durmak istiyorum.

Eliade'a göre şamanizm *hem mistik, hem büyü, hem de kelimenin geniş anlamında din olan arkaik vecd tekniklerinden biridir.*¹ Couliano ise bunu; *bir din olmaktan ziyade gayesi insanlar alemine paralel, ancak görünmez ruhlar alemi ile ilişki ve beşeri işlerin yönetiminde ruhların desteğini sağlamaktan ibaret ekstazik ve trapötik metodlar toplamıdır* diye tanımlamaktadır.² Özü itibarıyla animizm, animatizm ve zoomorfizme kadar birçok görünüm altında karşımıza çıkan şamanlığı diğer din ve düşünce

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Mircea Eliade, *La Chamanisme et les techniques Archaiques de l'Extase*, Payot, Paris, p. 14.

² Mircea Eliade, Ioan P. Couliano, *Dictionnaire des religions*, Paris 1990, p. 99.

sistemlerinden ayıran temel özellik, şamanlıkta yaşayan insanla onun çoktan ölmüş olan ataları arasında sıkı bir bağın bulunmuş olması gerçeğidir. Şamanlıktaki bu bağı büyücü, sihirbaz, talip ve nihayet din adamı olarak kabul edilen şamanlar kurmaktadır. Eski Türk dinini şamanizm olarak belirlemek hatalıdır, çünkü bu dinin boyutları şamanizmi aşmaktadır. Bununla birlikte şamanizm, eski Türk dini ile öylesine içiçedir ki, bu bakımdan diyebiliriz ki, şamanizm olsa olsa eski Türk dininin sadece bir boyutunu oluşturmaktadır. Şamanizmin çok esnek bir yapıya sahip olması resmî dinler tarafından ortadan kaldırılmasına engel olmuştur. Sosyal bir gerçeklik olan şamanizm ile Bektaşîlik inançlarını bu çerçeveye içinde karşılaştırmak istiyoruz. Bu sebeple öncelikle konu ile ilgili bazı şaman hikâyelerini burada zikretmekte fayda vardır:

1 - *Kurtarıcı şaman kız*

Geçmiş zamanlarda, hele Yakut olduğumuz dönemlerde Yölken Bıraayı adında bir şaman yaşıyordu. Bizim Oltek cemaatının ecdâdı olan bu şaman, rivâyete göre, katil bir kişi idi, çok şamanları yiyip canını almıştı. Kimi gönlünden geçirmişse onu verdi. Bu özelliğinden dolayı diğer şamanlar ona düşman oldular ve onu yok etmeyi düşündüler.

Bir defa dokuz şamanın Abaası'ları (kötü ruhları) bir yere toplanıp onun üzerine yürüdüler. Onlar hemen her dona girdiler; Ayı, kurt, köpek ve hatta öküz bile oldular.

Onlar çok olduklarından hemen şamanı yemeye başladılar.

Bu durum karşısında, şaman canını kurtarmak için kaçabilmenin yolunu aradı ve onun ruhu korkunç bir kuşa dönüp Lena ırmağına doğru uçtu. Oradan da ırmağın akış istikametine yöneldi. Bunu gören diğer şaman ruhları da hemen *kuş donuna* girip onun ardınca gittiler ve onu kovdular.³

2 - *Şamanoğlu atasının intikamını alıyor*

Adagalaah adında bir şaman yaşıyordu. O da eski ananeye göre başka şamanlarla yarışmak zorundaydı.

³ *Şaman Efsaneleri ve Söylemeleri*, (Tercüme ve tertip edenler: Fuzuli Gözelov, Celal Memmedov), Bakı 1993, s. 84.

Bir defa Kısınce şaman büyük bir *kuş donuna* girip uçup *Ink-Haya* dağına geldi, kondu. Kısınce şamanın boynu o kadar uzun idi ki, ırmağın bu sahilinde durup öbür sahilinden ağzı ile ot koparırdı.⁴

3 - Şamanın balta yutması

... şaman kendi kendine mırıldandı ve öz ruhlarına bir şeyler söyledi. Bundan sonra Huren Ool yavaşça baltanın sapını çıkardı ve yavaş yavaş *baltayı yutmaya* başladı.⁵

4 - Aynı anda yedi yerde olan şaman

Meşhur şaman Kıçakan'ı kesip doğradığında o *yedi donda* ortaya çıkıp görünürdü. Birini tutup yere yıkıp doğramak istediğinde bir başka Kıçakan meydana çıkıp "onu bir daha doğrayın" derdi.

Bunu da tutup yere yıkıp kesmek isteyince bu defa da başka bir Kıçakan gelip "onu bir daha doğrayın" derdi. Bu Kıçakan öyle bir şamandı ki, aynı anda yedi yerde olabilirdi.⁶

5 - Balık şaman

Bir erkek şamanla bir kadın şaman kamlık etmeye başladılar. Kadın şaman dedi:

- Hangi dona girip birbirimizin gücünü deneyelim.

Erkek şaman:

- Balık donuna girelim. Dedi.

Kadın şaman *balık donuna* girip denize daldı. Erkek şaman da onu kovalamaya başladı. Kısa bir süre sonra ona ulaştı ve şaman kadını kuyruğundan yutmaya başladı. Ancak şaman kadın onun ağzına sığmadı. Büyük bir çabayla onun ağzından çıkıp erkek şamanın bizzat kendisini yuttu.

Şaman kadın *su kuşu donuna* girip evine uçarak döndü.⁷

⁴ Memmedov Gözelov, *a.g.e.*, s. 64.

⁵ *A.g.e.*, s. 65.

⁶ *A.g.e.*, s. 69.

⁷ *A.g.e.*, s. 76.

6 - *Mal-garaya ölüm getirmek*

Birgün Küsteh, Terbeet Mihail'in evine misafirliğine geldi. Terbeet Mihail'in karısı çok cimri idi. Şaman kadından et pişirmesini istedi. Fakat hanım etlerinin olmadığını söyledi ve şamana eti pişirmedi.

Şaman karıya "Biraz bekleyin etiniz olacak" deyip çıkıp gitti. Şamanın evi terketmesinden hemen sonra ev sahibinin öküz ve inekleri öldü.⁸

7 - *Şaman kadının gücü*

Çırtak Ool adında meşhur bir kadın şaman vardı. Bir defasında Çırtak Ool yabancı bir evde idi. O bu evde iken baktı ki bir dolapta bir içki bardağı mevcut. O, ev sahibinden kendisine biraz içki vermesini istedi. Ev sahibi ise ona evde içki bulunmadığını söyledi.

Çırtak Ool hiçbir şey söylemeden evden çıkıp gitti. Ertesi gün şaman kadına içki vermeyen eve yıldırım düştü ve ev yanıp kül oldu.⁹

8 - *Şamanın yıldızı koparması*

Eski zamanlarda Yotuuleeh Yergen Oyun adında bir şaman vardı. O, ulu yaratıcı *Uluğ Toyon*'a kamlık eylediği zaman ipten tutarmış.

Onun hakkında şöyle bir olay anlatırlar: Rivayete göre onun zamanında köyde bir yıldız meydana geldi. Bunun sonunda köyde bolluk-bereket azaldı. Ağaçlar, otlar kurudu. Yeryüzünün açlık bürüdü. Kışın ise gün batısından buz gibi soğuk rüzgar esmeye başladı.

Bu durumu gören şaman kamlık edip hemen o yıldızı gönderenin yanına göğe uçtu. Şaman göğe çıkınca kurt derisinden olan kürküne büründü, keskin baltasını da beline bağladı. Yedi gün gece-gündüz şaman durmadan kamlık etti. Kamlık ettiğinde şaman hemen o deriden yapılmış ipten tutmuştu. Şaman yedi gün gece-gündüz baltasıyla yıldızı doğradı. Anlatırlar ki, o yıldızı doğradıkça gökten yere buz dökülürmüş, gecelerden bir gece

⁸ Gavril Vasilyeviç Ksenofontov, *Şamanizm Izbrannie Trudi*, Yakutsk 1992, s. 184.

⁹ Memmedov Gözelov, *a.g.e.*, s. 64.

şaman gökten inip "Ben yıldızı koparıp doğradım. Yeryüzü hayatını düzene koydum." Şaman kamlık ettiği vakit o soğuktan buz bağlamış.

Rivayete göre o zamandan itibaren yüryüzünde yaşayış değişmedi. İşte bu çağda insan nesilleri birbirinden henüz ayrılmamışlardı.¹⁰

9 - Şaman Sat Soyzul'un mucizesi

Bu olaylar Terektig çayının sahilinde şaman Sat Soyzul'un yurdunda olur.

Mevsim sonbahar ve akşam olmuştu (gün kararmıştı). Ulu şaman Sat Soyzul özünün dediği gibi, *gökten düşen demirden yapılmış bıçağını çıkarıp göğsüne sapladı*. Ben tokmağın her darbesinden sonra bıçağın şamanın göğsüne nasıl girdiğini gördüm.

Öyleki bıçak sapına kadar onun göğsüne girdi. Şaman halsiz düşüp kaldı. Cemaat onun öldüğüne inanıyordu. Ancak bir müddet sonra şaman hareket etti. Bıçağı göğsünden çıkardı. Sakin bir biçimde kamlık etmeye başladı.¹¹

10- Şaman Mahunay kayağa binip atları koşmadan onları harekete geçirirdi. Söylenildiğine göre *Irkutlar*'ın başkanı onun gücünü denemek istedi.

"Yetmiş araba saman getirip şamanın üstüne dökün ve samanı yakın" dedi. Emredilenler söylenileni yaptılar. Saman sönünce baktılar ki şaman Mahunay kültün içinden ayağa kalkıp üstünü ve başını silkeleyip kalkıp gitti.¹²

11 - Su üzerinde yürüyen şaman

Çok eskiden Kaçikat kasabasında Kaçikaat Oyun isminde ünlü bir şaman yaşıyordu. Onunla ilgili bir çok mucize anlatılır. Onlardan biri şöyle idi:

¹⁰ A.g.e., s. 65-66.

¹¹ A.g.e., s. 68.

¹² Ksenofontov, a.g.e., s. 185.

Kaçikat birgün Nemyegin kasabasına geldi ve oranın yerli şamanı Sokolooh'tan kendisi ile birlikte yola çıkmasını istedi. Sokolooh buna razı oldu.

Onlar Lena ırmağının kenarına geldiler. Kaçikat şamanı ayağına bir ayakkabı giydi suyun üzerinden yürüyerek karşıya geçti. Sokolooh şamanı ile karşı tarafta bulunan sandalı bir el hareketi ile çağırdı. Boş sandal gelip onun yanında durdu. O şaman boş sandala binerek karşıya geçti.¹³

12 - Şaman Totogoş

Telengitler'de bir ulu şaman vardı. Bir gün Rus Çarı emir verdi ki, bütün şamanları yakın. Sadece Totogoş yanmadı. Bu durumu gören Rus Çarı ona *Abıs Kam* adını verdi ve onun kamlık yapmasına müsaade etti.

Ya Oyrot Hanın kendisi, ya da Elzen Hanın oğlu hastalanmıştı. Han şaman Abıs'ı ona kamlık etmek için çağırdı. Abıs Karez gelip hastayı kurtardı. Han ona yılıktan *dokuz at* bir de seyis verdi.

Totogoş atları karşıya gönderdi. Kendisi de gizlice Han'ın yurduna yakın bir yerde kaldı. Totogoş'un amacı Han'ın kızını kaçırmaktı. Şaman kızla söyleşip anlaşmıştı. Şaman, kızı gece kaçırdı. Han onların arkasına atlılar gönderdi ve emir verdi ki "eğer onları tutarsanız kızımı atların kuyruğuna bağlayın her parçası lime lime olsun. Şamanın da başını gövdesinden ayırın."

Atlılar denileni yaptılar. Kızı ikiye böldüler şamanın da başını bedeninden ayırdılar. Ayrılan başı da atın eğerinin kayışına bağladılar. Ancak *baş kahkaha ile gülmeye başladı*. Şamanın bedeni de sağlam insan gibi atlıların arkasından yürüyerek geldi. Onu böylece Oyrot hanın yanına getirdiler. Burada *Totogoş taşa döndü* ve şimdi orada durmaktadır. *Bu taş kimine sarı taş, kimine ak taş, kimine de kırmızı taş gibi gözükmektedir*.

Şimdi o taşın yakınlarında bir ulu şaman yaşamaktadır. Rivayete göre güçlü şamanlar bu taşın yanında hiç zarar görmeden kamlık ederken zayıf şamanlar ise ölürlür. Cemaat şimdi de bu taş kurban vermektedir.¹⁴

¹³ Memmedov Gözelov, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁴ *A.g.e.*, s. 63.

13 - Yaşlı kadın ve erkeği çocuk sahibi yapmak

Sielleh Esurgyu çok ihtiyardı. Karısı da 60 yaşında idi ve o zamana kadar hiç çocukları olmamıştı. Bir gün bunlara iki şaman geldi. Onlar Yakut ilinden geldiklerini ve Kaçikat (kuzey kangal) ulusundan olduklarını söylediler. Şamanlar o gece orada misafir kaldılar. Sohbet esnasında ev sahipleri çok ihtiyarladıklarını, ama bir türlü çocuklarının olmadığını söylediler.

Şamanlar gece orada kaldılar. Sabah olunca şamanlardan biri "Gece bir rüya gördüm. Rüyamda sizin çocuğunuzun olacağı müjdesi verildi" dedi. Ev sahipleri şamanlardan Tanrının kendilerine çocuk vermesi için dua etmelerini rica ettiler. Şamanlar da daha önce böyle birşey yaptıklarını söylediler ve dua etmeye razı oldular.

Şamanlar ilk önce Ayusıt'dan (doğum tanrısı) dua ederek ihtiyarlara çocuk vermesini istediler. Fakat bu konuda Ayusıt'dan yardım alamadılar. O zaman büyük şaman "Bana bu iş için yağmur ve şimşek tanrısı yardım etmişti" ona dua edelim dedi.

Ev sahipleri bu tanrıya da dua etmeleri için yalvardılar bunun üzerine şamanlar gece-gündüz dans edip dua ettiler. Sonunda yağmur ve şimşek tanrısı Syyulen-Bılıt Terayoçer syule Han'a ulaşabildiler. Bu tanrı şaman adaklarını, kurban ve duaları karşılığı ihtiyarlara iki erkek çocuk bahşetmeye söz verdi.

Çocuklardan birinin ismi Çohuh, diğerinin ismi ise bulutların ve yağmurun simgesi olarak adını Syyule Bagdarın olmasını istedi.

Şamanlar tanrının söylediğini ihtiyarlara anlattılar. Çocukların ruhu için de kadının başucunda brrr... (dua) okudular.

Ev sahibinden birçok hediye alan şamanlar, 3 yıl sonra geleceklerine dair söz verip oradan ayrıldılar. Gerçekten 3 yıl sonra dönen şamanlar ev sahiplerinin iki çocuğu olduğunu gördüler. Ev sahipleri de yeniden onlara hediyeler verdiler.¹⁵

¹⁵ Ksenofontov, *a.g.e.*, s. 193-194.

14 - *Ölünün diriltilmesi*

Eski zamanlarda Bergese Oyun adlı bir şaman vardı. Onunla aynı zamanda Hoçın ulusunda Hamnatçıt Oyun adında başka bir şaman da yaşardı.

Bergese Oyun'un bir dostu vardı. Bir gün dostunun biricik oğlu verem hastalığına tutuldu. Dostu Vilyuy'da oturan Bergese Oyun'a bir adam gönderdi ve Bergese Oyun'dan oğlunun hastalıktan kurtarılmasını istedi. Bergese şaman daveti alınca, daveti getiren adama "Ben hastayım, gidemem Hoçın'de benden hiç de geri olmayan Hamnatçıt adında bir şaman var onu götürün" dedi.

Hemen adam Bergese'nin söylediği üzere Hamnatçıt şamana müracaat etti. Bu şaman da gitmeye razı oldu. Bunlar yola koyuldular. Akşam olunca şaman beraberindeki adama "bana öyle geliyor ki boş yere gidiyorum. Hastanın durumu daha da ağırlaşmıştır. Şimdi başında beş şaman vardır. Biz oraya ulaştığımız vakit hasta ölecek o zaman ben kamlık edeceğim. Sen atın eğerinin altından oturacağı götürüp evin ortasına koyarsın sonra da bana içmek için süt verirsin" dedi.

Bunlar Inahsıt'ın evine geldiler. Baktılar ki Inahsıt'ın oğlu henüz ölmüş. Evde birçok adam vardı. Onların arasında beş şaman da bulunuyordu. Orada bulunanların çoğu ağlıyordu. Bunlar şamanı görünce ve onu boş yere getirdiklerini ifade etiler.

Buna aldırmayan şaman Namatçıt kamlığa başladı. İlk önce ev sahibinden süt pişirmesini istedi. Şaman kamlık ettiği zaman ölü dirildi ve süt istedi. Ölü süttten biraz tattıktan sonra "anlamıyorum ya ölmüş ya da bayılmışım" dedi. Namatçıt da "ben hele dün en özüm barede ruhlara haber verip onun canını saklamıştım, hasta ölmeyip kendinden geçmişti" dedi. Daha sonra şaman hastanın babasına dönerek oğlunun üç yıldan önce ölmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine çocuğun babası şamana üç at yükü hediye verip onu evine gönderdi.¹⁶

¹⁶ Memmedov Gözelov, *a.g.e.*, s. 111; Ayrıca karşılaştırma için bkz: *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî "Vilâyetname"* nşr: Abdalbaki Gölpınarlı, İstanbul 1990, s. 18-19.

Genel değerlendirme:

Özenle seçerek yukarıya aldığımız hikayelerde Kam, Oyun, Bahşi, Şaman ve Beki... adıyla anılan şamanların başvurduğu çeşitli olağanüstü olayları, Anadolu Alevî-Bektaşî menkıbelerindeki Baba, Eren, Alp, Alperen ve Abdal'ların gösterdikleri kerametlerle karşılaştırsak, ancak o zaman bunların birbirleri ile etkileşimini daha açık olarak görebilir, Anadolu'daki uzantılarını daha kolay tesbit edebiliriz. Bu düşünceden hareketle şaman hikayelerinde geçen unsurları (motifleri) tek tek ele alalım.

- a) Don değiştirmek (Bkz. 1,2,3,4,5, no'lu hikaye)
- b) Aynı anda çeşitli yerde gözükmek (4 no'lu hikaye)
- c) Kendisine yalan söyleyen kimseye kötülük musallat etmek (6 no'lu hikaye)
- d) Ateşte yanmamak (9 no'lu hikaye)
- e) İnsanları taşa çevirmek (10 no'lu hikaye)
- f) Akıldan geçenleri bilmek (11 no'lu hikaye)
- g) Yabancı bir cismi yutmak (3 no'lu hikaye)
- ğ) Yaralayıcı veya öldürücü bir cismi bedenine saptamak (8 no'lu hikaye)
- h) Tabiat güçlerine hükmetmek (7 no'lu hikaye)
- ı) Başka bir şamana karşı meydan okuyup onu alt etmek (5 no'lu hikaye)
- i) Ölüyü diriltmek (11 no'lu hikaye)
- j) Su üzerinde yürümek (9 no'lu hikaye)
- k) Yaşlı erkek ve kadını çocuk sahibi yapmak (12 no'lu hikaye)

Şamanlık inanışları ile Anadolu Alevî-Bektaşî hatta Sünnî menkıbelerdeki benzerlikleri ve örtüşmeleri daha iyi ortaya koyabilmek ve bu konuda okuyucuya karşılaştırma imkanı vermek için bunları şematik halde şöylece sıralayabiliriz.

SÜNNİ MENKİBELERDEKİ MOTİFLER:	ALEVİ-BEKTAŞI MENKİBELERİNDEKİ MOTİFLER:	ŞAMANLIK MENKİBELERİNDEKİ MOTİFLER:
Aynı anda değişik kılıklarda görünme	Aynı anda değişik kılıklarda görünme	Aynı anda değişik kılıklarda görünme
Mekan aşma	Mekan aşma	Mekan aşma
Öldükten sonra dirilmiş görünme	Öldükten sonra dirilmiş görünme	Öldükten sonra dirilmiş görünme
Akıldan geçenleri bilme	Akıldan geçenleri bilme	Akıldan geçenleri bilme
Gelecekte olanları haber verme	Gelecekte olanları haber verme	Gelecekte olanları haber verme
Ölüyü diriltme	Ölüyü diriltme	Ölüyü diriltme
Hastalıkları iyileştirme	Hastalıkları iyileştirme	Hastalıkları iyileştirme ...
Tabiat kuvvetlerine hükmetme	Tabiat kuvvetlerine hükmetme	Tabiat kuvvetlerine hükmetme, Yıldızı koparma,
Hasımlarını çeşitli şekilde cezalandırma	Hasımlarını çeşitli şekilde cezalandırma	Hasımlarını çeşitli şekilde cezalandırma
	Hayvan kalıbına girme,	Hayvan kalıbına girme
	Göklerde uçma	Göklerde uçma
	Ateşte yanmama	Ateşte yanmama
Başka bir veliye meydan okuyup onu alt etme	Başka bir veliye meydan okuyup onu alt etme	Başka bir şamana meydan okuyup onu alt etme
	İnsan, hayvan ve bitkiyi taş a çevirme	İnsanları taş a çevirme
	Düşman ve hasımlara kötülük ve felaket musallat etme	Düşman ve hasımlara kötülük ve felaket musallat etme
	Yaşlı kadın ve erkeği çocuk sahibi yapma	Yaşlı kadın ve erkeği çocuk sahibi yapma
	Suyu yarıp karşıya geçme	Su üzerinden yürüyerek karşıya geçme ¹⁷

Yukarda belirtilen motifleri sadece Hacı Bektaşî Veli'nin *Vilayetname*'sindeki motiflerle karşılaştırsak hikayelerde söz konusu edilen kahramanlar dışında hemen hepsinin aynı özelliğe sahip olduğunu görebiliriz. Örneğin, Hacı Bektaşî Veli güvercin donuna girerken,¹⁸ veliler-

¹⁷ Tablo ile ilgili karşılaştırma için Ocak'ın tahlillerinden yararlanılmıştır. Bkz: A. Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Ankara 1984, s. 91-93.

¹⁸ *Vilâyetname*, s. 18.

den diğer biri de doğan donuna girmiştir.¹⁹ Anadolu inanışları içerisinde yaygın olan biçim değiştirmede ikinci bir boyut da cinlerin insan, keçi, vb. donlarına girmesidir. Bu da her iki toplumda da yaşayan inanışlardandır.

Bir veliye meydan okuyup onu alt etme hakkında anlatılan menkıbenin bir benzeri Develi ilçesinin Sünnî bir köyü olan Epçe'de anlatılmaktadır. Şöyleki; Develi ilçesi Epçe köyünde medfun Epçe Sultan günlerden birgün aynı ilçeye bağlı Havadan köyü zaviyesinde bulunan şeyhi ziyaret etmek ister. Epçe Sultan bir koça binerek havalanır ve Havadan köyüne doğru yönelir. Epçe Sultan'ın kendisini ziyarete gelmekte olduğunu anlayan Havadan şeyhi ise Epçe Sultan'ı karşılamak için bir kaya parçasına biner ve havalanır. Her iki veli de belli bir noktada karşılaşırlar. Veliler birbirlerini selamlarlar. Ancak Epçe Sultan, Havadan şeyhinin kendinden daha üstün olduğunu onun bir kaya parçasına binip gelmiş olmasından anlamış olur ve hayatı boyunca ona saygı ve hürmette kusur etmez.

Her ne kadar bazı araştırmacılar Bektaşî menkıbeleri ile Hristiyan azizlerine ait menkıbeler arasında bir benzerlik ve paralellik kurarak Bektaşî menkıbelerini Hristiyanlıktaki azizler kültürüne bağlamak istiyorlarsa da, bu birkaç örnek bile şamanlık inanışlarının Anadolu Alevî-Bektaşî ve hatta Sünnî inanışlar üzerinde ne kadar etkili olduğunu bunların kaynağının temelini şamanlık inanışının oluşturduğunu gösterir kanaatindeyiz.

Öte yandan bu benzerlikler Türklerin İslamiyete girdikten sonra geçmiş kültürlerini tamamen unuttukarı ve onların Müslüman Türkler arasında hiçbir izinin kalmadığı iddialarının da acelece yapılmış genellemeler olduğunu göstermektedir. Hatta bu benzerlikler İslamlaşmadan önce eski Türk dini izlerinin sadece Alevî-Bektaşî marjinal gruplarda devam ettiği iddiasının da eksikliğini ortaya koymaktadır. Doğrusu bu etkilerin aynı zamanda Sünnî Müslüman Türklerin halk dindarlığı içerisinde de devam ettiğiidir.

Ayrıca bu hikayelerde üzerinde durulması gereken diğer bazı hususlarda dikat çekmek istiyorum. Bu da, hikayelerdeki hakim motifler dışında anlatımda kullanılan ve her biri bir inancın ifadesi olan kavramlardır.

¹⁹ A.g.e., s. 19.

Bunlar: *İtik, dokuz rakamı, kurt derisine bürünerek tanrı ile temas, taş kesilme ve ayrıca kadın şamanlar* hususudur. İtik (Iduk), Türklerde teşekül eden en önemli dinî kavramdır. Bu kavramla kutsal olan, olmayandan ayrılmaktadır;²⁰ Dokuz rakamı kuzey ve doğu Türklerinin kullandıkları kutsal rakamlardır. Kurt derisine bürünerek her türlü kötülüklerden korunmak, bütün Anadolu halk inanışlarında mevcut olduğu gibi, bozkurtun kutsallığı ile ilgili diğer bir inanış da günümüzde Kayseri Sarioğlun ilçesi Karpınar Türkmen Alevîlerinde "*Bozkurt ile kıyamete kalasın*" sözünde yaşamaktadır. Şamanlıkta kadın şamanlar'ın bulunması, özellikle semitik kültür ağırlıklı dinlerin kadına bakışı dikkate alındığında, oldukça önemli ve ileri bir anlayış olarak karşımıza çıkmakta, Türk toplumunda kadının toplumda üstlendiği rol burada en açık biçimde kendini göstermektedir. Belki de bu anlayış Anadolu Bektaşî inanışlarındaki *Bacıyan-ı Rum* teşkilatının arkaik bir biçimini oluşturmaktadır denilebilir.

Kesik başın gülmesi,

"Kelle koltuğunda üç gün savaştı.

Şehitlere serdar oldu Gençosman"

mısralarındaki inançla aynı benzerliği göstermektedir.

Taş kesilme (taşa dönüşme) ise bütün Anadolu halk inançlarında oldukça önemli bir yer tutmaktadır.²¹

Yukarıda da ifade edildiği üzere şaman rivayetlerinde görülen *dokuz rakamı, İtik Haya* (kutsal kaya), *şamanın kurt derisinden kürk bürünmesi, taş kesilme motifi* ve *bir din adamı olarak kadın şamanların bulunması* Türk kültürü açısından oldukça önemlidir. Bütün bu unsurlar hem Alevî-Bektaşî inanışlarında hem de Sünnî inanışta yer almakta hatta onların temelini oluşturmaktadır.

²⁰ Memmedov Gözelov, *a.g.e.*, s. 69.

²¹ Saim Sakaoğlu, *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara 1980, s. 140; Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973, s. 41.

Önemle üzerinde durulması gereken bir diğer husus da *hocalara okunmadır*. Gerek Sünnî, gerekse Alevî-Bektaşî Müslümanlığı içerisinde eski Türk dininin kalıcı izlerinden birini de hastalıklar ve başka amaçlarla hoca veya dedelere başvurma geleneğinde görmek mümkündür. Bu gelenek içerisinde eski Türk kamlarının dinî-sihri birçok uygulamaları İslâmî motiflerle bezenerek meşrulaştırılmışlardır. Ancak bu devamlılık sadece Anadolu'da Müslüman Türk halk dindarlığı içerisinde kendini göstermez. Türklerden, başka dinlere girenlerde de bu devamlılığın izlerini bulmak mümkündür. Hakikaten, örneğin Hristiyan Türklerden Gagauzlar'da *babu* (yaşlı kadın) lara okunma adeti eski Türk kamlarının yukarıda sözü edilen uygulamalarının devamının bir başka örneğini oluşturmaktadır.²²

Orta Asya şamanlığı içerisinde yer alan nazar tedavisi ve ondan koruma için başvuru pratikler; kurt ağzı bağlama, çocukların ağlamasını kesmek²³ Kutsal kabul edilen ağaçlara çaput bağlamak²⁴ ve hatta albastı... vb. inanış ve uygulamalar günümüz Türkiye'sinde de hem Sünnî, hem de Alevî-Bektaşî topluluklarınca aynı şekilde kabul edilmektedir.

Yukarıdaki tabloda dahil, bütün bu hususlar gösteriyorki, şamanî inanışlar ve bu inanıştaki unsurlar, Anadolu'daki Alevî-Bektaşî anlayışında değil, Sünnî anlayış üzerinde de etkilidir. Ancak burada şunu da ifade etmek gerekir ki, Türk Alevî-Bektaşîliğinin şamanlık bağlantısı Sünnî bağlantıdan daha fazladır.

Sonuç:

Kısa ifade etmek gerekirse, hem Anadolu Sünnîliği hem de Alevî-Bektaşîliği kültürel temel kaynağını Orta Asya şamanlık inanışlarından almakta, her iki inanış da o kaynaktan beslenmektedir.

²² Harun Güngör, "Gagauz İnanış ve Adetleri ile İlgili Bazı Notlar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mart 1994, sayı 87, s. 26.

²³ B. Rintchen, "Moğol ve Kazak Etnografyasından Seçmeler", çev: Harun Güngör, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 1985, sayı: 39, s. 225-229.

²⁴ Mihaly Hoppal, *Schamanen und Schamanismus*, Augsburg, Pattloch 1994, p. 162.

NEREDE BULUŞALIM? (Alevî - Sünnî Nasıl Kaynaşır?)

HÜSEYİN TUĞCU*

İnsanlık tarihine mührünü vuran, tüm dünyaya örnek olan, farklı ilim, din, ırk, kültür özellikleri taşıyan, nice mazlumlara, masumlara, yetimlere, öksüzlere, kimsesizlere, güçsüzlere, çaresizlere kol-kanat geren, haklılara, muhtaçlara yardım elini uzatan aziz milletimizin, farklı kültür, inanç, örf adet ve geleneklerini gözönünde bulundurarak, ortak değerleri baştacı ederek, tarihî, dinî, millî, kültürel, maddî ve manevî değerlerinden destek alarak, şehit kanlarıyla şekillenen Türk Bayrağı'nın gölgesinde, gaziler yurdu bu kutsal topraklarda, Sivas'ta, Maraş'ta, Çorum'da, İstanbul'da... toplumun huzurunu bozan art niyetlilerin samimiyetsizlerin, bozguncuların, bölücülerin, fitnecilerin, tahrikçilerin, provakatörlerin, ikiyüzlülerin, kalleşlerin, hainlerin, gafillerin, düşmanla işbirlikçilerin, marksistlerin, komünistlerin, materyalistlerin, ateistlerin, vatan, millet, din, devlet düşmanlarının tekrar tekrar sahneye koydukları oyunlarına gelmemesi için, bazı yöneticilerin, ehliyetsizlerin, bilgisizlerin, cahillerin, beceriksizlerin, basiretsizlerin... aynı gaflete, hatalara düşmemesi için; Türkiye Cumhuriyeti Devleti başta olmak üzere, kendini büyük Türk milletinin bir ferdi olarak gören, ancak, çeşitli sebeplerle dünyanın değişik yerlerinde bulunan her Türk vatandaşının, milletimizin, dirlik-düzenliliği, birlik ve beraberliği,

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Araştırma Görelisi, *Genç Erenler Dergisi* Danışman Koordinatörü.

vatanın bölünmezliği, devletin bütünlüğü, güçlülüğü, sonsuzluğu için, aynı havayı, suyu, işi, aşu, dili, dini, acıyı, kederi, neşeyi, sevinci, sosyal gerçekleri paylaşan Alevî-Sünnî toplumumuzun barış içinde yaşamaları için şu konulara dikkat çekilmek istenmiştir:

İlim, İslâm, hoşgörü, sevgi, saygı, ahlâk, adalet, barış, kardeşlik dayanışma, samimiyet, medeniyet, büyük millet, yüce devlet tecrübeleri çerçevesinde; kardeşçe, dostça, özgürce, insanca yaşamasını sağlamak amacıyla;

1- İslâm'ın asıl kaynağının daima temiz, saf, berrak olduğu, aydınlar tarafından halka devamlı hatırlatılmalıdır. Müslümanların, her toplumda olduğu gibi, hatalarının, bid'at (sonradan ortaya konulanların) ve hurafelerin (uydurmaların), İslâm'ın güzelliğini gölgeleyemeyeceği bilinmelidir.

2- Ayrılıkların, farklı düşünce ve kültür yapılarının olabileceği, halkın anlayacağı dilden anlatılmalıdır.

3- Problemlerin, kendi inancımız, mezhebimiz, meşrebimiz, ekolümüz (tutumumuz), tarikatımız (gidişimiz), cemaatimiz, partimiz, v.s.'nin ölçüleriyle değil; ilmî, dinî, millî, tarihî, insanî ölçülerle çözümlenebileceği daima hatırlanmalıdır.

4- Alevîlik-Sünnîlik ayrımında, sondan başa doğru değil, baştan sona doğru bir sıra takip edilerek, tarihî gerçeklerden, esas kaynaklardan yola çıkılmalıdır. Söylentilere, masal ve hikâyelere yer verilmemeli, böyle olanlar da, doğru bir şekilde halka iletilmelidir.

5- Problemleri çözmek için, önce, ortak noktaların belirlenmesi gerektiği, prensip olarak kabul edilmelidir.

6- Gerçek Alevîlik ve Sünnîlik ile sahtesi (bilgisizler, ayrımcılar) bilimsel açıdan ortaya konulmalı, samimî olanlar üzerinde durulmalıdır.

7- Alevîlik ve Sünnîlik'teki güzelliklerin sadece kendilerinden kaynaklanmadığı, temelde İslâm ve Türk kültürünün güzelliklerinden kaynaklandığı, topluma anlatılmalıdır. Taassup veya hoşgörünün, her iki düşünce yapısına sahip olan insanlar tarafından, farklı zaman veya

mekânlarda, zaman zaman kullanıldığı, bütün bunların kişisel veya toplumsal özelliklerden kaynaklandığı, örneklerle belirtmek gerekmektedir. Hataların temelinde, insan unsurunun bulunduğu, gözden uzak tutulmamalıdır.

8- Herkesin bilir-bilmez konuştuğu Diyanet-Siyaset-Tababet (Tıp) konularından, özellikle dinî konularda, sahasında ehliyetli kişilerin konuşmasını kolaylaştıran çalışmalar yapılmalıdır.

9- Alevîlik-Bektaşîlik-Sünnîlik hakkında bilgi ve belgelerin toplu halde bulunduğu, merkezi Ankara'da bulunan, bir dökümantasyon merkezi kurulmalıdır.

10- Alevî - Sünnî kültürel özelliklerinin ortak yönlerini ortaya koyan, uzlaşmayı, yakınlaşmayı sağlayan, partiler ve cemaatler üstü, yabancı felsefî düşüncelerden uzak, millî çizgide, ilme dayalı, akılcı, araştırmacı aylık bir dergi veya gazete çıkarılmalıdır. Derginin veya gazetenin hedef kitlesi; birlik, barış, kardeşlik amaçlı genel kitleye yönelik; tabulaşmış kanaatleri tartışmaya açarak, ön yargıları kaldırma amaçlı aydınlara yönelik, geçmişin kötü izlerini silerek, farklı ve kaynaşmış, araştırmacı bir gençliğe yönelik olmalıdır.

11- Böyle bir derginin veya gazetenin düzenli bir şekilde, ülke çapındaki tüm Alevî-Bektaşîlik Dede ve Babalarına ulaşması sağlanmalıdır. Dergi veya gazete en az bir yıl süreli olarak, birer aylık halinde ve yüzbin tirajın altında olmamak kaydıyla desteklenmelidir. Derginin veya gazetenin yöneticileri, kesinlikle, herhangi bir siyasî çizgisi uç noktada olanlar olmalıdır. Dergi veya gazete toplumun sağ-sol, Alevî - Sünnî bütün kesimlerine ulaşacak nitelikte olmalıdır.

12- Birlik-beraberlik üzerine yazılan eserlerin yayınlanacağı bir yayınevinin kurulması sağlanmalıdır. Yayınevi ve basımevi birlikte olmalıdır.

13- Erdem dergisinde yapılacağını, Prof. Dr. Sadık Tural'dan öğrendiğim, Alevîlikle ilgili yayınların tahlil ve tenkidine ayrılmış yılda bir yayınlanacak bilimsel bir dergi çıkartılmalıdır.

14- Alevîlik-Sünnîlik konularıyla ilgili olarak, bazı kişi ve kurumlar tarafından, devamlı surette, İran'la tartışmanın, İran'ı tek sebep olarak

göstermenin, ilmî bir dayanağı olamaz. Tarih boyunca ortaya çıkan, bazı siyasî anlaşmazlıklar, hatta kavgalar, tekrar ilim süzgecinden geçirilmelidir. Düşman değil, dost olmanın yolları üzerinde durulmalıdır. Tedbir elden bırakılmamalıdır. Ancak ortak noktaların farklılıklardan daha çok olduğu; İran kültürünün asırlarca Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı büyük kültür ve medeniyetlerinin bir parçası olduğu gözden uzak tutulamaz.

Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevîler bizlere diğer geçmişteki pekçok devletten daha yakındırlar. Şiîler güçlü diye soydaşlarımız olan Tacikistan'ı, Afganistan'ı, Azerbaycan'ı dışlayamayız. Bu ülkelerle yapılan karşılıklı, ikili anlaşmalar tekrar tekrar gözden geçirilmeli, yeni ve daha sağlıklı öneriler üzerinde durulmalıdır.

15- Gerçek Atatürkçü Alevî-Sünnî gençler ile, Atatürkçülüğü maske olarak kullanan Marksist Alevî-Sünnî gençler ayırıldirmeli, iyi tanınmalıdır.

16- Oy kaygısıyla, Marksist Alevî ve Sünnîlerin her söyledikleri sözler ve istekler kabul edilmemelidir. Bunlar iktidar partisi başta olmak üzere, yetkili kişi ve kurumlarca, anında cevaplandırılmalıdır.

17- Alevî-Sünnî yakınlığını sağlayıcı kültürel faktörler baz alınarak, üniversiteler ön planda tutularak, şiir, hikâye, roman, tiyatro, film senaryosu yarışmaları düzenlenmelidir. Teşvik ödülleri yüksek tutulmalıdır. Ehil kişi ve kurumlara önem verilmelidir.

18- Alevî-Sünnî kardeşlik-dostluk-birlik dernekleri ve vakıflarının kurulmasına kolaylıklar ve teşvik getirilmelidir. Ayrılkçılar engellenmelidir.

19- TRT kanallarından, her hafta birer saatlik yayında, birlikten yana olan iki-üç Alevî-Sünnî aydının konu hakkında konuşmaları, sohbet etmeleri sağlanmalıdır.

20- Dış güçlerin konuyla ilgili düşmanlıklarını, yanlışlarını, oyunlarını, tarihî bilgi ve belgeler ışığında açıklayacak, gerçekleri anlatacak, bir temel kitap yayınlanmalıdır.

21- Alevî ya da Sünnî kökenli olup da, toplumu sarsıcı konuşmalar, açıklamalar yapan, yayın faaliyetinde bulunanların sözleri,

kısa ve özlü bir biçimde eleştirilerek, cevaplandırılarak, Belediye reklâm panolarında asılı tutulmalı, basın-yayın organlarında halka sunulmalıdır. Mutaassıp Alevî-Sünnî liderlerin, yöneticilerin, ilim adamlarının mutassıphıkları teşhir edilmeli ve kamuoyunda uyarılmalıdır.

22- Belediye ve resmî kurumlarda birliği sağlayıcı yer isimleri konulmalıdır. Kısmen de olsa yapılmaya çalışılanlara (Hacı Bektaş Velî, Yunus Emre, Âşık Veysel Parkı, caddesi, sokağı, camii, üniversitesi, ilkokulu, ortaokulu, lisesi, vs.) önem verilmelidir.

23- Türkiye'deki Alevîliğin, Türk toplumunu ilgilendirdiği ve İslâm kaynaklı olduğu üzerinde özenle durulmalıdır. Mazdekizm, Judeo-Grek (Yunan), İran, eski Anadolu, vb. kültürlerin devamı olmadığı hatırlanmalıdır, hatırlatılmalıdır. Gerçek, ilmî belgelerle ortaya konulmalıdır. Marksistlerin eski Anadolu kültürü dedikleri, çok tanrıcı, bilim dışı, ahlâk yoksunu eski Yunan, Roma, Bizans artıklarıdır. Alevîlikle hiçbir ilgisi yoktur.

24- Anadolu'daki halklardan söz ederken, "mozaik" sözcüğünün kullanılmasına karşı çıkılmalı, kullanılmamasına özen gösterilmelidir. İngilizlerin dahi, Osmanlı'dan alıp kullandığı model, tekrar gözden geçirilmelidir.

25- Üniversitelerde konuyla ilgili olarak bilimsel araştırmalar, çalışmalar yaptırılmalı, teşvik edilmelidir.

26- Üniversiteli gençlikten oluşan ve sadece birlik-beraberlik konusu olan şiirleri, türküleri müzikalize eden bir müzik ve folklor ekibi oluşturulmalıdır.

27- İslâm'ın Cumhuriyetçi, demokratik, laik, toplumsal ve çağdaş bir sistem olduğu, Alevî-Sünnî tüm insanımıza ve hatta diğer toplumlarla bile insanca yaşama hakkını verdiği, din ve ilim adamlarınca, halkın anlayacağı dilden anlatılmalı ve yazılmalıdır.

28- Türkiye'deki Alevîliğin, İran'da Caferî, Irak'ta, İmamî, Suriye'de Nusayrî, Lübnan'da Dürzî mezhep ve ekollerinden çok farklı olduğu ortaya konulmalıdır. Özellikle, Bektaşîliğin Sünnîlikle içli-dışlı olduğu, Anadolu ve

Balkanlar'dan örnekler verilerek halka anlatılmalıdır. Konuyla ilgili güzel baskılı, iyi dağıtım yapılmak şartıyla, broşür ve kitapçıklar yayınlanmalıdır.

29- Partiler ve cemaatler üstü bir ilim şûrası (komisyon) oluşturulmalı, Millî sorunlar burada karara bağlanmalı. Daha sonra, yetkili makamlara yardımcı olunmalıdır. Şûra'da tüm idarî, siyasî, adlî, askerî, dinî, iktisadî, sosyal, kültürel, bilimsel yetkisi bulunan resmî, yada gayri resmî kurum, kuruluş, temsilcilerinin fikir, görüş, düşünce ve önerilerine yer verilmeli, değerlendirilmelidir. Ancak, bölücü ve yıkıcılara fırsat verilmemelidir. Alevîlik-Sünnîlik konusu bu şûrada değerlendirilebilir.

30- Üniversiteler, Diyanet İşleri Başkanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Turizm Bakanlığı ile bazı kurum, kuruluş, dernek, vakıf, sendikalar, konuyla ilgili ortaklaşa komisyonlar oluşturmalıdırlar.

31- Hacı Bektaş Veli'nin "Makâlât"ı "Hacı Bektaş Veli'nin Makaleleri" adıyla Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca, çok sayıda basılıp yayınlanmalıdır.

32- Örgün ve yaygın eğitimden, özellikle din eğitimi ve öğretiminden, Alevî-Bektaşî dedeleri ve çocukları özel olarak yararlandırılmalıdır. Dedeler cahil bırakılmamalı, dinî eksikliklerini tamamlamalarına yardımcı olunmalıdır. Fakat, hiçbir zaman zorlama olmamalıdır.

33- Alevî-Bektaşîlerin yoğun olduğu bölgelerde görevli müftü ve vâizlerin özel eğitimden, seminerlerden geçirilmeleri gereklidir. Sosyal yönü çok zayıf olanlar, görevlerinden alınıp daha farklı yerlerde, görevlerde istihdam edilmelidir. Müftü, vaiz ve imamların vaaz ve hutbelerde Ehlibeyt, Hz. Ali, Oniki İmamlar üzerinde zaman zaman durmaları, onları Alevî-Sünnî halka anlatmaları, tanıtmaları yönünde çalışmalar yapılmalıdır.

34- Avrupa'da ve Avusturalya'daki Alevî kökenli işçi ve ailelerinin, kültürel erozyana uğramaması için, kaybedilmemesi için gereken tedbirler alınmalıdır. Kilisenin, misyonerlerin, oryantalistlerin, Yehova şahitlerinin, Bahaîlerin, vs. tuzağına düşmeleri önlenmelidir, tedbir alınmalıdır.

35- Yesevîlik-Ahilik-Bektaşîlik'in geçmişten günümüze sosyo-kültürel etkileri üzerinde durulmalıdır.

36- Anadolu'nun Türkler tarafından iskânı konusu yeterince incelenmeli Yesevî-Bektaşî derviş ve tekkelerinin rolü ortaya konulmalıdır.

37- Balkanlar'da ve Orta Doğu'da eski Bektaşî tekke ve dergâhlarının kültürel yönden aynen veya müze olarak yeniden açılıp işlerlik kazandırılması için, ülkelerarası siyasî ve kültürel ilişkilerde bulunulmalıdır. Bu konuda, yerinde incelemelerde bulunmak üzere, akademisyenler görevlendirilmelidir.

38- Türk boylarından hem Alevî, hem de Sünnî olanlar, üzerinde durulmalı, niçin böyle oldukları, ilmî olarak açıklanmalıdır (Avşar, Sıraç, Çepnî, Türkmen, Dodurga, v.b., Türk-Kürt-Zaza, Arap-Acem kökenli Alevî ve Sünnîlerin ortak noktaları, paydaları tesbit edilip sonuçlar basın-yayın kanalıyla halka yansıtılmalıdır).

39- Talim Terbiye Kurulu, mevcut hâliyle yetersizdir; edebiyat, tarih, felsefe, sosyoloji, sanat tarihi ile din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin programları ile kitapları mutaassıp tavrılı kurum ve kişilerin elinden alınmalı, bu kurum akademik bir yapıya kavuşturulmalıdır.

40- Üniversitelerin öğretmen yetiştiren eğitim, edebiyat ve ilahiyat fakülteleri ile, tarih, felsefe, sosyoloji v.b. bölümlerinde "Kültür ve İnanç Birliği" dersi konulmalıdır. Öğretmenler bu konuda bilinçlendirilmelidir.

41- Alevî-Sünnî halk âşıklarının, halk ile daha içli-dışlı hâle gelmeleri sağlanmalıdır. Yılda birkaç defa, ortak şölen düzenlenmelidir.

42- Alevî-Sünnî çatışması çıkartmak isteyen yıkıcı, bölücü örgütlerin yayınları ve faaliyetleri devamlı kontrol altında tutulmalıdır. Alevî-Sünnî gençlerin bu örgütlere katılmaları önlenmelidir.

43- Alevîlik ve Sünnîlikle ilgisi olmayan, ya da bunları kabul etmediklerini söyleyen, ima eden, fakat sadece sanatçı ve yazarlık kimliklerini koz olarak kullananların, bazı tahrik edici yazı ve konuşmaları, halka açıklanmalıdır. Tahrikler cevaplandırılmalıdır.

44- Hazreti Ali ve Oniki İmamlar'ın soyundan gelen Alevîlerin ve Sünnîlerin her ikisinin de baştaçı edindikleri, hatta Ehli Sünnet ve'l-

Cemaat'in belkemiğini oluşturan dinî cemaat önderlerini, tanıtıcı genel bir kitap ortaya konulmalıdır (Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş Velî, Abdülkadir Geylânî, Ahmed er-Rufâî, Ahmed Tîcanî, Seyyid Nizamoğlu, v.b.).

45- Hazreti Ali'nin soyundan gelmediği halde, her iki tarafça da benimsenen kişiler ile ilgili genel bir kitap yayınlanmalıdır (Yunus Emre, Şeyh Edebâlî, Ahî Evran, Fuzulî, Âşık Veysel, v.b.).

46- Aşure günü, dinî bayram kabul edilmeli ve resmî tatil olmalıdır.

47- Önemli günlerde broşür, bülten, poster, rozet gibi iletişim araçlarından yararlanılmalıdır.

48- Zenginlerin, aydınların, yöneticilerin ortak eserleri (site, kurum, kuruluş, kooperatif, cami, cemevi, özel okul, fabrika v.s.) teşvik edilmelidir (Sakıp Sabancı ve Ali Rıza Bozkurt gibi ünlüler öncülük yapmalıdırlar). Uzun vâdeli olarak, bir küçük örnek şehir (köy - kasaba) inşa edilmeli, değişik bölgelerden, yükseköğretim mezunu ailelerin istekli olanları (Alevî-Sünnî), eşit sayıda seçilerek burada yerleştirilmelidir. Yerleşim yeri, Ankara-Kızılcahamam veya Ankara-Elmadağ anayolu üzerinde kurulmalıdır. Yani toplumun her kesiminin kolaylıkla gözlemleyebildiği bir yerde kurulmalıdır.

49- Alevî - Sünnî bazı köyler arasında, ençok üçer günlük, misafirlik gibi etkinlikler teşvik edilmelidir. Çevre tanıtım gezileri, turlar, kamplar düzenlenmelidir. Kardeş köyler tespit edilmelidir.

50- Din Şûrası'nda, Alevî kökenli İlahiyatçıların da tebliğ sunmalarına imkân tanınmalı, özen gösterilmelidir.

51- Gerek Anadolu'daki birbirinden farklı Alevî grupların içinde; gerekse Azerbaycan ve özellikle Türkmenistan ile Irak ve Suriye Türkleri arasında dinî inanış ve yaşayış konusunda, sosyolog ve ilahiyatçılardan oluşan "alan araştırması" grupları kurulmalı, üç veya beş yıllık bir proje ile sonuçları alınmalıdır.

52- Kültürel kimlik çatışmaları ve bunalımına karşı dinin, özellikle İslâm dininin rolü araştırılmalıdır.

53- Alevî-Sünnî kökenli dede ve müftüler arasında musahiplik (kardeşlik) bağları kurulmalıdır. Bunlar basın-yayın organlarında halka yansıtılmalıdır.

54- Sosyolog ve ilahiyatçılardan oluşan zenginleştirilmiş bir ekip tarafından, dinî hayat ve halk kültürü açısından Türk Alevî ve Sünnîliğiyle ilgili kavram ve terimleri açıklayan "Ansiklopedi" hazırlanmalıdır.

55- Hazreti Ali, Oniki İmam, Ehl-i Beyt, Muaviye, Yezid, Mervan, İmam Cafer Sâdık, İmam Azam Ebû Hanife, Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş Velî, Yunus Emre, Şeyh Edebâlî, Hallac-ı Mansur, Nesîmî, Şeyh Bedreddin, Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail, Ebussuut Efendi, Pir Sultan Abdal, Âşık Veysel gibi şahsiyetler, Alevî-Sünnî bakış açıları ile birlikte bir kitapta tanıtılmalı, ortak noktalar tesbit edilmelidir.

56- Her sene Nevşehir'in ilçesi Hacıbektaş'ta yapılan üç günlük anma törenlerinde, fırsatı ganimet bilip, Hacı Bektaş Velî ve Atatürk'ün arkasına gizenerek, din ve devlet düşmanlığı yapan, milletin inançları ile, millî kültürüyle alay eden, yabancı kaynaklı Marksist-Ateistlerin maskeleri, millet önünde sergilenmelidir. Özellikle burada satılan, bölücü, yıkıcı, ayrılıkçı yayınlar önlenmelidir. Törenlerden Sünnîlerin de daha rahat bir ortamda yararlanmalarını sağlayıcı tedbirler alınmalıdır. Yapılan panellerde ve konferanslarda, sırf Alevî kökenli diye dinsizlik propagandası yapanlara fırsat verilmemelidir.

57- Türkiye Cumhuriyeti devleti ve halkının kökü, dayanağı olan Türk ve İslam kültürünün birleştiği, hatta farklı yüzlerce kültür birikiminin toplandığı Osmanlı medeniyeti üzerinde durulmalıdır. Etnik ve kültürel kimliklerin Osmanlı modelinde kaynaştığı, örneklerle sunulmalıdır. Tarihteki bazı hataların, çirkinliklerin, bizlerce ve gelecek nesillerce tekrarlanmaması için, örnek oluşturması gerektiği üzerinde durulmalıdır. Her olaya ters bakan, olayları at gözlüğüyle gözlemeye çalışan, bardağın hep yarısını boş gören değil; daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak için, bilim aydınlığında gayret eden bir toplum yapısı ortaya çıkarmak metodlarının gelişmesine yönelik çalışmalar, çabalar içinde olanlar desteklenmelidir.

58- Osmanlı'nın ehliyetsiz, liyâkatsiz kişilerce yönetilmeye çalışıldığı son dönemlerinde, toplum olarak, Alevîsi, Sünnîsi ile sıkıntılı, buhranlı günlerin yaşandığı bir ortamda ortaya çıkan Bektaşî fıkralarının, günümüzdeki bazı medya tarafından, devamlı değiştirilerek ve Müslüman olan Türk

toplumunun idealleri ve inançlarıyla alay etmek için fırsat bilinerek, özellikle Ramazan ayında, hemen hergün yayınlamaları önlenmelidir. Bunlar birleşmeye değil, ayrılığa hizmet etmektedirler. Halbuki birlikten yana olan fıkralar da yazılıp anlatılmalıdır.

59- Sevgi, güven, kardeşlik, dayanışma, dostluk, ortak değerler ortamı oluşturulmalıdır. Hoşgörü, adalet, değişim, etkileşim, yenilik, kültür, din, çağdaşlık, demokrasi, cumhuriyet, laik, İslâm, Müslüman, Türk, azınlık v.b. kavramlar yeniden gözden geçirilmeli, ilmî süzgeçte arındırılmalıdır. Cemaat, şeriat, tarikat gibi kavramlar, tamamen ilim bazında değerlendirilmelidir. Siyasî açıdan bakmak yeterli değil ve olumlu bir sonuç vermemektedir. Yukarıda bahsedilen her bir kavram, günümüz toplum yaşamında, yararlı birer değerler manzumesi hâline getirilmelidir. Bu konuda oyuna gelinmemelidir.

60- Alevî-Sünnî evlilikleri teşvik edilmeli, bu tür evliliklerin masrafları, gerekirse devletçe karşılanmalıdır. Ancak, Marksist, Ateist Alevî ve Sünnî kökenlilerin bu tür sosyal ilişkilerine yardımcı olunmamalıdır. Çünkü, güçlerini, devamlı, kişi ve devlet aleyhinde kullanacaklar, fitne ve fesatlıklarıyla toplumu sürekli rencide edeceklerdir.

61- İlgililerce metodlu bir şekilde, Alevî ve Sünnî toplumun, büyük Türk toplumunun bünyesinde, yeniden kazanılması yönünde, açık, ilmî, kararlı bir politika yolu izlenmelidir.

62- Bireyler;

- Geriye değil, ileriye bakmalı,
- Hataları değil, doğruları görmeli,
- Tartışma değil, sohbet etmeli,
- Sırtını değil, yüzünü dönmeli,
- Samimi olmalı,
- Çok okumalı, taraflı olmamalı,
- Sevmeyi, paylaşmayı öğrenmeli,
- Beğenmedikleri, hoşlanmadıkları, benimsemedikleri bir fikri, düşüncüyü, örf, âdet, gelenek, görenek veya inancı sabırla dinlemeli, sabırlı olmalıdırlar.

- Eksiklikleri bağışlayıcı olmalıdırlar.
- Karşısındakileri rahatsız etmeden, tatlı dille ve davranışla gerçeği söylemeye çalışmalıdırlar.
- Eleştiri yapılacaksa, herkesin içinde değil, yalnızken yapmalıdırlar. "Sana yapılmasını istemediğin birşeyi, sen de başkalarına yapma" ilkesi, ilke edinilmelidir.
- Eleştiriler yıkıcı değil, yapıcı olmalıdır. Eğer, karşı taraf eleştirilecekse, bunu özellikle ve öncelikle, kendi düşünce yapısında olanlardan birileri yapmalıdır. Grupta otokontrol olmalıdır.
- Hissî davranılmamalı, kin güdülmemelidir. Hakaret edilmemeli, nazik olunmalıdır.
- Kendi hatalarını kabullenmeli ve itiraf etmelidir. "Herkes evinin önünü süpürse, bütün şehir temiz olur" prensibi ışık olmalıdır.
- Karşısındakinin yumuşaklığını fırsat bilip saldırıda bulunulmamalıdır.
- Karşısındaki iyilikleri, güzellikleri, aklî, mantıkî, ilmî sonuçları övgü ve takdirle karşıladığını, açıklamaktan çekinilmemelidir. Ne şekilde olursa olsun, birlik ve beraberlikten yana olanlara, her yönüyle kendisinden çok farklı olsalar da, saygılı olmalıdırlar.
- Başkalarının değer yargularıyla alay etmemeli, geleneklere ve inançlara saygılı olmalı, bilmediği bir konuda konuşmamalıdırlar.
- Karşılaştıklarında güler yüzlü davranılmalı, selamlaşılmalı, hâl-hatır sorulmalıdır.
- Dinî bayramlarda ziyaretleşmeli, hediyeleşilmelidir.

Dışgüçlerin kışkırtmasındaki Güneydoğu sorunu, sadece ülke topraklarında belli, küçük bir coğrafi bölgede cereyan etmektedir. Halbuki, Alevîlik-Sünnîlik bütün bir vatan sathına yayılmış durumdadır. Çok önemlidir. Derinliğine, genişliğine araştırılıp incelenmesi gereken millî bir sorundur.

Yaraya neşter vurmamak yetmez. Yaranın sarılması zorunludur.

Devletimiz, olayların önemi nisbetinde, milletiyle elele vererek, bu işin üstesinden gelmelidir. Alevîlik Sünnîlik sorunu, halledilmeyecek bir sorun değildir. Yeter ki devlet konuyu ciddî bir şekilde ele alsın.

Asırlardan beri devam eden bu sorun, bugüne kadar, devlet ve millet olarak, ciddiyetle ele alınan, ciddî bir programa konu olarak alınmamıştır. Daha büyük ihtilaflara meydan vermeden, halledilmelidir. Her geçen gün, hattâ her geçen saniye, aleyhte çalışıyor. Bu hususta maddî, manevî hiçbirşey esirgenilmemeli, hiçbir fedakarlıktan kaçınılmamalıdır.

Yukarıda maddeler halinde, genişçe sıralananlar, en kısa zamanda, kısa vâdeli olanları ön plâna çıkarılarak, ilgililerce gündeme getirilmelidir. Malî konularla ilgili ihtiyaçların giderilmesi planlanmadıkça, sadece işin keyfiyetinden söz etmek, ileride olumsuz sonuçların oluşabileceği ve onulmaz yaralarının toplumu sarsabileceği neticesine götüreceğinden, önce, para sorunları, maddî güç kaynakları halledilmelidir. Çalışmaya en kısa zamanda başlanılmalıdır.

Atatürk Kültür Merkezi Başkanı Prof. Dr. Sadık Tural'ın yüzlerce kişiye yazdığı anlamlı mektup, bir şuurlu adımdır. Bu eserin yayınlanmasından hemen sonra bir kavram ve terimler ansiklopedisi oluşturularak, ortak düşüncenin anahtarları oluşturulmalıdır.

Atalarına ve torunlarına karşı sorumluluk duyan akıl, vicdan, insaf ve bilgi sahiplerinin seslerini yükseltmelerini istiyor ve bekliyoruz.

TÜRKLER VE İSLÂMİYET

SALİM KOCA*

Türklerin İslâm dinine ve İslâm medeniyeti dairesi içine girmeleri, hiç şüphesiz Türk, İslâm ve Dünya tarihinin en önemli olaylarından biridir. Zira, bu tarihî olaydan kısa bir süre sonra İslâm ülkelerinin ortasında devletlerini kurarak, İslâm dünyasının kaderine hâkim olan *Türkler, İslâm dininin en kudretli savunucuları ve İslâm medeniyetinin de en büyük temsilcileri olmuşlardır*. Onlar, İslâm dininin ve İslâm medeniyetinin ilk mensupları olan Araplardan daha fazla, yani on asır süre ile bu tarihî görevi başarıyla sürdürdüler. Daha da önemlisi, Türkler içine girdikleri dünyada kendilerini yutmaya çalışan Fars ve Arap kültürlerine karşı millî kültürlerini ve kimliklerini koruyarak, zamanımıza ulaştırdılar.

1. Türklerle Müslümanların İlk Karşılaşmaları

İslâm dininin verdiği inançla ilerleyen Arap orduları, 635 yılında Kadisiye, 641 yılında da Nihavend Savaşı ile İran Sâsânî Devleti'ni yıktılar; ilerleyerek Ceyhun nehrine ve Kafkaslara ulaştılar. Bu sırada Doğu Göktürk Devleti çökmüş bulunuyordu (630). Batı Göktürk Devleti ise, derin bir bunalımın içine girmiş durumdaydı. Kafkaslar'ın kuzeyinde Göktürklerin devamı olarak ortaya çıkan Hazar Devleti de henüz kuruluş safhasındaydı. Gerek Ceyhun, gerekse Kafkas cephesinde Araplar ile Türklerin ilk karşılaşmaları, sınır çarpışmaları ölçüsünde kaldı ve iki taraf da birbirine karşı üstünlük sağlayamadı. Bu arada, Arap ordusu komutanı Ubeydullah b. Ziyad, 673 yılında Ceyhun nehrini aşarak, Buhara'ya ulaştı: fakat

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Maveraünnehir'de tutunamadı; geri dönmek zorunda kaldı. Aynı şekilde, Kafkas cephesindeki çarpışmada da Arap ordusu komutanı hayatını kaybedince, Arap ordusu geri çekildi (Taberî, 1958: İbnü'l-Kesîr, 1994: 205; Şeşen, 1985: 131, 134, 191).

Horasan İslâm ordusunun başına Kuteybe b. Müslim'in getirilmesiyle durum birden değişti: savaşlar tekrar alevlendi. Kuteybe, ciddî bir direnişle karşılaşmadan başta Beykent, Buhara, Semerkant, Fergana ve Şaş (Taşkent) gibi bölgenin en önemli şehirleri olmak üzere Maveraünnehir'in büyük kısmına hâkim oldu [705-715). Amacı, Çin'i de fethetmekti (Barthold, 1980: 239; Kitapçı, 1994: 191) İslâm tarihçilerinin rivayetine güvenmek gerekirse, o ancak Kaşgar şehrine ulaşabildi (İbnü'l-Esîr, 1982: V, 5; 1986: 13). Fakat, Kuteybe, askerî alanda gösterdiği başarıyı İslâmiyetin yayılmasında gösteremedi. İslâmın tebliğ ve ikna yöntemine uymadı: sık sık zora ve şiddete başvurdu. Meselâ, her zorlama sonucunda Müslüman olan Buhara halkı, üzerindeki baskı kalkınca veya gevşeyince, eski dinine dönerek, Kuteybe'ye tepkisini gösterdi. (Kitapçı, 1994: 129). Çok sert ve acımasız bir komutan olan Kuteybe, üstelik Mâverâünnehir'deki fetihleri sırasında dayanılmaz ölçülere varacak şekilde büyük "*yağma, tahribat ve katliam*" da bulundu.¹ Hatta, Kuteybe ve onu takip eden İslâm orduları komutanları, bu yeni fethedilmiş ve İslâmlaşmaya yeni başlamış ülkede, İslâmın vergi sistemine uymadılar: Gayrı Müslimler için olan vergileri de (haraç, cizye), Müslüman olanlardan almaya devam ederek, halkı ezdiler.²

¹ Hoşgörü tanımaz ve sert bir karaktere sahip olan Kuteybe'nin Maveraünnehir'de yaptığı "*yağma, tahribat ve katliam*'a dair el-Taberî, el-Belâzurî, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Kesîr ve el-Narşahî gibi İslâm tarihçilerinin eserlerinde geniş bilgi bulunmaktadır. Bu durumu, bir İslâm şairi şu çarpıcı ifadelerle dile getirmiştir: "Türkistan'ı Araplar o kadar yakıp yıkmışlardır ki, orada yanan yıkılan ocaklar, birçok yaralı kimseler ve virânelerin direklerinden başka bir işaret ve alâmet kalmadı." Başka bir şair de bu konuda şöyle demektedir: "Kuteybe, ömrü boyunca Türkleri kılıçtan geçirdi durdu. Bize en çok ganimet toplayan ve dağıtan da o oldu." (Kitapçı, 1944: 308, 171).

² Samimî bir müslüman olan halife II. Ömer (717-720), kısa saltanatı döneminde, Maveraünnehir'de İslâm'ın eşitlik ilkesi ile vergi sistemini uygulamaya koyarak, yani Müslüman olanlardan haraç ve cizye gibi vergileri kaldırarak, Araplarla Maveraünnehir

Bütün bu olumsuz tutumlar, Maverâünnehir'deki Türk yöneticileri ve Türk toplulukları arasında sert tepkilere yol açtı. Başta "yabgu, tigin, tarhan (tarhun), tudun, şad, aşşin, han, ihşîd" gibi ünvanlar taşıyan bölge ve şehirler hâkimi olmak üzere bütün Türk beyleri, İslâm Arap ordularına karşı amansız bir mücadeleye giriştiler. (Şeşen, 1985: 35: Turan, 1969: I, 137). Bu arada *Türgiş Kağanı Su-lu*, bu beylere destek vermek amacıyla Seyhun nehrini geçerek, Arap ordularını üst üste yendi; Maverâünnehir'in büyük kısmını ele geçirdi. Arapların elinde sadece Semerkant şehri kaldı. Araplar, bu şehri de ancak Horasan'dan arka arkaya aldıkları takviye kuvvetlerle koruyabildiler. Su-lu Kağan Ceyhun nehrini aşmış, Toharistan'ı ve Horasan'ı da fethetmeye hazırlanırken, Seyhun ötesindeki ülkesinde Çin'in Sarı ve Kara Türgiş topluluklarını ustalıklı birbirine düşürmesi sonucunda çıkan isyan üzerine geri dönmek zorunda kaldı. Su-lu Kağanın bölgeden çekilmesinden sonra Araplar tekrar Maverâünnehir'e hâkim oldular. Fakat, Türk direnişi karşısında hızı kesilmiş olan Arap İslâm orduları, daha fazla ilerleyemedi: sonunda savunmayı tercih etmek zorunda kaldı (Barthold, 1975: 52).

Öte yandan, Kafkasya'da, genellikle Derbent geçidi (bâb el-ebvâb) çevresinde, bir asıra yakın bir süre ile devam eden Arap-Hazar mücadelesi, çok şiddetli geçti ve iki taraf için de yıpratıcı oldu. Bu arada Belencer ve Semender gibi Hazar şehirleri Arapların eline geçti. Hazarlar, başkentlerini Belencer şehrinde Etil şehrine almak zorunda kaldılar. Arapların Kafkas-

halkını kaynaştırmaya çalıştı. Fakat, halife Ömer'in ölümünden hemen sonra bu uygulamadan vazgeçildi. Halife Ömer'inki tarzında bir teşebbüs de ünlü Arap ailelerinin birine mensup olan Hâris ile Horasan valisi Âsım'dan geldi. Halkın tepkisini dikkate alan Hâris ile Âsım birlikte İslâm vergi sistemini Maverâünnehir'de uygulamak istediklerini Şam'daki Emevî halifesi Hişam'a bir elçi ile bildirdilerse de, onların bu teklifi kabul edilmedi (734). Daha doğrusu, halife Hişam, daha önceki Emevî halifeleri gibi İslâm'ın ilkelerini hiçe sayarak, Maverâünnehir Müslümanlarından haraç ve cizye almaya devam etti. Üstelik bu teklifi yapan Horasan valisi Âsım'ı da görevinden aldı. Buna karşılık Hâris, Emevî iktidarına karşı isyan ettiyse de başarılı olamadı ve kaçarak Türklere sığındı. Sonuç olarak, Emevî halifelerinin bu tutumu, onların iktidarının sonunu hazırlayan başlıca olay oldu.

lar'a yönelmelerinden asıl amaç, Hazarları İslâmiyete kazandırıp, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a inerek, Bizans'ı arkadan çevirmek suretiyle düşürmekti (Baştav, 1987: I, 148). Arap Azerbaycan orduları komutanı Mervan, bu gaye ile 737 yılında, 150 bin kişilik büyük bir ordunun başında Hazar Devletinin merkezi Etil şehrine kadar ilerleyerek, Hazar Hakanını teslim aldı. Fakat, Etil şehri Arap İslâm ordularının Kafkas cephesinde ulaşabildikleri en son nokta oldu. Arap İslâm orduları Maveraünnehir cephesinde olduğu gibi, burada da daha fazla ilerleyemediler. Azerbaycan'a çekilerek savunmaya geçtiler. Kısaca söylemek gerekirse, İslâm halifeleri bu faaliyetlerinde de bekledikleri sonucu alamadılar. Esasen onlar, imkânlarının son sınırına gelmiş bulunuyorlardı.

2. *Türkistan'ın Kaderini Tayin Eden Savaş: Talas savaşı*

Türkler, İkinci Göktürk Devleti Kağanı Kapgan (Fatih) zamanında (692-716), tekrar Batı Türkistan'ın³ büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyet kurdular. Hatta Tonyukuk, İnel Kağan ve Köl-tigin komutasında ilerleyen bir Göktürk ordusu, Seyhun nehrini aşarak, Maveraünnehir'e bir yürüyüş yaptı. Göktürk ordusu bu seferinde, Türklerin "*Demirkapı*," İranlıların "*Der-i Ahenîn*" adını verdikleri Buzgala (oğlak) geçidine kadar ilerledi (712) (Barthold, 1981: 179). Göktürk beyleri bu seferlerinde, başında Kuteybe'nin bulunduğu Arap İslâm ordusu ile karşılaşmadı. Bu sırada Kuteybe, kışı geçirmek üzere Horasan'ın merkezi Merv şehrinde bulunuyordu. Maveraünnehir'deki hâkimiyetini kolay kazanılmış zaferler üzerine kurmuş olan Kuteybe, böylece gerçek bir Türk ordusu ile karşılaşmaktan kurtulmuş oldu.

Su-lu'nun ölümünden sonra Türgiş Kağanlığının hemen çöküşü (737), arkasından da Göktürk Devletinin yıkılışı (742) ve Göktürklerin yerini alan Uygurların ise bütünüyle Orta Asya'ya hâkim olamamaları, Türkistan

³ İslâm tarihçilerinden el-Kazvinî eserinde, Türk topluluklarının oturdukları ülkelerin "*Türkistan*" adıyla anıldığını belirtir (Şeşen, 1985: 145). Alman kökenli Rus bilgini Barthold da Çin ile Hazar denizi arasındaki bölgeyi aynı adla anmıştır (Barthold, 1981). Bu ad komünist Sovyet rejiminin kurulmasına kadar korunarak gelmiştir.

hâkimiyeti için Çin'in doğudan, Arapların da batıdan harekete geçmelerine yol açtı. Bugünkü Almaata şehri yakınlarında Talas nehri kıyısında, Arap ve Çin orduları karşı karşıya geldiler. Savaş beş gün sürdü. Son gün Karluk Türklerinin Arap ordusunun yanında yer alması, savaşın kaderini tayin etti: Çin ordusu yenildi (751).

Talas savaşının Arapların galibiyetiyle sonuçlanması, hem İslâm hem de Türk tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açtı: Herşeyden önce bu savaş, Türkistan'ın kaderini tayin etti; batıya doğru olan Çin'in ilerleyişini durdurdu; Orta Asya'daki İslâmlaşmanın yolunu açtı. Eğer savaş Çin'in galibiyeti ile sonuçlansaydı, şüphesiz Orta Asya'nın Çinlileşmesi kaçınılmaz olacaktı. Üstelik siyasî bakımdan bölünmüş olan Türk dünyasında Çin'in yayılmacı siyasetinin karşısına çıkabilecek bir kuvvet de bulunmuyordu. Bu durumun da, Çin'in işini büyük ölçüde kolaylaştıracağı muhakkaktı.

Araplar ilk defa Talas savaşında Çin medeniyeti ile temasa geldiler. Savaşta aldıkları esirlerden bir Çin buluşu olan kağıt yapmasını öğrendiler. Hatta onlar, Semerkant'da bir imâlâthane kurarak, kağıt yapmaya başladılar (Rasonyi, 1971: 112). Bundan böyle, Semerkant şehri İslâm dünyasında kağıt endüstrisine modellik eden bir şehir haline geldi.

Öte yandan, galip İslâm ordularının açtığı Orta Asya yolunu, Müslüman ticaret kervanları ile İslâm misyonerleri olan sûfî grupları izlediler (Şeşen, 1985: 92, 98, 142, 145, 203). Sınırlarda da (uc) Türklerin ve Müslümanların alış-veriş yaptıkları pazar şehirler oluştu. Bunların başında Taraz ve Sabran şehirleri geliyordu (Şeşen, 1985: 162, 163, 103, 238). Daha da önemlisi, Türklerle Müslümanlar arasında ticaret ortaklıkları kuruldu. Böylece, Türklerle Araplar birbirlerini daha da yakından tanıma fırsatı buldular. Bundan sonra, Türk-Arap mücadelesi yerini barış ve iyi ilişkilere bıraktı. Bunun tabii sonucu olarak, Türkler yavaş yavaş İslâm dinine ısınmaya başladılar.

3. *Türklerin İslâm Dinine Girişleri*

Türklerin İslâm dinine girişleri, Türkler ile Arapların ilk karşılaşmaları sırasında başladı ve kesintiye uğramadan sonuna kadar devam etti. Türklerin Emevî İslâm ordularına gerek Maverâünnehir'deki fetihleri sırasında, gerekse fetihlerden sonra direnmeleri ise, bölgedeki hâkimiyetlerini ve

istiklâllerini koruma düşüncesinden kaynaklanıyordu. Daha doğrusu bu direniş, İslâmiyete karşı bir hareket değildi. Nitekim Türkler, Müslüman olmadan önce de bütün din ve inançlara karşı daima hoşgörülü ve saygılı olmuşlardır. Şunu da ilâve edelim ki, onlar bu tavırlarını Müslüman olduktan sonra da sürdürdüler.

Türkler önce tek tek, sonra gruplar ve kitleler halinde İslâm dinine girdiler. Tek tek veya küçük gruplar halinde müslüman olan Türkler, sızma yoluyla İslâm ülkelerine girerek, kendilerini İslâm devletinin hizmetine sundular. Bunu kitleler halinde İslâmlaşmalar takip etti. Bu İslâmlaşmalarda İslâm dünyasının medenî üstünlüğü ile ekonomik sebeplerin başlıca rol oynadığı söylenebilir. Çünkü, Maverâünnehir ve Horasan'ın Arap valileri ve yerli hükümdarlar, askerlikten başka mesleği olmayan Türkleri gruplar halinde "*gulam*" olarak Abbasî sarayına gönderiyorlardı. Daha doğrusu, Abbasî halifeleri, savaşçılıkta diğer milletlerden üstün olan Türkleri kendi ordularında istihdam etmek için bizzat bölge valilerine ve yerli hükümdarlara başvurarak, bunlardan elde ettiklerinin Bağdat'a gönderilmesini istiyorlardı (Pipes, 1978: 88, 89; Şeşen, 1985: 143, 185, 208, 210).⁴ Bazen kendi istekleriyle gelen, bazen tutsak veya satın alınıp, Bağdat'a sevk edilen Türkler de Abbasî ordularında hizmete alınmayı kendileri için bir iş ve ekmek kapısı olarak görüyorlardı.

Türklerin gittikçe artan bir hızla İslâmlaşmalarında, İslâm devletinin hizmetine giren, fakat Orta Asya'daki yurtlarında bulunan aile ve akrabalarıyla ilişkilerini kesmeyen Türklerin de büyük etkisi vardır. Çünkü, Türklerde aile fertleri arasındaki bağlar oldukça kuvvetliydi. Ayrıca, İslâm düşünürlerinin de belirttiği gibi, Türkler yurtlarına son derece bağlıydılar ve bu bağ hiçbir zaman kesmiyorlardı (el-Cahiz, 1976: 78,79). Öte yandan, Müslüman tüccarlar ve sûfîler de Türklerin İslâm dinini tanımalarında ve kabullerinde son derece etkili olmuşlardır. Gerçekten de, zamanın en büyük

⁴ Bu konuda çağdaş kaynaklarda birçok kayıt bulunmaktadır. Bunların birinde şöyle denmektedir: "Türklerden (Bağdat'a) ihtiyaçlarından fazla köle gelir. Bu köleler buradan (Maverâünnehir) diğer yerlere sevk edilir. Bunlar en makul, en dinç, doğudaki en güzel ve pahalı kölelerdir." (Şeşen, 1985: 143, 185, 208, 210).

siyasî ve ekonomik gücüne sahip bir devletin ve en yüksek bir medeniyetin mensupları ve temsilcileri olmanın sağladığı imkânlardan ve saygınlıktan yararlanan Müslüman tüccarlar ve sûfiler, komşu ülkelere kolayca girip çıkabiliyorlar ve İslâmiyeti yayıyorlardı. Müslüman tüccarlar ve sûfilerin, gerek ticaret, gerekse misyonerlik faaliyeti için girip çıktıkları ülkelerin başında da Türk yurtları geliyordu. Çünkü, onlar, Türklerin inanç ve düşünce bakımından İslâmiyete yakın ve yatkın olduklarını çok iyi biliyorlardı.

Yöneticilerinin ve halkının bir kısmı Türk olan Maverâünnehir,⁵ Emevîler zamanında fethedilmiş ve İslâmiyetin burada temeli atılmıştır (Gibb,

⁵ Araplar, Ceyhun (Amu Derya) nehrinin ötesinde kalan topraklara "Maverâünnehir" adını vermişlerdir. Bu isim zamanla, sadece Ceyhun ve Seyhun (Sir Derya) nehirleri arasında bulunan topraklar için kullanılır olmuştur.

Maverâünnehir, Aral gölüne yakın kısmı Kızılkum çölü ile kaplı olmakla birlikte, büyük şehirleri (Semerkant, Buhara gibi) ve yer yer verimli toprakları olan zengin bir ülkedir. İpek yollarının bir kısmı buradan geçiyordu. Bundan dolayı, bu bölgede eskiden beri pekçok sayıda insan toplanmıştır. Halkının bir kısmını Arî kökenli Soğdlar, bir kısmını da Türkler oluşturuyordu. Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Mazdekizm, Hinduizm, Musevîlik ve Hristiyanlık gibi birçok din ve inanç bir arada yaşıyordu. İslâmiyet hepsini silerek, bunların yerini almıştır.

Araplardan önce bu ülkeye sırasıyla Partlar, Kuşanlar, Akhunlar ve Göktürkler hâkim olmuşlardır. Maverâünnehir, hemen hemen bütün tarih boyunca Türk ve İran topluluklarının mücadele sahası olmuş ve burada iki topluluğun kültürleri karşılıklı olarak birbirlerini etkilemişlerdir. Bu etkileşim, Arapların bölgeyi fethetmelerinden sonra da devam etmiştir.

Fetihlerin durması ve Arap ordularının bölgeden ayrılması üzerine, Maverâünnehir'i Fars kökenli valiler yönetmeye başlamıştır. Bunlardan Samanîler, Abbasî iktidarının güçten düşmesi ve merkezî otoritenin zayıflamasından sonra bölgede bağımsız bir idare kurmuşlardır (875). Horasan ve Maverâünnehir'den sonra Sîstan, Kirman, Cürcan ve Taberistan'ı da ele geçiren Samanîler, Türklerle idarî ve askerî kadrolarında yer verdikleri gibi, Abbasî ordularının ihtiyacı olan Türk gulamlarını da onlara kendileri sağlıyorlardı.

Samanîler Devleti, doğudan ilerleyen Karahanlılar tarafından yıkılmıştır (999). Toprakları da Karahanlı ve Gazneli Devletleri arasında paylaşılmıştır.

1930: 48; Kitapçı, 1994: 125, 141). İslâmın eşitlik ve hoşgörü ilkesini başarıyla uygulayan Abbasî iktidarı zamanında da Maverâünnehir'in İslâmlaşması tamamlanmıştır. Özellikle, bu konuda Mutasım'ın daha halifelığe gelmeden önce bölgede yaptığı görev sırasında büyük rolü olmuştur. İslâmiyet, Fars kökenli bir iktidar olan Samanîler zamanında ise, Seyhun nehirini aşarak, Türk ülkelerinde yayılmaya başlamıştır. Tarihî kayıtlara göre, Türk şehirlerinden halkı Müslüman olan ilk şehir Şaş (Taşkent)'dir (Şeşen, 1985: 204). Türkler ile Müslümanların alış-veriş yaptıkları ticaret şehirleri olan Taraz ve Sabran da İslâmiyetin hızla geliştiği şehirlerdir. Öte yandan, Seyhun ötesindeki Taraz ve İsficab gibi şehirler de kısa sürede birer cihad üssü (dârü'l-cihad) haline gelmiştir. Rivayete güvenmek gerekirse, bunlardan İsficab'da IX. yüzyılda, İslâm gazilerinin barınması için 1700 ribat⁶ bulunuyordu. İslâm gazilerinin cihad faaliyetlerini yürütürken bir çeşit karakol olarak kullandıkları ribatlar, sadece İsficab şehrinde değil, aynı zamanda Türkistan'ın halkı Müslüman olan bütün şehirlerinde de inşa edilmiştir. Çağdaş bir kaynağın ifadesine göre, aynı yüzyılda Türkistan'da ribat sayısı 10 bin civarındaydı (Şeşen, 1985: 209, 251). Bu sayılar şüphesiz çok abartılmış olmakla birlikte, yine de IX. ve X. yüzyıllarda Türkistan'da cihad faaliyetlerinin çok büyük önem kazandığını göstermektedir. Öte yandan, cihad için ribatlarda toplanan İslâm gazilerinin arasında kendi soydaşlarına karşı savaşan çok sayıda Müslüman olmuş Türk de bulunuyordu (Şeşen, 1985: 100).

Seyhun ötesindeki şehir halklarında sonra aynı bölgede yaşayan konargöçer Türk toplulukları da İslâm dinine girmeye başladılar. Devrin kaynaklarındaki kayıtlara göre, X. yüzyılın başlarında ilk defa *Türkmen* adıyla anılan bir Türk topluluğu Müslüman oldu. Karluklardan kopmuş bir topluluk oldukları sanılan Türkmenler, bu sırada Balasagun ile Mirki Kasabası arasındaki sahada yaşıyorlardı. Türkmenlerin kabîle başkanı da, küçük bir kasaba olan Ordu şehrinde oturuyordu (Sümer, 1972: 28 vd.; Şeşen, 1985: 253).

⁶ Ribat hakkında geniş bilgi almak için bkz. F. Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1983, s. 332-350.

X. yüzyılın ikinci yarısına doğru Türkmenleri *Oğuzlardan* bir kitle takip etti: Başlarında Selçuk adında bir beyin bulunduğu Oğuzlardan bir kitle, kendi devleti (Oğuzlar Devleti) ile düştüğü siyasî anlaşmazlık yüzünden yurtlarından (Yenikent) ayrılarak, Seyhun nehrinin aşağı havzasında bir uc şehri olan Cend'e gelip yerleşti. Cend, Oğuzlar Devletine bağlı bir şehir olmakta birlikte halkı Müslümandı. Selçuk, burada çevrenin siyasî ve sosyal şartlarına uyarak, kendisine bağlı Oğuz kitesiyle birlikte Müslüman oldu. (Ebû'l-terec, 1945: I, 293). Selçuk bununla da kalmadı: Oğuz hükümdarının gönderdiği tahsildârlara "*Müslümanların gayri Müslimlere vergi vermeyeceğini*" söyleyerek, kendi soydaşlarına karşı cihad ilan etti. Hatta, bu savaşların birinde büyük oğlu Mikail'i kaybetti (Köymen, 1989: 23-32; Turan, 1980: 68).

Müslüman olarak İslâm dünyasına katılan Oğuzlara bundan böyle "*Müslüman Türk*" anlamında "*Türkmen*" denmeye başlandı (Kafesoğlu, 1958: Sümer, 1972: 51, 52; Şeşen, 1985: 198). Bu isimlendirmede, daha önce Müslüman olmuş Türkmenlerin adının etkili olduğu düşünülebilir.

Oğuzlar arasında İslâmlaşma sadece Selçuk ve ona bağlı kitlelerin Müslüman olmasıyla sınırlı kalmadı; bu durum çeşitli vesilelerle devam etti. Meselâ, son Samanî meliklerinden Ebû İbrahim (Muntasır), Maverâünnehir'i Karahanlıların elinden kurtarmak için giriştiği mücadele sırasında bir ara Oğuz hükümdarının yanına giderek, onunla bir ittifak kurdu. Hatta, Oğuz hükümdarı ile dünür oldu. Bu yakın ilişki sonucunda Oğuz hükümdarı İslâm dinine girdi. Bu kayıttan da anlaşılacağı üzere, Oğuzlar arasında İslâmiyetin XI. yüzyılın başından itibaren hâkim bir din haline geldiği söylenebilir (Sümer, 1972: 51).

İslâmiyetin Karahanlılar Devletine girişi de, Samanî sarayında iktidar şansını kaybettikten sonra kaçıp Karahanlılara sığınan Nasr b. Mansur adında başka bir melik vasıtasıyla oldu: Samanî melik Nasr, Karahanlı hükümdarı Arslan Bazir Han'ın oğlu Satuk'un İslâm dinini tanımasında ve benimsemesinde rehberlik etti. Daha doğrusu, bu melikin yol göstericiliği sayesinde *Satuk* Müslüman oldu ve *Abdülkerîm* adını aldı (Şeşen, 1985: 204-206; Grenard, 1900: 6-9). Abdülkerîm Satuk hükümdar olunca da, İslâm dinini Karahanlılar Devletinde resmî din olarak kabul etti. Ancak, Karahanlı

toplulukları arasında İslâm dininin asıl yayıcısı, Satuk Buğra Han'ın oğlu *Baytaş Arslan Han* oldu. Özellikle, Baytaş Arslan Han zamanında 200 bin çadırılık bir Türk topluluğu İslâm dinini birden kabul etti (960) (İbnü'l - Esîr, 1982: VIII, 532; 1986: VIII, 460).

Karahanlılar, sadece Müslüman olmakla kalmadılar; onlar aynı zamanda Orta Asya'da İslâm dininin en gayretli yayıcıları oldular: 1032 yılında Karahanlı tahtına çıkan Süleyman Arslan Han, kardeşleriyle birlikte Yabagu, Basmıl, Çomul ve Kimek gibi çoğu Müslüman olmamış Türk topluluklarına karşı çetin bir mücadele vermek zorunda kalmıştır. Tarihî kayıtlara bakılacak olursa, onlar bu mücadelelerinde başarılı olmuşlardır. Çünkü, bu mücadele sırasında Balasagun ile Etil Bulgarları ülkesi arasında oturan 10 bin çadırılık bir Türk topluluğu birden İslâm dinine girmiştir (Genç, 1981: 59, 60; Arnold, 1971: 308). Diğer taraftan Karahanlılar, sadece eski Türk inancından olan soydaşlarına karşı değil, Budist olan Uygur soydaşlarına karşı da cihad faaliyetinde bulunmuşlardır. Kaşgarlı Mahmûd'un *Dîvân*'ında onların bu faaliyetinin hatırasını yansıtan pekçok destan parçası bulunmaktadır (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 343, 459, 483; III, 235, 356).

İslâmiyet, Emevî Devletinin son zamanlarında Kafkasları aşarak, Hazar ülkesine de girdi: Biraz yukarıda belirtildiği gibi, 737 yılında, İslâm ordularının başında Hazar Devletinin merkezi Etil şehrine kadar ilerleyip, Hazar Hakanını teslim alan Mervan, İslâmın fetih ilkesine uyarak, İslâmiyeti kabul etmek şartıyla Hakanı serbest bıraktı. Geri dönerken de Etil şehrinde Hazarlara İslâm dinini öğretecek din adamları bırakarak, bu ülkede İslâmiyetin temelini attı. Fakat, Hazar Hakanının İslâm dinini kabul etmesi, içine düştüğü durumdan kendini kurtarabilmek için siyasî bir manevradan ibaretti. Nitekim Hakan, Mervan'ın Etil şehrinde ayrılmışından hemen sonra eski dinine dönerek, gerçek niyetini ortaya koydu. Buna rağmen, İslâmiyet ağır tempoda da olsa Hazar ülkesinde yayılmaya ve yerleşmeye başladı.

Öte yandan, İslâmiyetin Hazar ülkesinde yayılmasında ve yerleşmesinde, Müslüman tüccarlar ile Hazar ordusunda ücretli asker olarak istihdam edilen Harezmlî Müslüman askerlerin de büyük rolü olmuştur. Çünkü, Hazar ordusunun önemli bir kısmını Harezmlî Müslüman askerler oluşturuyordu.

Harezmli birliklerin özellikle Hazar Hakanının üzerinde büyük ağırlıkları vardı. Üstelik bunlar, kendi dindaşlarına karşı savaşmayacak kadar bilinçli idiler. Hatta onlar, bu hususta Hazar Hakanı ile bir antlaşma bile yapmışlardı (Şeşen, 1985: 46).

Kısaca söylemek gerekirse, İslâmiyet, Hazar ülkesinde diğer Türk ülkelerinde olduğu gibi bir gelişme gösteremedi. Başka bir ifade ile, İslâmiyet Hazar ülkesinde hiçbir zaman hâkim din durumuna gelemedi. Bunun başlıca sebebi, Hazar hanedanının Musevî olmasıydı. Buna rağmen Hazar ülkesindeki Müslümanların sayısı Musevîlerin ve Hristiyanların sayısından hiç de az değildi. Hatta, onlardan daha fazla olduğu da söylenebilir (Şeşen, 1985: 165, 138). Tarihî kayıtlara göre, sadece Hazarların merkezi Etil şehrinde 10 binden fazla Müslüman yaşıyordu. Bu kitlenin imamıyla birlikte 30 kadar camisi ve mescidi vardı (Şeşen, 1985: 138, 156, 165). Aynı şekilde, Hazarların Semender şehrinde de bir Müslüman kolonisi bulunuyordu (Şeşen, 1985: 1957). Ayrıca, bütün Hazar ülkesinde Müslümanların davalarına bakmak için de iki kadı görev yapıyordu (Şeşen, 1985: 46, 156, 165, 174).

İslâm dininin yayılmasında başlıca rol oynayan Müslüman tüccarlar, bu dini Hazar ülkesinin kuzeyinde, Etil-Kama nehirleri arasında oturan Etil Bulgarlarına da götürmeyi başarmışlardır. Çünkü, Bulgarlar, kuzey ülkeleriyle İslâm ülkeleri arasındaki transit ticarete aracılık ediyorlardı. Bu ticarete, Etil Bulgarlarının merkezi Bulgar şehri tüccarların buluşma ve ticarî malların mübadele merkezi durumundaydı. Böylece, Bulgar hükümdarı *İl-teber Almuş* da Müslüman tüccarlar vasıtasıyla İslâm dinini tanıma fırsatı bulmuştu. bununla da yetinmeyen İl-teber Almuş, bu dini devletin resmî dini olarak kabul ettiği gibi, bir elçi göndererek, Abbasî halifesinden Bulgarlara İslâmiyeti doğru bir şekilde öğretecek imam ve fakihler istemiştir. Abbasî halifesi de, 921/922 yılında din adamlarıyla birlikte bir elçilik heyetini Bulgar ülkesine göndererek, İl-teber Almuş'un isteğini yerine getirmiştir (İbn Fazlan, 1976: 43-64). Bu duruma göre, Etil Bulgar Devleti, ilk Müslüman-Türk devleti sayılabilir.

Bulgarlar, kendi arzularıyla İslâmiyeti kabul etmekle kalmamışlar, tıpkı Karahanlılar gibi bu dini komşu Türk toplulukları arasında yaymayı da

başarmışlardır. Meselâ, Kama nehri ile Ural dağları arasında oturan Başgurdlar, ülkelerine gelen 7 Müslüman Bulgar vasıtasıyla İslâm dinini kabul etmişlerdir. Hatta, Başgurdlardan iki kişi kendi dindaşlarına yeni kabul ettikleri bu dini doğru bir şekilde öğretebilmek için Abbasî Devletinin merkezi Bağdat'a fıkıh tahsiline gelmişlerdir (Şeşen, 1985: 132).

4. *Eski Türk İnancı ve İslâmiyet*

Türkler, Müslüman olmadan önce din olarak "*Gök Tanrı*" (Kök Tengri) inancına sahip bulunuyorlardı. Bu inancın merkezinde tek Tanrı vardı. Öyle ki, Türkleri yakından tanıyan çağdaş yabancı tarihçilerin hemen hepsi bu hususta aynı tespitite bulunmuşlardır. Meselâ, *Theophylacte Simocatt* adlı Bizans tarihçisi, bu hususta, "*Türkler; toprağı, suyu, ateşi ve havayı kutsal sayarlar ve onlara saygı gösterirler. Bununla birlikte gökyüzü ile yeri yaratan tek bir Tanrı'dan başka birşeye tapmazlar. Ona atlar, sığırlar ve koyunlar kurban ederler.*" demektedir.⁷ Devrin halifesi tarafından Bulgar Türklerine gönderilen İbn Fazlan adlı bir Arap elçisi de, Ceyhun nehri çevresindeki yurtlarından geçtiği Oğuz Türklerinin dinî inançlarını da, "*İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği birşey görürse, başını semaya kaldırıp, 'bir Tengri' der. Bu Türkçe 'bir Allah' demektir. Zira, Türkçe'de 'bir' vahid ve 'Tengri' ise Allah demektir*" şeklinde ifadelerle belirtir. Aynı şekilde, bir Gürcü kaynağında, "*Bunların (Türklerin) dini ölümsüz bir Tanrı'ya tapmaktan başka birşey değildir*" denilmektedir. Yakubî Patriği Süryanî Mikael de, "*Türkler Gök Tanrı diye adlandırdıkları bir tek Tanrı'ya tapmaktadır*" tarzında ifadesiyle Bizans, Arap ve Gürcü tarihçilerinin tespitinde birleşmektedir (Chavannes, 1900: 248; İbn Fazlan, 1975: 31; Roux, 1994: 102; Michel le Syrien, 1905-1909: III, 156, 157). Birbirinden habersiz bu tarihçilerin aynı tespitite birleşmeleri bir tesadüf değildir. Hiç kuşkusuz, hepsi de aynı gerçeği yansıtmaktadırlar.

⁷ "Les Turcs tiennent le feu en honneur d'une manière très extra-ordinaire; ils vénèrent aussi l'air et l'eau; ils célèbrent la terre; mais ils n'adorent et n'appellent dieu que l'auteur seul du ciel et de la terre; ils lui sacrifient des chevaux, des boeufs et des moutons, et ils ont des prêtres qui leur paraissent prédire l'avenir." (Chavannes, 1900: 248).

Türklerde tek Tanrı inancının doğup gelişmesinde, Orta Asya'nın yaşamaya son derece elverişsiz olan tabiat ve iklim şartlarının büyük etkisi vardır. Gerçekten de, Orta Asya'da hayatı etkileyen en önemli unsur, tabiat ve iklimdir. İşte Türkler, Tanrı'yı, hayatlarını ençok etkileyen tabii çevre içinde aramışlardır. Fakat, yeryüzündeki varlıklar birbirlerinin benzerleri olup, aynı mekanda yan yana bulunmaktadır. Bunlardan birinin yaratıcı olması ve bütün varlıklara hükmetmesi mümkün değildi. Halbuki, Tanrı, tek ve benzersiz olup, herşeyin üzerinde, herşeye hükmeder bir durumda olmalıydı. Bu duruma göre, Tanrı yeryüzündeki varlıklardan biri olamazdı. Türkler, bu kanaata vardıldıktan sonra gözlerini "*Kök Tengri*" adını verdikleri gökyüzüne çevirdiler. Gerçekten de gökyüzü, yeryüzündeki hayatı belirleyici bir rol oynuyordu. Üstelik o, tek, benzersiz, herşeyin üzerinde ve herşeye hükmeder bir durumdaydı. Böylece, Türkler inançlarının merkezine "*Gök Tanrı*" (Kök Tengri)'yı yerleştirdiler. Bu kavram, onların zihinlerinde zamanla maddî bir varlık olmaktan çıkıp, herşeyi yaratan ve herşeye hükmeden manevî bir varlık haline dönüştü (Kafesoğlu, 1980: 63). Nitekim, Orhun Yazıtlarında, Türklerin evreni yaratan ve ona hükmeden tek Tanrı inancına ulaşmış olduklarını görmek mümkündür. Bu yazıtlarda, "*Üstte mavi gök* (kök tengri), *altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış*" denilmektedir (Orhun Abideleri, 1973: 19, 49). Burada gökyüzünü, yeryüzünü ve insanoğullarını yaratan bir tek Tanrı'dan söz edilmektedir. Fakat, aynı yazıtlarda "gökyüzü" ile "Tanrı" kavramları için aynı kelime, yani "Kök Tengri" kelimesi kullanılmıştır. Bu durum ise, birçok araştırmacının yanılmasına yol açmıştır. Halbuki, o zaman Türkler, aynı kelime ile ifade etmelerine rağmen, bunlar arasındaki farkı çok iyi biliyorlardı. Ayrıca, Göktürklerde yaratıcı varlık ile gökyüzü kavramlarının ayrıldığı "*Tengri teg Tengri*" (Tanrı gibi gök) ifadesinden de anlamak mümkündür (Orhun Abideleri, 1973: 65). Görüldüğü gibi, burada da ayrı ayrı varlıklar için aynı kelime kullanılmıştır. Bunlardan birincisi yaratıcı varlığı, ikincisi de gökyüzünü ifade etmektedir. Ancak, Türkler "Tanrı" ve "gökyüzü" için aynı kelimeyi kullanmaya devam etmemişlerdir; bu durum Uygur devrinde değişmiştir. Başka bir ifade ile Uygur devrinden itibaren sözü edilen iki varlığın aynı deyimle ifade edilmesinden vazgeçilerek, her iki varlık için iki ayrı kelime kullanılmaya başlanmıştır. Bunlardan gökyüzü için "gök" (kök),

yaratıcı varlık için de "Tanrı" (Tengri) kelimeleri tahsis edilmiştir (İnan, 1976: 17).

Diğer taraftan, Türkler, canlı-cansız büyük varlıklar için de "tanrı" kelimesini kullanıyorlardı (Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 279). Hemen belirtelim ki, onlar, bunların hiçbirini bütün varlıkların yaratıcısı "Allah" seviyesine yükseltmiyorlardı. Bu kullanışdaki "tanrı" kelimesi büyüklüğü ifade eden bir sıfattan ibaretti.

Türkler, İslâm dinini tanıyınca kadar "Gök Tanrı" inancını korudular. Ancak onlardan bazı topluluklar tarihin belirli dönemlerinde, "Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık ve Musevîlik" gibi yabancı din ve inançları tanıdılar ve kısmen kabul etmişlerdir. Fakat, bu dinler ve inançlar, bazı istisnalar dışında, Türklerin hayatında bütünüyle etkili olamamıştır; yüzeyde kalmıştır. Daha doğrusu, onların dünya görüşlerinde ve hayat tarzlarında önemli bir değişiklik yapamamıştır.

Türkler, tarihlerinde ilk defa X. yüzyıldan itibaren bütün din ve inançlarını terkederek, topluca İslâm dinine girmeye başlamışlardır. Bu hususta Arap fatihlerin Türkleri İslâmiyete kazandırmak için davet dışında özel bir gayretleri olmamıştır. Daha doğrusu, Türkler, İslâm dinini bir zorlama sonucunda değil, kendi arzularıyla kabul etmişlerdir. Zira, İslâm dini ve gelenekleriyle Türklerin "Gök Tanrı" inancı ve gelenekleri arasında pekçok benzerlikler bulunmaktaydı: İslâm dinindeki tek Tanrı kavramı, biraz yukarıda açıklandığı gibi Türklerde de vardı. Bu tıpkı İslâmiyetteki gibi herşeyin üzerinde, herşeye hükmeden, yani "*kadir-i mutlak*" bir varlıktı. Türkler Tanrı'nın bu özelliğini "*ugan*" (ugan Tengri) deyimi ile belirtiyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 1939: I, 77; Yusuf Has Hacib, 1947: b: 6, 17; Danişmend, 1978: 71).

Türkler, yeni dinlerindeki Allah kavramının mana ve mahiyetini eski inançlarındaki Tanrı kavramında da gördükleri için, bu kavramı İslâmî dönemde de terketmeyerek, kullanmaya devam etmişlerdir. Öyle ki, Türk din bilginlerinin hemen hepsi Karahanlı devrinden itibaren yaptıkları Kur'an-ı Kerîm meallerinde bile Allah yerine genellikle "Tanrı" kelimesini kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu meallerde özellikle Tanrı kelimesinin en eski telaffuzu olan "Tengri" şeklinin kullanılması son derece dikkat çekicidir (İnan, 1991: 153, 163, 167, 176).

Türkler İslâmiyette olduğu gibi Tanrı'ya kurban sunuyorlar, ruhun ölmezliğine ve ahirete inanıyorlardı (Kafesoğlu, 1980: 27, 47). Onlar öteki dünyaya "ol ajun," kıyamet gününe "uluğ gün," cennete "uçmak," cehenne-me de "tamu" diyorlardı (Mübarekşah, 1927: 44). Öte yandan, İslâmiyeti yaymak gayesiyle Müslüman olmayanlara karşı savaşmak da her Müslüman için kutsal bir görevdi. Türklerde de bir kimsenin büyüklüğü savaşta öldürdüğü düşman sayısı ile ölçülür ve takdir edilirdi. Hatta onlar, savaşta ölmeyi şan ve şeref bilirler, hastalıktan ölmeyi de utanç verici sayarlardı (Julien, 1864: 331). İslâm dini savaşlarda elde edilen ganimeti helâl sayıyordu. Türklerde de savaşlarda ve akınlarda düşmanın birikmiş mal ve servetini elinden almak, hayatlarında önemli bir yer tutuyordu (Köymen, 1963: 6).⁸ Ayrıca, İslâmiyette olduğu gibi eski Türk toplumunda da kadına lââyık olduğu değer veriliyordu. İslâmiyetteki ceza hukuku ile eski Türklerin ceza hukuku arasında da benzerlikler vardı (Danişmend, 1978: 83-128).

Kısaca söylemek gerekirse Türklerin "Gök Tanrı" inancı, şüphesiz, semavî bir din değildi. Zira, "Gök Tanrı" inancının ne kutsal kitabı, ne de peygamberi, melekleri, ibadeti ve tapınağı vardı. Gerçi eski Türkçe de peygamber karşılığı olarak "yalavaç" ve "savcı" kelimeleri bulunmaktaydı. Ayrıca, "yükünmek" veya "tapıngu" (ibadet), "köni kün" (hesap günü, adalet günü), "yazuk" (günah), "yek" (şeytan), "ökiinc veya ökiinkü" (tövbe) gibi inançla ilgili birçok temel kavram eski Türkçede yer almaktaydı (İnan, 1991: 167). Fakat, tarihî kaynakların hiçbirinde peygamber kaydına ve ibadet şekline rastgelmemiştir. Hemen belirtelim ki, bu hüküm Türk topluluklarına hiç peygamber gönderilmediği anlamına gelmez.

⁸ Kendisini İslâma davet eden Emevî halifesi Hişam'ın elçisine 100 bin kişilik silâhlı ordusunu gösteren Türk Hakanı (Su-lu), İslâm dinine girmeleri halinde ekonomik hayatlarının sarsılacağını şu sözlerle ifade etmiştir: "Bu (gördüğünüz) silâhlı süvariler içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı, ne de bir terzi vardır. Şimdi bunlar Müslüman olup da İslâm dininin şartlarını yerine getirmeye kalkıştırlarsa, ne yiyip içecekler?" (Kitapçı, 1994: 299 vd.; Şeşen, 1985: 135). Fakat, Türkler, Hakanın duyduğu endişenin ne kadar yersiz olduğunu anlamakta gecikmediler. Çünkü, Türklerin akın geleneği ile İslâmın cihad faaliyeti birleşiyordu.

5. İslâm Devletinin Hizmetinde Türkler

Araplar, Türklerle daha ilk karşılaşmalarında, onların son derece "*cesur, disiplinli, hareketli, çevik, cürekâr, atılgan, gözüpek, dayanıklı, sadık, güzel görünüşlü ve gösterişli*" insanlar olduklarını görmüşler ve takdir etmişlerdir. 673 yılında Ceyhun nehrini aşarak, Maveraünnehir'e bir yürüyüş yapan Arap orduları komutanı Ubeydullah b. Ziyad, bu takdirin bir belirtisi olarak, 2 ilâ 4 bin civarında Buharalı okçu Türk'ü Emevî İslâm Devletinin ordusunda istihdam etmiştir (Pipes, 1978: 86). Türkler de ilk defa Emevî iktidarına son veren Abbasî hareketinin içinde yer alarak, kendilerini gösterme fırsatı bulmuşlardır. *Muhammed b. Sûl, Tarhan b. Zaî, Tarhun Cemmal* gibi Türkler, bu hareketin başını çeken Ebû Müslim'in en güvenilir komutanları arasında bulunuyordu (Pamukçu, 1994: 31).

İslâm dünyasında, "*kuvvet, cesaret, kahramanlık, harp sanatı ve tekniğinde diğer kavimlere üstünlüğü*" ile tanınan Türkler, ilk defa halife Mansur (754-755) tarafından halifelik ordusuna alınmıştır. Halife Mansur öldüğü zaman arkasında "*40 bin gulam*" bırakmıştır ki, bunların büyük bir kısmının Türk olduğu muhakkaktır (Pipes, 1978: 87). Mansur'dan sonra gelen halifeler de Türkleri kendi ordularına almaya devam etmişlerdir. Özellikle, halife Harunü'r-Reşîd'in muhafız birliği tamamen Türklerden meydana geliyordu (786-809). Türkler, sadece Abbasî halifelerinin muhafız birlikleri olarak değil, aynı zamanda sınır boylarında (avasım/sugur) İslâmın cihad faaliyetlerini yürütmede de başıca rol oynuyorlardı. Yine Harunü'r-Reşîd zamanında *Ebu Süleym et-Türkî* Tarsus uc teşkilâtının başında bulunuyordu (el - Belâzurî, 1978: 174; 1987: 242 vd).

Abbasî halifeleri, gittikçe gevşeyen ve güvenilirliklerini yitiren Arap askerlerinin yerine tamamen Türklerden hassa birlikleri oluşturuyorlar ve onlardan faydalanıyorlardı: İranlı unsurların desteği ile halife olan Memun (813-833), bu unsurun iktidarı üzerinde gittikçe etkilerini ve baskılarını artırmaları üzerine Türklerle dayanmış ve hassa ordusunun sayısını artırmıştır. Onun zamanında hemen hemen Türklerden oluşan hassa ordusunun sayısı 18 bine ulaşmıştır. Bu ordunun komuta heyetini de *Afşin, Aşnas, İtah, Büyük Boğa, Vasıf, Hakan Urtuç* gibi Türk komutanları oluşturuyordu (Büyük İslâm Tarihi, 1992: VI, 20).

İktidarını tamamen Türklerin şahsında gören Mutasım (833-844), bu hususda daha ileri gitti: O, çevrenin olumsuz etkilerinden korumak amacıyla Türk hassa ordusu için Bağdad yakınlarında, Dicle nehri kıyısında Samarra (Görenler sevindi) şehrini kurdurdu; bu şehri Türk mimarî tarzında eserlerle donattı; devletin merkezini buraya aldı; hassa ordusunun sayısını 38 bine yükseltti.⁹ Mutasım, Türklük özelliklerini yitirmemeleri için, hassa askerlerinin yerli halk ile akrabalık kurmalarını, yani evlenmelerini yasakladı. Evlenmeleri için de onlara Türk ülkelerinden kızlar getirtti. Yetişen çocuklarının da kendilerinden biriyle evlenmeleri şartını koydu (Şeşen, 1985: 185, 186). Böylece, Türklerin İslâm tarihine damgalarını vurdukları Samarra devri başladı (836-892).

Türk hassa birlikleri ve başlarında bulunan Türk komutanları, kendilerine duyulan güveni boşa çıkarmadılar; İslâm devletini iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korudular ve savundular: Bunlardan *Afşin*, Azerbaycan'da çıkan ve Abbasî Devletini yıkmayı hedef alan *Bâbek isyanını*, İtah ve Büyük Boğa gibi Türk komutanlarıyla birlikte, üç yıllık çetin bir mücadele sonucunda bastırdı. Başta *Aşnas* olmak üzere *Afşin*, *Vasif*, *İtah*, *Büyük Boğa* gibi Türk komutanları İslâm ordularının başında Ammuriye'ye (Ammurium) kadar ilerleyerek, Bizans ordusuna üst üste ağır darbeler vurdular; Bizans'ı baskı altına aldılar. Diğer taraftan, *Büyük Boğa* da Basra ve İran'da arka arkaya çıkan zenci isyanlarını bastırarak, devleti büyük bir tehlikeden kurtardı (Pipes, 1978: 89, 90, 91).

Türk komutanları İslâm ordularında değil, aynı zamanda vezirlik ve haciblik gibi devletin en yüksek makamlarında ve hatta, belli başlı eyâletlerinin başında vali olarak idarecilikte de kendilerini gösterdiler: Halife Mansur zamanından itibaren *Züheyr et-Türkî*, *Hammat et-Türkî*, *Afşin*, *Vasif* gibi Türk komutanları devletin önemli eyâlet ve vilâyetlerine vali olarak tayin edilmişlerdir. Daha da önemlisi, *Aşnas* (834), *İtah* (844), *Feth b. Hakan* (856), *Yezid b. Abdullah et-Türkî* (858), *Gulbek* (864),

⁹ Çeşitli kaynaklarda Türk hassa ordusunun miktarı 4000, 8000, 18000, 38000, 50000, 70000 gibi farklı sayılarda gösterilmiştir (Pipes, 1978: 89).

Müzahim b. Hakan (867) ve *Urhuz b. Uluğ Tarhan* gibi Türk beyleri veya onların kendi yerlerine naib olarak gönderdikleri valiler arka arkaya Mısır'da görev yapmışlardır (Büyük İslâm Tarihi, 1992: VI, 56; Tekindağ, 1976: 866). Daha sonra aynı göreve tayin edilen *Tolun oğlu Ahmed* ile *Toğaç oğlu Ebû bekir Muhammed* Mısır'da hükümdarlığını ilan ederek, burada birer Türk devleti kurmuşlardır.

Fakat, Türk komutanlarının İslâm devleti içinde gittikçe güçlerini ve etkilerini artırmaları, halifeler ile aralarının bozulmasına yol açtı. Daha doğrusu bu durum, halifelerin kıskançlık ve rekabet duygularını kamçıladı. Halife Mütevekkil (847-861) ve onu takip eden halifeler, devlete büyük hizmetlerde bulunmuş olan Bağir et-Türkî, İtah, Vasif ve Büyük Boğa gibi Türk komutanlarını arka arkaya öldürttüler (İbnü'l Esîr, 1982: 47, 137; 1986: 49, 118). Bu durum birbirini izleyen zincirleme tepkilere yol açtı. Türk komutanları, niyetinden şüphe ettikleri halifeleri ya tahttan indirdiler, ya da öldürdüler. Bunların başında, bu yola ilk defa başvuran halife Mütevekkil geliyordu. İç mücadele bununla da kalmadı; Mütevekkil'in dört halefinden üçü de aynı sebeple ortadan kaldırıldılar (İbnü'l-Esîr, 1982: VI, 98, 99, 172, 173, 190, 191, 228, 233; 1986: VIII, 88, 89, 147, 165, 191-195). Bu mücadeleden en çok zarar gören halifeler oldu. Çünkü, bu durum, yani karşılıklı güvensizlik hali Türk komutanlarının Abbasî halifelerine karşı bağlılıklarını devamlı azaltıyordu; daha da önemlisi faydalı hizmetlerin zayıflamasına ve hatta kesilmesine sebep oluyordu.

892 yılında, devletin merkezinin Samarra'dan tekrar Bağdat'a alınması Türklerin devlet idaresinde etkilerini oldukça azalttı; hatta onları geri plana attı. Fakat, bu durum çok uzun sürmedi; kısa sürede kendilerini toparlayan Türkler, tekrar devlet idaresinde ve özellikle askerî sahada rol oynamaya başladılar. Meselâ *el-Hazarî*, *Beçkem* ve *Tüzün* gibi Türk beyleri arka arkaya İslâm orduları komutanı (emîrü'l-ümerâ) tayin edildiler. Bunlardan, özellikle Beçkem'in adı basılan paraların üzerinde bile yer alıyordu (Kafesoğlu, 1976: 792). Halifeler ise, Samarra devrinde olduğu gibi tamamen iktidarı ellerinden kaçırdılar; âdeta varlıkları ile yoklukları eşit durumdaydı; gerçek iktidar Türk komutanların eline geçti.

XI. yüzyılda, Abbasî iktidarı tamamen güçten düşmüş bulunuyordu. Abbasî halifeleri İslâm ülkelerini korumak şöyle dursun, kendilerini bile

savunmakta âciz kalmışlardı. İçeride aşırı dinî cereyanlardan birinin temsilcisi olan Büveyhîler, Bağdat'ı işgal ederek, Abbasî halifelerini tamamen hükümleri altına almışlardı. Dışarıda ise Bizans tekrar saldırıya geçmişti. İslâm devletini içinde bulunduğu bu durumdan kurtaracak ve onu savunacak taze kuvvetlere ihtiyaç vardı. Aksi takdirde, iç çöküntüyü güçlü bir dış saldırı tamamlayarak, İslâm dünyası ve İslâm medeniyeti tamamen mahvolabilirdi.

İslâm devletinin imdadına tekrar Türkler yetişti: Horasan'da yeni bir Türk devleti kurmuş olan Selçuklular (1040), kısa zamanda İslâm ülkelerinin büyük kısmına hâkim olarak, onu iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumaya ve savunmaya başladılar. İçeride, Mısır Fatımîleriyle sıkı işbirliği halinde olan Büveyhîlerin siyasî varlığına son vererek, Abbasî halifesini kurtardılar. Abbasî halifesi de, tamamen sözden ibaret olan siyasî iktidarını kendi isteği ile Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e bıraktı; kendisinin üzerinde ise, sadece İslâm topluluklarının dinî başkanlığı sıfatı kaldı. Diğer taraftan Selçuklular, dış cepheyi de ihmal etmediler; Anadolu'ya arka arkaya düzenledikleri seferler ve akınlarla Bizans'ı baskı altına aldılar. Malazgirt zaferiyle de Bizans ordusunu tamamen imha ederek, Anadolu'yu Türklüğe ve İslâmiyete açtılar.

Selçuklular bununla da yetinmediler; Mısır Fatımî Devletini de ortadan kaldırarak, İslâm dünyasında siyasî ve manevî birliği de kurmak istediler. Bu gaye ile Fatımîler üzerine ordular gönderdiler. Selçukluların üstün askerî gücü ile başedemeyeceğini anlayan Fatımîler, Türk devletinin karşısına Batınîleri çıkardılar. Onlar, Batınîler vasıtasıyla Selçuklu Devletini içeriden yıkmayı umuyorlardı. Mısır'da yetişmiş bir "daî" (davetçi) olan Batınî hareketinin başı *Hasan Sabbah*, Selçuklu düzenini yıkmak için terörizmin ezeli metodu olan *uyuşturucu* (afyon) ve *hançer* kullanıyordu. Uyuşturucu maddelere alıştıran adamlarının iradelerine hükmeden Hasan Sabbah, onlara siyasî cinayetler işleterek, rakiplerine gözdağı veriyordu. Daha da kötüsü, Hasan Sabbah Kur'an-ı Kerîm üzerinde yaptığı Batınî (iç) yorumlarıyla İslâmı gayesinden saptırıyordu. Sonuç olarak, Batınîler, propaganda ve cinayetlerle dolu yeraltı faaliyetleriyle Selçuklu düzenini sarsmaya başladılar. Buna karşılık Selçuklular, Batınîler üzerine arka arkaya ordular sevk ederek,

bu şer kuvvetine göz açtırmadılar. Onlar bununla da kalmadılar; başta Bağdat olmak üzere İslâm ülkelerinin önemli merkezlerinde medreseler kurarak, İslâm inancını bilgi ve düşünce bakımından kuvvetlendirmeye çalıştılar. Selçuklu idaresinde tam bir hürriyet ve emniyet içinde faaliyet gösteren bu medreselerden İslâm dinini kaynaklara dayanarak dirayetle savunacak birçok din bilgini yetiştirdi. Bunlar, manevî huzuru ve birliği bozan aşırı dinî cereyanlarla mücadelede kendilerine başlıca gaye edindiler. Böylece, sönmeye yüz tutmuş olan İslâm medeniyeti, Selçukluların aldıkları tedbirlerle yeni bir hamle kudretine kavuşarak, tekrar canlandı.

Sonuç olarak, Türkler on asır süre ile İslâmın bayraktarlığını yaptılar. Kendilerini samimiyetle İslâm dinini kılıç kuvvetiyle yayma gayretine verdiler. Tabiri caizse, onlar İslâmîyetin hem kılıcı hem de kalkanı oldular; ona yeni ülkeler kazandırdılar. Hindistan'dan Balkanlara kadar geniş ülkelerde İslâm dininin yerleşmesini ve kökleşmesini sağladılar.

6. *İslâm Yazarları Gözüyle Türkler*

"Oturmak, bir yerde eğlenmek, uzun süre kalmak, beklemek, az hareket etmek, az işle meşgul olmak Türkler için çok ağır gelir. Çünkü, onların bünyeleri hareket üzerine kurulmuştur. Durmaktan nasipleri yoktur. Ruhî kuvvetleri, bedenî kuvvetlerinden daha fazladır. Onlar ateşli, hareketli, anlayışlı kimselerdir. Hatıraları çok, bakışları keskindir. Kıt geçimi âcizlik, uzun zaman bir yerde bağlı kalmayı ahmaklık, rahatlığı ayakbağı, kanaatkârlığı azimsizlik, muharebeyi terketmenin zillet getireceğini kabul ederler."

"Türk vahşi hayvana, kuşa, havadaki hedefe, yere konmuş canlı cansız hedeflere, avının üzerine pike yapan kuşlara ok atar. Başkası yayına bir ok koymadan Türk on ok atar. Bir dağdan inerken veya bir çukur vadinin içine girerken atını başka birinin düz yerde sürdüğünden daha hızlı sürer. Türk'ün ikisi yüzünde, ikisi kafasının arkasında olmak üzere dört gözü vardır."

"Türk'ün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerin, yeryüzünde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. (...) Türk hem çoban, hem seyis, hem canbaz, hem baytar, hem süvaridir. Özetle, bir Türk başlıbaşına bir millettir."

"Bütün kavimlerin arasında yiğitlik, cesaret bakımından Türklerden üstün, büyük hedeflere ulaşmak için onlardan daha dirayetli hiçbiri yoktur. Cenab-ı Allah onları arslan sıfatında yarattı."

"Onlar bozkırlara, otsuz ve ocaksız çöllere alıştırlar. Zaruret halinde pek aza kanaat getirerek, gün geçirecek derecede dayanıklıdırlar. Göbeği kesildiği andan itibaren Türk, askerin başbuğu, bölgenin komutanı olmaktan ve kendini zahmetli duruma sokmaktan başka birşey düşünmez."

İbn HASSUL

"Yabancı bir ülkeye giden garibi fena âkibetler bekler. Bunun aksine Türkler, İslâm ülkelerine ulaştığı zaman, orada saygı ve takdir görürler. Emîr ve ordulara komutan olurlar."

"Hazreti Adem'den beri bugüne kadar para ile satın alınan esirlerin sultan olduğu hiçbir yerde görülmemiştir. Türkler müstesnâ."

"Türkler denizin derinliğinde midye kabuğu içinde saklı inciye benzerler. Değerinin takdir edilmesi için denizi bırakarak, hükümdarların tacını, gelinlerin kulağını süslemesi gerekir."

MÜBAREKŞAH

"Türklerden biri köle olduğu zaman efendisinin askerine komutan olmakla yetinmez. Efendisinin elinden hükümdarlığı alıp yerine geçmek ister."

el-KAZVÎNÎ

"Türkler şiddet ve cesaret bakımından diğer insanlara üstün oldukları için halifelerin askerleri, beyleri de halifenin komutanı olmuşlardır. Türk askerleri diğer ırkların askerlerine göre kudret, cesaret, cüret, atılganlık bakımından üstündürler. İyi hizmetleri, itaatleri, giyimlerindeki gösteriş ve sultanlığa yaraşırılıkları dolayısıyla Maveraünnehir dihkanları, halifelerin komutanları, maiyyetleri, hizmetkârlarının ileri gelenleri olmuşlardır."

İbn HAVKAL

BİBLİYOGRAFYA

A. KAYNAK ESERLER

E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Paris, 1900.

el- Belâzurî, *Fütuhu'l - Büldân*, nşr. M. Rıdvan, Beyrut, 1978; trc. M. Fayda, Ankara, 1987.

el-Cahiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazîletleri*, trc. R. Şeşen, Ankara, 1967.

Fahreddin Mübarekşah, *Târîh*, nşr. D. Ross, London, 1927.

İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, trc. R. Şeşen, İstanbul, 1975.

İbn Hassûl, *Tafdîlü'l-Etrâk 'alâ Sâiri'l - Ecnâd*, nşr. A. Azzavî, trc. Ş. Yaltkaya, Belleten, IV, 1940, s.

İbnü'l - Esîr, *el-Kâmil fi't Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, V, VII, Beyrut, 1982, trc. Y. Apaydın, İstanbul, 1986.

İbnü'l-Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, trc. M. Keskin, VIII, İstanbul, 1994.

S. Julien, "Documents historique sur les Tou-Kioue (Turcs)," *Journal Asiatique*, (1864).

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, trc. B. Atalay, I, II, III Ankara, 1939, 1941.

Orhun Abideleri, Haz. M. Ergin, İstanbul, 1973.

Michel le Syrien, *Cronique de Michel le Syrien*, trc. Chabot, III, Paris, 1905-1909.

R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, trc. M.Z. Ugan, IV, İstanbul, 1958.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, nşr. R.R. Arat, İstanbul 1947.

B. ARAŞTIRMALAR

T.W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, trc. H. Gündüzler, İstanbul, 1971.

W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, İstanbul, 1981.

———, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 1975.

Büyük İslâm Tarihi, VI, İstanbul, 1992.

İ. H. Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu*, Konya, 1978.

E. Esin, "Türklerin İslâmiyete Girişi," *Tarihte Türk Devletleri*, I, 1987, s. 287-320.

R.H. Frye-A. Sayılı, "Selçuklular'dan Evvel Orta-Şarkta Türkler," *Belleten*, 37, (1946), s. 97-131.

R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul, 1981.

H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütühatı*, İstanbul, 1930.

Ş. Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü," *Belleten*, VI, (1942), s. 177-205.

A. İnan, *Makaleler, ve İncelemeler*, II, Ankara, 1991.

———, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara, 1976.

İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti," *J. Deny Armağanı*, TTK, Ankara, 1958.

———, "Abbasîler Zamanında Türkler," *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 792.

İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.

Z. Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, 1987.

———, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988.

———, *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya, 1994.

M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963.

———, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara, 1989.

- E. Maiz, "Die Türken in der klasischen arabischen Literatur," *Der İslam*, 21, (1973), s. 279-285.
- E. Merçil, *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
- B. Ögel, *Türkler'de Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982.
- E. Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1944.
- D. Pipes, "Turks in early Muslim service," *Journal of Turkish Studies*, II, (1978), s. 85-96.
- J.P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, trc. A. Kazancıgil, İstanbul, 1994.
- F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1972.
- R. Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler," *Türkiyat Mecmuası*, XV, (1969), s. 11-36.
- Ç. Tekindağ, "Mısır'da ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri," *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976.
- H. Töllner, *Die türkischen Garden am Kalifenhof von Samarra*, Bonn, 1971.
- O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul, 1969.
- , *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1971.
- , *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980.
- N. Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 1992.
- H.D. Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler," *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1973), s. 71-82.
- , "Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları I. Boğa el-Kebîr et-Türkî," *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1-2, (1965), s. s. 195-203.
- , *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976.
- J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. F. Işıltan, Ankara, 1963.

TANITMA YAZILARI

ESAD COŞAN, *Hacı Bektâş-ı Velî MAKÂLÂT*, Seha Neşriyat, Ankara 1986, LX+127 sayfa.

Aşlı Arapça olan ve makaleler manasına gelen "Makâlât" adı verilen eser, Hacı Bektâş Velî'nin en tanınmış ve en hacimli eseridir. Tasavvufî konuda yazılmış müstakil risaleler halindedir.

Sayın Prof. Dr. E. Coşan, manzum ve mensur olarak çeşitli kütüphanelerde bulunan bu kıymetli eseri, tenkitli olarak hazırlamış ve araştırmacıların istifadesine sunmuştur.

1986'da Seha Neşriyat tarafından yayımlanan eser, E. Coşan'ın 1971'de hazırladığı doçentlik tezinin bir bölümüdür. Bu tezin tamamı 204 sayfa olup Makâlât'ın manzum ve mensur tercümelerinin tenkitli metinleri ile Arapça Makâlât'ın tercümesinden meydana gelmektedir. Baskı sırasında manzum kısmı çıkarılan ve mensur kısmı 11 bâbdan meydana gelen eserdeki her bâb birbirinin devamı niteliğindedir. Eser, sülûk sırasında nefsin terbiyesini esas alan ve "dört kapı kırk makam" şeklinde isimlendirilen sistemden başka, şeytanın halleri, tevhidü'l-ma'arif, Âdem aleyhi's-selâmın ve insanoğlunun yaratılışı gibi konu başlıkları altında çeşitli dinî ve tasavvufî meseleleri geniş bir biçimde ele almaktadır.

E. Coşan'ın çalışması, iki kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısım "incelemeler" başlığını taşımaktadır ve dört ana başlık altında incelenmiştir. Alt başlıklarla detaylandırılan çalışmanın başlıca konuları şunlardır:

- A. Hacı Bektaş'ın Hayatı, Şahsiyeti ve çevresi
  1. Hacı Bektaş'ın Menkabevî Hayatı
  2. Hacı Bektaş'la İlgili Muhtelif Mütalâalar
  3. Hacı Bektaş'ın Mensup Olduğu Tarikat
- B. Hacı Bektaş'ın Eserleri
- C. Makâlât (Arapça aslı, yazma nüshaların tanıtımı vs.)
- D. Tenkitli Metinler ve Transkripsiyon Meseleleri

Ayrıca bu bölümün sonunda "Netice" başlığı altında çalışmanın derli toplu bir değerlendirmesi yapılmıştır.

İkinci kısım, "Metinler" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda mensur tercümenin tenkitli metni, nüsha farkları ile notlar ve Prof. Coşan'ın kendisi tarafından bulunan Arapça aslı nüshanın tercümesi yer almaktadır. Prof. Coşan, titiz bir çalışma sonucu, çeşitli karışıklıklar arz eden bu eseri, diğer nüshaların yardımıyla yeniden düzenlemiş ve asıl metni ortaya koymuştur. Ayrıca metinde geçen âyet ve hadisleri

tesbit etmiş, meallerini dipnotlar hâlinde göstermiştir. Konuların pekiştirilmesi veya açıklanması durumunda baş vurulan bu âyet ve hadislerin meallerinin verilmiş olması diğer araştırmacılara kolaylıklar sağlaması bakımından önemlidir. Bu âyet ve hadisler, eserin tamamında 157 âyet, 23 hadis ve kelâm-kibar olmak üzere 180 madde olarak geniş bir yer tutmaktadır.

Eser, faydalanılan kaynakların yer aldığı "Bibliyografya" ile sona ermiştir.

Bilindiği gibi "Makâlât" yayımlanana kadar Hacı Bektaş Velî'nin hayatı ve eserleri hakkında tatmin edici ciddî bir çalışma ortaya konmuş değildi. "Bugün de yüzbinlerce insanın candan sevdiği, tebcil ettiği, yeniçerilerin pîri, gazilerin serdari, kutb-ı âlem velî (E. Coşan)" hakkındaki belge ve kaynakların eksikliği O'nun hakkında kesin hükümler vermeyi zorlaştırmaktaydı.

Malûmdur ki tarihî şahsiyetlerin düşünce dünyasını anlamakta, gerçekleri tesbit etmede ve bir takım sonuçlara ulaşmada, söz konusu şahsiyetlerin ortaya koydukları eserler birinci sırayı teşkil etmektedir. Bu sebebledir ki Makâlât, Hacı Bektaş Velî ve Bektâşilik üzerine yapılacak çalışmalara temel teşkil edecek ve bugüne kadar yapılan taraflı düşünce ve yargılara cevap verebilecek nitelikte bir eserdir. Bu noktadan hareketle, bazı araştırmacıların Hacı Bektaş'ın Şif-Bâtınî kanaatlara sahip bir şahsiyet olduğu hususundaki görüşlerine karşılık Prof. Coşan "Bütün araştırmacıların yanıldıkları bir diğer nokta Hacı Bektaş'ın Şif-Bâtınî kanaatlara sahip bulunduğu hususu idi. Araştırmalarımız bu yanlış sanıyı da çürütmüş, onun şeriata bağlı, riyadan şiddetle kaçınan, büyük bir ahlakçı, olgun bir mutasavvıf olduğunu, Mevlânâ'dan, Yunus'tan ve Âşıkpaşa'dan farklı düşünmediğini ispatlamıştır. (Makâlât, LX. sayfa)" demektedir. Yine, Makâlât'ın Hacı Bektaş'a aitliği hususundaki spekülasyonlara son veren Prof. Coşan'ın ilmî usullerle hazırlayıp ilim âleminin hizmetine sunduğu bu eser, hem Hacı Bektaş Velî'nin düşünce dünyası ile kişiliği, hem de Türk dinî hayatının önemli bir kolu olan Bektâşilik hakkındaki bilgileri ihtiva eden en önemli eserdir.

İnsanların her iki dünyasını düzenlemede, Allah'a kulluğun yanında insanî ilişkilerde hoşgörü, sabır, kanaat, hayâ gibi hasletlerin telkini ve ilim ve aklın önemi üzerinde duran bu ve bunun gibi eserlerin aynı zamanda bir el kitabı şeklinde hazırlanıp halkın hizmetine sunulması bir ihtiyaca cevap vermesi açısından önemlidir.

Türk kültür tarihi açısından çok değerli olan bu eseri günümüz araştırmacılarının hizmetine sunmak hususunda titiz bir çalışma gerçekleştiren, A.Ü., İlahiyat Fakültesi, Türk İslâm Edebiyatı kürsüsü profesörlerinden Esad Coşan'ın başka disiplinlerden araştırmacılara da sağlam bir zemin teşkil eden bu çalışmasının ikinci bölümünün de en kısa zamanda basılmasını ve çalışmalarının devamını temenni etmekteyiz.

Adem aleyhi's-selâmın yaratılışının anlatıldığı bölümden iktibas ettiğimiz satırlar, hem eserin muhtevası hakkında bilgi hem de ilim ve akla verilen önemi göstermesi açısından tercih edilmiştir.

.....

Andan Adem aleyhi's-selâm sağ yanına baktı, üç latif şahıs gördü eyitdi kim:

-Adunuz nedür ve makâmunuz kandedür? didi.

Pes birisi eyitdi kim:

-Adum akıldur ve makâmum başda beyni üstindedür, didi.

Ve hem birisi dahı eyitdi kim:

-Adum ud u hayâdur ve makâmum yüzüstindedür, didi.

Ve hem birisi dahı eyitdi kim:

-Adum ilimdür ve makâmum göğüs içindedür, didi.

Andan aleyhi's-selâm eyitdi kim:

-Gelün imdi yirlü yirinüze girün, didi.

Şoluk saat üçü dahi yirlü yirine girdiler. Adem râhat oldu. Andan Adem sol yanına bakdı, üç şahıs dahı gördi ürkdü eyitdi kim:

-Adunuz nedür ve makâmunuz kandadır? Ne nahıs kavumsuz didi.

Pes anlardan birisi eyitdi kim:

-Adum öykedür. makâmum başda beyni arasındadır, didi.

Andan Adem eyitdi:

-Baş akıl yiridür, senün başda yirün yokdur, didi.

Ol şahıs eyitdi kim:

-Ben gelicek akıl gider, didi.

Ve hem birisi dahı eyitdi kim:

-Adum tamâdur, makâmum yüz üstindedür, didi.

Andan Adem eyitdi:

-Yüz hod ud u hayâ yiridür, senün yüzde yirin yoktur, didi.

Pes ol şahıs eyitdi kim:

-Ben gelicek ud hayâ gider , didi.

Ve hemen birisi dahı eyitdi kim:

-Adum haseddür, makâmum göğüs içindedür, didi.

Andan Adem aleyhi's-selâm eyitdi kim:

-Göğüs ilim yiridür, senin yirün yoktur, didi.

Andan ol şahıs eyitdi:

-Ben gelicek ilim gider, didi.

İmdi aziz-i men şöyle bilmek gerek kim, îmân Rahmân'dur, gümân şeytândur. Pes gümân gelse îmân gider ve îmân gelse gümân gider.

..... (Makâlât, 91-92. sayfa).

HAMİYE DURAN

Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi

Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi

Gazi Üniversitesi bünyesi içinde kurulmuş olan "Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi" kurulduğu günden bu yana Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli konusunda çeşitli çalışmalar yapmış, bu çalışmalar içerisinde en önemli yeri yayın faaliyetleri tutmuştur. Günümüzde bilhassa Hacı Bektaş Veli konusunda oluşturulan ilmi kriterlerden uzak, subjektif değerlendirmeler hem Türk aydınlarını hem de geniş halk kitlelerini yanlış değerlendirmelere sevketmekte. Bu yüzden de, çeşitli mahfellerde etkili ve yetkili olmadan, Hacı Bektaş Veli konusunda bir takım kimselerin söz söylediğine şahit olunmaktadır.

Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi 1994 yılında süreli yayın çalışmalarına başlayarak Hacı Bektaş Veli'nin bütün yönleriyle araştırılmasını, onun gerek tarihî, gerek dinî ve gerekse kültürel boyutu hakkında kamuoyunu bilgilendirmek ve bu konuda ortaya çıkan yanlış anlayışları ortadan kaldırmak için ilmi ölçüler koymayı hedeflemiştir. Derginin ilk sayısı *Birlik Dirlik* adıyla Haziran 1994'de yayınlanmış ve bu sayısında 13 araştırmaya yer verilmiştir. Derginin açılış amacı ve hedeflerini anlatan "Birlik Dirlik Dergisi Çıkararken" yazısında derginin Hacı Bektaş Veli'nin inanç sistemi hoşgörü ve iyilik anlayışını, fazilet ve bilgisini ortaya koymak, "Türk tarihi, Türk kültürü ve inanç birliği bakımından, Hacı Bektaş Veli'yi bütün yönüyle açığa çıkararak Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli'yi Araştırma Merkezi'nin asıl gayesini teşkil edecektir" denilerek işte bu "Dergi" bunun için çıkıyor ifadesi yer almaktadır. Rektör Prof. Dr. Enver Hasanoğlu "Üniversitemiz ve Araştırma Merkezleri" isimli yazısında "Araştırma Merkezlerimiz" Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Vakfı ile birlikte çıkardığı dergi bu çalışmaların bir başlangıcı olarak, sempozyum, kongre, kitap vb. çalışmalarla sürecektir." demektedir.

Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Vakfı Mütevelli Heyeti Başkanı, Kadri Erogan ise "Türk Milletini iyi tanıyabilmek için ilk önce onun Tarih-i diniyesini bilmek gereklidir" cümlesinden hareketle, Hacı Bektaş Veli ve onun tesirlerinin çok iyi araştırılması gerektiğini ifade eden, görüşlerini "Niçin Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Vakfı? Niçin Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi? adlı yazısında dile getirmiştir. Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz "Millî Birliğimizin Manevî Mimarları ve Hacı Bektaş Veli" isimli yazısında "Tüm hayatı boyunca ve eserlerinde dinî ve ahlakî değerlere, insan sevgisine önem veren Hacı Bektaş, insanların kardeşçe geçinmesini örgütlemiş, ehl-i beyt sevgisini öne çıkarmış,... Anadolu ve Rumeli Türk-İslam Birliği'nin sağlanması yönünde sayısız hizmetler yapmış..." diyerek Hacı Bektaş Veli'yi farklı bir seviyeden değerlendirmiştir.

Prof. Dr. Abdurrahman Güzel, "Hacı Bektaş Veli'nin Hayatı ve Eserleri'ni ele aldığı yazısında onun hayatını altı ana bölümde değerlendirmiştir. Bunlar Hacı Bektaş Veli'nin yaşadığı Devir ve Doğum Tarihi, Adı, Anadolu'ya Gelişi, Vefatı, Mezarı ve Eserleri". Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk'ün "Hacı Bektaş'ın Düşünce Dünyası" isimli makalesinde ise Hacı Bektaş Veli'nin düşünce dünyası çeşitli şekillerde değerlendirilerek Hacı Bektaş'ın dinine ve onun getirdiği yükümlülüklere saygı gösteren sofilerin bile önüne geçen bir titizlik gösterdiğine dikkati çekmiştir.

Prof. Dr. Hayrani Altıntaş, "Hacı Bektaş Veli Düşüncesinde İbadet ve Ahlak" makalesinde, Hacı Bektaş Veli'yi şu şekilde formülize etmiştir" Allahın emirlerini yerine getirme yerine getirme+Peygamberin sünnetine uyma=Hacı Bektaş Veli" (s. 29-31).

Doç. Dr. Alemdar Yalçın, "İnsanımızın beyni ve kalbini yeniden kuşatmak için onun izlediği yola ihtiyacımız vardır" derken Hacı Bektaş Veli ve Günümüz'ü mukayese eder. Dr. Mehmer Önder "Hacı Bektaş Veli Dergahı Nasıl Açıldı" isimli hatırasında dergahın açılışı ile ilgili ilginç hatıralarını dikkatlere sunar. Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu ise "Bektaşilik ve Hacı Bektaş Veli Üzerine Belgeler" isimli makalesinde, bulduğu iki orjinal belgeyi yayımlar. Derginin bu sayısında son yazı ise İsmet Çetin" Hacı Bektaş Veli'nin İnsan Anlayışı" isimli makalesi ile kaleme almıştır.

Dergimiz, okuyucularımızdan gelen istek üzerine ve kurul kararıyla ikinci sayısında isim değişikliği yaptı ve adını "*Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*" olarak tespit etti. Ağustos 1995'de çıkan ikinci sayısında, birinci sayıda ortaya konulan hedef ve amaçlar doğrultusunda yazı ve araştırmalara yer verdi. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Mütevelli Heyeti'nin Sayın Cumhurbaşkanımız Süleyman Demirel'le yaptıkları görüşmeye ve bu görüşmenin sonucunda Cumhurbaşkanımızın bizim için çok önemli saydığımız "Anadolu'nun tapusunda Hacı Bektaş Veli'nin mühürü vardır. Onun fikirlerinin araştırılması ve yaşatılmasına ihtiyacımız vardır" yönündeki mesajı dergimizin bu sayısında kamuoyunun dikkatine sunuldu.

Bu sayıda Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Vakfı Mütevelli Heyeti Başkanı Kadri Eroğan "Ankara'da bir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi açılmasını teklif eden bir yazı kaleme almış, bu teklifini de Sayın Cumhurbaşkanımız'ı ziyaretlerinde aldığı manevî güçle dile getirdiğini ifade etmiştir.

Prof. Dr. Abdurrahman Güzel, "Ahmed Yesevi'nin *Fahr-Name*'si ile Hacı Bektaş Veli'nin *Makalât*'ında Dört Kapı-Kırk Makam'ın Mukayesesi'ni yaptığı yazısında, "bu tür eserlerin Türk Milleti'nin fikrî, ilmi, sosyal ve beceri konularında gelişmesini sağlayan ortak kıymetlerinin hülâsası demektir.

Prof. Dr. Hüsnü Ender Bodur "Hoca Ahmet Yesevi ve Sosyal Bütünleşme," Prof. Dr. İbrahim Ağah Çubukçu, "Hz. Ali ve Erdemi", Dr. Hamiye Duran, "Makalât'ta İnsan ve Dünya İlişkisi", Hüseyin Tuğcu, "Hacı Bektaş Veli'nin İlmî Yönüne Genel Bir Bakış", Dr. Ayşe Yücel, "Akşemseddin'in İnsana Bakışı", Dr. İsmet Çetin'in "Fahimî'nin Cumhuriyet ve Bektaşilik ile İlgili Şiirleri", Cafer Kılıç, "Cemelinin Açılışı Münasebetiyle" ve Hüseyin Çelikan'ın, "Hacı Bektaş Veli'nin Besmele Tefsiri" ile ilgili yazıları, hep Hacı Bektaş Veli ve onun düşünceleri etrafında gelişen mesajların yansıması olarak okuyucuya sunulmuştur.

Araştırma Merkezimiz çalışmalarını 1996 yılında "I. Uluslararası Türk Kùltürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu" ile sùrdùrecek, dergimizin diğer sayıları ise tamamen ilmi, hakemli ve araştırmalara yönelik olarak çıkarılacaktır. Bùtùn bilim adamı ve araştırmalarımıza açık olan Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi yurtiçi ve yurtdışındaki kuruluşlara ulaştırılmaktadır.

PROF. DR. ABDURRAHMAN GÙZEL
anakkale Ùniversitesi Rektùri

Yunus Emre, Nasrettin Hoca ve Hacı Bektaş Veli Düşüncesinde Hoşgörü, (Haz: Şevket Özdemir), Ümit Yayıncılık Basımevi, Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara-1995, 334 Sayfa)

1995 yılı, UNESCO tarafından "Hoşgörü Yılı" olarak kabul edilmiş, bu karar çerçevesinde de bazı faaliyetler yapılmıştır. Bu faaliyetlerden birisi, Kültür Bakanlığının desteği ve teklifi ile "Bilimsel Ve Kültürel Araştırmalar Vakfı" tarafından yayımlanan Yunus Emre, Nasrettin Hoca, Hacı Bektaş Veli Düşüncesinde Hoşgörü isimli makaleler külliyyatı.

Kitap, Dr. Şevket Özdemir'in koordinatörlüğünde hazırlanmış olup 16 makaleden meydana gelmiştir. Dr. Özdemir'in Sunuş yazısında yer alan "... Ayrıca Anadolu kültürünün çok daha eskilere dayanan mirasını devralarak, bunu yoğuran bu üç düşünce adamı..." ifadesinden de anlaşılacağı gibi Anadoluçuluk fikri temeli üzerine bina edilmesi endişesi taşıyan kitabın ilk makalesi, Prof. Dr. Emre Kongar'ın "Kültürel Kimlik ve Hoşgörü Sorunu" (s. 11-22) isimli makalesi. Makalede; kimlik, kültürel kimlik, hoşgörü, sivil toplum, özgürlük konuları ile bunların birbirleri ile olan ilgisi işlenmiş.

Kültürel kimliğin mikro milliyetçilik akımını getirmesi itibarıyla globalleşme açısından çelişkiyi de yaratacağı tehlikesine işaret eden yazar, kültürel kimlik arayışlarının çatışmaya meydan vereceğini belirtir. Kültürel kimliğin belirlenmesinin özdeşleştirici ve dışlayıcı yönünde olduğu belirtilen yazıda, kimliklerin hoşgörü ile bir arada yaşayacağı vurgulanır. Yazıda, hoşgörü ve hümanizm kavramları aynı anlamda kullanılmaktadır ki, hümanizmin saf insan (ilkellik de dahil) arayışı, insanın kendisini keşfi, inançlar karşısında insanın yüceltilmesi noktası gözardı edilmiştir. Kimlik, şahıslara, şahıslardan meydana gelen topluma, kültürleri vasıtası ile kazandırılır ki, onun da sınır koyma, aklileşme, model olanı gösterme gibi unsurları vardır (Sadık K. Tural, *Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler*, Ankara 1984, s.63). Toplum, toplumu meydana getiren insanların hayatlarını kolaylaştırıcı kültür unsurları ve kültürün çevrelediği kültürel kimlik sayesinde çatışmadan uzaklaşır. Ve daha da önemlisi, kültür ve kültürel bağımsızlık-dolayısıyla kültürel kimlik-insanları hür kılar (Tural a.g.e., s.70).

Yazar devleti tarif ederken "insan-doğa çelişkisinin yol açtığı savaşımdan doğan insan-insan çelişkisinin ortaya koyduğu ideolojinin doğurduğu ve desteklediği bir resmi örgütlenme biçimidir", der.

Bu görüş insan-insan çatışmasından kaçan ve kurlsız özgürlük arayan, P. Joseph Proudhon'un, kural/ilke yokluğu (anarşizm) fikrine sığınmasını hatırlatır. Zira yazıda, devletin tekeli veya çoğulculuğu kültürel kimlik ile bir arada düşünüldüğünde muallakta kalır. Ayrıca kültürlerin köleleştiriciliği ve özgülleştiriciliği de tartışılır. Hoşgörünün şüphecilik olarak yorumlanabileceği yazıda kültürel kimliğin

"bireyin özgürlükleri ipotek altına aldığı" da zikredilmektedir. Toplumun prensiplerinin, uymayanları köleleştirmeye kadar götürdüğü ifade edilirken, birbirine zıt olan grupların çoğulculuk ve hoşgörü ile bir arada tutulacağı fikrinin işlendiği yazıda, kültürel kimlik yerine özel kimliğin sivil toplum örgütlerinin demokratikleşmesinin gereği olduğu işlenir. Gruplar kimliğinin ön plâna çıkarıldığı yazıda devletin insan-insan çelişkisi üzerine kurulduğunu ifade eden yazar, kendi prensipleri içinde tüm gelişme ve yenileşmelere açık olan, kendi hürriyetinin başkalarının hürriyeti ile var olduğunun şuurunda olan kültürel kimliği adeta reddetmektedir ki, bu da çatışmayı beraberinde getirir.

İbrahim Ağâh Çubukçu'nun "Yunus Emre'nin Felsefesi ve Hoşgörüsü" (s. 23-39) isimli yazısında, Yunus Emre hakkında bilgilerden sonra, tasavvuf düşüncesi verilmiştir. Yazar, Yunus'un hoşgörüsü hakkında bilgi verirken Türk tarihinden hareketlerini ve tesirlerini de gözler önüne serer.

Talat Tekin'in "Bir Hoşgörü Havarisi: Yunus Emre" isimli makalesi, hoşgörü kavramının açıklanması ile başlar, hoşgörüsüzlük anlayışının hakim olduğu dönemlerle ilgili örnekler verir. Yazının girişinde, Hallac-ı Mansur'un panteist olduğuna dair ifade, panteizmle vahdet-i vücud anlayışının yazar tarafından tefrik edilemediğini göstermektedir. Yine yazıda Maraş ve Sivas hadiselerinin Alevî katliamı olarak gösterilmesi, bir ön yargının ifadesi olarak görülür. Hiç bir insanın tasvip etmeyeceği bu hadiselerin bir din çatışması/kavgası olarak takdim etmek, hoşgörü adına yazılan bir yazıdaki hoşgörüsüzlük ifadesidir.

Yunus Emre hakkında yapılan yorumları veren yazar, Sabahattin Eyüboğlu'nun "Yunus'un hiç bir kara kaplı kitabın kölesi olmadığı" fikrinden dolayı O'na katıldığını ifade etmektedir. Ancak, kara kaplı kitap'ta maksat Kur'an-ı Kerim ise yazarın Yunus'u okumasının gereğine işaret etmek zorundayız. Yunus'un;

Halk içinde dirlik düzen dört kitabı doğru yazar

Ağ üstüne kara düzen ol yazılan Kur'an benim

mısraları, O'nun Kur'an'a bağlı olduğunu ifade etmektedir.

Onüçüncü yüzyıldaki toplu kıyımlardan (?) bahseden yazar, Yunus'un bir güzeli öven güzelleşmesinden de bahsetmektedir. Yazar, tasavvuf düşüncesini, bu düşüncenin kaynağı olan İslâmiyeti ve Türk kültürünü bilerek Yunus'u bu bilgiler ışığında tahlil etmiş olsa idi, insan güzelliğinin sırrını da keşfedebilirdi.

Şeriata ve bağına karşı olan Yunus'u anlatan yazar, tasavvuftaki "dört kapı kırk makam" kavramlarını bilmezlikten gelmekte, günümüzde kullanılan politik mesajlar olduğu şiiirlerinden anlaşılmaktadır. Ancak O'nun şeriata bakışı ile yazarın bakışı arasında büyük fark vardır. Zira, Yunus'taki şeriat, Tanrı'ya ulaşmak için aşılması gereken ilk merhaledir.

Mehmed Fuad, "Yunus Emre'de Hoşgörü" (s.62-92) isimli makalesinde, Yunus'u Marksist perspektifinden ele almış, O'nun yaşadığı dönemde yöneten/yönetilen ayırımın yapıldığı fikrini işleyecek Yunus'un yönetilen-fakir kesimin sesi olduğu üzerinde durmuştur. Tasavvuf üzerinde de duran yazar, Tanrı'nın insanda belirdiğini işlemiş. Oysa ne tasavvufta, ne de Yunus'ta Tanrı'nın insanda belirebileceğine dair işaret bulunmaz. Ancak, insanın Tanrı'nın nurundan yaratıldığına dair bilgiler bulunur ki, bu

da Tanrı'nın insanda zuhuru anlamında değildir. "Din adamları, medreseliler, şeriatçılar insanı hiçe sayan Tanrılarıyla, vergi almaktan, halkı soymaktan başka bir işe yaramaz olmuş devlet adamlarının yanındadır..." ifadesinde Tanrı ile devlet bir tutularak, tarikatların devlete karşı olduğu fikri işlenmiştir. Oysa, tarikatların, bunların çatısı altında bulunduğu tekke ve zaviyelerin çoğu zaman devlet tarafından desteklendiği bilinmektedir. Hele tarikatların devletle bir addedilen Tanrı'ya karşı tavır almalarını düşünmek abestir. Yazarın, daha sonra Tanrı'yı devletin yanından alıp tarikatların yanına koymasına bir çelişki ifadesi olarak görülür. Çağdaş okurların Yunus'taki Tanrısal aşkı; insan aşkı, dost özlemini de arkadaş aşkı olarak göreceklerini ifade eden yazar, bu düşünceleri ile Yunus'u bütün fikirlerinden, inanç dünyasından, yaşadığı devrin şartlarından tecrit ederek günümüze getirmek ister ki, bu istek Yunus'u unutulmaya mahkûm eder. Ayrıca, Yunus'un Türkistan sahasından gelen Türk kültür unsurları ve İslâmîyetin bilgi deryasından beslendiğini bir tarafa bırakarak Anadolu kültürlerine bağlanmak da ilmen ve vicdananen mümkün değildir. Zira Yunus, ne Hitit, ne Lidya, ne de Latin dilini bilmez. Hele onların inançları ile hiçbir münasebeti de bulunmaz.

"Yunus Emre'nin Dünyası ve Hoşgörü" (s. 93-123) isimli makalenin yazarı Mehmet Aydın, Yunus'u Anadolu mozaik halk kültürünün bir temsilcisi olarak görmektedir. Günümüzde kimlik arayışının bir ifadesi olan bu düşünce, Anadolu sahasında Türk kültürünün varlığını -yazarın affına sığınarak- inkâr ve hatta Türk Kültürünün bin yıllık hâkimiyetine tahammülsüzlük olarak yorumlanabilir. Yunus'un din ayrımını aşmış ifade eden yazar O'nun "Yaratmış yetmiş iki dili arada üstün kodu müslümanı" mısraını görmediğinin/görmezlikten geldiğinin ifadesidir. Devlet ve vakıf müesseseleri etrafında subjektif değerlendirmeler yapan yazar, Tanrı'yı da narsist olarak vasıflandırır ki, bu da yazarın ne İslâmîyeti, ne de İslâmîyete sıkı sıkıya bağlı olan Yunus'u anladığını gösterir. Ancak narsist olarak vasıflandırılan Tanrı'nın insana olan sevgisinden dolayı evreni yaratmışına dair ifadeler de yazıdaki bilmezliği ve bilmezlikten doğan çelişkiyi gösterir. Bektaşiliğin sistemleşmesinden üç yüz yıl önce yaşayan Yunus'un Bektaşî olarak gösterilmesi de bilmezliğe başka bir örnektir.

Pertev Naili Boratav, "Nasreddin Hoca Fıkralarında Türk, Müslüman ve düpedüz İnsan" isimli makalesinde (s. 124-130), Nasreddin Hoca ismi çevresinde anlatılan fıkraları, "Türk malı olanlar", "müslüman topluluğun malı" ve "Bir yere, şahsa ve dine bağlı olmayan" fıkralar olarak bir tasnif denemesine girişir.

Vecihi Timuroğlu, "Nasrettin Hoca'nın İnsanlaşmış Hoşgörüsü" (s. 131-170) isimli makalesinde, fikirleri ne olursa olsun "Anadolu Türk ekinin" yarattığı bütün değerlerin bizim olduğu fikrini işler. Yergi ve güldürü konusunu işleyen yazar, hoşgörünün inancın tartışılması ile başladığı fikrindedir. Daha da ileri giderek "İslâm toplumlarının usun özgürlüğünü tanımıyorlar" ve "inançların hoşgörüsüz" olduğunu vurgulayan yazar, başta İslâmîyet, İslâmîyetin intişarından sonraki dönemlerde başka dinlere karşı müsamahakâr tavrını bilmemektedir. Hal böyle olunca, Türk ve müslüman bir çevrede yetişen Nasreddin Hoca hakkında isabetli fikirlerin belirtilmesi de mümkün değildir. Hoca'yı "binlerce yıllık Anadolu kültürünün ürünü" olarak değerlendiren yazar, O'nun, zeki, âlim ve devlet adamı olduğunu söyler. Ancak, fıkraların -Nasreddin Hoca'ninkiler de- dinsel baskıya bir karşı çıkış ifadesi olduğunu söyler. Üç örnekler ile fikrini desteklemeye çalışan yazar, örneklerdeki yanlışlığın da farkında değildir. Hal böyle olunca, doğru fikirler beklemek de mümkün olmaz.

Erdoğan Tokmakçıoğlu, "Nasreddin Hoca ve Hoşgörü" (s.171-176) isimli makalesinde, Hoca'nın fıkralarından hareketle O'nun mizah anlayışının kaynakları ve dünyaya bakışı üzerinde durarak, olaylar karşısında tavrını izah eder.

Ali Püsküllüoğlu "Nasrettin Hoca Adlı Bilge ve Hoşgörü" isimli yazısında (s. 177-178), Nasreddin Hoca'nın dünyanın çeşitli bölgelerinde bilindiğini, ancak O'nun Anadolu'da yetmişmiş bir Türk bilgisi olduğunun gözardı edildiğini ifade ederek, Hoca'nın en belirgin yönünün kendisi ile alay etmesi olduğunu belirtir.

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu Heteredoks Türk Sufiliğinin Temel Taşı: Hacı Bektaş-ı Veli El-Horasanî" (s. 185-210) isimli yazısında, Hacı Bektaş Veli konusunda yapılan çalışmalar ve çalışmaların sonuçlarına temas etmiş. Çalışmaların son yıllarda subjektif olduğunu ve zaman zaman tarihi bozma sürecini başlattığı ifade edilen yazıda, bu yönüyle Hacı Bektaş Veli'nin tarihi şahsiyetten mitolojik şahsiyete kaldırıldığı/kaydığı belirtilmektedir. Hacı Bektaş'ın tarihi ve mitolojik/menkabevî şahsiyet olarak ayrı ayrı incelenmesi gerektiği üzerinde duran yazar, bunlardan birincisinin tarihi gerçekçiliğinin, ikincisinin ise inanç gerçekçiliğinin konusu olduğunu söylemektedir. Hacı Bektaş Veli konusunda yapılacak çalışmaların kaynağına temas eden yazar, O'nun tarihi ve menkabevî hayatı hakkında bilgi vererek Abdal Musa ile bağlantısı üzerinde durur.

İsmet Zeki Eyüboğlu, "Hacı Bektaş Veli'de Hoşgörü" (s. 202-222) isimli yazısında, Hacı Bektaş Veli'nin hayatını ve görüşlerini velâyetname'ye bağlı olarak ele alır ve bu eserdeki görüşlerin -inançlar- itibariyle İslâmiyete uğradığını iddia eder. Makalât'ın Hacı Bektaş Veli'yi kırsal kesimden koparıp varlıklı konaklara göçürdüğü için kesinlikle O'nun olamayacağını ifade eden yazar, bu eserle Hacı Bektaş'ın evren yurttışlığından çıktığını da belirtir. Buna sebep ise Makalât'ın insanı inançların denetime aldığı hususunu gösterir. Oysa Onüçüncü yüzyıl Anadolu sahası Türk insanı, bir yandan iç, bir yandan dış olaylara karşı mücadele etmekte, bundan dolayı başta inançlara olmak üzere değerlerine sıkı sıkıya bağlı bir yapı göstermektedir. Hacı Bektaş Veli de bunlardan birisi, içinde bulunduğu toplumun lideri olması dolayısıyla da değer yargılarına sıkı sıkıya bağlı olan bir şahsiyettir. Bizim kültür tarihimizde başka "Makalât" isimli eserler bulunmakta ve sadece birisi Hacı Bektaş'a mal edilmektedir. Şu soru akla gelmez mi: Makalât, neden bir başkasına değil de Hacı Bektaş'a mal edilmektedir?

Hacı Bektaş Veli'nin düşünce temellerini Anadolu kültürünün oluşturduğunu ifade eden yazar, Velâyetname'nin menkabevî unsurlarını gözardı ettiği gibi Balım Sultan'ı da yok sayar. Kaldı ki, yazar, Alevîlik-Sünnîlik-İslâm Düşüncesi (İstanbul 1989) isimli eserinde Alevîlik/Bektaşîlik düşüncesinin/inancının başta Anadolu olmak üzere Babil, Asur, Sümerlerin anlayışları gibi çok Tanrılı inançlara bağlamaktadır. Oysa menkıbelerin inançlar/dinler itibariyle ortak motiflere sahip olduğu bilinmektedir (Bkz. A. Yaşar Ocak, *Kültür Kaynağı Olarak Menakıbnâmeler*, Ankara 1992).

Nejat Birdoğan, "Hacı Bektaş Veli Düşüncesinde Hoşgörü" isimli makalesinde (s. 223-236), Alevîliği Hacı Bektaş Veli'ye isnad ederek ayrı bir din olarak kabul eder. Bu düşünce değil Alevî/Bektaşî araştırmacıları, hiçbir Alevî/Bektaşî tarafından kabul edilmez. Kaldı ki, Hz. Ali'nin ismiyle anılan Hacı Bektaş Veli'ye isnad edilen Alevî/Bektaşî kavramlarının temelini İslâmiyet teşkil etmektedir. Panteist bir görüşte izah edilmeye gayret edilen Alevîlik/Bektaşîlik, Bektaşîliğin teşekkülünden önce yaşayan Kaygusuz Abdal (-ki buna dair örnek, Kaygusuz'un Bektaşîliğine dair hiçbir bilginin yer almadığı,

Abdurrahman Güzel'in Kaygusuz Abdal isimli eserinden alınmış.), Yunus Emre; daha sonraki dönemde Nakşî olduğu şiiirlerinden anlaşılan Erzurumlu Emrah ve hayatta olan Sefil Selimî de Alevî/Bektaşî olmadıkları halde böyle gösterilmişlerdir. Bundan başka Hz. Ali'nin Tanrısallığından bahsedilip örnek insan olarak gösterilmesi de İslâmiyetin bilinmezlikten gelinmesine işaret eder ki, bilinse veya subjektif değerlendirme yapılmasa örnek insanın ahlâkî ve davranışları itibarıyla Hz. Muhammed olduğu görüldü. Ancak şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Hz. Ali'yi sevmeyen, O'na muhabbet duymayan hiçbir Müslüman düşünülemez.

Bedri Noyan, "Hacı Bektaş Velî Düşüncesinde Hoşgörü" isimli makalesinde (s. 237-279), Bektaşîliği Onüçüncü yüzyıla, Hacı Bektaş Velî'ye bağlayarak insan ve davranışları ile bunların ilahî kaynağına temas eder. Ancak Amentü'deki "hayrihi ve şerrihi" ifadelerinin "'hayrihi ve şerrihi min" şeklinde değiştirilmesinin sebebi hikmetini anlamak mümkün değil. Bektaşîliğin tarihi, ulusal ve ahlâkî yönleri üzerinde duran yazar, kendisinin kaleme aldığı Manzum Kur'an Tercümesi'nden de deliller göstermektedir. Hacı Bektaş Velî'nin düşünce temellerini oluşturan İslâmiyet ve bu çerçevede hoşgörü, verilen şiiir örnekleri ile de desteklenmiştir.

Ali Sümer, "Hacı Bektaş Düşüncesinde Hoşgörü" isimli makalesinde (s. 271-292), Hacı Bektaş Velî'nin fikri temellerini İslâmiyet ile Türk kültür unsurlarının oluşturduğunu ifade eder. Göktürk Kitabelerinden Yesevî'ye, Kur'an hükümlerinden sünnete kadar geniş bir fikir yelpazesi içinde beslenen Hacı Bektaş Velî, bu fikri birikim ile insan sevgisini kendine şiiar edinmiş ve bunun için mücadele etmiştir. Yazı Velayetname'den alınan örnekler ile de desteklenmiştir.

"Hacı Bektaş Velî Felsefesinde Hoşgörü" isimli makalenin (s. 293-313) yazarı Mehmet Yaman, Bektaşîliğin insanları birbirine bağlayan bir felsefe olduğunu ifade ederek Hacı Bektaş Velî ve Bektaşîlik hakkında kısa -menkavebi- bilgiler verir. Hacı Bektaş Velî'nin düşüncelerini verirken Makalât'ın esas alınması isabetli ve kitabı meydana getiren makaleler içinde örnektir. Ancak yazarın Yunus Emre, Kaygusuz Abdal ve Ali Nihat Tarlan'ın Bektaşîliğine dair ibareleri bir yanlıştta ısrarın ifadeleri olarak görülür.

Lütfî Kaleli, "İnsanlık, Hoşgörü Temelinde Değişerek Geliyor" isimli yazısında (s. 313-334), günlük meseleler içinde romantik ifadeler ile kimlik problemini ortaya koyar. Alevîlik/Bektaşîlik konusunda yazdığı kitaplarındaki önyargılı düşünceler bu yazıda da görülür. Şeriat kelimesine takılan, onun etrafından ayrılmayan yazar, şeriatı günümüz siyasi gelişmeleri içinde ele alıp, şiiüphesiz kendi kimliğinin oluşmasında tesiri olan İslâmiyeti, yayılıştından itibaren Arabin yayılmacı politikası olarak görür.

Hacı Bektaş hakkında, "kullandığı dil, duyuş ve geliştirdiği kültür bakımından Türktür... ("Alevî-Sünnî İnançlarında Mevlâna-Yunus ve Hacı Bektaş Gerçeği", İstanbul 1993, s. 111) diyen yazar, bu yazısında Hacı Bektaş Velî'nin Türk olmaktan ziyade Anadolu kültürü ile beslendiğini söyler. Bu, çelişkiden öte kasıttır. Kur'an'ın tahrif edildiğine dair yanlış bilgiler, uygulama ve yorumlar ile Kur'an hükümlerini karıştırmadaki ustalık hayret verici bir bilmezliktir. Arap emperyalizminden Yunus ve Kaygusuz'un Bektaşîliğine, Cumhuriyet idaresinin kuruluşundan cami yapılmasına, Atatürk'ten rakı sofralarına, cuma namazından cinayetlere kadar çeşitli konulara kendi mantığı içinde temas eden yazar, hoşgörü yılında, hoşgörü adına yayımlanan bu yazısı ile hoşgörüsüzlüğe bir örnek teşkil eder.

"Yunus Emre, Nasrettin Hoca ve Hacı Bektaş Velî Düşüncesinde Hoşgörü" isimli makaleler külliyyatı, Kongar, Çubukçu, Boratav, Püsküllüoğlu, Ocak, Yaman, Sümer ve Noyan'ın yazıları dışında çoğu zaman ön yargılı, Türk kültürünün Anadolu'dan önceki devrini inkârıcı, zaman zaman reddeden,

eser, şahıs, devir ve şartlarını dikkate almadan kendi düşünceleri doğrultusunda kaleme alınmış yazılardır. Yukarıda isimlerini saydığımız yazarların yazıları ise, okuyucu ister tasvip etsin, ister etmesin, ilmi endişe taşıyan, emek mahsulü yazılardır.

Hoşgörü gibi muğlak bir ifadenin çevresinde sürüklenen fikirler, hoşgörüyü bir anlam yüklemeyen biter. Ortak kanaat, Hacı Bektaş Velî, Yunus Emre ve Hasreddin Hoca'nın engin bir hoşgörüyü sahip oldukları yönündedir. Hasreddin Hoca'nın güldürücü, mizahî, komik yönü (?) (Hocanın nüktedanlığı ile bkz. Sadık K. Tural, "Nekre ve Nükte Kavramlarının Kültür İçindeki Yeri ve Fonksiyonları", Fikrî ve Felsefî Yönleriyle Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri, Konya 1991, s. 52-56) işlenip, O'nun içtimâî tenkid, iç hesaplaşma, hele toplumun iç hesaplaşması ile ilgili bir inceleme O'nun hoşgörü sınırı içinde kalmayıp oldukça katı olduğunu ortaya koyacaktır. Zira Hoca'nın nüktelerinde gülmek/güldürmek ve ders vermektir.

Yunus'un hoşgörüsü ise kendi prensipleri içinde ele alınmalıydı. Yunus'un prensiplerini Kur'an belirler. O da bu sınırlar içinde düşünür ve davranır. Yoksa Yunus kendi gibi düşünmeyenlere şu nasihat-te bulunur mu?

İy kendözün bilmeyen söz manisin anlamayan

Hak varlığını isterisen uş ilmile Kur'an'dadır

Yunus insandır ve müslümandır. Müslüman olmanın üstünlüğünü söylemekten de çekinmez:

Yaratdı yetmiş iki dili arada üstün kodı müslümanı

...

Gayrıdır her milletden bu bizim milletimiz

Hiç dinde bulunmadı din ü diyânetimiz

Hacı Bektaş Velî de prensiplerini İslamî ölçülerle belirler. Makalât'ta insanları iyi/olumlu-kötü/olumsuz diye iki gruba ayıran Hacı Bektaş Velî, iyi/olumlu olanın kendisini Tanrı'ya vermiş, Kur'an ve sünnet esasları içinde yaşayanlar, diğer grubu ise şeytanî arzulara bağlı olarak yaşayanlar olarak görür ve onları aşağılar (Bkz. İsmet Çetin, "Hacı Bektaş Velî'nin İnsan Anlayışı", *Birlik-Dirlik*, Sayı 1, Haziran 1994, s. 43-48).

Şahıslar ve fikirleri, buldukları dönem, dönemin şartları, fikrî temelleri ile tezahürleri itibarıyla incelenmelidir. Bu incelemelerde hareket noktası, doğru bilgiler vermek olmalıdır. Menkabevî bilgiler, şahısların yaşadığı dönem öncesi mistik ve etik bilgiler ile daha sonraki dönemde halk muhayyilesinin kattığı unsurları bünyesinde barındırır. Bundan dolayı menkabevî bilgiler çoğu zaman isabetli sonuca götürmezler. Daha çok romantik yaklaşımların ifadesi olarak ortaya çıkan bu tür görüşler, okuyucuyu bilgi yanlışına götürdüğü zaman tehlikeli olacaktır.

DR. İSMET ÇETİN

Gazi Üniversitesi

Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi

MEHMET ERÖZ, *Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik*, Kültür Bakanlığı
Gençlik ve Halk Kitapları / 55, Ankara 1990, 438 sayfa.

Yıllardır üzerinde en çok çalışılan konulardan biri olan Bektaşîlik, Anadolu'da XIII'üncü asırda gelişerek yayılan ve geniş halk kitlelerine hitap eden bir Türk tarikatıdır. Ahmet Yesevî'ye mensup bulunan¹ tarikatlardan kabul edilen Bektaşîliğin ilk dönemlerinde Ankara, Sivas, Kırşehir vb. şehirlerde teşkilâtlandığı görülmektedir.

Anadolu ve hatta Balkanlar'a ve Doğu Avrupa'ya kadar yayılan, Türk düşünce, fikir ve sosyal hayatına tesir eden Bektaşîlik bu açılarından bakıldığında Türk kültür tarihi bakımından oldukça önemlidir. Buna rağmen konuyla ilgili yapılan çalışmaların bir çoğu ilmi olmaktan uzaktır. Ancak son yıllarda Bektaşîlik hakkında dikkate değer çalışmalar yapılmaktadır.

Jacob, Hasluck, Birge vs. gibi Batılı araştırmacıların yanısıra Fuad Köprülü vesikalara dayalı olarak yapmış olduğu çalışmalarıyla hem Batılı meslektaşlarının kabullerini değiştirmiş hem de Bektaşîliğin nasıl yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir. Esat Coşan'ın çalışması Hacı Bektaş Veli'nin "Makâlât" adlı eserinin ortaya konulması olup konunun ehemmiyeti açısından önemlidir. Bu seriden çalışmalara Orhan Türkdoğan'ın "Alevî-Bektaşî Kimliği" adlı sosyo-antropolojik araştırmasını da örnek gösterebiliriz.

Türk tarihinin yediyüz yıl gibi uzun bir devresine tesir eden Bektaşîliği ilmî usullerle ele alan araştırmalardan birisi de Mehmet Eröz'dür. Eröz'ün "Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik" adlı çalışmasının ilk baskısı 1977 yılında yapılmıştır. 1990 yılında Kültür Bakanlığı, Gençlik ve Halk Kitapları serisinde tekrar basılmıştır.

¹ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984, (5. Basım), s. 108.

Mehmet Eröz, onbeş yıl gibi uzun bir zamana yayılan araştırmaları neticesinde ortaya çıkan çalışmayı hazırlama sebebini, kitabın "Önsöz"ünde şöyle ifade ediyor: "Ülkemize birlik ve dirlik getirmesi dileğiyle, Türk ilim dünyasına sunduğumuz bu eser, otuz beş yıllık bir arzunun ve onbeş yıllık bir fikir çilesinin ürünüdür." Ayrıca "Önsöz"de yıllardır süren yoğun bir çalışmanın "heyacan yüklü düşünce kıvrımlarından şuurulu bir fikir yumağı"na dönüşmesi ve bu hususla ilgili yapılan saha araştırmaları tek tek sıralanmıştır.

Araştırmacının tabiriyle "bir fikir çilesinin ürünü olarak değerlendirilen bu hacimli çalışma "Giriş" ve üç bölümden ibarettir.

Mehmet Eröz, "Giriş" bahsinde Alevî ve Bektaşîlerin yaşadığı yerler ve sayılarını verirken Anadolu'nun yanı sıra Arnavutluk ve Yugoslavya'ya kadar bütün Rumeli'yi inceleme alanına dahil etmiştir. Ancak İran'daki Kızılbaş Türkmen oymaklarını, Şîî olan Azerbaycan Türklerini inceleme konusu olarak ele aldığı gruplardan çok farklı özellikler arzettiği için araştırmasına dahil etmemiştir. Eröz'ün esas inceleme konusunu Türkiye'deki Alevî ve Bektaşî zümreleri teşkil etmektedir.

Bektaşîlikle ilgili çalışmalarla ilmi gayelerin yanı sıra ideolojik sebeplerle son yıllarda yoğun bir ilgi başlamış ve bu sahalarda birçok eser yayımlanmıştır. Araştırmacılar, Alevî-Bektaşî zümreleri arasındaki inanç ve uygulama farklılıklarından dolayı incelemelerini güçlüklerle yaptıklarını ifade etmektedirler. Bu sebeptir ki Eröz, araştırma yapılan Alevî-Bektaşî köyleri ile ilgili bilgiler vererek bu konuda bizde ve Batı'da yapılan çalışmalardan bahseder.

Kitabın "Birinci Bölüm"ünü Alevîlik ve Bektaşîlik konusunda büyük ihtiyaç duyulan ve karışıklıklara yol açan terimler ve müesseseler teşkil etmektedir. Bu bölümün ilk alt başlığı olan "Alevîlik" terimi İslâm tarihinde, mezhep ve tarikat edebiyatına göre açıklanır. Ehl-i Beyt, Âl-i Abâ, Âl-i Osman vb. açıklandığı bahsi "Şîîlik" takip etmektedir. Bu başlık altında Zeydiler, Gulât, İmamiler hakkında bilgi verilir. Üçüncü alt başlık olan "Batnîlik" ise dinî-hukukî ve mezhep yönünün yanı sıra felsefî açıdan da ele alınmıştır. Daha sonraki başlık altında Hulûl, Sudûr, Tecessüd ve Tenâsüh nazariyelerine yer verilmiştir. Beşinci alt başlıkta ise kitabın esasını oluşturan Bektaşîlik tanıtılmaktadır. Hacı Bektaş ve Balım Sultan, iki devrede incelenen Bektaşîlik ayin ve erkan itibarıyla ele alınmıştır. Altıncı başlıkta, kitabın bütünü içinde önemli ve özel bir yere sahip olan Kızılbaş terimine yer verilerek bu terimin manasına açıklık getirilir. Kızılbaş inanç, gelenek ve töresinin kısa bir tarihçesi verilir. Arkasından ayin-i cem terimi mana yönüyle ele alınır ve bu ayinlerde okunan nefeslerden örnekler verilir.

Birinci Bölüm'e Alevîlik ve Bektaşîliğin temel prensiplerinin, kaide ve müesseselerinin ve bunlarla ilgili terimlerin açıklığa kavuşturulduğu bölümdür. Bu sebeple diğer iki bölüme esas teşkil etmektedir.

"İkinci Bölüm"de Alevîliğin çeşitli din, sistem ve cereyanlar karşısındaki durumu değerlendirilir. Bu bölümün ilk başlığı "Müslümanlık ve Alevîlik-Bektaşîlik"tir. Ölüm, düğün, sünnet, vb. törenlerden bahsedilerek Türk töresi ile Müslümanlığın nasıl bağdaştırıldığı ifade edilir. İtikat, iman, inanç meselelerini açıklayan nefeslerden örnekler verilir. İkinci alt başlık "Alevîlik-Bektaşîlik ve Hristiyanlık" başlığını taşımaktadır. Yabancı ve yerli ilim adamları tarafından Alevî ve Bektaşîlik ile Hristiyanlık arasında kurulmak istenen bağlara açıklık getirilir. Diğer bahisde "Alevîlik-Bektaşîlik ve Masonluk-Musevîlik"le ilgili değerlendirmeler yapılır. İkinci Bölüm'ün son alt başlığı "Alevîlik-Bektaşîlik ve Tasavvuf, Hurufîlik"tir. İslâm tasavvufunun Alevî-Bektaşîliğe olan tesirleri verilirken vahdet-i vücud anlayışı

tanıtılarak Alevî-Bektaşî inançlarına geçişinden bahsedilir. Yarattılışın manası, nur, Mi'rac hadisesini anlatan nefeslere yer verilir. Ayrıca bu başlık altında Devriyye nazariyyesinin Alevîlik ve Bektaşîlikteki yerinden de bahsedilir.

Kitabın Üçüncü Bölümü "Türk Kültürü ve Eski Türk Dini ile Alevîlik-Bektaşîlik Arasındaki Münasebet" başlığını taşımaktadır. Beş alt başlıktan oluşan bu bölümde öncelikle eski Türk dini ile ilgili terimlere yer verilir. Kam, Dede-Baba arasındaki benzerlikler, seçilme törenleri, vazifeleri, giyim-kuşamları Alevî- Bektaşîlerle mukayese edilir. Ayin-i cemlerle Kamların dinî ayinleri arasındaki benzerliğe dikkat çekilir. Eski Türklerin dinî ve içtimaî sistemlerinin gereği olarak sıkça düzenlenen şölen ve ziyafetlerin Alevî-Bektaşî törenleri ile olan müşterekleri sıralanır. Bu törenlerin vazgeçilmez unsurları olan sema, raks, ve müziğin eski Türklerdeki yeri ve öneminden bahsedilir. Eski Türkler arasında kutlanan bahar bayramları ve ölüm halinde yapılan yas törenlerinin Anadolu'da gelenek halini almasına dikkat çekilir.

Bu bölümün son üç başlığını önemli kültlerden yer-su kültü, gök kültü ve hayvanlar oluşturmaktadır. Eski Türklerde önemli bir yer tutan bu kültler terim olarak açıklanarak Türk inanışlarındaki yerinden bahsedilir. Daha sonra ise bu kültlerin Bektaşî topluluklarında görülen tezahürleriyle karşılaştırılır. Uğurlu ve uğursuz hayvanlar ve insanın hayvan suretine bürünme inancının sosyoloji ve din sosyolojisi gibi disiplinler tarafından incelenmesinin yanısıra eski Türklerin kutsal saydığı hayvanlar ve Bektaşîlerin "don değiştirme" inançları karşılaştırılır. Araştırmacı uğurlu ve uğursuz hayvan telâkkilerinin tamamıyla Şamanist kök ve unsurlara dayandığını ifade eder.

Mehmet Eröz "Sonsöz"de kitabın ilk üç bölümünün kısa bir değerlendirmesini yaparak tespitlerine ve ulaştığı neticeye dikkat çeker. Araştırma yapılan bölgelerde çekilen, Tahtacılar ait resimlerden sonra "bibliyografya" bölümü ile eser tamamlanmıştır.

Kültürün en büyük meselesi kendini devam ettiren, taşıyan ve geliştiren insanlara sahip olmaktır. Bu bakımdan geçmiş ve günümüz kültür unsurları ihmal edilmeden ortaya çıkarılmalıdır. Ancak tespitler siyasî, iktisadî vb. endişelerden ziyade ilmî usullerle, gerçeğe en yakın şekliyle yapılmalıdır. Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik adlı kitap eski Türk kültür unsurları ile bu gün arasındaki bağı ve sentezi ortaya koymaktadır. Türk kültürünün zenginliğinin gösterilmesinin yanısıra Türk insanının birliğinin sağlanmasında birbirlerini tanıyıp sevmelerinde bu kabil eserlere ihtiyaç vardır. Hassasiyet ve titizlikle yapılan bu araştırmanın yapılacak çalışmalar için ihtiyaç duyulacak bir eser olduğu kanaatindeyiz.

AYŞE YÜCEL

Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Günümüzde Alevîlik ve Bektaşîlik, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 177, Sempozyumlar ve Paneller Serisi, 9, (Panel: 22.2.1992), Ankara 1995, 217 Sayfa + VIII + fotoğraflar.

Kitap, 22.2.1992'de yapılan Alevîlik ve Bektaşîlik Paneli'nden derlenmiştir. Kitabın başında Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay'ın "Günümüzde Alevîlik ve Bektaşîlik" adlı açış konuşması ve sonunda kapanış konuşması yer alır. Prof. Dr. Ethem Ruhi Fiğlalı'nın "Ana Hatlarıyla Alevîlik", Hüseyin Piroğlu'nun "Alevî-Sünnî Kardeşliği", Kadri Eroğan'ın "Hacı Bektaş Velî Hazretleri", Hüseyin Çelikköy'ün "Alevîliğin ve Sünnîliğin Tarihçesi", Abdülkadir Sezgin'in "Alevîler Hakkındaki Söylentiler", Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'in "Alevîlik ve Bektaşîlik Üzerine Çalışmalarımız Yeterli mi?", Hüseyin Tuğcu'nun "Alevîler ve Bektaşîler İslâm Düşmanı Değildir", Doç. Dr. Mustafa Yılmazkılıç'ın "Alevîlik ve Ehl-i Beyt Muhabbeti", Doç. Dr. Süleyman Sarıtaş'ın "Alevîlerin Dinî İnanış ve Geleneklerine Göre Yaşam Tarzları", Mehmet Yaman'ın "Alevîlerle Sünnîler Arasında Fark Yoktur", başlıklı bildirimleri peşpeşe sıralanır. Kapanış Konuşması'ndan sonra Hüseyin Tuğcu'dan Bir Şiir, ardından, Basın'da Alevîlik ve Bektaşîlik başlığı altında bu konuda, basında çıkan haberlere yer verilmiştir. Fotoğraflarla Alevîlik ve Bektaşîlik Paneli, başlığında panelden görünümlele kitap son bulmuştur.

Kitap, İçindekiler kısmına geçmeden B. Said Nursî'nin Lem'alar'ından bir parçayla başlar. Burada, "Ey hak ehli olan Ehl-i Sünnet ve Cemaat! Ve ey Âl-i Beyt'in (Hz. Peygamber ailesinin) sevgisini meslek edinen Alevîler! Çabuk bu mânâsız ve aslı olmayan, haksız, zararlı olan çekişmeyi aranızdan kaldırınız. Yoksa, şimdiki kuvvetli bir surette etkili olan dinsizlik cereyanı birinizi diğeri aleyhinde âlet edip, ezme-sinde kullanacak." denmektedir.

Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay, "Günümüzde Alevîlik ve Bektaşîlik" başlıklı açış konuşmasında, Alevîliğin müslümanlıktan ayrı, farklı birşey olmadığını, "Alevî müslümandır." demenin Alevîlere en büyük saygı ve itibar olacağını, hakaret olmayacağından bahseder. "Türkiye'de Türk Millî Kültürü hakimdir; bu kültürün içinde aynı milletin, aynı dinin mensubu olarak Alevî kültürün ayrı bir yeri ve önemi var. Bunlar büyük kültürün alt kültür gruplarıdır. Bu kültür asırlardır, yaşamış ve yaşamaktadır. Bundan sonra da yaşayacaktır. Bu kültürün ortadan kalkması düşünülemez. Biz bu anlayış içinde BİRİZ, BÜTÜNÜZ" denmektedir. Alevîlik'te de ibadetlerin olduğunu belirterek, "Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur: İman esaslarında, ibadetlerde ayrılık ve terslik yoktur. Fark siyasi tercihten ileri gelmek-

tedir". denilmektedir. Devletin, Alevilere elini uzatmasının onları sünneleştirmek şeklinde yorumlanamayacağını, devlet elini uzatırsa sünneleştirmek, uzatmaz ise, devlet Alevileri dışladı demenin yanlış olacağı belirtilmektedir. Cemevinin camiye karşılık olamayacağını, fazla ibadet için bir toplanma yeri olduğunun diyanet tarafından temsil edilemeyeceğinin, aksi takdirde diğer mezhep ve tarikatların da böyle bir hak talep edebileceğinden söz edilerek, "Alevilerin ateizme, materyalizme ve marksizme çekilme hadisesinin, çok dikkat edilmesi gereken bir husus olduğu" belirtilmektedir. Ayrıca, Hristiyanlaşan Alevilerin, İslâm'dan dönünce, İslâm'ın ve Türkiye'nin düşmanı haline getirildiğinden bahsedilmekte, tedbirlerin artırılması gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Ethem Ruhi Fıçlalı, "Ana Hatlarıyla Alevilik" başlıklı konuşmasında, "Alevilik, esas itibarıyla kökleri, Türklerin İslâm'ı tanımaya başladığı dönemlere kadar uzanan ve o dönemlerden bugüne tarihi, içtimai, iktisadi, coğrafi ve kültürel şartların biçimlendirdiği bir kültür ve inanç olgusudur, denmektedir. Tarihi süreçten bahsedilerek, Alevilik'in Türk ve İslâm tasavvuf temelli olduğu belirtilerek, Alevî dedebabalarının eğitimsizliği üzerinde durulmaktadır.

Hüseyin Piroğlu, "Alevî-Sünnî Kardeşliği" adlı bildirisinde, Alevilerin ve Sünnilerin kardeş olduğunu, birliğe, beraberliğe her zamankinden daha çok ihtiyacımız olduğunu, bu vatanın bizim olduğunu, şanlı ordumuzla, Atatürk'ün kurduğu lâik hukuk devletiyle, Türk milletinin üstünde dalgalanan bayrağın altında hep birlikte yaşayacağımızı vurgulamaktadır.

Kadri Erogan, "Hacı Bektaş Veli Hazretleri" adlı bildirisinde, millî vahdet şuuru, millî birlik inancı, devletin bekâ şartından söz ederek, devletin görevinin birlik ve dirliği temin etmek olduğunu belirtir. Daha sonra Gazi Üniversitesi bünyesinde Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi'nin açılışı, amacı ve çalışmalarıyla ilgili bilgi vererek, bu konunun bilimsel olarak araştırılıp, yayılmasının önemine değinmektedir. 4 kapı ve 40 makamdan bahsederek, bunların sırasıyla şeriat, tarikat, marifet, hakikat olup, 10'ar makamı olduğunu birinci kapı ve o makamın ilkinin iman getirmek, yani tevhid olduğunu, ikinci makamın ilim öğrenmek olduğunu, üçüncü makamın namaz kılmak ve zekât vermek ve hâli-vakti olanın hacca gitmesi olduğunu belirtir. Hacı Bektaş Veli Hakkındaki çalışmaların önemine ve yararına değinmektedir.

Hüseyin Çelikcan, "Alevilik ve Sünniliğin Tarihçesi" adlı bildirisinde, müslümanları iki ayrı parçaya bölen olayların tarihçesini özetlemektedir. Daha sonra da bu dönemden çok sonra müslüman olan Türklerin nasıl olup da bu ayrılığı bünyesinde taşıdıkları ve bugüne kadar getirdikleri soruluyor. Allah'ımız bir, Kitabımız bir, Peygamberimiz bir, Vatanımız bir, Bayrağımız bir, Soyumuz bir, diyerek birlik ve dirlik dilemektedir.

Abdülkadir Sezgin, "Aleviler Hakkındaki Söylentiler" adlı bildirisinde, bu konuda çıkmış yalan, gerçek söylentilerin neler olduğu ve işin aslının ne olduğu konusunda bilgi vermektedir.

Prof. Dr. Abdurrahman Güzel, "Alevilik ve Bektaşılık Üzerine Çalışmalarımız Yeterli mi?" başlıklı bildirisinde, yurtiçi ve yurtdışında yapılan çalışmalardan söz ederek, yapılmış çalışmalardan örnekler vermektedir.

Hüseyin Tuğcu, "Aleviler ve Bektaşiler İslâm Düşmanı Değildir" başlıklı bildirisinde, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet kaynaklı bir inanç temeli olması gerektiğini, mezhepler arasındaki farkın anlaşılabilir

olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca Alevîlerin komünist, marksist, ateist, mason görüşü etrafına çekildiğini, Alevî'nin Müslümandan başka birşey olamayacağını, cahil olanların çeşitli yönlerde sevk edilerek kullanılmak istendiğini belirterek, bu konuda yazılmış kitaplardan örnekler vermektedir.

Doç. Dr. Mustafa Yılmazkılıncı, "Alevîlik ve Ehl-i Beyt Muhabbeti" başlıklı bildirisinde, Alevîlerin Ehl-i Beyt sevgisini meslek edindiklerini ama bunun sünnîlerin ehl-i beyte sevgisi yoktur manasına gelmediğini vurgulayarak, "Hem Âl-i Beyte muhabbetim var deyip Âl-i Beyt'in tam tersini yapmak, Alevîliğe zıttır ve Allah korusun, insanı İslâm'ın dışına çıkarır. Hem Alevîyim deyip, hem de açıkça ve bilerek İslâm'ın dışında olanlar, ya Alevîyim demesin, ya İslâm'ın içine girsin. Hiç değilse akaidiyle, inancıyla bunu gösterebilir." demektedir.

Doç. Dr. Süleyman Sarıtaş, "Alevîlerin Dinî İnanış ve Geleneklerine Göre Yaşam Tarzları" başlıklı bildirisinde, Amasya'nın Gümüşhacıköy ilçesindeki Alevî inanış ve yaşam biçiminden örnek kesitler aktararak, kendilerinin sünnîlerle bir farklarının olmadığını, fakat şimdilerde siyasî görüş ayrılıklarıyla birlikte İslâm'ın beş şartının uygulanmasının azaldığını vurgulamakta ancak her iki Müslüman kesimin bir ve kardeş olduğu üzerinde durmaktadır.

Mehmet Yaman, "Alevîlerle Sünnîler Arasında Fark Yoktur" başlıklı bildirisinde, Alevîlerle Sünnîlerin Müslüman ve kardeş olduklarını vurgulayarak, yine de iki ayrı mezhebin varlığı üzerinde durmaktadır.

Hüseyin Tuğcu'nun (Mezarî), Her Belâ Sabrın Yolu

Kerbelâ İbret Dolu isimli Bir Şiiri, yer almaktadır.

Kitabın, Basında Alevîlik ve Bektaşîlik adlı bölümünde, Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay'ın "Makalâta Göre Hacı Bektaş Veli'nin İman Anlayışı" başlıklı yazısı, Diyanet Gazetesi: Sayı 308'de yayımlanmıştır. Yine Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay'ın "Hacı Bektaş'ta Sorulan Bazı Sorular" başlığında Diyanet Gazetesi, Sayı: 308'de yayımlanmış yazısı yer alır. "Alevîlik ve Bektaşîlik Konulu Panelde Çıkan Sonuç: Alevîler Sünnîlerin Kardeşidir." başlıklı yazı 23.02.1992 tarihli Zaman Gazetesi'nde yer alır. "Alevî-Sünî Paneli" başlıklı yazı ise 06.12.1992 tarihli Yeni Asya Gazetesi'nde yayımlanmıştır. "Diyanet Alevîye Biraz Daha Yaklaştı" başlıklı yazı 24.02.1992 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yer almıştır. "Alevîlik ve Bektaşîlik Tartışılacak" başlıklı yazı da yine 22.02.1992 tarihli Zaman Gazetesi'nde yer almıştır. Prof. Dr. Ethem Ruhi Fıçlalı'nın "Alevîlik Ne Bir Mezhep Konusudur, Ne De Ayrı Bir İnanç Alanıdır" başlıklı yazısı, Mehmet Gürler'in "Ayrılık Gayrılık Yok" başlıklı yazısı, Feyyaz Yaşar'ın "Büyük Memnuniyet Vesilesi Oldu" başlıklı yazısı, Ahmet Kaya'nın "Fitne Çıkarmak Öldürmekten Beter" başlıklı yazısıyla, Ahmet Fakı'nın "İmanda Birlik Vatanda Birlik" adlı yazısı Diyanet Dergisi Şubat 1992 sayısında yayımlanmıştır. Diyanet Dergisi Şubat 1992 sayısında yine Yusuf Altaş'ın "Bu Konu Televizyonda Da İşlenmeli", Mustafa Çelik'in "Dergiye Teşekkür", İsmail Tural'ın "Daha İyi Anladık", "Gürgür Dede İle Alevîlik-Sünîlik Üstüne Sohbet" başlıklı yazılar, Şih Ali Metin Dede'nin "Biz Biziz, Biz Kardeşiz" adlı şiiri, Hüseyin Çelikean'ın "Alevîlik", Nusret Hatipoğlu'nun "Alevîlik" başlıklı yazıları yer alır. Diyanet Dergisi'nin Ocak 1992 sayısında ise, Süleyman Er'in "Alevîlik", Hüseyin Tuğcu'nun "Alevîlik", Abdülkadir Sezgin ve Doç. Dr. Süleyman Sarıtaş'ın "Alevîlik" başlıklı yazısı yine Doç. Dr. Mustafa Yılmazkılıncı'nın ve Mehmet Yaman'ın "Alevîlik" başlıklı yazısı, Abdülbaki

İşcan'ın "Alevî-Sünnî Bütünleşmesinde Örnek Köy (Ataköy) (Kızıldere)", Ahmet Er'in "Ayrılma Değil Safları Sıklaştırma Zamanıdır", Feyzullah Ulusoy'un "Millî Birliğimizi Bozacak Davranışlardan Uzak Durmalıyız" başlıklı yazıları yer alır. Bu yazılarda konuyla ilgili çok hassas ve ilginç sorulara çok güzel açıklayıcı bilgilerle cevaplar verilmektedir.

Kitapta bulunan konular, karşılıklı soru ve cevaplar Alevîlik ve Bektaşilikle ilgili pek çok sorunu aydınlatıcı ilmi bilgiler içermektedir. Milletimizin birliğine ve dirliğine faydalı olacağı inancıyla takdim ediyoruz.

ALEV KÂHYA BİRGÜL

Atatürk Kültür Merkezi Uzmanı

BERNARD LEWIS, *Haşîşîler, Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset* (Çeviren: Doç. Dr. Ali AKTAN), Sebil Yayınevi, İstanbul 1995, XVI + 152 sayfa (2 Harita).

Çevirmenin "Takdim" yazısından öğrendiğimize göre; Bernard Lewis'in söz konusu eserinin ilk baskısı 1967'de İngilizce yayınlanmış olup, orijinal adı *The Assassins. A Radical Sect in Islam*'dır. Eser 1984'te Fransızca olarak yayınlanmış (Annick Pélissier çevirisi ve *Les Assassins, Terrorisme et Politique dans l'Islam Médiéval* adıyla). Çevirmenimizin eseri bu Fransızca baskısından dilimize aktarmış olduğunu belirtelim. Eserin Fransızca baskısına Maxime Rodinson uzun bir önsöz yazmış, ancak "Maxime Rodinson'un önsözünü. olduğu gibi buraya aktarmak yerine, bu önsözden yararlanmakla birlikte, daha ziyade Türk okuruna hitap edecek mahiyette bir takdim yazısını" (s. VII) Türkçeye aktaran kendi üslubuyla kaleme almayı tercih etmiştir.

Çok başarılı bir çeviriye imzasını atmış olan Doç. Dr. Ali Aktan, esere yazdığı "Takdim" yazısında, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra İslâm'da çeşitli mezheplerin ortaya çıkmasını şu sebebe bağlıyor: "Araplar, devlet yönetimiyle ilgili olarak İslâm'dan önceki döneme ait fazla bir bilgi ve tecrübe birikimine sahip değillerdi. Dolayısıyla ortaya çıkan yeni meseleleri çözmek için, ancak iki kaynağa başvurabilirlerdi: *Kur'an* ve *Sünnet*. Ancak bu kaynakları, bütün Müslümanların doğru bir biçimde ve aynı şekilde anlamaları uygulamada mümkün olmamıştır. Bu durum, niçin çok sayıda İslâm mezhebinin ortaya çıktığını göstermeye yeter." (s. VII).

İslâm'da mezheplerin ortaya çıkışıyla ilgili bu tesbitten sonra Ali Aktan, mezhepleri niteliklerine göre üç kümeye ayırmaktadır, ki bu kümelenme "siyaset", "itikad" ve "fıkıh" kavramları çevresinde toplanmaktadır: "Zamanla meydana gelmiş olan İslâm mezheplerini üç ana gruba ayırmak mümkündür:

1. *Siyasî mezhepler* : Uygulamada bunun pek çok çeşidi görülmüş ve zaman zaman aralarında kanlı mücadeleler cereyan etmiştir.

2. *İtikadî mezhepler* : Bu mezhepler arasında ihtilâf, ekseriya nazarî olmaktan ileri gitmemiş ve eyleme dönüşmemiştir.

3. *Fıkıhî mezhepler* : Bunlar itikatta aynı olup, ancak ibadet ve muamelâtla ilgili bazı konulardaki ayrılıklardan doğmuşlardır. Bu tür farklılıklar, müslümanlar için zararlı değil, bir bakıma yararlı bile olmuştur denilebilir." (s. VIII).

Bernard Lewis'in eserinin ana eksenini oluşturan Haşîşîler işte bu "siyasî mezhepler"dendir. Bernard Lewis'in eserini altı bölüme ayırmış ve bu bölümleri şöyle adlandırmış olduğunu öncelikle belirtelim: "Haşîşîlerin Ortaya Çıkışı", "İsmâîlîler", "Yeni Davet", "İran'da Davet", "Dağ Şeyhi" ve "Amaçlar ve Araçlar".

Bernard Lewis'in bu bölümlendirilmesi, Haşîşîlerin genel bir tanımını ancak "İsmâîlîler" bölümüne ve öteki bölümlerin satır aralarına bırakmış olduğu için, öncelikle, gerek çevirmenin, gerekse yazarın verdiği bilgilere dayanarak Haşîşîlerin kısa bir tanımını yapmak yararlı olacaktır.

Şîa'daki bölünmelerle ortaya çıkan İsmâîlîliğin, altıncı imam Cafer es-Sadık'ın (ö. 148/769) ölümüyle ortaya çıktığı bilinir. İmam Cafer'in ölümü, kendinden sonraki imamın iki oğlundan hangisi olacağı sorununu gündeme getirdi. İsmâîl'in imam olması gereğine inananlar, Cafer'in öteki oğlu Musa Kâzım'ın imametini kabul etmediler. İsmâîlîliğin çıkış noktası bu siyasî ayrışmadır. İsmâîlîlerin bundan sonraki hikâyeleriyle ilgili pek bir bilgi olmamakla birlikte, Kuzey Afrika'da Fâtımî Devleti'ni (M. 909/1171) kuran ve daha sonra devlet merkezini Mısır'a taşıyarak Eyyûbülere kadar Mısır ve Suriye'ye hakim olan Fâtımî halifelerinin İsmâîl'in soyundan geldikleri iddia edilmiştir. Burada, bu tarihsel sürecin Bâtınîliği ortaya çıkarmış olduğunu ve Bâtınîliğe göre *Kur'an*'ın açık olan anlamının dışında bir de gizli anlam içerdiği ve bu gizi de yalnızca "imam-ı masum"un bildiği, vahyi ve akli yalnız onun geçerli kılabileceği inancını ortaya çıkarmış olduğunu belirtmeliyiz. Haşîşîleri de doğuracak olan bundan sonraki gelişmeyi Ali Aktan'ın "Takdim"inden olduğu gibi aktarırsak: "İsmâîlîliğin Mısır'da yıldızının sönmeye yüz tuttuğu bir sırada Hasan Sabbah, İnan'da ona yeni bir dinamizm kazandırmıştır. Babası İsnâşeriyye mezhebinden olan Hasan Sabbah, genç yaşta Bâtunî dâîilerin tesirinde kalarak Mısır'a gitmiş ve orada İsmâîlî olmuştu. Dönüşünde Alamut kalesine yerleşerek halkı İsmâîliyye mezhebine davet etmeye başladı. Ancak, H. 487/M. 1094'te Fâtımî halifesi el-Mustansır'ın ölümü, İsmâîlîler arasında ciddi bir bölünmeye neden oldu. Devletin ileri gelenleri Mustansır'ın küçük oğlu el-Musta'li'ye biat ettiler. Halbuki el-Mustansır henüz hayatta iken büyük oğlu Nizar'ı veliaht tayin etmişti. Hasan Sabbah, Musta'li'yi tanımayıp Nizar adına propaganda yapmaya başladı. Böylece İsmâîlîler ikiye bölünmüş oldu. Garp İsmâîlîleri yani Mısır, Kuzey Afrika ve Suriye taraflarındaki İsmâîlîler Musta'li'yi halife olarak tanıdılar. Buna karşılık İnan taraflarındaki İsmâîlîler halifeliliğin Nizar'a geçtiğini iddia ettiler. Bu sebeple bunlara *Nizariyye* lakabı da verilmiştir. İsmâîlîlerin Hasan Sabbah'la başlayan bu yeni propagandaları *Yeni Davet* (ed-Da'vetül-cedîde) diye meşhur olmuştur. Hasan Sabbah'ın kurduğu bu yeni mezhebe *Haşîşîyye* de denir. Esasen İsmâîlîler, bu yeni davetten sonra muhtelif lakaplar almışlardır. Bu lakapları, alış sebepleriyle şöyle sıralayabiliriz: Rey ve aklın hükmünü kabul etmeyip, ilimlerin ancak bir masum imamın talimi yani öğretmesi ile elde edilebileceğine inandıkları için *Talimiyye*, bid'atleri küfür ve ilhaddan ibaret olduğu için *Melâhide* veya *Mülhide*, musallat oldukları birçok kimseyi öldürdükleri gibi kendi nefislerini de telef ettikleri için *Fidâviyye* ve nihayet Hasan Sabbah'a tabi oldukları için *Sabbahiyye* diye adlandırılmışlardır." (s. IX-X).

Haşîşîlerin Ortaya Çıkışı

Bernard Lewis Haşîşîlerle ilgili bilgiler için öncelikle batı literatürüne yöneliyor. Bu anlamda eserine 1332'de Fransa kralı VI. Philippe'in Filistin'e düzenleyeceği Haçlı seferi öncesinde, vaktiyle Ermenistan'da bulunmuş olan Brocardus adlı bir Alman papazının krala sunduğu bir raporu kaynak göstererek işe başlıyor. Ancak bu papazın Haşîşîlerle ilgili bilgilerinin söylentilerden derlenmiş rivayetler olma değerini aşmadığını da belirtiyor. Burada belirtmeden geçemeyeceğimiz, dikkat çekici bir husus vardır ki, Bernard Lewis de eserinde baştan sona bu konuyu hep gözönünde tutmuştur. Bu, şiddetin sosyolojik ve sosyal psikolojik meşrulaştırılma kanallarıyla ilgili, çok yerinde bir tesbittir: "Başlangıçta, Haşîşîlerin kanlı metod-

larından ziyade, bu körükörtüne fedakârlığı Avrupalıların zihnini karıştırdı. Taşralı bir halk şairi eşine: 'Sen nüfuz bakımından bana o kadar sahiptin ki, Şeyh, candüşmanlarını öldürecek olan assassinlerinde bu nüfuzla sahip değil' diyor. Bir diğeri: 'Haşîşilerin kendi reislerine kusursuz hizmet ettiği gibi, sarsılmaz bir doğrulukla aşka hizmet ettim.' diyor. Anonim bir aşk mektubu yazarı eşine aşkını şöyle ilân ediyor: 'Ben senin emirlerini yerine getirerek cenneti kazanmayı umut eden assassinimim.' Bundan sonra bu kelime, ruhları en çok etkileyen bağlılıktan ziyade cinayet demek oldu ve *assassin* kelimesine bugüne kadar koruduğu mânâyı kazandırdı." (s. 4).

Yazar bu bölümde, önemine tekrar döneceğimiz bu tesbitinden sonra Haşîşilerin batı ve doğu literatürü içinde ne kadar yer almış olduğunu tesbite çalışıyor. Sonuç hükmünü şöyle veriyor: "Haşîşilerin bundan çıkan portresi, bir yandan ortaçağ seyyahları tarafından doğudan getirilen dedikodu ve kötü kanılardan, öte yandan XIX. asır şarkiyatçıların, amacı anlayıp açıklamaktan ziyade çürütmek ve kınamak olan Sünnî Müslüman ilâhiyatçı ve tarihçilerin eserlerinden aynen aldıkları düşmanca tablodan çok farklıdır. Şayet Haşîşîler, entrikacı yalancılar tarafından idare edilen, uyuşturucu bağımlı bir fanatikler grubu, nihilist teröristler birliği veya profesyonel katiller çetesi gibi görünmeseler, yine de daha az ilginç olmazlar." (s. 16).

İsmâîliler

Yazar bu bölümde, Şia ve İsnâ-âşeriyye hakkındaki klasik literatür bilgilerine dayanarak İsmâîlilerin tarih sahnesine çıkışını hikâye ediyor. Yazımıza başlarken bu konudan söz etmiş olduğumuzdan, bu bölümle ilgili olarak yazarın şu tesbitini aktarmakla yetinmek yerinde olacaktır: "İslâm dünyasının XI. asırda karşılaştığı istilâ zinciri, onun dahilî zayıflığını ortaya çıkardı. En önemli istilâ olan Selçuklu Türklerinin istilâsı, Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar yayılan yeni bir askerî devletin başlangıcında oldu. Bu istilâları, İslâm tarihi içinde çok önemli ekonomik, sosyal ve kültürel değişimler izledi. Fetihlerden sonra âdet olduğu üzere, ülkelerin geniş toprakları ve yüksek iratları, muzaffer Türk ordusunun subaylarına verildi. Memurlarla birlikte subaylar, eski aristokrasinin yanısıra Arap ve Farslar'dan oluşan küçük soylular sınıfını bertaraf eden veya gölgede bırakan, yeni bir idareciler zümresini teşkil ettiler. Kuvveti, zenginliği ve sosyal mevkiyi ellerinde bulunduran bu yeni insanlar, İslâm Ortadoğusunun şehir medeniyetine henüz tam olarak ayak uyduramamış yabancılarıydı. Eski seçkin zümreyi zayıflatmakta başka faktörler de pay sahibi olmuştur. Bu faktörler: Göçebelerin hareketi, ticaret yollarının değişmesi, Avrupa'nın ilerlemesini sağlarken, aynı anda, İslâm dünyasının gerilemesine sebep olan büyük değişmelerin başlamasıdır. Bu karışık dönemde yeni Türk efendiler, artan askerî harcamalar karşılığında, genel hayatın daha titiz bir kontrolü ve daha sıkı bir düşünce uygunluğu ile düzen ve otoriteyi sağladılar.

Türk askerî gücü, Sünnîliği, her türlü ciddi meseleyle karşılaşmaktan koruduysa da, başka muhalefet yollarının ortaya çıkmasını engelleyemedi. İsmâîlilik, yeni şekliyle, Ehl-i sünnete karşı, bu defa yeni ve etkili bir ayaklanma stratejisiyle birleşmiş inandırıcı tenkidi sayesinde, Selçuklu devletinden memnun olmayan kalabalıkları kendi tarafına çekti. Mezhebin Eski Davet'i bir başarısızlıkla sonuçlanıyor, Fâtımî devleti ise, can çekişiyordu. Yeni bir davet ve yeni metodlar icap ediyordu. Bunlar da, dehâ sahibi bir ihtilâlcî olan Hasan Sabbah'ın eseri olmuştur." (s. 30-31).

Yeni Davet

Yazar bu bölümde, Haşîşilerin tarihsel hikâyelerini ve bu hikâye içinde Hasan Sabbah'ın kişisel hayat hikâyesini ayrıntılarıyla anlatarak Hasan Sabbah ve onun dönemi için şu yargıyla bu bölümü noktalıyor:

"Hareket adamı olan Hasan Sabbah, aynı zamanda bir düşünür ve bir yazardı. Sünnî yazarlar onun eserlerinden iki bölümü muhafaza etmişlerdir: Kendi yazdığı hayat hikâyesinden bazı parçalar ve ilâhiyatla ilgili bir eserinin özeti. Bilâhère bu özet, Kahire'den koştuktan sonra, Nizârî İsmâîlîler tarafından ilân ve muhafaza edilen yeni İsmâîlî doktrininin, yani Yeni Davet (Davetü'l-cedîde)'in ilham kaynağı olarak saygı görmüştür. Sonraki Nizârî eserler, onun öğretilerinin açıklamaları veya özetlerinden oluşan bazı parçaları ihtiva etmektedir.

Hasan, asla imamlık iddiasında değil, sadece imamın temsilcisi olduğu iddiasındaydı. İmamın ortadan kaybolmasından sonra, *hüccet* yani delil (zamanın gizli imamı hakkında bilgi kaynağı, geçmişin ve geleceğin aşikâr imamları arasındaki canlı bağ) ve *davet reisi* olmuştur. İsmâîlî doktrini mutlak bir otorite prensibi üzerine kurulmuştur. Müminin hiçbir iradesi yoktur; talimi yani bilinen öğretiyi izlemesi gerekir. Otoritenin temel kaynağı imamdı; vasıtasız kaynak ise imamın muteber temsilcisiydi. İnsanlar, Sünnîlerin iddia ettikleri gibi, ne imamlarını seçebilirler ne de ilâhiyat ve şeriat konusunda hakikatı kavrayabilirlerdi. İmamı Allah tayin ediyordu. Allah'ın tayin ettiği bu imam hakikatın temsilcisiydi. Vahyi ve aklı, yalnız o geçerli kılabilirdi. Hakikaten, sadece İsmâîlî imamı, vazifesi ve öğreticiliğinin tabiatı bakımından bunu yapabiliyordu. Öyleyse o, yegâne gerçek imamdı. Rakiplerine gelince, kendileri gasıp, müritleri günahkâr, öğretileri ise bir yalandı.

Sadakat ve itaat üzerinde ısrarla duran ve dünyayı tamamen reddeden bu öğreti, gizli bir devrimci muhalefetin ellerinde güçlü bir silah haline geldi. Mısır Fâtımî halifeliliğiyle ilgili üzücü gerçekler, İsmâîlî hak iddialarına bir köstek olmuştur. Kahire'den kopuş ve bağlılığın gizli bir imama intikali, İsmâîlî sevgi ve bağlılığının dışı vurmamış güçlerini açığa çıkardı. Onları canlandırmak ve yönlendirmek de Hasan Sabbah'ın eseri oldu." (s. 54).

İran'da Davet

23 Mayıs 1124'te Hasan Sabbah ölmüş, ancak hasta yatağındaiken Buzurg-Ümîd'i kendisine halef tayin etmiştir. Bernard Lewis, Hasan Sabbah'ın ölümünü fırsat bilen Selçuklu Sultanı Sencer'in —ki bu saldırıda "sertlik yanlısı" dediği vezir Mu'ineddin Kâşî'nin de etkili olduğunu vurgular Lewis— 1126'da İsmâîlîlerin üzerine yürüdüğünü belirterek bu bölüme başlar. İsmâîlîlere önemli zayıat verilmiş, ancak onlar her zamanki taktikleriyle, bu olayın üstünden daha bir yıl geçmeden Sencer'in sarayına soktukları iki "Fedaî" aracılığıyla veziri öldürmüşlerdir.

Buzurg-Ümîd 1138'de ölmüş; oğlu Muhammed'i ölümünden üç gün önce velihtâ ilan etmiştir. Bernard Lewis, Muhammed'in saltanat döneminin —fedailerin suikastları sürmekle birlikte— nisbeten sükun içinde geçtiğini, para bastırılıp komşu ülkelerle bir iki sınır çatışması dışında barış içinde geçtiğini ve bunun Hasan Sabbah geleneğini özleyen İsmâîlîlerin birçoğunu rahatsız ettiğini kaydeder. Nihayet Muhammed'in yerine geçen oğlu Hasan —isniyle müsemma— şahsında eski günler geri gelir. Hasan, beklenen "Mehdî"nin kendisi olduğunu ilan edecek kadar ileri gitmiştir. Görkemli bir törenle, sırtını Mekke'ye

dönüp: "Âlemlerin sakinleri olan cünelere, insanlara ve meleklerle (seslenerek) zamanın imamı size hayır duasını ve mağfiretini göndermektedir ve sizi kulları olarak nitelendirmiştir. Sizi şeriatın mükellefiyetlerinden azat etmiş ve kıyamete (Résurrection) erdirmiştir." (s. 61) sözleriyle şer'î hükümleri tümenden kaldırmaya yeltenmiştir. Bu töreni takiben öğlen ortasında oruç bozulmuş ve şarap içilmiştir. Halk çoğunlukla uyum gösterirken, karşı gelen azınlıktan biri olan kayınbiraderi Hasan'ı bıçaklayarak öldürür (9 Ocak 1166).

Hasan, halefi olarak on dokuz yaşındaki oğlu Muhammed'i belirlemiştir.

Yazar, II. Muhammed'in döneminin, babasının öğretisini sürdürmekle birlikte, siyasî açıdan durgun geçtiği hükmüne varmıştır. II. Muhammed 1 Eylül 1210'da muhtemelen zehirlenerek ölüp, yerine oğlu Celâleddin Hasan geçtiğinde tarih sahnesinde yeni bir güç olarak Harezmliler ve Harezmsâh belirmiştir. Gerek Harezmsâh'ın İsnâ-âşeriyeye ve İsmâîlilere sempatisi gerekse Celâleddin Hasan'ın "Kıyamet" doktrinine daha babası hayatta iken karşı çıkmış olması yeni bir değişim dönemini açar. Öyle ki, Celâleddin'in annesi hacca bile gitmiştir. Ancak Harezmsâh'la bu dostluk uzun sürmemiş, Celâleddin desteğinin dönemin yükselen yeni değeri olan Cengizhan'a yönelmiştir.

Celâleddin'in ölümü (1221) üzerine, yerine tek oğlu olan dokuz yaşındaki Alâeddin Muhammed geçmiştir. Bu arada Hareznî devleti zayıflayıp, Moğol istilası genişlemektedir. Alâeddin Muhammed iktidarının ilk yılları çocuk yaşta oluşu, son yılları delirmesi nedeniyle silik geçmiştir. Sonunda Alâeddin Muhammed kendi kalesinde, girilmez sanılan Alamut'ta bir cinayete kurban gitmiştir (1255).

Sonun başlangıcı artık iyice yaklaşmıştır; "Bazı zamanlarda İsmâîliler etkili olmuşlar ve hatta 1275'te, bir süre için Alamut'u geri almayı başarmışlardır. Bununla birlikte davaları zayıflama göstermiştir. Artık bundan böyle İsmâîliler, Doğu İran'ın her tarafında, Afganistan'da ve Orta Asya ülkelerinde dağınık vaziyette, Farsçanın konuşulduğu yerlerde, ancak bir azınlık mezhebini temsil etmişlerdir. Rudbar'da ise tamamen ortadan kalkmışlardır." (s. 80).

Bernard Lewis, eserinin beşinci bölümünü oluşturan "Dağ Şeyhi" adlı bölümde Suriye İsmâîlilerini irdeledikten sonra, bizce eserin asıl önemli bölümü olan "Amaçlar ve Araçlar" başlıklı ve değerlendirmeleri içeren altıncı bölümle noktalar.

Bernard Lewis'in eserine yaydığı temel düşünce; Haşîşilerin, küfre ve kutsamaya yönelmeden, objektif bir tasvirini yapabilme düşüncesidir. Nitekim yazımıza başlarken de değindiğimiz, şiddetin sosyolojik ve sosyal psikolojik meşruiyet kanalları üzerinde durarak değerlendirme bölümüne başlanmış olması dikkat çekicidir. *Tevrat'ta* ve *Kur'an'da* yer almış olan, insanoğlunun ilk cinayeti sayılan, Kabil'in, kardeşi Habil'i öldürmesinden bu yana cina-yet realitesiyle karşı karşıya oluşumuzun altındaki gerçekler, kuşkusuz Haşîşilerin caniliğini hafifletecek bir gerekçe olmamakla birlikte, çoğu durumda bu organize terör makinesini işine geldiği yerde kiralyanlar olduğu gerçeğini, terörü çıkar yol olarak görme yanlılığına düşülmüş toplumsal ve siyasî kokuşmayı, idarî yozlaşmışlığı da gözönünde tutmalıdır. İnsanlık tarihi, insanın olduğu her yerde, doğuda ve batıda, kuzeyde ve güneyde sayısız cina-yetlere sahne olmuştur.

Bernard Lewis de eserini noktaladığı değerlendirme bölümünde bu gerçeği gözönünde tutuyor. İktidar kavgasında nicelerin kardeş kanı, oğul kanı, ata kanı döktüğü anlatmakla bitmez. Haşîşileri tarih

İNİNDE ÖZEL KILAN DURUMSA BU "mezheb"İN TARİHTE GÖRÜLMÜŞ İLK ORGANİZE, HATTA DEVLETTEŞEBİLMİŞ BİR SABOTAJ VE TERÖR ŞEBEKESİ OLMASININ YANINDA ÖZELLİKLE HASAN SABBAH'IN KİŞİLİĞİNDE TOPLANAN DEHÂNİN ÜRPERTİCİ POTANSİYELİDİR. BERNARD LEWIS'İN UZUN DEĞERLENDİRMESİNDE BİZCE CANALICI BİR NOKTA VARDIR Kİ, O DA ŞUDUR:

"Haşîşî reisleri şiddetin ilk ortaya çıkmaya başladığı devirde bile başkalarının yardımıyla karşılaştığında, bu yardımı asla küçümsemezlerdi. Ülkenin gerçek reisleri haline geldiklerinde ise, politikalarını Müslüman dünyasındaki ittifak ve rekabetlerin karmaşık yapısına ustalıkla ve kolayca uydurmuşlardır.

Bu durum, Haşîşîlerin, para karşılığında hizmetlerini sattıkları veya suç ortaklığı konusunda itiraf-lara dayalı rivayetlerin bile hepsinin doğru olduğu anlamına gelmez. Şayet reisler, bir ihtimal gizli anlaşmalar imzalamışlarsa da, katile, görevi hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmaları ihtimali zayıftır. Kuşkusuz bu reisler, katile, öldürülmesi istenen şahısla ilgili suçlayıcı bir bahane buluveriyor-lardı. Ayrıca bu durum, rakip kampta kuşku ve şüpheyi yayma avantajına sahipti. Halife Müstersid ve Haçlılardan Conrad de Monferrat'ın katli bu konuda güzel örneklerdir. İnan'da Sencer, Haçlılar arasında ise Richard üzerinde bunların doğurduğu kuşku, hedefleri gizlemeye ve kargaşa çıkarmaya yaramıştır. Öte yandan onlara yüklenen veya bizzat kendilerinin üstlendikleri bütün cinayetleri Haşîşîlerin işledikleri kesin değildir. Kişisel veya toplumsal nedenlerle adam öldürme işi oldukça yaygındı ve bu Haşîşîler, kuşkusuz hiçbir paraya sahip olmadıkları halde, ideolojik olmayan birçok cinayete kılıf vazifesi görmüşlerdir." (s. 114-115).

Bernard Lewis, eserine başlarken, Latin dillerindeki *assassins** (suikastçi, katil) sözcüğünün Haşîşî kavramına dayandığını belirterek, önceleri halk şiirlerinde, şarkılarda bu kavramın bir adanma (kendini feda etme) anlamının etkilerini örneklemiştir. Biz de yazımıza son verirken çağımızın edebiyatından bir örnekleme yapalım. Fransa'da yaşayan Lübnan asıllı Amin Maalouf (doğ. 1949) *Semerkand* adıyla Türkçeye çevrilmiş olan romanının "Haşhaşiler Cenneti" bölümünde, Bernard Lewis'in de değindiği; Hasan Sabbah, Ömer Hayyam ve Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün çocukluk arkadaşı oldukları rivayetinden hareketle, üç tarihsel karakteri aynı mekan ve zamanda buluşturuyor. Bu rivayete göre üç arkadaş daha küçük yaşta kavilleşirler; içlerinden her kim önce servet ve şöret sahibi olursa ötekileri gözetecektir. Nihayet Nizamülmülk vezir olunca Hayyam'a ve Hasan'a yardım etmek ister. Ancak Hayyam eğlenceyi ve rahatı seven bir yapıda olduğu için küçük bir aylıkla yetinir. Hasan ise kendisine önerilen sancak beyliği yerine Selçuklu sarayında görev ister. Zamanla Hasan'ın dehâsının kendisini gölgede bırakacağını gören vezir iftirayla onu azlettirir. Gerisini biliyorsunuz.

Amin Maalouf bu rivayeti açıkça telaffuz etmemekle birlikte, buradan hareket ettiği romanın olay örgüsünden anlaşılmalıdır. Nihayet Nizamülmülk'ün ölümü Hasan'ın "fedai"lerinin elinden olur. Ancak, ilginç bir ayrıntıyı gözden kaçırmamak gerekir ki, bu cinayetin perde gerisindeki isim Sencer'in eşi Terken Hatun'dur.

Yazımıza bu trajedinin, hatta terörizmin özel romanından bir alıntıyla son verelim: "Bunu izleyen yıllarda (Nizamülmülk'ün öldürülmesini izleyen yıllar- İ.B.), Alamut fedailerini hep aynı biçimde öldürdüler (görevi gerçekleştirdikten sonra kaçmayıp, linç edilmeyi beklemeleri kastediliyor- İ.B.), ne var ki artık kaçmaya gerek görmüyorlardı. Hasan onlara: 'Düşmanlarımızı öldürmek yetmez. Bizler katil değil, infazcıyız. İbret olsun diye açıkça iş görmeliyiz. Bir kişiyi öldürmekle, bin kişiye dehşet salıyoruz.

Yine de infaz etmek, dehşete düşürmek yeterli değildir. Ölmesini bilmek gerekir. Çünkü öldürmekle düşmanlarımızı harekete geçmekten caydırıyorsak, ölmekle halkın hayranlığını kazanıyoruz. Bize katılacak olanlar işte o halkın arasından çıkacak. Ölmek, öldürmekten önemlidir. Biz kendimizi savunmak için öldürüyoruz, mezheplerini değiştirmek ve fethetmek uğruna ölüyoruz. Fethetmek bir amaç, kendimizi savunmak bir araçtır.' demişti." (s. 103).

Türk aydını, Türkiye'de "mezhep" veya "batınî hareket" adına gündeme girmek isteyenleri bu kitabın ışığında yeniden değerlendirmelidir.

İBRAHİM BAŞTUĞ

Atatürk Kültür Merkezi

Edebiyat Bilim ve Uygulama Kolu Uzmanı

* Amin Maalouf romanında "assassin" kavramının Arapça "Esasiyyun"dan geldiğine dair şu yaklaşımda bulunur: "Gerçeğin bir diğer yüzü vardır: Hasan adamlarını, Dinin Esasına bağlı anlamına gelen "Esasiyyun" diye çağtırmaktan hoşlanırmış. Anlamını kavrayamamış olan gezginlerin bu sözcüğü haşhaşiyun ile karıştırdıkları söylenir." Bkz., Amin Maalouf, *Semerkand* (Çev.: Esin Talu-Çelikkın), Yapı Kredi Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1995, s. 104.

TABLE OF CONTENTS

	Page
SADIK TURAL : To Agree for Need of Patience.....	I
İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU : Greeting Hâdjî Bektâsh Walî with Gladness (poem)....	IX
NIYAZI YILDIRIM GENÇOSMANOĞLU : The 'Alewis, The Sunnîs, The Kizil-başs (poem)	XI
ALİ RIZA KÖSEOĞLU : Towards Turcs (poem).....	XV
ARTICLES*	
AYVAZ GÖKDEMİR : Need of Patience	1
MUSTAFA KAFALI : The Conquest of Anatolia and Its Turkisation	5
MEHMET NURİ YILMAZ : The Religious Patience With Others in Islamic-Turkish Culture and Anatolia.....	19
KADRÎ EROGAN : Unity, Harmony and Liberality Toward the Opinions of Others	31
M. HİDAYET VAHAPOĞLU : The Ottoman State as Seen from the Point of View of Government and Minorities	41
MUZAFFER ÖZDAĞ : Our Problem of National Security and National Unity	53
MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL : The Individual Freedom and the Philosophical Dimension of Tolerance	67
FAHRETTİN OLGUNER : Tolerance, Religion and Mentality	115
DUR SUN DAĞAŞAN : The Religious Debates and the Tolerance in the Turkish Society.....	137
MUSTAFA E. ERKAL : The Function of the Patience with Others in the Social Unification in Its Totality	151
MÜJGÂN CUNBUR : About Those Persons who Get to Anatolia the Ideas of Unity Based Upon the Patience with Others	159
MEHMET DEMİRCİ : Be Kindly Patient with Others, o Man!.....	173
ÜNVER GÜNAY : The Pluralism and the Patience with Others in the Religious History of Anatolia	189
MÜJGÂN ÜÇER : On the Patience with Others	221
MURAT YURDAKÖK : The Philanthropy	231
HARUN GÜNGÖR : The Shamanistic Features In the Convictions of the Turkish 'Alewis-Bektâshis	237
HÜSEYİN TUĞCU : Where Shall We Meet?.....	251
SALİM KOCA : The Turks and the Islam.....	263

* All of the articles written in Turkish.

BOOK REVIEWS*

HAMİYE DURAN : Esad Coşan, <i>The Makalât of Hâdjidjî Bektâşlı Walî</i>	287
ABDURRAHMAN GÜZEL : <i>Journal of Hâdjidjî Bektâşlı Walî Research Center</i>	291
İSMET ÇETİN : <i>The Patience with Others in the Mind of Yûnus Emre and That of Nasrettin Hodja and Hâdjidjî Bektâşlı Walî</i>	295
AYŞE YÜCEL : Mehmet Eröz, <i>The Order of 'Alewîs and Bektâşlıs in Turkey</i>	301
ALEV KÂHYA BİRGÜL : <i>The Order of Alewis and Bektashis in Today</i>	305
İBRAHİM BAŞTUĞ : Bernard Lewis, <i>The Assassins A Radical Sect in Islam. (Les Assassins, Terrorisme et Politique dans l' Islam Médiéval)</i>	309

* See to Turkish Contents page for the original titles of the Books. All Book Reviews written in Turkish.

Atatürk supreme Council for Culture, Language. and History,
ATATÜRK CULTURE CENTER

ERDEM

JOURNAL OF THE ATATÜRK CULTURE CENTER
PUBLISHED THREE TIMES ANNUALLY

Volume 8

Number 22

ANKARA, JANUARY 1996